

Universiteit Gent
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Opleiding Geschiedenis
Vakgroep Nieuwe Tijden

De Nederlandse beeldvorming over Brazilië in de
zeventiende eeuw op basis van reisverhalen.

Scriptie tot het behalen van de graad van licentiaat in de geschiedenis.
Ineke Meul

Promoter :
Dr. Jan Parmentier

Commissarissen :
Drs. Anuschka De Coster
Drs. Dorothy Pikhaus

Academiejaar 2006-2007

Voorwoord

Een thesisonderwerp kiezen was voor mij een zware knoop om door te hakken. Toch was ik van enkele dingen zeker. Mijn voorkeur ging uit naar de Vroegmoderne Tijden, een periode vol wereldschokkende gebeurtenissen, zoals de ontdekking van de Nieuwe Wereld. Bovendien wilde ik ook graag werken rond de indianen in Zuid-Amerika. Al van jongs af aan was ik gefascineerd door de oude cultuur van de indianen. Uiteindelijk zou mijn promotor Dr. Jan Parmentier me het ideale onderwerp aanreiken. De reisverhalen van de Nederlanders uit Brazilië zouden voortaan mijn favoriete lectuur worden.

Bij het schrijven van deze thesis kon ik altijd rekenen op de steun en hulp van een aantal mensen. Vooreerst gaat mijn dank uit naar mijn promotor Dr. Jan Parmentier. Hij corrigeerde en las mijn voorbereidselen niet alleen tot in de puntjes na, hij was ook een luisterend oor wanneer het wat minder vlotjes liep. Ook zou ik Professor Teensma uit Leiden, de specialist wat betreft de geschiedenis van Nederlands-Brazilië, willen bedanken om me bij te staan met raad en daad bij het schrijven van mijn thesis. Verder zou ik nog mijn ouders en vrienden willen bedanken voor hun praktische en morele steun. Zonder hun hulp en vertrouwen zou ik dit nooit hebben kunnen bereiken.

<u>Voorwoord</u>	1 p.
<u>Inhoudstafel</u>	2 p.
<u>Bibliografie</u>	6 p.
1. <u>Bronnen</u>	6 p.
1.1. <u>Universiteitsbibliotheek Gent</u>	6 p.
1.2. <u>Maurits Sabbe bibliotheek Katholieke Universiteit Leuven</u>	6 p.
1.3. <u>Koninklijke bibliotheek Den Haag</u>	7 p.
1.4. <u>Universiteitsbibliotheek Leiden</u>	7 p.
1.5. <u>Persoonlijke collectie Professor Teensma</u>	7 p.
2. <u>Bibliografieën en naslagwerken</u>	7 p.
3. <u>Literatuur</u>	8 p.
3.1. <u>Literatuur over de geschiedenis van Brazilië in de Vroegmoderne Tijden</u>	8 p.
3.2. <u>Literatuur over beeldvorming</u>	12 p.
3.3. <u>Literatuur over reizen en reisverhalen</u>	16 p.
4. <u>Internet</u>	19 p.
<u>Inleiding</u>	20 p.
1. <u>Onderwerp</u>	20 p.
2. <u>Probleemstelling</u>	23 p.
3. <u>De ruimere wetenschappelijke context van het onderzoek</u>	26 p.
<u>Deel I: De geschiedenis van Brazilië in de 16de en 17de eeuw</u>	29 p.
1. <u>Brazilië voor de komst van de Nederlanders</u>	29 p.
1.1. <u>De ontdekking van Brazilië</u>	29 p.
1.2. <u>De Portugezen en Fransen in Brazilië in de 16de eeuw</u>	30 p.
2. <u>De eerste Nederlandse interesse in Brazilië</u>	33 p.
3. <u>De Nederlanders in Brazilië (1624-1654)</u>	38 p.
3.1. <u>De politieke en militaire geschiedenis van Nederlands-Brazilië</u>	38 p.
3.2. <u>De economie van Nederlands-Brazilië</u>	56 p.
3.3. <u>Het sociale leven in Nederlands-Brazilië</u>	67 p.
3.4. <u>De cultuur van Nederlands-Brazilië</u>	76 p.
3.5. <u>Het verschil tussen de Portugezen en de Nederlanders in Brazilië</u>	87 p.
4. <u>De politieke nasleep van het verlies van Brazilië</u>	89 p.
5. <u>Deelbesluit</u>	92 p.
<u>Deel II: Bronnen</u>	96 p.
1. <u>Het reisverhaal: een begrip onder vuur</u>	96 p.
2. <u>De draagwijdte van het reisverhaal</u>	101 p.
3. <u>Historische kritiek en methodologie</u>	103 p.
4. <u>Reizen en reizigers</u>	105 p.
5. <u>Bronnenpresentatie</u>	110 p.

6.	<u>Deelbesluit</u>	127 p.
<u>Deel III: De algemene beeldvorming over de Nieuwe Wereld en over Brazilië</u>		129 p.
1.	<u>De geografische kennis voor de grote ontdekkingsreizen</u>	129 p.
2.	<u>De etnografische kennis voor de grote ontdekkingsreizen</u>	131 p.
3.	<u>Invloeden op het beeld van 'de ander'</u>	136 p.
3.1.	<u>De Klassieken</u>	136 p.
3.2.	<u>De Bijbel</u>	137 p.
3.3.	<u>De Middeleeuwse Wilde Man</u>	138 p.
4.	<u>De basis van beeldvorming: exotisme of primitivisme ?</u>	139 p.
5.	<u>Het wereldbeeld op zijn kop</u>	145 p.
5.1.	<u>De ontdekking van Amerika</u>	145 p.
5.2.	<u>De eerste indrukken van de Nieuwe Wereld</u>	149 p.
5.3.	<u>Een intellectuele evolutie</u>	154 p.
6.	<u>Elementen van de Nederlandse beeldvorming over Brazilië</u>	157 p.
6.1.	<u>De bevolking van Brazilië</u>	158 p.
6.1.1.	<u>Portugezen</u>	158 p.
6.1.1.1.	<u>Het uiterlijk</u>	158 p.
6.1.1.1.	<u>Intellectuele en morele aard</u>	159 p.
6.1.1.2.	<u>Religie en gebruiken</u>	162 p.
a.	<u>Religie</u>	162 p.
b.	<u>Sociale instituties</u>	162 p.
c.	<u>Politieke instituties</u>	164 p.
d.	<u>Oorlogsvoering</u>	165 p.
6.1.1.4.	<u>Materiële cultuur</u>	165 p.
6.1.1.5.	<u>Economie</u>	166 p.
6.1.2.	<u>Joden</u>	166 p.
6.1.2.1.	<u>Het uiterlijk</u>	166 p.
6.1.2.2.	<u>Intellectuele en morele aard</u>	166 p.
6.1.2.3.	<u>Religie en gebruiken</u>	168 p.
a.	<u>Religie</u>	168 p.
b.	<u>Sociale instituties</u>	169 p.
c.	<u>Politieke instituties</u>	170 p.
d.	<u>Oorlogsvoering</u>	170 p.
6.1.2.4.	<u>Materiële cultuur</u>	170 p.
6.1.2.5.	<u>Economie</u>	170 p.
6.1.3.	<u>Indianen</u>	171 p.
6.1.3.1.	<u>Het uiterlijk</u>	171 p.
6.1.3.2.	<u>Intellectuele en morele aard</u>	174 p.
6.1.3.3.	<u>Religie en gebruiken</u>	182 p.
a.	<u>Religie</u>	182 p.
b.	<u>Sociale instituties</u>	187 p.
c.	<u>Politieke instituties</u>	188 p.
d.	<u>Oorlogsvoering</u>	191 p.
6.1.3.4.	<u>Materiële cultuur</u>	192 p.
6.1.3.5.	<u>Economie</u>	193 p.

6.1.4.	<u>Negers</u>	194 p.
6.1.4.1.	<u>Het uiterlijk</u>	194 p.
6.1.4.2.	<u>Intellectuele en morele aard</u>	196 p.
6.1.4.3.	<u>Religie en gebruiken</u>	197 p.
	a. <u>Religie</u>	197 p.
	b. <u>Sociale instituties</u>	198 p.
	c. <u>Politieke instituties</u>	199 p.
	d. <u>Oorlogsvoering</u>	199 p.
6.1.4.4.	<u>Materiële cultuur</u>	200 p.
6.1.4.5.	<u>Economie</u>	201 p.
6.2.	<u>Brazilië</u>	201 p.
6.2.1.	<u>Steden</u>	202 p.
6.2.2.	<u>Fauna en Flora</u>	202 p.
6.2.2.1.	<u>Fauna</u>	202 p.
6.2.2.2.	<u>Flora</u>	203 p.
6.2.3.	<u>Klimaat</u>	204 p.
7.	<u>Deelbesluit</u>	205 p.

Deel IV: Analyse van de Nederlandse reisverhalen..... 208 p.

1.	<u>Thematische indeling</u>	208 p.
2.	<u>Bronnenanalyse</u>	208 p.
2.1.	<u>De bevolking van Brazilië</u>	208 p.
2.1.1.	<u>Portugezen</u>	208 p.
2.1.1.1.	<u>Het uiterlijk</u>	208 p.
2.1.1.2.	<u>Intellectuele en morele aard</u>	209 p.
2.1.1.3.	<u>Religie en gebruiken</u>	210 p.
	a. <u>Religie</u>	210 p.
	b. <u>Sociale instituties</u>	211 p.
	c. <u>Politieke instituties</u>	211 p.
	d. <u>Oorlogsvoering</u>	212 p.
2.1.1.4.	<u>Materiële cultuur</u>	214 p.
2.1.1.5.	<u>Economie</u>	215 p.
2.1.2.	<u>Joden</u>	215 p.
2.1.2.1.	<u>Intellectuele en morele aard</u>	216 p.
2.1.2.2.	<u>Religie en gebruiken</u>	216 p.
	a. <u>Religie</u>	216 p.
	b. <u>Oorlogsvoering</u>	216 p.
2.1.2.3.	<u>Materiële cultuur</u>	217 p.
2.1.2.4.	<u>Economie</u>	217 p.
2.1.3.	<u>Indianen</u>	217 p.
2.1.3.1.	<u>Het uiterlijk</u>	217 p.
2.1.3.2.	<u>Intellectuele en morele aard</u>	220 p.
2.1.3.3.	<u>Religie en gebruiken</u>	222 p.
	a. <u>Religie</u>	222 p.
	b. <u>Sociale instituties</u>	225 p.
	c. <u>Politieke instituties</u>	230 p.

	d. <u>Oorlogsvoering</u>	231 p.
	2.1.3.4. <u>Materiële cultuur</u>	233 p.
	2.1.3.5. <u>Economie</u>	238 p.
2.1.4.	<u>Negers</u>	242 p.
	2.1.4.1. <u>Het uiterlijk</u>	242 p.
	2.1.4.2. <u>Intellectuele en morele aard</u>	243 p.
	2.1.4.3. <u>Religie en gebruiken</u>	244 p.
	a. <u>Religie</u>	244 p.
	b. <u>Sociale instituties</u>	245 p.
	c. <u>Politieke instituties</u>	246 p.
	d. <u>Oorlogsvoering</u>	246 p.
	2.1.4.4. <u>Materiële cultuur</u>	246 p.
	2.1.4.5. <u>Economie</u>	248 p.
2.2.	<u>Brazilië</u>	249 p.
	2.2.1. <u>Steden</u>	249 p.
	2.2.2. <u>Fauna en Flora</u>	254 p.
	2.2.2.1. <u>Fauna</u>	254 p.
	a. <u>Zoogdieren</u>	254 p.
	b. <u>Vogels</u>	259 p.
	c. <u>Vissen en schaaldieren</u>	262 p.
	d. <u>Reptielen en amfibieën</u>	263 p.
	e. <u>Insecten</u>	268 p.
	2.2.2.2. <u>Flora</u>	271 p.
	a. <u>Bomen</u>	272 p.
	b. <u>Planten</u>	274 p.
	c. <u>Kruiden</u>	277 p.
	d. <u>Vruchten</u>	278 p.
	2.2.3. <u>Klimaat</u>	279 p.
2.3.	<u>Terminologie van de reisverhalen</u>	281 p.
2.4.	<u>Iconografische analyse van de bronnen</u>	283 p.
3.	<u>Reflectie van de tijdsgeest in de reisverhalen</u>	293 p.
	3.1. <u>Culturele diversiteit</u>	294 p.
	3.2. <u>De Klassieke Oudheid</u>	295 p.
	3.3. <u>Het christelijke referentiekader</u>	296 p.
	3.4. <u>Exotisme en primitivisme</u>	298 p.
4.	<u>Deelbesluit</u>	300 p.
<u>Deel V: Een chronologische vergelijking tussen de reisverhalen</u>		302 p.
	1. <u>Een vergelijking van de componenten van de beeldvorming</u>	302 p.
	2. <u>Een vergelijking tussen de reisverhalen van de verschillende auteurs</u>	303 p.
	3. <u>Evolutie in de beeldvorming ?</u>	304 p.
	4. <u>Deelbesluit</u>	305 p.
<u>Deel VI: Algemeen besluit</u>		306 p.
<u>Bijlagen</u>		309 p.

Bibliografie

1. Bronnen

1.1. Universiteitsbibliotheek Gent

De Graaff N., Reisen van Nicolaus de Graaff. Gedaan naar alle gewesten des Werelds. Beginnende 1639 tot 1687 inclus, IN: Warnsinck J., Van Linschoten Vereeniging, deel XXXIII,'s-Gravenhage, Martinus Nijhoff,1976, 132 pp.

De Vries S., Curieuse aenmerckingen der bysonderste Oost- en West-Indische verwonderswaardige dingen. Nevens die van China, Africa en andere gewesten des werelds, Utrecht, Johannes Ribbius, 1682, 1328 pp.

Joosten J., De kleyne wonderlijcke werelt bestaende in dese keyserrijken, coningrijken en landen als Turkyen, Hungaryen, Poolen, Ruslant, Bohemen, Oostenrijk, Duytschlant, Hispanien, Vranckrijck, Italien, Engelandt, het landt van Beloften, het nieuwe Ierusalem en Bresilien, Amsterdam, Dirk Uittenbroek, 1649, s.p.

Megapolensis J., Hulck G., Een kort ontwerp, van de Mahakvase Indianen, haer landt, tale, statuere, dracht, godes-dienst ende magistrature. Aldus beschreven ende nu kortelijck den 26. Augusti 1644. opgesonden uyt Nieuwe Neder-lant. Door Johannem Megapolensem juniorem, perdicant aldaar. Mitgaders een kort verhael van het leven ende statuere der Staponjers, in Brasiel, t' Alckmaer, Ysbrant Janszoon van Houten, 1645, s.p.

Moreau P., Klare en waarachtige beschrijving van de leste beroerten en afval der Portugezen in Brasil, daar in d'oorstprong dezer zwarigheden en oorlogen karellyk verthoont worden, IN: Verzamelband reisverslagen, Amsterdam, Jan Hendrikszoon & Jan Riewertszoon, 1652, s.p.

Ruiters D., Toortse der Zee-vaert. Om te beseylen de Custen gheleghen bezuyden den Tropicus Cancri, als Brasilien, West-Indien, Guinae en Angola, &c., Vlissinghen, Marten Abrahamsz. Vander Nolck, 1623, IN: Naber H. (ed.), Van Linschoten Vereeniging, deel VI, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1913, pp. 1-94

Van Hilten (a), Sommier discours over en staet vande vier geconquesteerde capitania's: Parnambuco, Itmarica, Paraiba ende Rio Grande, inde noorderdeelen van Brasil, IN: Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap, volume 2, Utrecht, Kemink en Zoon, 1879, pp. 257-318

Van Hilten (b), Generale Beschrijvinghe vande capitanie Paraiba, IN: Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap, volume 2, Utrecht, Kemink en Zoon, 1879, pp. 319-368

1.2. Maurits Sabbe bibliotheek Katholieke Universiteit Leuven

Nieuhof J., Johan Nieuhofs gedenkweerdige Brasiliaense zee-en lantreise behelzende al het geen op dezelve is voorgevallen benefens een bondige beschrijving van gantsch Neerlants Brasil, Amsterdam, Jacob Meurs, 1682, 240 pp.

1.3. Koninklijke bibliotheek Den Haag

Baers J., Olinda ghelege int landt Brasil, in de capitania van Phernambuco, Amsterdam, Hendrick Laurentszoon, 1630, s.p.

Van Dorth J., Reys-boeck van het rijcke Brasilien, Rio de la Plata ende Magallanes, daer in te sien is de gheleghentheyte van hare landen ende steden, haren handel ende wandel, met de vruchten ende vruchtbaerheyt der selver, Dordrecht, Jan Canin, 1624, s.p.

1.4. Universiteitsbibliotheek Leiden

Huygen van Linschoten J., Beschrijvinghe van de gantsche custe van Guinea, Manicongo, Angola, Monotapa, ende tegen over de Cabo de S. Augustijn in Brasilien, Amstelredam, Cornelis Claeszoon, 1596, s.p.

Montanus A., De nieuwe en onbekende wereld of beschrijving van America en 't Zuidland vervattende d'oorstrooming der Americaenen en Zuid-landers, gedenkwaardige togten derwaerds, 't Amsterdam, Jacob Meurs, 1671, 585 pp.

nn., Relation du voyage de Roulox Baro. Interprete et ambassadeur ordinaire de la Compagnie des Indes d'Occident, de la part des illustres seigneurs des provinces unies ou pays des Tapuies dans la terre ferme du Brasil, IN: Relations véritables et curieuses de l'isle de Madagascar et du Brésil, Paris, Augustin Coubre, 1651, pp. 197-307

1.5. Persoonlijke collectie Professor Teensma

Teensma B.(a), Journael van de voyagie die capiteyn Johan Blaer gedaen heeft naer de Palmares, s.l., s.d., 2004, 12 pp.

Teensma B.(b), Copie vant journael gehouden bij den ingenieur Pieter van Strucht op de reise naer de mine in Rio Grande, 's-Gravenhage, s.d., 2005, 6 pp.

Teensma B.(c), Journaal van de reis naar de mijn liggende in Rio Grande, door schout Jan Houck, 's-Gravenhage, s.d., 2005, 4 pp.

2. Bibliografieën, biografieën en naslagwerken

Asher G., Bibliographical and historical essay on the dutch books and pamphlets relating to New-Netherland and to the Dutch West-India Company and to its possessions in Brazil, Angola, etc., Amsterdam, Müller, 1868, 234 pp.

Coolhaas W., A critical survey of studies on Dutch colonial history, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1980, 264 pp.

Cox E., A reference guide to the literature of travel, volume 2, Seattle, University of Washington, 1938, 591 pp. (Language and Literature 10)

De Buck H., Bibliografie der geschiedenis van Nederland, Leiden, Brill, 1968, 712 pp.

Kloosterboer W., Bibliografie van Nederlandse publikaties over Portugal en zijn overzeese gebiedsdelen. Taal, Literatuur, Geschiedenis, Land en Volk, Utrecht, Rijksuniversiteit Utrecht, 1957, 231 pp.

Leloup G., François L., Te paard op 3 eeuwen. Bibliografie van de licentiaats- en doctoraatsverhandelingen aan de vakgroepen geschiedenis van de universiteit Gent. (1891-2003), Gent, Academia Press, 2004, 217 pp.

Molhuysen P., Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, Leiden, Sijthoff, 1911, s.p.

Nicholson M., Catalogue of pre-1900 imprints relating to America in the Royal library Brussels, volume 1-3, London, Kraus international publications, 1983, 1788 pp.

Roessingh M., Guide to the sources in the Netherlands for the history of Latin America, The Hague, Government Publishing Office, 1968, 232 pp.

Speake J. (ed.), Literature of travel and exploration: an encyclopedia, volume 1-3, New York, Taylor and Francis group, 2003, 1479 pp.

Van den Branden F., Elberts W., Huberts W., Biographisch woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandsche letterkunde, Deventer, Van den Sigtenhorst, 1878, 755 pp.

Van den Branden F., Frederiks J., Biographisch woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandsche letterkunde, Amsterdam, Veen, 1889, 918 pp.

Van der Aa A., Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt, Haarlem, Van Brederode, 1852, s.p.

Van der Wulp J., Catalogus van de tractaten, pamfletten enz. over de geschiedenis van Nederland, deel II, Amsterdam, Van Munster & Zoon, 1868, 431 pp.

Wiesebron M. (ed.), Brazilië in de Nederlandse archieven (1624-1654): Inleiding op de Nederlanden in de 17de eeuw en de collecties in de Nederlandse archieven en bibliotheken, Leiden, Research School CNWS, 2004, 179 pp.

3. Literatuur

3.1. Literatuur over de geschiedenis van Brazilië in de Vroegmoderne Tijden

Alden D. (ed.), Colonial Roots of Modern Brazil, Los Angeles, University of California Press, 1973, 294 pp.

Bakewell P., A history of Latin America: empires and sequels 1450-1930, Oxford, Blackwell Publishers Ltd., 1997, 520 pp. (*The Blackwell history of the world*)

Barel C., Van Den Boogaart E., De Mello E., De Braziliaanse affaire : Portugal, de Republiek der Verenigde Nederlanden en Noord-Oost Brazilië, 1641-1669, Zutphen, Walburg pers, 2005, 222 pp.

Bethell L.(ed.), Colonial Brazil, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, 398 pp.

Blom J., Lamberts E. (red.), Geschiedenis van de Nederlanden, Baarn, HB Uitgevers, 2004, 419 pp.

Boeseman M., De zoölogische bijdragen van Johan Maurits en zijn medewerkers, IN: Duparc F., Van Den Boogaart E., e.a., Zo wijd de wereld strekt, Den Haag, Stichting Johan Maurits van Nassau, 1980, pp. 168-181

Boxer C.(a), The dutch Seaborne Empire 1600-1800, London, Hutchinson & Co, 1965, 326 pp.

Boxer C.(b), De Nederlanders in Brazilië (1624-1654), Alphen aan den Rijn, Sijthoff, 1977, 325 pp.

Cluse C. (ed.), The Jews of Europe in the Middle Ages (tenth to fifteenth centuries), Turnhout, Brepols Publishers, 2004, 512 pp. (*Cultural encounters in late atiquity and the middle ages, Volume 4*)

De Mello e Souza L., Brazil, IN: Burke P., Inalick H., History of humanity: scientific and cultural development, volume 5, New York, Routledge, 1999, pp. 395-403

Den Haan J. C. (red.), Nederlanders over de zeeën. 350 Jaar Nederlandsche koloniale geschiedenis, Utrecht, Uitgeversmaatschappij De Haan, 1942, 351 pp.

Den Heijer H., De geschiedenis van de WIC, Zutphen, Walburg Pers, 1994, 208 pp.

De Sousa-Leão J., Frans Post, Amsterdam, Van Gendt & Co, 1973, 176 pp.

Emmer P., Het Atlantische gebied, IN: Asaert G. (red.), Van Hoboken W. (red.), e.a., Maritieme geschiedenis der Nederlanden van 1585 tot ca. 1680, Bussum, De Boer maritiem, 1977, pp. 272-288

Feitler B., Inquisition, juifs et nouveaux-chrétiens dans les capitaineries du nord de l'Etat du Brésil aux XVII et XVIII siècles, IN : Amiel C. (red.), Revue de l'histoire des religions, volume 123, Paris, Presses universitaires de France, 2004, pp. 227-235

Gonsalves De Mello J., Teensma B., Nederlanders in Brazilië (1624-1654) : de invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië, Zutphen, Walburg pers, 2001, 288 pp.

Greig D., The reluctant colonists: Netherlanders abroad in the 17th and 18th centuries, Maastricht, Van Gorcum, 1987, 306 pp.

Hemming J., Red Gold: The conquest of the Brazilian Indians, London, Macmillan, 1978, 677 pp.

Hopkins K., Een wereld vol goden. Heidenen, joden en christenen in het Romeinse Rijk, Haarlem, Becht, 2000, 448 pp.

Klooster W., The Dutch in the Americas, Providence, The John Carter Brown library, 1997, 101 pp.

Konings J., Brazilië: Een etnische, culturele en politieke smeltkroes, IN: Streven, volume 57, Brugge, Desclée De Brouwer, 1989, pp. 160-172

Menkman W., De West-Indische compagnie, Amsterdam, Van Kampen en Zoon, 1947, 186 pp.

Meuwese M., 'For the peace and well-being of the country': Intercultural mediators and Dutch-Indian relations in New Netherland and Dutch Brazil, 1600-1664, Indiana, s.d., 2003, 517 pp.

Mörner M.(a) Spanish Migration to the New World prior to 1810: A Report on the State of Research, IN : Chiapelli F.(ed.), First images of America. The impact of the New World on the Old, volume 2, Los Angeles, University of California Press, 1976, pp. 737-782

Naber H., Geschiedkundige atlas van Nederland. De Nederlanders in Guinee en Brazilië, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1931, 49 pp.

Nauta J., Johan Maurits van Nassau, IN: Van Caenegem R., Elias B., e.a. (reds.), Spiegel Historiae, volume 15, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980, pp. 15-24

Noël J., Brassinga A., Emile of over de opvoeding, Boom, Meppel, 1980, 420 pp.

Prado C., The colonial background of modern Brazil, Los Angeles, University of California Press, 1967, 530 pp.

Ramos A., The Negro in Brazil, Philadelphia, Porcupine Press, 1980, 203 pp.

Ribeiro De Oliveira M., Aspecten van het dagelijkse leven in het koloniale Brazilië, IN: Pauwels H. (red.), De Portugezen in Brazilië. Luister van het dagelijks leven. Verzameling Pimenta Camargo, Brussel, Stichting Europalia internationaal, 1991, pp. 35-42 (Europalia 91: Portugal)

Russell- Wood A.(a), Iberian Expansion and the Issue of Black Slavery: Changing Portugues Attitudes, 1440-1770, IN: The Amercian historical review, volume 83, Washington, American historical association, 1978, pp. 17-42

Schwartz S., The Formation of a Colonial Identity in Brazil, IN: Canny N., Pagden A., Colonial Identity in the Atlantic World: 1500-1800, Princeton, Princeton University Press, 1987, pp. 15-50

Schalkwijk F., The Reformed church in Dutch Brazil (1630-1654), Zoetenmeer, Uitgeverij Boekencentrum, 1998, 356 pp.

Schulten C., Nederlandse expansie in Latijns Amerika: Brazilië (1624-1654), Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1968, 104 pp.

Souty F., Le Brésil Néerlandais, 1624-1654: une tentative de projection conjoncturelle de longue durée à partir de données de court terme, IN : Bouillon J., e.a., Revue d'histoire moderne et contemporaine, volume 35, Paris, Société d'histoire moderne et contemporaine, 1988, pp. 181-239

Stols E. (a), 'Brasil versuymd' andersom gezien. De Brazilianen over hun Hollands verleden, IN: Lechner J., Vogel H. (reds.), De nieuwe wereld en de lage landen: onbekende aspecten van vijfhonderd jaar ontmoetingen tussen Latijns-Amerika en Nederland, Amsterdam, Meulenhoff, 1992, pp. 115-135

Stols E.(b), Brazilië: vijf eeuwen geschiedenis in dribbelpas, Leuven, Acco, 2002, 508 pp.

Symcox G., The battle of the Atlantic (1500-1700), IN : Chiapelli F.(ed.), First images of America. The impact of the New World on the Old, volume 1, Los Angeles, University of California Press, 1976, pp. 265-277

Teensma B.(d), The mission of Rudolph Baro in search of Nhandui in the Macagua mountains (1647), IN: Teensma B., Soler V., Documents in the Leiden University Library, Rio de Janeiro, Editora Index, 1997, pp. 15-35

Teensma B.(e), De Vries D., Nederlands Brazilië in zicht. De Bahia documenten en de teksten van Soler en Baro geïllustreerd met kaarten en prenten, Leiden, Universiteitsbibliotheek, 2001, 79 pp. (*Kleine publicaties van de Leidense Universiteitsbibliotheek, nr. 41*)

Van Dantzig A., Het Nederlandse aandeel in de slavenhandel, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1968, 144 pp. (*Fibulareeks 27*)

Van Den Boogaart E. (a), De Nederlandse expansie in het Atlantisch gebied (1590-1674), IN: Blok P., Prevenier W.(reds.), Algemene geschiedenis der Nederlanden, volume 7, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980, pp. 220-245

Van Den Boogaart E. (b), De bevolking van Nederlands Brazilië, IN: Duparc F., Van Den Boogaart E., e.a., Zo wijd de wereld strekt, Den Haag, Stichting Johan Maurits van Nassau, 1980, pp. 120-127

Van Der Straaten H., Hollandse pioniers in Brazilië, s.l., Uitgeverij Van Wijnen- Franeker, 1988, 160 pp.

Vrijman L., Slavenhalers en slavenhandel, Amsterdam, Van Kampen & Zoon N.V., 1937, 156 pp. (*Patria vaderlandsche cultuurgeschiedenis in monografieën V*)

Wätjen H., Das holländische Kolonialreich in Brasilien. Ein Kapitel aus der Kolonialgeschichte des 17. Jahrhunderts, Haag, Martinus Nijhoff, 1921, 352 pp.

Wennekes W., Gouden handel: de eerste Nederlanders overzee en wat zij daar haalden, Amsterdam, Olympus, 2002, 472 pp.

Willems C., Verzoekschrift van de vrouw van den schipper Dirck de Ruyter, om brieven van voorschrijving ten behoeve van haar man, gevangen zijnde in de Allerheiligen baai aan de autoriteit aldaar, 1618, IN: Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap, volume 2, Utrecht, Kemink en Zoon, 1879, pp. 112-113

Worp J., Elias Herckmans, IN: Oud Holland, Volume 11, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1893, pp. 162-178

3.2. Literatuur over beeldvorming

Baudet H., Paradise on earth. Some Thoughts on European Images of non-European Man, New Haven, Yale University Press, 1965, 87 pp.

Bitterli U., Cultures in conflict. Encounters between European and Non-European Cultures, 1492-1800, Stanford, Stanford University Press, 1989, 215 pp.

Blakely A., Blacks in the Dutch world : the evolution of racial imagery in a modern society, Bloomington, Indiana University Press, 1993, 327 pp.

Borah W., The mixing of Populations, IN : Chiapelli F.(ed.), First images of America. The impact of the New World on the Old, volume 2, Los Angeles, University of California Press, 1976, pp. 707-722

Bots H., Tolerantie of gecultiveerde tweedracht. Het beeld van de Nederlandse tolerantie bij buitenlanders in de zeventiende en achttiende eeuw, IN: Art J., Aerts J., e.a. (reds.), Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden, volume 107, 1992, s.l., s.n., pp. 657-669

Bovenkerk H., Nederlandse schrijvers tijdens de Republiek over de Joden, IN: Brugmans H., Frank A. (reds.), Geschiedenis der Joden in Nederland, volume 1, Amsterdam, Van Holkema & Warendorf N.V., 1940, pp. 714-771

Burke J., The wild man's pedigree: scientific method and racial anthropology, IN: Dudley E., Novak M. (eds.), The wild man within an image in Western thought from the renaissance to romanticism, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1972, pp. 259-280

Corbey R., Wildheid en beschaving. De Europese verbeelding van Afrika, Baarn, Ambo, 1989, 182 pp.

D'Ancona J.(a), De Portugese gemeente 'Talmoed Tora' te Amsterdam tot 1795, IN: Brugmans H., Frank A. (reds.), Geschiedenis der Joden in Nederland, volume 1, Amsterdam, Van Holkema & Warendorf N.V., 1940, pp. 270-305

D'Ancona J.(b), Komst der Marranen in Noord-Nederland; de Portugese Gemeenten te Amsterdam tot de vereniging (1639), IN: Brugmans H., Frank A. (reds.), Geschiedenis der Joden in Nederland, volume 1, Amsterdam, Van Holkema & Warendorf N.V., 1940, pp. 201-269

De Montaigne M., Essays, Boom, Meppel, 1993, 1312 pp.

De Waal Malefijt A., Beelden van de mens. Geschiedenis van de culturele antropologie, Ambo, Baarn, 1977, 318 pp.

DeWilde S., De Europese beeldvorming over de West-Afrikanen in de zeventiende en de achttiende eeuw. Studie over interculturele contacten op basis van reisverhalen, Gent, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, RUG, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Opleiding Geschiedenis, Vakgroep Nieuwe Tijden, 1999-2000, 242 pp.

Dickason O., The myth of the savage and the beginnings of French colonialism in the Americas, Edmonton, The University of Alberta Press, 1997, 372 pp.

Droulers E., Dictionnaire des attributs, allégories emblèmes et symbols, Turnhout, Etablissements Brepols S.A., 1949, 281 pp.

Duchet M., Antropologie et Histoire au siècle des lumières, Parijs, Maspero, 1971, 562 pp.

Ellingson T., The myth of the noble savage, Los Angeles, University of California Press, 2001, 445 pp.

Elliot J., Renaissance Europe and America: A Blunted Impact ?, IN: Chiapelli F.(ed.), First images of America. The impact of the New World on the Old, volume 1, Los Angeles, University of California Press, 1976, pp. 11-23

Furst P., South American Shamanism, IN: Mircea E., The Encyclopedia of Religion, volume 13, New York, Macmillan, 1987,s.p.

George C., The Civilized West Looks at Primitive Africa, 1400-1800. A Study in Ethnocentrism, IN: Isis, volume 49, s.l., s.n., 1958, pp. 62-72

Gerbi A., The earliest accounts on the New World, IN : Chiapelli F.(ed.), First images of America. The impact of the New World on the Old, volume 1, Los Angeles, University of California Press, 1976, pp. 37-44

Hall J., Hall's Iconografisch Hanboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst, Leiden, Primavera Pers, 1992, 382 pp.

Hand W., The effect of the discovery on ethnological and folklore studies in Europe, IN : Chiapelli F.(ed.), First images of America. The impact of the New World on the Old, volume 1, Los Angeles, University of California Press, 1976, pp. 45-55

Hirschel L., Cultuur en volksleven, IN: Brugmans H., Frank A. (reds.), Geschiedenis der Joden in Nederland, volume 1, Amsterdam, Van Holkema & Warendorf N.V., 1940, pp. 454-497

Hodgen M., Early anthropology: in the sixteenth and seventeenth centuries, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1971, 526 pp. (*Pennsylvania paperbacks 1014*)

Honour H., The new golden land, New York, Pantheon Books, 1975, 299 pp.

Jantz H., Images of America in the German Renaissance, IN: Chiapelli F.(ed.), First images of America. The impact of the New World on the Old, volume 1, Los Angeles, University of California Press, 1976, pp. 91-106

Jones D., Molyneaux B., De mythologie van Amerika, Utrecht, Veltman, 2002, 256 pp.

Jorink E., Wetenschap en wereldbeeld in de Gouden Eeuw, Verloren, Hilversum, 1999, 119 pp.

Kamen H., Early modern European society, London, Routledge, 2000, 281 pp.

Lechner J. (a), Vroege Nederlandse drukken en vertalingen van werken over de nieuwe wereld, IN: Lechner J., Vogel H. (reds.), De nieuwe wereld en de lage landen: onbekende aspecten van vijfhonderd jaar ontmoetingen tussen Latijns-Amerika en Nederland, Amsterdam, Meulenhoff, 1992, pp. 75-96

Lechner J.(b), Boeken over Amerika en hun lezers in de zestiende-eeuwse Nederlanden, IN: Stols E., Bleys R., Vlaanderen en Latijns-Amerika: 500 jaar confrontatie en métissage, Antwerpen, Mercatorfonds, 1993, pp. 29-40

Leersen J., Volksaard en mensenkennis in de zeventiende eeuw: van bijgeloof naar kennissysteem, IN: Hoenselaars T., Hendrix H. (reds.), Vreemd volk: beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1998, pp. 121-136 (*Utrecht renaissance studies IV*)

Lemaire T., De indiaan in ons bewustzijn. De Ontmoeting van de Oude met de Nieuwe wereld, Baarn, Uitgeverij Ambo, 1986, 320 pp.

Levinson D., Religion. A cross-cultural encyclopedia, Oxford, ABC-CLIO, 1996, 288 pp. (*Encyclopedias of the human experience*)

Lowe K., The stereotyping of Black Africans in Renaissance Europe, IN: Earle T., Lowe K. (eds.), Black Africans in Renaissance Europe, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, pp. 17-47

Lowood H., The New World and the European Catalog of Nature, IN: Kupperman K. (ed.), America in European Consciousness, 1493-1750, Williamsburg, University of North Carolina Press, 1995, pp. 295-323

Meijer-Drees M., Op reis met Jacob Cats: beeldvorming over vreemdelingen in het zeventiende-eeuwse Holland, IN: Hoenselaars T., Hendrix H. (reds.), Vreemd volk: beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1998, pp. 77-92 (*Utrecht renaissance studies IV*)

Miedema, H., Tekst en Afbeelding als bronnen voor historisch onderzoek, IN: Vekeman H., Müller J. (reds.), Wort und Bild in der niederländischen Kunst und Literatur des 16. und 17. Jahrhunderts., Erfstadt, Lukassen, 1984, pp. 85-97.

Mörner M.(b), Race mixture in the history of Latin America, Boston, Little Brown and Company, 1967, 178 pp.

Padgen A., The fall of natural man. The American Indian and the origins of comparative ethnology, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, 286 pp.

Quinn D., New Geographical Horizons: Literature, IN: Chiapelli F.(ed.), First images of America. The impact of the New World on the Old, volume 2, Los Angeles, University of California Press, 1976, pp. 635-658

Robe S., Wild Men and Spain's Brave New World, IN: Dudley E., Novak M. (eds.), The wild man within an image in Western thought from the renaissance to romanticism, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1972, pp. 39-54

Russell-Wood A. (b), Women and Society in Colonial Brazil, IN: Forster R., European and Non-European Societies, 1450-1800. Volume II: Religion, Class, Gender, Race, London, Ashgate Variorum, 1997, pp. 503-536 (*An expanding World: The European Impact on World History, 1450-1800, Volume 27*)

Saïd E., Oriëntalisten, Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2005, 480 pp.

Stols E.(c), De Zuidelijke Nederlanden en de Ontdekking van Amerika, IN: Stols E., Bleys R., Vlaanderen en Latijns-Amerika: 500 jaar confrontatie en métissage, Antwerpen, Mercatorfonds, 1993, pp. 9-28

Todorov T., On human diversity: nationalism, racism, and exoticism in French thought, Cambridge, Harvard University Press, 1993, 424 pp.

Vanderbruggen M., De West-Europese reiziger in de wereld van de Indiaan. Een studie over de beeldvorming van de Europese reiziger, Gent, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, RUG, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Opleiding Geschiedenis, Vakgroep Nieuwe Tijden, 2002-2003, 341 pp.

Van der Stock J., *Het gedrukte beeld als historische bron. Enkele methodologische bedenkingen*, IN: Bartelings N., Boschloo A., e.a., (reds.), Beelden in veelvoud. De vermenigvuldiging van het beeld in prentkunst en fotografie, Leiden, s.n., 2002, pp. 17- 33 (Leids Kunsthistorisch Jaarboek 12)

Van Dillen J.(a), *Vreemdelingen te Amsterdam in de eerste helft der zeventiende eeuw*, IN: Tijdschrift voor geschiedenis, volume 50, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1935, pp. 4-35

Van Dillen J. (b), *De economische positie en betekenis der Joden in de republiek en in de Nederlandse koloniale wereld*, IN: Brugmans H., Frank A. (reds.), Geschiedenis der Joden in Nederland, volume 1, Amsterdam, Van Holkema & Warendorf N.V., 1940, pp. 561-616

Van Geertruyen G., Snelwegen of Wegblokkades ? Woordgebruik in het migrantendebat, Gent, Provinciaal Centrum voor Interculturele Vorming, 1999, 116 pp.

Van Kley E., *The effect of the Discoveries on Seventeenth-Century Dutch Popular Culture*, IN: Terrae Incognitae: The Annals of the Society for the History of Discoveries, volume VIII, Amsterdam, Nico Israël, 1976, pp. 29-42

Veldman, Ilja., *Iets over de historische relevantie van beeldmateriaal*, IN: Geschiedenis buiten de perken. De waarde van de geschiedwetenschap voor ander wetenschappen, politiek en beleid en cultuur, Leiden, s.n., 1989, pp. 85-97

Verlinden C., *Techniek, technologie en wetenschap in de middeleeuwen als voorwaarde van en voorbereiding tot de grote ontdekkingen*, In: Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Wetenschappen, Jaargang 45, nr. 3, Brussel, Paleis der Academiën, 1983, pp. 3-15

Wagley C., Welcome of tears: the Tapirapé Indians of centrale Brazil, New York, Oxford University Press, 1977, 328 pp.

White H., *The forms of wildness: archeology of an idea*, IN: Dudley E., Novak M. (eds.), The wild man within an image in Western thought from the renaissance to romanticism, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1972, pp. 3-38

Zandvliet C., Mapping for money: maps, plans and topographic paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1998, 328 pp.

3.3. Literatuur over reizen en reisverhalen

Adams P., Travelers and travel liars (1660-1800), Los Angeles, University of California Press, 1962, 292 pp.

Atkinson G., Les relations de voyages du XVII siècle et l'évolution des idées, Paris, Edouard Champion, s.d., 220 pp.

Barend-Van Haeften M., Van scheepsjournaal tot reisverhaal: een kennismaking met zeventiende-eeuwse reisteksten, IN: Anbeek van der Meijden A., Van den Berg, e.a. (reds.), Literatuur: Tijdschrift over Nederlandse letterkunde, volume 7, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1990, pp. 222-228

Bepler J., The traveller-author and his role in seventeenth-century German travel accounts, IN: Von Martels Z. (ed.), Travel fact and Travel Fiction : studie on fiction, literacy tradition, scholarly discovery and observation in travel writing, New York, Brill, 1994, pp. 183-193

Boucher de la Richarderie G., Bibliothèque universelle des voyages, volume 1, Genève, Skatline Preprints, 1970, 495 pp.

Brun S., Samuel Brun's Voyages of 1611-1620, IN: Jones A., German sources for West – African History (1599-1669), Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1983, 417 pp. (Studien zur Kulturkunde 66)

Duijzer H. (red.), Reis in drukken: uit de verzamelingen van leden van het Nederlands genootschap van Bibliofielen, Amsterdam, De Buitenkant, 2003, 285 pp.

Elsner J., Rubiés J-P., Voyages and visions: towards a cultural history of travel, London, Reaktion Books, 1999, 344 pp.

Flint V., Travel Fact and Travel fiction in the voyages of Columbus, IN: Von Martels Z. (ed.), Travel fact and Travel Fiction : studie on fiction, literacy tradition, scholarly discovery and observation in travel writing, New York, Brill, 1994, pp. 94-110

Frédéric M., Jauman S., Introduction. Aux frontières de la littérature et de l'histoire, IN: Frédéric M., Jauman S. (eds.), La relation de voyage: un document historique et littéraire, Bruxelles, Université libre de Bruxelles, 1999, pp. 3-7

Harmsen A., Barlaeus's description of the Dutch colony in Brazil, IN: Von Martels Z. (ed.), Travel fact and Travel Fiction : studie on fiction, literacy tradition, scholarly discovery and observation in travel writing, New York, Brill, 1994, pp. 158-169

Hill D., Hill K., The Hill collection of Pacific voyages, New Haven, William Reese Company, 2004, 792 pp.

Imbert P., Relations de voyage, narrativité et économie, IN: Frédéric M., Jauman S. (eds.), La relation de voyage: un document historique et littéraire, Bruxelles, Université libre de Bruxelles, 1999, pp. 121-135

Jürgens H., Ontdekkers en onderzoekers in de Oost Britse reisverhalen gespiegeld 1660-1830, Utrecht, Universiteit Utrecht, 1994, 93 pp. (Utrechtse Historische Cahiers 15)

Larner J., Marco Polo and the Discovery of the World, New Haven, Yale University Press, 1999, 250 pp.

Ouellet R., Une littérature qui se donne pour réalité: la relation de voyage, IN: Frédéric M., Jauman S. (eds.), La relation de voyage: un document historique et littéraire, Bruxelles, Université libre de Bruxelles, 1999, pp. 9-35

Parmentier J., In het kielzog van Van Linschoten. Het Itinerario en het Reys-gheschrift in de praktijk, IN: Van Gelder R., Parmentier J., Roeper V., Souffrir pour parvenir : de wereld van Jan Huygen van Linschoten, Haarlem, Arcadia, 1998, pp. 152-167

Pire G., Jean-Jacques Rousseau et les relations de voyages, IN: Revue d'histoire littéraire de la France, volume 56, 1956, pp. 355-378

Pos A., So weetmen wat te vertellen als men oudt is. Over ontstaan en inhoud van het Itinerario, IN: Van Gelder R., Parmentier J., Roeper V., Souffrir pour parvenir : de wereld van Jan Huygen van Linschoten, Haarlem, Arcadia, 1998, pp. 135-151

Prevenier W., Howell M., Boone M., Uit goede bron. Introductie tot de historische kritiek, Antwerpen, Garant, 2000, 208 pp.

Price J., Nederlandse cultuur in de gouden eeuw, Utrecht, Uitgeverij Het Spectrum, 1976, 216 pp. (*Aula 39*)

Roeper V., Wilde Man G., Reizen op papier. Journalen en reisverslagen van Nederlandse ontdekkingsreizigers, kooplieden en avonturiers, Amsterdam, Walburg Pers, 1996, 160 pp. (*Vereeniging Nederlandsch historisch scheepvaart museum. Jaarboek 6*)

Stagl J., A history of curiosity: the theory of travel 1550-1800, Chur, Harwood Academic Publishers, 1995, 343 pp.

Steringa P., Nederlanders op reis in Amerika 1812-1860: reisverhalen als bron voor de 19de-eeuwse mentaliteit, Utrecht, Universiteit Utrecht, 1999, 110 pp. (*Utrechtse historische cahiers. Jaargang 20*)

Van Hassel D., Een bereysde Bruggeling: De figuur Vincent Stochove 1605-1679, Gent, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, RUG, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Opleiding Geschiedenis, Vakgroep Nieuwe Tijden, 2005-2006, s.p.

Von Martels Z., Introduction: The eye and the eye's mind, IN: Von Martels Z. (ed.), Travel fact and Travel Fiction: studie on fiction, literacy tradition, scholarly discovery and observation in travel writing, New York, Brill, 1994, pp. 11-18

Tempting horizons: voyages, expeditions, travels, atlases and navigation (1490-1890), Utrecht, 't Goy, 2003, 140 pp. (*Forum antiquarian booksellers. Catalogue 108*)

What a wonderful world! Manuscripts, printed books, globes: travels, voyages, discoveries, atlases, natural history, architecture and gardens, navigation and related fields, Utrecht, Antiquariaat Forum, 1998, 200 pp. (*Forum antiquarian booksellers. Catalogue 105*)

4. Internet

http://www.dbnl.org/auteurs/portret/vrie047_p01.gif (Geraadpleegd op 20 november)

<http://www.cultuurwijzer.nl/cultuurwijzer.nl/i000125.html> (Geraadpleegd op 11 december 2006)

<http://www.knaw.nl/publicaties/pdf/20031037.pdf> (Geraadpleegd op 28 maart 2007)

Inleiding

1. Onderwerp

Het onderwerp van mijn thesis is *'de Nederlandse beeldvorming over Brazilië in de zeventiende eeuw op basis van reisverhalen.'* De Nederlanders hadden een kolonie te Brazilië van 1624 tot 1654. Heel de zeventiende eeuw door reisden onze avontuurlijke Noorderburen af naar Brazilië. Sommigen van hen penden hun belevenissen en waarnemingen neer in reisverhalen. Deze reisverhalen lenen zich uitstekend tot het bestuderen van de Nederlandse beeldvorming over Brazilië.

Brazilië is een uiterst geschikt land om de interactie tussen verschillende culturen te bestuderen. In Brazilië trof men namelijk een bont allegaartje van nationaliteiten aan in de zeventiende eeuw.

Oorspronkelijk werd het land bevolkt door een aantal Indianenstammen elk met zijn eigen gebruiken en taal. Deze stammen zouden het eerste slachtoffer worden van de Europese drang naar expansie.

In 1500 meerde de Portugees Pedro Alvares Cabral aan op de kust van Brazilië, dit zou de start zijn van jaarlijkse expedities van de Portugezen om het nieuwe territorium te verkennen. Langzaam aan maar zeker begonnen de Portugezen zich te vestigen in Brazilië, voornamelijk aan de kust.¹ Maar de Portugezen waren niet de enige Europeanen die interesse toonden voor Brazilië. Ook de Fransen wilde graag een deel van Brazilië bemachtigen. Ze bestookten vooral het zuidelijke deel van Brazilië, jammer genoeg voor hen zonder succes.² Vanaf 1580 vormde Portugal een dubbelmonarchie met Spanje, waardoor ook meer Spanjaarden hun geluk gingen zoeken in Brazilië.³ Op het einde van de zestiende eeuw toonden ook de Nederlanders voor het eerst belangstelling voor Brazilië. Een aantal Nederlandse avonturiers reisden af naar Brazilië, maar daar bleef het bij in een eerste fase. Vanaf 1624 werd het menens, in dat jaar viel de stad Bahia en werd ze bezet door de Nederlanders. De bezetting van Bahia hield slecht een achttal maanden stand, toch was de

---

¹ Stols E. (b), Brazilië: vijf eeuwen geschiedenis in dribbelpas, Leuven, Acco, 2002, pp. 66-67

² De Mello e Souza L., Brazil, IN: Burke P., Inalick H., History of humanity: scientific and cultural development, volume 5, New York, Routledge, 1999, p. 396

³ Boxer C. (b), De Nederlanders in Brazilië (1624-1654), Alphen aan den Rijn, Sijthoff, 1977, p. 15

val van Bahia het startsein voor de Nederlandse activiteiten in Brazilië.⁴ Na jaren van strijd met wisselend succes was het uiteindelijk in 1654 over en uit voor de Nederlandse bezetters in Brazilië. Ondanks het feit dat de Nederlandse overheersing maar van korte duur was en ze nooit echt een groot territorium hebben gehad in Brazilië heeft de Nederlandse aanwezigheid toch zijn sporen nagelaten.⁵ Uit deze beknopte historische beschrijving blijkt dat er in de zeventiende eeuw, wat betreft Europese aanwezigheid in Brazilië, vooral Nederlanders en Portugezen terug te vinden waren.

Naast de autochtone indianen en de op expansie beluste Europeanen, trof men in het zeventiende-eeuwse Brazilië nog twee andere bevolkingsgroepen aan, namelijk Marranen en Neger-slaven.

Marranen of nieuwe Christenen waren Joden die zich zogezegd bekeerd hadden tot het Christendom, maar in het geniep het Joodse geloof bleven belijden. In 1492 werden Joden, onder druk van de Spaanse inquisitie, gedwongen zich te laten dopen of het land te verlaten. Velen van deze onfortuinlijke Joden zochten hun toevlucht in Portugal, waar ze in 1497 alsnog werden gedwongen zich te bekeren tot het Christendom. Toen later bleek dat ook de Portugese inquisitie het gemunt had op de Marranen vluchtten zij naar Brazilië of Frankrijk. De nakomelingen van de Spaanse en Portugese Marranen verhuisden vanaf het begin van de zeventiende eeuw steeds vaker naar de Nederlandse Republiek, enerzijds omwille van de vrijheid die zij er genoten, anderzijds omwille van de stijgende welvaart van het land.⁶ Men trof in de zeventiende eeuw uitgeweken Joden aan zowel in Brazilië als in Nederland. In Amsterdam was er zelfs sprake van een Joodse gemeente 'Talmoed Tora' genaamd.⁷ Tussen de Joodse gemeenschap in Amsterdam en die van Brazilië bestond een uiterst goede verstandhouding. Het bewijs daarvan is dat de Amsterdamse Joodse gemeente vaak in de bres sprong voor het verdedigen van de belangen van hun Braziliaanse geloofsgenoten.⁸ De

---

⁴ De Mello e Souza L., op.cit., p. 397

⁵ Stols E. (a), 'Brasil versuymd' andersom gezien. De Brazilianen over hun Hollands verleden, IN: Lechner J., Vogel H. (reds.), De nieuwe wereld en de lage landen: onbekende aspecten van vijfhonderd jaar ontmoetingen tussen Latijns-Amerika en Nederland, Amsterdam, Meulenhoff, 1992, p. 116

⁶ <http://www.cultuurwijzer.nl/cultuurwijzer.nl/i000125.html>

⁷ D'Ancona J.(a), De Portugese gemeente 'Talmoed Tora' te Amsterdam tot 1795, IN: Brugmans H., Frank A. (reds.), Geschiedenis der Joden in Nederland, volume 1, Amsterdam, Van Holkema & Warendorf N.V., 1940, p. 270

⁸ Van Dillen J. (b), De economische positie en betekenis der Joden in de republiek en in de Nederlandse koloniale wereld, IN: Brugmans H., Frank A. (reds.), Geschiedenis der Joden in Nederland, volume 1, Amsterdam, Van Holkema & Warendorf N.V., 1940, p. 566

interactie tussen deze twee Joodse gemeenschappen kan een nuttige bijdragen leveren tot de Nederlandse beeldvorming over Brazilië in de zeventiende eeuw.

De Braziliaanse suikerindustrie draaide vooral op de arbeid van neger-slaven. Maar de neger-slaven werden ook ingezet voor het plukken van koffiebonen en voor het ontginnen van edelmetaal in de Braziliaanse mijnen. De reis van Afrika naar de Braziliaanse kusten duurde ongeveer vijftien à twintig dagen. De reisomstandigheden waren onmenselijk, de slaven werden geketend, zaten samengeperst in een kleine ruimte en kregen slechts weinig eten en drinken. Als de slaven de reis naar Brazilië overleefden werden ze verkocht op de markten van Bahia, Pernambuco, Maranhao en Rio de Janeiro waar leven in slavernij kon beginnen.⁹

Kortom het zeventiende-eeuwse Brazilië was als het ware een smeltkroes van verschillende interacterende culturen die zeker bijgedragen hebben tot de beeldvorming van de Nederlanders over Brazilië.

Ondanks het feit dat de Nederlandse kolonie in Brazilië slechts stand heeft gehouden van 1624 tot 1654, zal mijn onderzoek kaderen in een langere periode in de zeventiende eeuw en meer bepaald van 1596 tot 1682. Deze data zijn gekozen op basis van mijn primaire bronnen, namelijk reisverhalen. Zowel voor als na de Nederlandse kolonie trof men in Brazilië Nederlanders aan. Mijn opzet is dan ook nagaan welke invloed hun situatie in Brazilië had op het beeld dat zij hadden van Brazilië en zijn inwoners, want ik neem aan dat hun koloniale situatie wel een invloed had op de beeldvorming van de Nederlanders. Geografisch komt het gebied waarin we ons onderzoek kunnen plaatsen overeen met het noordoosten van Brazilië, meer bepaald het gebied tussen Sao Luis do Maranhão tot Sergipe de Rey.¹⁰

---

⁹ Ramos A., The Negro in Brazil, Philadelphia, Porcupine Press, 1980, pp. 15-16

¹⁰ Souty F., Le Brésil Néerlandais, 1624-1654: une tentative de projection conjoncturelle de longue durée à partir de données de court terme, IN : Bouillon J., e.a., Revue d'histoire moderne et contemporaine, volume 35, Paris, Société d'histoire moderne et contemporaine, 1988, p. 182

2. Probleemstelling

In ons onderzoek willen we ons vooral concentreren op volgende vragen : hoe evolueerde de Nederlandse beeldvorming over Brazilië doorheen de zeventiende eeuw ? Welke invloeden zorgden voor de evolutie van deze beeldvorming ? Hoe komt deze evolutie tot uiting in de reisverhalen van de Nederlandse reizigers ?

Alvorens verder in te gaan op de probleemstelling willen we eerst verduidelijken wat er juist wordt bedoeld als men het heeft over beeldvorming. Beeldvorming kan men volgens ons het best verklaren als volgt: wanneer een bepaalde bevolkingsgroep, afkomstig uit een en dezelfde cultuur, wordt geconfronteerd met een vreemde cultuur dan zullen zij een bepaald beeld gaan vormen over deze vreemde cultuur. De andere cultuur wordt als het ware gezien door een '*bril*' van vooroordelen, verwachtingen en subjectiviteit. Het beeld dat wordt opgehangen van een vreemde cultuur is alles behalve vaststaand, het evolueert doorheen de tijd en wordt beïnvloed door de eigen cultuur en het persoonlijke leven van de waarnemer. Meestal vertrekt beeldvorming vanuit het standpunt dat de eigen cultuur '*normaal*' is, de vreemde cultuur, die niet voldoet aan wat de Nederlander als normaal beschouwt, zal het etiket '*anders*' krijgen. Termen als '*normaal*' en '*anders*' worden volgens Edward Saïd bijvoorbeeld ook vaak gebruikt in de beeldvorming van het Westen over het Oosten.¹¹ Het is dus deze beeldvorming die we aan de hand van Nederlandse reisverhalen over Brazilië willen analyseren.

Over wat nu juist een reisverhaal is, bestaat heel wat discussie onder letterkundigen.¹² Aangezien de bronnen die ik gebruik onder de noemer '*reisverhalen*' vallen, willen we eerst verduidelijken wat we bedoelen als we spreken over een reisverhaal. Bij het gebruik van reisverhalen is, zoals bij elke historische bron, historische kritiek aangewezen. We vragen ons dan ook af wat de mogelijkheden en beperkingen zijn van een reisverhaal als historische bron. Welke functie vervulde een reisverhaal in de zeventiende-eeuwse maatschappij ? Een reisverhaal ontstond niet zomaar uit het niets, het was een verhaal gebaseerd op een reis geschreven door een reiziger. Om de genese van de beeldvorming niet uit zijn oorspronkelijke context te rukken, lijkt het ons belangrijk een zo volledig mogelijk antwoord

---

¹¹ Saïd E., Oriëntalist, Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2005, p. 70

¹² Barend-Van Haeften M., Van scheepsjournaal tot reisverhaal: een kennismaking met zeventiende-eeuwse reisteksten, IN: Anbeek van der Meijden A., Van den Berg, e.a. (reds.), Literatuur: Tijdschrift over Nederlandse letterkunde, volume 7, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1990, p. 222

te zoeken op de vraag: wie produceerde de beelden ? Met andere woorden wie waren de auteurs van de reisverhalen ? Welke sociale achtergrond hadden de reizigers ? Welk beroep oefenden zij uit ? Een andere vraag die nauw samenhangt met het beroep van de reizigers is: welke motieven lagen er aan de basis van de reis ? Maar ook de duur van hun verblijf zal een invloed hebben gehad op de hun visie op de 'vreemde' cultuur. Een laatste vraag die we willen beantwoorden in dit kader is : over wie zeggen de reisverhalen ons het meest over de waarnemer of over diegene die wordt waargenomen ? Al deze persoonsgebonden factoren hadden zeker een invloed op het totstandkomen van de beeldvorming van de Nederlanders. De antwoorden op deze vragen zullen daarom bijdragen tot een beter begrip van de primaire bronnen.

We willen de evolutie van beeldvorming graag ook kaderen binnen een ruimere historische context, namelijk de koloniale geschiedenis van Nederland in Brazilië. Het kan bijna niet anders dan dat de koloniale positie van de Nederlanders een invloed heeft gehad op hun beeldvorming over Brazilië. Hoe was de relatie tussen de Nederlanders en de andere bevolkingsgroepen die men aantrof in het zeventiende-eeuwse Brazilië, want deze interactie moet ook een invloed hebben gehad op de Nederlandse beeldvorming. We zullen tevens onderzoeken hoe het de Nederlanders verging in Brazilië op politiek, economisch, sociaal en cultureel vlak. Bovendien lijkt het ons interessant na te gaan welk beeld de Portugezen zich hadden gevormd van het land Brazilië en diens inwoners. Zo willen we achterhalen in hoeverre het Nederlandse beeld van Brazilië overeenkomt met het beeld dat de Portugezen hadden van Brazilië. Door de Nederlandse beeldvorming te gaan positioneren tegenover de beeldvorming van de Portugezen willen we tegemoetkomen aan de vraag van Corbey naar meer structuralisme binnen de studies over beeldvorming.¹³

Niet enkel persoonsgebonden factoren hadden een invloed op het totstandkomen van de beeldvorming van de Nederlanders, ook de maatschappij waarin zij leefden had hierop een invloed. Daarom zullen we ook aandacht besteden aan de maatschappelijke-culturele achtergrond van de zeventiende eeuw. Door welke algemene denkbeelden over de 'ander' werden de Nederlanders beïnvloed in de zeventiende eeuw ? Om op deze vraag een zo accuraat mogelijk antwoord te verkrijgen zullen we graven naar de wortels van de beeldvorming over de 'ander' in Europa. Het beeld dat men had over een bepaald land werd

---

¹³ Corbey R., Wildheid en beschaving. De Europese verbeelding van Afrika, Baarn, Ambo, 1989, p. 89

ook bepaald door de kennis die men had over dat land. Sinds de ontdekking van Columbus in 1492 was de geografische en etnografische kennis van Latijns-Amerika al heel wat geëvolueerd. De evolutie van deze kennis willen we bestuderen op basis literair materiaal. Met deze kennis op zak kunnen we ons de vraag stellen welke informatie men in de zeventiende eeuw had over de geografie van Brazilië. Wat wist men over de inwoners van Brazilië alvorens men een reis naar dit land aanvatte? Of welk beeld had men van deze inwoners? De antwoorden op deze vragen zullen ons helpen na te gaan of de algemene tijdsgeest en kennis wordt gereflecteerd in de beeldvorming in de Nederlandse reisverhalen.

Om tot een overzichtelijk geheel te komen en de onderzoeksvragen te beantwoorden, hebben we bovenstaande vragen ingedeeld in verschillende groepen, zo zijn we tot een vijfdelige indeling gekomen

In het eerste deel van onze thesis zullen we de geschiedenis van Brazilië in de zestiende en zeventiende eeuw uit de doeken doen. We vertellen over de ontdekking van het tropische land en de Portugese en Franse activiteiten in de zestiende eeuw. Daarna hebben we het over de eerste interesse van de Nederlanders in Brazilië. Vervolgens bespreken we de Nederlandse occupatie van Brazilië die duurde van 1624 tot 1654. We besteden voornamelijk aandacht aan de politieke, economische, sociale en culturele aspecten van Nederlands-Brazilië. Ook de voornaamste verschillen tussen de Portugese en Nederlandse overheersing van het land komen aan bod. Tenslotte hebben we het over de politieke nasleep van het Nederlandse verlies van Brazilië. Door aandacht te besteden aan de geschiedenis van Brazilië willen we een historische kader bieden waarbinnen ons onderzoek past.

In het tweede deel van het werk behandelen we de bronnen, zijnde reisverhalen. In dat deel willen we het primaire bronnenmateriaal voor ons onderzoek nader beschrijven. Allereerst verduidelijken we de term '*reisverhaal*'. Ook aan de draagwijdte van het reisverhaal in de toenmalige maatschappij wordt aandacht besteed. We onderwerpen onze bronnen eveneens aan de vereiste historische kritiek. Het is hierbij niet de bedoeling dat we de bronnen aan authenticiteitskritiek onderwerpen, maar wel dat we ons bewust zijn van zowel de beperkingen als de mogelijkheden van de bronnen. Daarnaast wordt ook de socio-professionele achtergrond van onze auteurs geschetst.

In een derde deel onderzoeken we de theoretische achtergrond van de beeldvorming. Enerzijds onderzoeken we de wortels van de Nederlandse beeldvorming, anderzijds onderzoeken we de bouwstenen van die beeldvorming. Eerst schetsen we de geografische en etnologische kennis van voor de tijd van de ontdekkingen. Vervolgens gaan we na welke determinanten het beeld van de 'ander' gingen beïnvloeden en welke gevolgen de ontdekking van de nieuwe wereld had op het bestaande wereldbeeld. Tenslotte hebben we het over de bouwstenen van de Nederlandse beeldvorming. Zo hebben we een breed theoretisch kader waarin we de beeldvorming van onze reisverhalen zullen trachten in te passen.

In een vierde deel zullen we de inzichten die we hebben verworven via de secundaire literatuur in deel drie toetsen aan ons primaire bronnen. De bronnen analyseren we volgens een thematische indeling. Door deze aanpak hopen we een zo volledig mogelijk beeld van onze bronnen te kunnen geven. Dit alles leidt ons naar het deelbesluit waarin we ons afvragen of de algemene tijdsgeest en kennis wordt gereflecteerd in de beeldvorming in de Nederlandse reisverhalen

In het vijfde deel van ons onderzoek zullen we de reisverhalen chronologisch met elkaar gaan vergelijken, want wij vermoeden dat de situatie van de Nederlanders in Brazilië invloed heeft gehad op hun beeldvorming over het land en diens inwoners. We zullen hierbij de componenten van de beeldvorming en de inhoud van de verhalen van de verschillende auteurs vergelijken. In het deelbesluit vragen we ons af of er weldegelijk sprake was van een verschil tussen de reisverhalen in de tijd en hoe zich dat dan ging manifesteren.

Om niet eindeloos in herhaling te vallen zullen we in het besluit van dit werk enkel de krachtlijnen van ons onderzoek weergeven.

3. De ruimere wetenschappelijke context van het onderzoek

Door de aard van het ons onderzoek en de gehanteerde bronnen heeft ons onderzoeksthema raakvlakken met verschillende wetenschappen, zoals: de geschiedenis, de antropologie, de etnologie, de filosofie en de literatuurwetenschap.

Ondanks de tekortkomingen van reisverhalen als primaire bron, kunnen ze een bijdrage leveren aan de Braziliaanse geschiedschrijving. Om de waarde van de Nederlandse

reisverhalen te bepalen als bron voor de Braziliaanse historiografie moet men wel rekening houden met de wijzigende historische en maatschappelijke context. Bovendien moet men in het achterhoofd houden dat reisverhalen geschreven werden door verschillende auteurs, zoals: handelaars, missionarissen, beambten, zeelieden,...Deze hadden elk hun eigen interesses en doelstellingen waardoor hun reisverhaal werd beïnvloed.¹⁴ Indien men dus rekening houdt met persoonlijke achtergrond van de reiziger en de historische en maatschappelijke context waarin het verhaal werd geschreven, dan kan het reisverhaal een bron zijn voor de reconstructie van de Braziliaanse geschiedenis.

Het belang van reisverhalen, waarin vreemde volkeren worden beschreven, voor de etnologie en de antropologie lijkt ons evident. Toch moet men bij het gebruik van deze bronnen voor etnologisch of antropologisch onderzoek dezelfde voorzichtigheid aan de dag leggen als bij de historische studie van deze bron.

We kunnen de reisverhalen, via de antropologie en de etnologie, ook gaan koppelen aan de filosofie. In de zeventiende eeuw had de studie van de mens en zijn cultuur nog geen afzonderlijk statuut. Het etnologische en antropologische discours bestond enkel binnen de filosofie. Bovendien werden ze door filosofen enkel gebruikt om een politieke theorie of een bepaalde moraal te funderen. Rousseau gebruikte bijvoorbeeld de beschrijvingen over de ongerepte natuur van de indianen om de corruptie van de maatschappij waarin hij leefde aan te tonen.¹⁵

De zeventiende-eeuwse reisverhalen leveren eveneens een bijdrage voor de literatuur- en taalwetenschap. Zowel de vorm van het reisverhaal als het woordgebruik kunnen nuttige informatie leveren voor deze wetenschappen.

Ons onderzoek naar de Nederlandse beeldvorming over het Brazilië en diens inwoners kan ook worden geplaatst binnen een aantal recente maatschappelijke en wetenschappelijke debatten.

Zoals reeds vermeld in de probleemstelling zullen we de 'bril' waardoor de Nederlanders Brazilië waarnemen, trachten te analyseren. Vooroordelen en verwachtingen

---

¹⁴ Steringa P., Nederlanders op reis in Amerika 1812-1860: reisverhalen als bron voor de 19de-eeuwse mentaliteit, Utrecht, Universiteit Utrecht, 1999, p. 12 (*Utrechtse historische cahiers. Jaargang 20*)

¹⁵ Pire G., Jean-Jacques Rousseau et les relations de voyages, IN: Revue d'histoire littéraire de la France, volume 56, 1956, p.367

zijn onvermijdelijk bij de waarneming van een andere cultuur, aangezien iedereen geconditioneerd is door zijn eigen cultuur en zijn persoonlijk leven. Sommigen stellen zich daarom de vraag of het in zijn geheel wel mogelijk is om een andere cultuur op een waarheidsgetrouwe manier te beschrijven. Zo ook Edward Said, hij staat in zijn werk '*Orientalism*' vrij sceptische tegenover de vraag of het mogelijk is een andere cultuur ten volle te begrijpen.¹⁶ Naast Said wijst ook Urs Bitterli erop dat de mens, wanneer hij geconfronteerd wordt met een veelheid aan ervaringen, gebruik gaat maken van gesimplificeerde modellen, namelijk stereotypes. Deze stereotypes dienen volgens Bitterli gebruikt te worden als een soort raamwerk waarbinnen iemand de realiteit beschrijft en dit kan volgens hem enkel vanuit een specifiek historisch standpunt van de observeerder en binnen de conventies waaraan deze laatste onderworpen is.¹⁷ In ons onderzoek scharen we ons achter de visie van Bitterli.

Het brandend actuele debat over interculturele contacten in de huidige Braziliaanse samenleving vormde op deze manier een stimulans om de interculturele contacten in een historische context te bestuderen.¹⁸

---

¹⁶ Saïd E., op.cit., p. 23

¹⁷ Bitterli U., Cultures in conflict. Encounters between European and Non-European Cultures, 1492-1800, Stanford, Stanford University Press, 1989, pp. 7-8

¹⁸ Konings J., Brazilië: Een etnische, culturele en politieke smeltkroes, IN: Streven, volume 57, Brugge, Desclée De Brouwer, 1989, pp. 166-169

Deel I: De geschiedenis van Brazilië in de 16de en 17de eeuw

Om de Nederlandse beeldvorming over Brazilië en zijn inwoners beter te kunnen kaderen in zijn oorspronkelijke context lijkt het ons opportuun om een historische schets te maken van het zestiende- en zeventiende-eeuwse Brazilië. De eerste Nederlanders zullen pas op het einde van de zestiende eeuw de Braziliaanse bodem betreden. Toch zullen we aandacht besteden aan de Braziliaanse geschiedenis van de zestiende eeuw, omdat in deze eeuw het land ontdekt werd door de Portugezen. Deze laatste zullen het land gaan opeisen voor zichzelf en leken daar goed in te slagen. Want hoewel de Fransen een aantal pogingen ondernamen in de zestiende eeuw om voet aan wal te krijgen in Brazilië, slaagden zij hier niet in. In het begin van de zeventiende eeuw waren het de Nederlanders die de Portugezen het vuur aan de schenen zouden leggen in Brazilië. Dit leidde tot een machtsstrijd tussen de Portugezen en de Nederlanders die uiteindelijk in het voordeel van de Portugezen zou eindigen. Deze strijd tussen de Portugezen en de Nederlanders liet niet alleen zijn sporen na in de geschiedenisboeken, maar ook in de Nederlandse beeldvorming over Brazilië.

1. Brazilië voor de komst van de Nederlanders

1.1. De ontdekking van Brazilië

Op 22 april 1500 meerden dertien Portugese schepen, op weg naar Oost-Indië onder leiding van Pedro Alvares Cabral, aan op de Braziliaanse kust, ter hoogte van het huidige stadje Porto Seguro. Cabral gaf het land de naam 'Terra da Vera Cruz'. Op Italiaanse landkaarten vond met Brazilië onder de titel 'Land van de papegaaien'. Vanaf 1503 werd het land aangeduid door de term 'Brasil', omdat men er overvloedig Brazielhout aantrof. De rode kleurstof die uit dit hout onttrokken werd, was bij de Europeanen reeds bekend dankzij de Arthur-romans. De term 'Brasil' werd ook geassocieerd met 'Brasa', deze term stond voor gloeiend en smeulend en sprak daarom vaak tot de verbeelding van de Europeanen. Cabral's ontdekking van Brazilië werd altijd beschouwd als een toevalstreffer. Toch bestaat de mogelijkheid dat de Portugezen reeds voor 1500 weet hadden van het bestaan van een land of eiland ten zuidwesten van de Azoren. Deze kennis zou door hen zijn geheimgehouden omwille van economische en politieke redenen. Het vermoeden of de kennis dat er nog land was ten zuidwesten van de Azoren bewoog de Portugese koning ertoe in het verdrag van

Tordesillas in 1494 de scheidslijn tussen de overzeese bezittingen van Castilië en Portugal, die vastgelegd was door de pauselijke bul van Alexander VI in 1493, 370 mijlen ten westen van de Kaapverdische eilanden te laten verleggen. Zo werd het noordoostelijk gedeelte van Brazilië veiliggesteld voor de Portugezen. Ondanks het verdrag van Tordesillas bleef de concurrentie tussen de Spanjaarden en de Portugezen hard. Sommigen beweren zelfs dat Brazilië, enkele maanden voordat Cabral het land ontdekte, reeds werd bezocht door een Spaanse expeditie van Vincente Yanez Pinzon en Diego de Lepe.

Wat er van deze hypothese ook zij, na een eerste verkenning van het land, zette de vloot van Cabral de koers verder naar Oost-Indië. Eén schip van de expeditie werd door Cabral huiswaarts gezonden met aan boord een brief over de ontdekking. Hoewel de tekst pas in 1817 van de drukpers rolde, verspreidde de inhoud van de brief zich als een lopend vuurtje. De inhoud van de brief legde de nadruk op de liefelijkheid van het land, de goede natuurlijke havens, het milde klimaat met de vele palmen en papegaaien. De briefschrijver vertelde ook over zijn eerste ontmoeting met de inheemse bevolking. Hij beschreef ze als donkere, roodkleurige, goed gebouwde en vitale indianen. Ze waren gewapend met pijl en boog. Ze gingen door het leven zoals ze geboren waren, poedelnaakt. Er was op het eerste zicht geen spoor te bekennen van metalen gereedschappen of huizen. Maar bij het zien van een gouden ketting van de admiraal wezen de indianen richting binnenland, dit deed de schrijver van de brief vermoeden dat er in het binnenland van Brazilië goud te vinden was. De indianen kenden schijnbaar geen godsdienst.¹

1.2. De Portugezen en de Fransen in Brazilië in de 16de eeuw

Na de ontdekking van Brazilië door Cabral volgden al gauw nieuwe expedities om het nieuwe land te verkennen. Tijdens de Portugese expedities die plaatsvonden tussen 1501 en 1502 werden voornamelijk nieuwe kuststroken verkend.

Ondertussen gingen naast Portugezen ook de andere Europeanen hun kans wagen in Brazilië.² Franse zeelieden afkomstig uit Dieppe en andere Normandische havens deden de

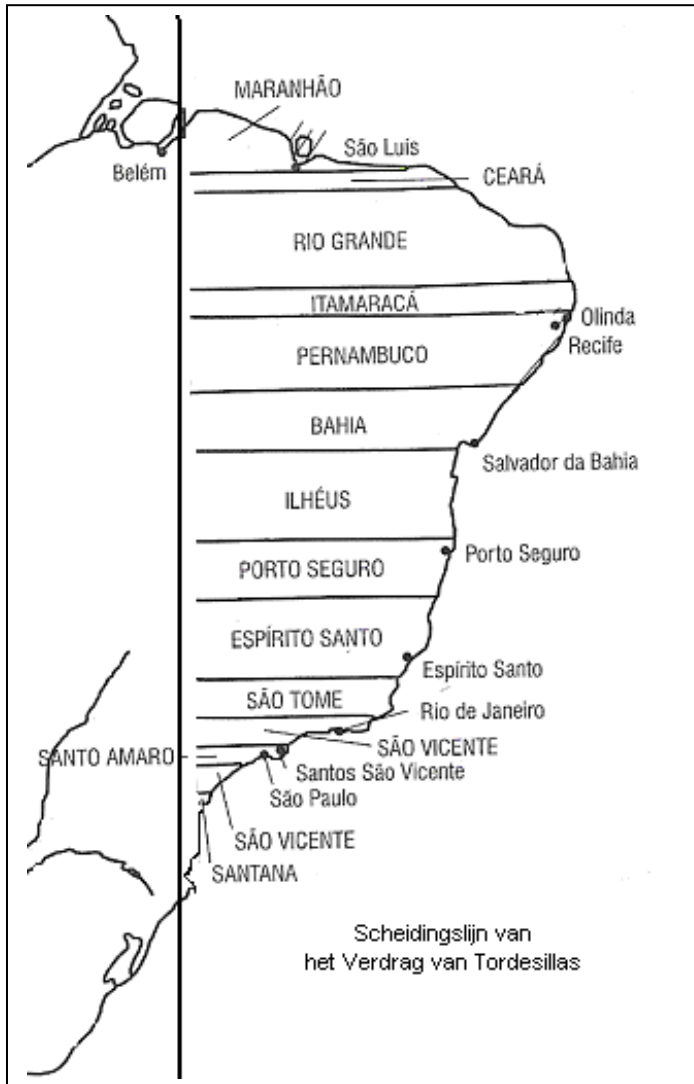
---

¹ Stols E.(b), *op.cit.*, pp. 66-67

² Bakewell P., *A history of Latin America: empires and sequels 1450-1930*, Oxford, Blackwell Publishers Ltd., 1997, pp. 299-300 (*The Blackwell history of the world*)

Braziliaanse kusten steeds vaker aan. De Franse expedities gingen steeds dezelfde routes naar Brazilië volgen. De expedities lieten meestal enkele landgenoten achter op de Braziliaanse kust die kammetjes en spiegeltjes gingen ruilen met de indianen. Deze achtergebleven expeditieleden

verbleven dikwijls een lange tijd bij de indianen. Naast hun expedities gingen Franse

schepen ook terugkerende Portugese schepen kapen. Ondertussen vocht de Franse koning, Frans I, het koloniale monopolie van Portugal bij de paus aan.

Voor de Portugezen was de tijd gekomen om hun aanspraken op Brazilië effectief te gaan verdedigen. In 1530 stuurde de Portugese vorst, João III, een grote vloot naar Brazilië onder leiding van Martim Alfonso de Sousa en zijn broer Pero Lopes. De vloot had als voornaamste doel het beter verkennen van de Braziliaanse kusten. De koning besloot na afloop van de expeditie het gehele Braziliaanse territorium in vijftien horizontale stroken met elk vijftig mijlen kust te verdelen.³ Tussen 1532

en 1534 vertrouwde hij deze vijftien kapiteinschappen aan twaalf '*capitães donatários hereditários*'. Zij waren ofwel lid van de Portugese hofadel ofwel waren ze oudgedienden uit Portugees Azië. De kapiteins, bevoegd over de kapiteinschappen in Brazilië, kregen verregaande bevoegdheden van de Portugese koning toegewezen inzake bevolking, het stichten van steden, veiligheid en rechtspraak. Daarenboven werden de kapiteins eigenaar van een vijfde van alle gronden van hun gebied en ontvingen zij een deel van de geïnde

³ De vijftien Portugese kapiteinschappen te Brazilië.(zie kaart). Stols E. (b)., *op.cit.*, p. 72

belastingen van hun gebied. De kolonisten die zich op een grond in één van kapiteinschappen wilden vestigen moesten voldoen aan een aantal voorwaarden. Ze moesten christelijk zijn en ze waren verplicht militaire bijstand te verlenen aan hun kapitein. Bovendien moesten de kolonisten ook belastingen betalen en sommigen waren zelfs onderworpen aan heerlijke plichten. De koning behield het monopolie op specerijen en Brazielhout en hief een vijfde deel op alle edelmetalen. De vorst behield ook de kerkelijke verantwoordelijkheid over het gebied, dat wil zeggen dat hij het voorrecht en de plicht had tot missionering van de heidense volkeren. Het duurde evenwel tot halverwege de zestiende eeuw vooraleer de eerste Portugese geestelijke Braziliaanse bodem betrad. In 1551 werd dom Pedro Fernandes Sardinha de eerste bisschop in Brazilië. Pas in 1676 werden er nieuwe bisdommen gesticht. Vanaf 1549 trof men in Brazilië verschillende Jezuïetenkloosters aan, onder andere in Salvador, Olinda en Rio de Janeiro. De komst van de Jezuïeten in Brazilië bleef niet onopgemerkt, in hun brieven naar huis schreven ze over het ongehoorde gedrag van de indianen. Volgens de Jezuïeten hielden de indianen zich enkel bezig met barbaarse praktijken zoals: zingen, dansen, polygamie en kannibalisme. De Jezuïeten hadden als voornaamste doel de indiaanse kettters te bekeren en te transformeren tot godvruchtige mensen. De Jezuïeten gingen met dit doel voor ogen 'aldeias' stichten, dat was een nieuw soort gemeenschap waarin de indianen en de Jezuïeten samenleefden in dienst van God. In deze aldeias hadden de Jezuïeten het hoogste gezag wat de Portugese kolonisten voor de borst stuitte. Zij hadden de indianen immers nodig om slavenarbeid te verrichten. Ondertussen was er ook een discussie ontstaan over het statuut van de indianen in Brazilië. Een koninklijke wet in 1570 bracht uitsluitel, de indianen mochten voortaan enkel nog tot slaaf worden gemaakt na een oorlog of als ze betrappt werden op kannibalistische praktijken.⁴ De kolonisten laptten deze wet vaak aan hun laars, onder meer omdat het aantal indianen sterk achteruitging. In 1562 en 1563 woedde er in de buurt van Bahia een pokkenepidemie onder de indianen. De eerste epidemie eiste de levens van een derde van de indianen in de regio. De tweede epidemie kostte nog eens het leven aan maar liefst een vierde van de overlevende indianen.⁵

---

⁴ Stols E.(b), op.cit., pp. 70-74

⁵ Wagley C., Welcome of tears: the Tapirapé Indians of centrale Brazil, New York, Oxford University Press, 1977, p. 273

Ondertussen rekende de Portugezen in 1560 af met de Franse kolonisatie in de baai van Rio de Janeiro. Fransen hadden zich in 1555 onder leiding van Nicolas Durand de Villegagnon op het eiland Serigipe gevestigd. De Fransen werden door de Portugezen snel verslagen, toch staakten de Fransen pas rond 1584 hun activiteiten bij de baai van Rio volledig.

In 1580 kwam Portugal, door het kinderloos overlijden van koning Sebastião en zijn oom kardinaal Henrique, in handen van hun naaste erfgenaam, de Spaanse koning Filips II. De vereniging van beide koninkrijken was eerder een personele unie, want het Portugese bestuur genoot een grote autonomie en de koloniale belangen van beide koninkrijken werden niet vermengd. Toch zou de vereniging van Portugal en Spanje gevolgen hebben voor Brazilië. Het land werd het doelwit van de vijanden van de Spaanse koning, namelijk Engeland en Nederland en raakten betrokken bij de langdurige Europese conflicten. Engelse en Hollandse piraten staken als wraakactie tegen het Spaanse handelsverbod Braziliaanse plantages in brand. Bovendien werden er vaak Portugese suikerschepen gekaapt wat een financiële aderlating betekende voor Portugal. Maar de personele unie tussen Spanje en Portugal had ook positieve gevolgen voor de Portugezen in Brazilië. Dankzij Spaanse steun konden de Portugezen hun gezag over de noordelijke kusten van Brazilië versterken en dit door de bouw van de forten '*Reis Magos*' in Rio Grande de Norte en '*Rosário*' in Ceará. Met Spaanse steun maakten de Portugezen ook een einde aan een nieuwe Franse kolonisatiepoging in Brazilië. In 1612 hadden de Fransen de vesting São Luís do Maranhão gesticht. In 1615 bliezen de Fransen de aftocht. Ondanks alle Spaans-Portugese acties om de buitenlanders uit Brazilië te houden, bleken buitenlandse handelaars niet uit dit rijke gebied weg te slaan.⁶

2. De eerste Nederlandse interesse in Brazilië

De interesse in het Atlantische gebied, de westkust van Afrika en Amerika, leek in de Nederlanden pas laat opgang te komen. Toch is deze stelling niet geheel juist, want onder het toeziend oog van Spanje voeren Nederlandse handelaars vanuit Antwerpen reeds in de zestiende eeuw naar het Atlantisch gebied om hier handel te drijven. Bovendien zouden zowel de Zuid- als Noord-Nederlandse handelaars geld ter beschikking stellen van Portugal

---

⁶ Stols E.(b), op.cit., pp. 74-76

voor de aankoop van slaven en voor de aankoop van materiaal dat nodig was op de Braziliaanse suikerplantages. In ruil hiervoor mochten Nederlandse reders de ruwe suiker verscheppen naar Antwerpen, Amsterdam en Hamburg. De Nederlandse kooplieden hadden er geen baat bij zich te vestigen in het Atlantische gebied, want ondanks de oorlog tussen Nederland en Spanje, groeide de handel. De val van Antwerpen in 1585 maakte een einde aan de bloeiende Noord-Nederlandse handel. Meer dan honderd Noord-Nederlandse schepen werden in de Spaanse havens in beslag genomen, een maatregel die zich herhaalde in 1595 en 1598. Toch had de val van Antwerpen ook positieve gevolgen voor de Noordelijke Nederlanden. Want vele handelaars en welgestelden uit de Zuidelijke Nederlanden gingen zich, omwille van de tachtigjarige oorlog, in de Noordelijke Nederlanden vestigen. De kennis en ervaring van de Zuid-Nederlandse handelaars, voornamelijk afkomstig uit Antwerpen, waren van groot belang bij de ontwikkeling van de zelfstandige deelname van de Noordelijke Nederlanden aan de transatlantische handel.⁷

Op het einde van de zestiende eeuw ondernamen een aantal Noord-Nederlandse avonturiers een paar grote reizen. Het doel van deze expedities was het tot stand brengen van zelfstandige handelsbetrekkingen in het Atlantisch gebied. De expedities maakten meestal een tussenstop in Brazilië, in 1599 trok Olivier van Noort naar Rio de Janeiro, datzelfde jaar verkenden een aantal Nederlanders ook de Allerheiligenbaai te Brazilië.⁸ De Nederlanders waren om tal van redenen geïnteresseerd in Brazilië.

Ten eerste waren een aantal Nederlanders ervan overtuigd dat men het Spaans-Portugese handelsimperium het best kon aantasten in Brazilië. Want door Brazilië aan te vallen zou men het Iberisch handelsimperium schade berokkenen zonder rechtstreeks Spanje aan te vallen.

Ten tweede bood Brazilië uitstekende economische vooruitzichten omwille van de talrijk aanwezige suikerplantages en het Brazielhout.

---

⁷ Emmer P., Het Atlantische gebied, IN: Asaert G. (red.), Van Hoboken W. (red.), e.a., Maritieme geschiedenis der Nederlanden van 1585 tot ca. 1680, Bussum, De Boer maritiem, 1977, pp. 275-277

⁸ Naber H., Geschiedkundige atlas van Nederland. De Nederlanders in Guinee en Brazilië, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1931, p.13

Ten derde werden de Braziliaanse indianen wreed behandeld door de Portugezen. De Nederlanders veronderstelden dat de indianen hen hartelijk zouden verwelkomen als zij hen van het Portugese juk zouden verlossen.⁹

Ondanks alle voordelen die zelfstandige handelsrelaties met Brazilië leken te bieden, bleef het op het einde van de zestiende eeuw bij expedities naar het Atlantische gebied. De Nederlanders hadden op dit moment belangrijkere dingen aan hun hoofd, zoals het uitdokteren van hun volgende stap in de Spaans-Nederlandse oorlog.

Bij de aanvang van de zeventiende eeuw was het moraal van de Spaanse soldaten in de Lage Landen tot onder het vriespunt gedaald. Sinds 1598 liet de uitbetaling van de soldij van de Spaanse soldaten te wensen over, ook muiterij onder de Spaanse troepen was dagelijkse kost. Spanje was financieel uitgeput en een militaire reorganisatie was broodnodig. Toch wilden de Spanjaarden van geen vrede weten met de Nederlanden, want dat zou betekenen dat men toegaf aan de ketters. Ook een tijdelijk vredesbestand was voor Spanje uit den boze, want dat zou een stilzwijgende erkenning zijn van hun nederlaag. Ook de Nederlanders, die door de oorlog diep in de schulden zaten, waren aan vrede toe bij het begin van de zeventiende eeuw. Johan van Oldenbarnevelt stond aan het hoofd van de Vredespartij. Zijn vredespropaganda werd gesteund door de Staten-Generaal.

Maar er was in Nederland ook een fractie die de oorlog met Spanje wilde verder zetten.

Willem Usselinx, oorspronkelijke afkomstig uit Antwerpen, had een plan ontworpen om het Spaans-Portugese handelsimperium te doen afbrokkelen.¹⁰ Usselinx pleitte ervoor de handelscontacten met Brazilië uit te breiden. Immers kon men in Brazilië jaarlijks voor vijf miljoen gulden suiker uitvoeren.

Een tweede tegenstander van vrede met Spanje was de stad Amsterdam. Als argument haalde de stad aan dat er veel winst kon gehaald worden uit de kaapvaart. Deze kaapvaart kon evenwel enkel worden uitgeoefend in tijden van oorlog.

Ook Prins Maurits, de stadhouder van Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht en de grote tegenspeler van Oldenbarneveldt, was voor het behoud van de oorlog met Spanje.

---

⁹ Van der Straaten H., Hollandse pioniers in Brazilië, s.l., Uitgeverij Van Wijnen- Franeker, 1988, pp. 29-30

¹⁰ Bijlage 1, Portret van Willem Usselinx; Nauta J., Johan Maurits van Nassau, IN: Van Caenegem R., Elias B., e.a. (reds.), Spiegel Historiae, volume 15, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980, p. 19

Ondanks de verdeeldheid onder de Nederlanders wat betreft de oorlog werden op 24 april 1607 de vijandelikheden tussen Nederland en Spanje gestaakt. Twee jaar later ging het bestand officieel van kracht en dit voor minstens twaalf jaar.¹¹

Spanje dacht met het Twaalfjarige Bestand de Nederlandse invasie in zijn overzeese rijk in de kiem te smoren, maar niets was minder waar. De Nederlandse poging tot het vestigen van eigen handelsbetrekkingen in het Atlantische gebied gingen onverminderd verder. Zelfs na het afkondigen van het bestand. In 1612 werd het eerste Nederlandse steunpunt op de westkust van Afrika gevestigd. Het werd fort Nassau gedoopt en lag vlakbij bij het Portugese São Jorge da Mina. Vijf jaar later veroverden de Nederlanders een eiland bij Kaap Verde op de Portugezen, ze noemden het Goeree. De Nederlanders hadden bovendien het geluk dat ze bij de veroveringen en de handelscontacten op de West-Afrikaanse kust vaak konden rekenen op een anti-Spaanse en anti-Portugese houding van een aantal volken. Ook Noord-Amerika kwam in de belangstelling te staan bij Hollandse en Zeeuwse kooplieden tijdens de vrede met Spanje. Het opzet van de Nederlandse handelaars was een graantje te kunnen meepikken van de jaarlijkse visvangsten en deze vissen dan in gedroogde vorm doorverkopen aan de Mediterrane wereld. In 1613 kwam er de eerste vesting op Noord-Amerikaanse bodem, genaamd fort Oranje gelegen aan de Hudsonrivier. Ondertussen gingen de compagnieën die zich bezighielden met handeldrijven in Noord-Amerika de krachten bundelen. De nieuwe compagnie kreeg de naam '*Compagnie van Nieuw-Nederland*' en kreeg een octrooi om handel te drijven in Noord-Amerika van 1614 tot 1618. Het octrooi van de Compagnie van Nieuw-Nederland zou niet verlengd worden, omdat er op deze moment in de Republiek onderhandelingen aan de gang waren om een nieuw handelslichaam in het leven te roepen. Het nieuwe handelsorgaan zou instaan voor alle commerciële activiteiten in het Atlantische gebied.¹² Vooral Prins Maurits en Amsterdam steunden het idee voor de oprichting van zo'n handelscompagnie. De West-Friese steden waren tegen de komst van een handelscompagnie, die haar winstgevende zouthandel zou bedreigen. Ook van Oldenbarnevelt was niet volledig gewonnen voor de oprichting van handelsorganisatie. Hij vond de compagnie een goed wapen in de onderhandelingen met Spanje, maar zodra deze compagnie er echt kwam, zou elke kans op vrede verkeken zijn en

---

¹¹ Van der Straaten H., op.cit., p. 26

¹² Emmer P., art.cit., pp. 278-279

dat was nu juist het beoogde doel van van Oldenbarnevelt. Zolang van Oldenbarnevelt de touwtjes in handen had, was er dus geen sprake van de oprichting van een handelscompagnie.¹³ Het tijt keerde toen in augustus 1618 Maurits aan de macht kwam.¹⁴ De nieuwe machthebbers besloten de oorlog na afloop van het Twaalfjarig Bestand te hervatten en er zou een nieuw handelsorgaan worden opgericht dat de oorlog naar een nieuwe dimensie moest voeren.¹⁵

Ook de Spaanse regering woog tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand de pro's en contra's af van het voortzetten van de oorlog met de Republiek. In december 1619 viel het verdict te Spanje, de oorlog zou bij het aflopen van het bestand onmiddellijk worden hervat, want een verlenging van het bestand zou de Spaanse handel in de Nieuwe Wereld te veel schade berokkenen.

Nog geen twee maanden na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand zag de '*West-Indische Compagnie*' (WIC) het levenslicht. De Staten-Generaal verleende aan deze compagnie een octrooi voor 24 jaar. De WIC kreeg het handelsmonopolie voor geheel Amerika en voor Afrika van de Noorderkeerkring tot aan Kaap de Goede Hoop. Het voornaamste doel van de WIC was de constante aantasting van de overzeese Iberische handelsbelangen.¹⁶ De WIC was verdeeld in vijf kamers: Amsterdam, Zeeland, de Maze en Friesland. Het Noorderkwartier en Groningen deelden een kamer. Het dagelijks bestuur van de compagnie was in handen van de Heren XIX. Gedurende het eerste decennia van haar bestaan, legde de WIC zich in het bijzonder toe op de kaapvaart. De agressieve politiek van de Republiek maakte een einde aan de samenwerking met de Portugezen in de suikervaart op Brazilië.¹⁷ Het einde van deze samenwerking kwam niet ongelegen voor de Noordelijke Nederlanden. Zij hadden al langer hun oog laten vallen op Brazilië. Het was het ideale land om het Iberische handelsimperium te treffen. Bovendien waren de Nederlandse kooplieden reeds enkel decennia vertrouwd met Brazilië en was de verdediging van het land in erbarmelijke staat.¹⁸

De vraag was nu hoe men Brazilië op de knieën moest krijgen. Het antwoord op deze vraag werd gegeven door Johannes de Laet. Hij vertegenwoordigde de kamer van Amsterdam in

---

¹³ Menkman W., *De West-Indische compagnie*, Amsterdam, Van Kampen en Zoon, 1947, pp. 40-41

¹⁴ Blom J., Lamberts E. (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn, HB Uitgevers, 2004, 419 pp.

¹⁵ Emmer P., *art.cit.*, pp. 278-279

¹⁶ Van der Straaten H., *op.cit.*, p. 28

¹⁷ Emmer P., *art.cit.*, pp. 279-280

¹⁸ Bakewell P., *op.cit.*, p. 316

de Heren XIX. Brazilië kon worden veroverd door het land in zijn hart te treffen, namelijk in Bahia de Todos los Santos, beter bekend als de Allerheiligenbaai. Bahia bood twee voordelen voor de toekomstige veroveraars.

Ten eerste kon men het makkelijk bereiken.

Ten tweede kon men vanuit Bahia makkelijke de rest van Brazilië en Zuid-Amerika veroveren.

Het besluit van de Heren XIX werd niet enkel beïnvloed door de opvattingen van hun collega, Johannes de Laet, maar ook door een boek dat in 1623 verschenen was. Het was geschreven door Dierick Ruiters en was getiteld *'Toortse der Zee-vaert'*. Ruiters' interesse voor Brazilië werd aangewakkerd door het besef dat de kust van Guinee, omwille van de moordende concurrentie, geen handelsperspectieven meer bood. In 1617 bezocht hij Sergipe, een jaar later was Ruiters terug te vinden in Rio de Janeiro, daar werd hij gevangen genomen door de Portugezen. Ruiters werd op de boot gezet richting Pernambuco en tijdens zijn reis kwam hij terecht in de Allerheiligenbaai, meer bepaald in de stad San Salvador. In *'Toortse der Zee-vaert'* beschreef Ruiters de stad San Salvador uiterst gedetailleerd met aandacht voor de belangrijkste plekken en toegangswegen van de stad.¹⁹

Uiteindelijk besloten de Heren XIX om een grote vloot naar San Salvador in de Allerheiligenbaai te zenden, de missie kreeg de naam *'Groot Dessyn'*.²⁰ Op het einde van het jaar 1623 verlieten twintig zeilschepen met 3300 bemanningsleden aan boord onder leiding van admiraal Jacob Willekens Nederland met als eindbestemming Brazilië. De Nederlanders ondervonden weinig tegenstand en op 24 mei 1624 trokken de Nederlanders San Salvador binnen, dit was het officiële begin van het Nederlandse avontuur in Brazilië.²¹

3. De Nederlanders in Brazilië (1624-1654)

3.1. De politieke en militaire geschiedenis van Nederlands-Brazilië

In 1625, een jaar na de inname van de stad San Salvador, werden de Nederlanders uit de stad verdreven door een Spaans-Portugese vloot. De Iberische troepen kregen weinig tegenstand, de toestand van het Nederlandse kamp was dan ook belabberd. De leiding was in handen

---

¹⁹ Van der Straaten H., op.cit., p. 30

²⁰ Den Heijer H., De geschiedenis van de WIC, Zutphen, Walburg Pers, 1994, p. 69

²¹ Nauta J., art.cit., p. 21

van incompetente mensen en vele schepen waren reeds terug naar de Republiek afgereisd.²² De voornaamste reden voor het verlies van Bahia of San Salvador was het lakse optreden van de Staten-Generaal. Na de verovering in 1624 hadden zij niets ondernomen om de verovering te consolideren, dit heeft voor een groot deel het verlies van Bahia in de hand gewerkt. Het jaar 1625 zou een echt rampenjaar worden voor de Nederlanders. Op 25 oktober werd een poging ondernomen om Elmina op de Westkust van Afrika te veroveren. Hierbij kwamen een honderdtal Nederlandse soldaten om het leven. Ze werden onthoofd door een troep inboorlingen. Na al deze mislukte acties was het geld van de WIC opgesoupeerd, waardoor ze terug aangewezen waren op kaapvaart. Maar de WIC trok al gauw terug zijn stoute schoenen aan, want in januari 1627 zette Piet Heyn koers naar Brazilië waar hij Bahia terug moest heroveren op de Portugezen. Heyn slaagde er niet in om de opdracht tot een goed einde te brengen. Gelukkig bracht hij wel geld in het laatje van de WIC, want in 1627 maakte Heyn maar liefst achtendertig schepen van de vijand buit. Een jaar later stunte Heyn door de prestigieuze zilvervloot te kapen. De totale waarde van de buit bedroeg acht miljoen gulden. Ruim anderhalf miljoen hiervan werd gespendeerd aan het bijeenbrengen van een nieuwe vloot die definitief een bres moest slaan in het Spaans-Portugese handelsimperium.

Na uitvoerig overleg besloten de vijf kamers van de WIC om nogmaals de Braziliaanse kust aan te vallen. Dit keer hadden de bewindhebbers van de compagnie hun oog laten vallen op de stad Olinda, hoofdstad van Pernambuco, omdat in dat gebied veel Brazielhout en vele suikerplantages voorhanden waren. Generaal Lonck kreeg het opperbevel over de vloot. Deze telde maar liefst 67 schepen bemand met 3780 matrozen en 3500 soldaten en was voorzien van 1170 stukken geschut. Op 27 juni 1629 koos de vloot het ruime sop. De oversteek naar Brazilië verliep allesbehalve vlot. Bovendien liet de hygiëne en de voedselbedeling aan boord te wensen over. De zuinige rantsoenen leidden vaak tot schermutselingen onder de bemanning. Ook het ziekte-en sterftcijfer aan boord was hoog. Pas in februari kon Lonck de aanval op Olinda inzetten.²³

Ondertussen had de vijand lucht gekregen van de Nederlandse plannen, toch bleven doeltreffende maatregelen uit. De reden hiervoor was de lege Spaanse schatkist, grotendeels het gevolg van het verlies van de zilvervloot in 1628. Er kon dus geen vloot in paraatheid

---

²² Nauta J., art.cit., p. 21

²³ Van der Straaten H., op.cit., pp. 39-51

worden gebracht, wel gaf de Spaanse regering Mathias de Albuquerque de opdracht om de versterkingen van Olinda te inspecteren en indien nodig herstelwerkzaamheden te verrichten. Albuquerque had zeven jaar lang het kapiteinschap Pernambuco bestuurd. Omwille van zijn bewezen vakkundigheid werd hij benoemd tot gouverneur en opperbevelhebber van de drie grote Noordoostelijke kapiteinschappen van Brazilië: Pernambuco, Itamarica, en Rio Grande. Na zijn benoeming reisde Albuquerque onmiddellijk af naar Lissabon, in plaats van een indrukwekkende legermacht, die hem ter beschikking zou worden gesteld, trof hij een schip aan met slechts 27 soldaten aan boord. Aangekomen in Olinda bleken er maar 130 soldaten te zijn in heel het kapiteinschap Pernambuco. Bovendien waren de versterkingen een puinhoop en waren de soldaten ongetraind en vrijwel onbewapend. Albuquerque bleef niet bij de pakken zitten en spoorde zijn mannen aan om de vestingen te herstellen en nieuwe forten op te trekken. Er meldden zich ook 2000 nieuwe rekruten aan die een zware commandotraining ondergingen. De vertragingen die de Nederlandse vloot had opgelopen waren mooi meegenomen voor de Portugezen te Olinda.²⁴ De strijd om Olinda barstte in februari 1630 in alle hevigheid los. De stad lag op een heuvel en werd geflankeerd door twee forten: São Jorge en São Francisco. De Nederlandse generaal Lonck onderhield een permanent vuur op de twee forten. Ondertussen was de Nederlandse kolonel van Waerdenburgh met zestien schepen en 3000 man een tiental kilometer ten noorden van Olinda aan land gegaan. De troepen trokken van hieruit over het strand richting Olinda. Bij een riviertje genaamd Rio Doce ondervonden de Nederlandse soldaten de eerste tegenstand. De Portugese vijand sloeg snel op de vlucht, waardoor de Nederlanders het Jezuïetenklooster te Olinda konden bezetten. Tegen de orders van Albuquerque in, ontvluchtte de bevolking van Olinda de stad. Terwijl de Nederlandse manschappen, uitgeput door de hitte, aan het plunderen sloegen, liet de Portugese opperbevelhebber de pakhuizen in brand steken. Maar liefst 17.000 kisten suiker en heel wat verfhout gingen zo in vlammen op. Olinda was vrij snel gevallen door de lafheid van haar bevolking, maar de Nederlandse troepen zouden niet veilig zijn vooraleer zij zich meester hadden gemaakt van de twee forten in de stad. Beide forten gaven zich na een korte belegering over aan de vijand. Het enige wat de Nederlanders nog dienden te doen, was de vijand van het Recief verdrijven. Het Recief lag op een smalle landengte enkele kilometers van Olinda en bestond

---

²⁴ Van der Straaten H., op.cit., p. 50

voornamelijk uit opslagplaatsen. Bij aankomst op het Recief bleek de vijand reeds gevlucht te zijn. Olinda was nu volledig in handen van de Nederlanders.²⁵

Ondanks het succes van de WIC in Olinda bleef Albuquerque hen het leven zuur maken, door middel van kleine verzetshaarden. Hij vestigde zich in een landhuis gelegen in de dichtbeboste, moerassige streek, een uurtje van Olinda verwijderd. Het landhuis werd Albuquerque's hoofdkwartier, '*Arraial de Bom Jesus*' genaamd, van waaruit hij de operaties tegen de Nederlanders zou leiden. Het duurde niet lang of hij had een legertje van een driehonderdtal man bijeen. Bovendien kon Albuquerque rekenen op de steun van de Tupi en de Tapoeja-indianen. Intussen ging de situatie van de Nederlandse troepen te Olinda zienderogen achteruit. De voorraadschuren van de stad waren leeg en om in leven te kunnen blijven waren ze genoodzaakt levensgevaarlijke tochten te ondernemen. Ook de Portugezen hadden het moeilijk. Ze leden honger en liepen rond in lompen geplaagd door de vele muskieten uit het moeras. Inmiddels namen de Nederlanders een drastische beslissing, omdat het onbegonnen werk was om de omwalling van Olinda in te nemen, werd de stad met de grond gelijk gemaakt en trokken de Nederlanders zich terug op het Recief.²⁶

In het begin van 1631 besloten de Heren XIX een ondersteuningsvloot naar het Recief te sturen. Deze maatregel bleek niet overbodig, de Spaanse koning had immers admiraal Don Antonio Oquendo de opdracht gegeven de Braziliaanse kust van de Nederlanders te zuiveren. Maar Oquendo slaagde niet zijn opdracht, bijgevolg bleven de Nederlanders baas in de Braziliaanse wateren. De Nederlanders leken steeds meer terrein te winnen in Brazilië.

In 1633 namen zij dankzij de strategische inzichten van Calabar, een overgelopen Portugees, de onneembare vesting van Rio Formoso in. Von Schoppe veroverde het eilandje Itamarica en in het noorden werd fort Reis Magos veroverd, waardoor de noordelijke kustlijn veiliggesteld was.²⁷

Rond 1635 was zo goed als de hele kuststrook van Brazilië in handen van de Nederlanders. In datzelfde jaar gaf Mathias de Albuquerque zijn bezetting in het Arraial over. De bezetters kregen een eervolle aftocht. Albuquerque vluchtte naar het zuiden, maar uiteindelijk werd hij terug naar Portugal geroepen. Zijn opvolger werd Don Fadrique de Toledo, deze

---

²⁵ Van der Straaten H., op.cit., pp. 51-55

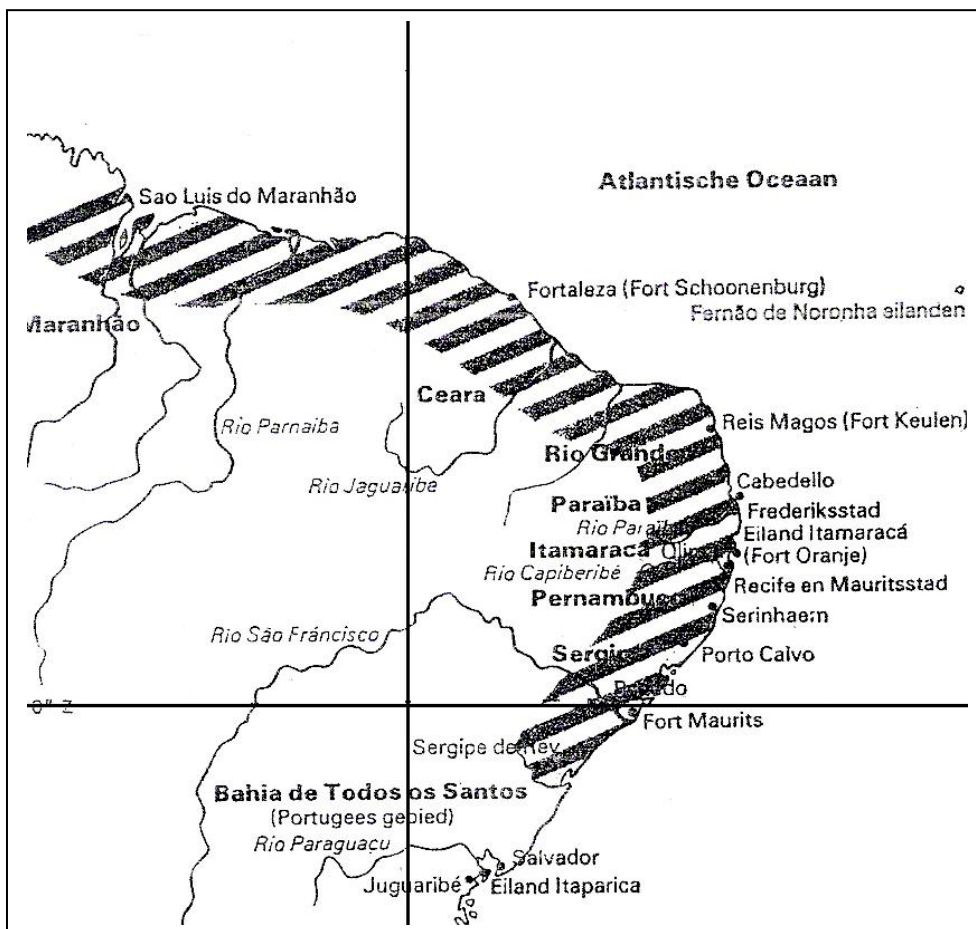
²⁶ Ibid., p. 55-57

²⁷ Ibid., p. 57-59

weigerde zijn benoeming toen zijn verzoek om invasieleger van 12.000 man werd afgewezen. Olivares, de ijdele Spaanse eerste minister, liet Toledo in de kerker werpen. Het was uiteindelijk Don Luis de Rojas y Borgia die de nieuwe opperbevelhebber van het leger in Brazilië werd. In september 1635 vertrok Don Luis met 2500 Italiaanse, Spaanse en Portugese soldaten richting Brazilië. De officieren van Don Luis drongen bij aankomst voor het Recief aan, onmiddellijk over te gaan tot de aanval. Een directe aanval had het einde van het Recief betekend, want het merendeel van de Nederlandse manschappen bevond zich op dat moment in het zuiden. Maar het lot beschikte er anders over. Don Luis nam het zekere voor het onzekere en zette zijn troepen aan land bij Punta de Jaraguá. Hij trok met zijn soldaten naar Porto Calvo en liet de stad direct omsingelen. Von Schoppe liet Porto Calvo ontruimen. Ondertussen werd Arciszewski, een van de belangrijkste bevelhebbers van het Nederlandse leger te Brazilië, ingelicht over de zorgelijke ontwikkelingen. Hij zette met 3300 man de achtervolging op Don Luis in. Arciszewski behaalde de overwinning op Don Luis, maar Porto Calvo bleef in Portugese handen. De Portugezen bleven de Nederlanders teisteren: huizen, suikermolens en akkerlanden werden vernield. Arciszewski pleitte bij de Politieke Raad, het bestuur van Nederlands-Brazilië, voor een oplossing van deze guerrillastrijd. Maar de Politieke Raad had het te druk met de dagelijkse beslommeringen van het bestuur, om zich met zulke zaken bezig te houden. Daarom ging Arciszewski zelf over tot de actie. Op het einde van 1635 schreef hij een brief naar de Heren XIX die ongetwijfeld heeft bijgedragen tot de benoeming van een gouverneur-generaal voor Brazilië. Hij schreef in zijn brief dat er 6000 soldaten nodig waren om Brazilië van rebellen te zuiveren. Arciszewski klaagde ook over de mentaliteit van de Politieke Raad. Zij hadden, volgens hem, meer aandacht voor de uitvoer van suiker dan voor de levensomstandigheden van de gewone soldaat. Arciszewski drong er daarom op aan om een bekwame generaal naar Brazilië te sturen. De Heren XIX vonden het een goed idee om een gouverneur-generaal naar Brazilië te sturen, niet uit bekommernis voor de soldaten, wel om de WIC zo snel mogelijk uit de schulden te halen. De compagnie keek aan tegen een schuldenberg van maar liefst achttien miljoen gulden. Een goed georganiseerde aanvoer van suiker onder het toezicht van een gouverneur-generaal zou een einde maken aan de financiële kater van de WIC. Voor de functie van gouverneur-generaal van Brazilië viel de keuze op de jonge, ambitieuze Johan Maurits van Nassau.²⁸

---

²⁸ Van der Straaten H., *op.cit.*, pp. 61-66; Bijlage 2, Portret van Johan Maurits; Nauta J., *art.cit.*, p. 16

Johan Maurits vertoefde van jongs af aan in culturele kringen. Hij genoot een veelzijdige opvoeding die in het licht stond van het humanistische ideaal. Maurits werd, net zoals zovele jonge adellijke zonen, klaargestoomd

voor een militaire of ambtelijke carrière. Reeds op zestienjarige leeftijd kreeg hij een functie in het leger. In 1636 werd Johan Maurits door de Staten-Generaal gekozen om gouverneur-generaal van Brazilië te worden. Met een vloot van twaalf schepen vertrok hij naar Brazilië, waar hij op 23 januari 1637 voet aan wal zette. Na een hartelijke ontvangst ging Maurits onmiddellijk aan de slag.²⁹

Maurits' eerste verwezenlijking was Porto Calvo heroveren op de Portugese aanvoerder Bagnuolo, de opvolger van Don Luis. De militaire kwaliteiten van Maurits wierpen snel zijn vruchten af. Enkele weken na zijn komst was Pernambuco vrij van vijandelijke troepen.

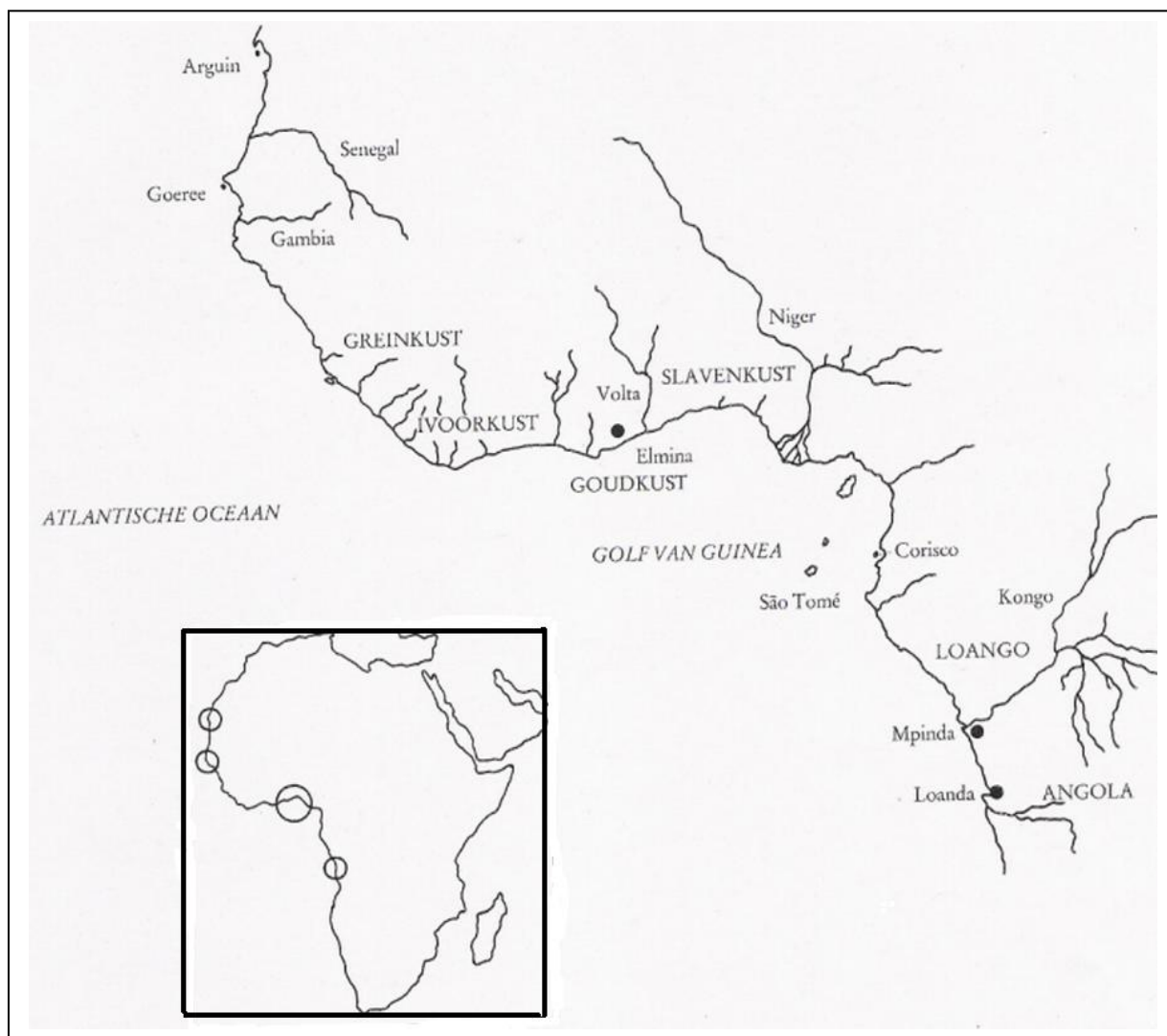
De gouverneur-generaal had nu zijn handen vrij om weer orde te scheppen in het Recief. Nederlandse soldaten die leefden in miserabele omstandigheden namen het niet zo nauw

²⁹ Nauta J., *art.cit.*, pp. 16-22 ; Kaart van Nederlands Brazilië in 1643. Onder het gezag van Johan Maurits bereikte Nederlands Brazilië zijn territoriale hoogtepunt. Souty F., *Le Brésil Néerlandais, 1624-1654: une tentative de projection conjoncturelle de longue durée à partir de données de court terme*, IN : Bouillon J., e.a., *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, volume 35, Paris, Société d'histoire moderne et contemporaine, 1988, p. 182

met de morele waarden. Maurits stelde daarom de Nederlandse huwelijkswetgeving in, om zo een einde te maken aan de bigamie. De orde werd hersteld, er werden een schout en schepenen aangesteld en ernstige misdadigers werden huiswaarts gezonden. De Nederlandse gebieden in Brazilië hadden ook te kampen met een nijpend voedseltekort, onder andere door de nalatigheid van de distributiekantoren. Daarom ging Maurits plantage-eigenaars verplichten om een bepaald percentage van hun grond vrij te maken voor het verbouwen van maniok. Maniok was immers het basisingrediënt van het Braziliaanse voedingspalet, want uit de maniokwortel werd meel gemaakt waarvan men een soort brood bakte. Maurits nam ook maatregelen om de suikerproductie terug aan te zwengelen. Door de oorlog tussen Portugal en Nederland waren vele suikerplantages in verval geraakt of verwoest door de vroegere Portugese eigenaars, daarom besloot de gouverneur-generaal de verlaten suikermolens per opbod te verkopen. De opbrengst van deze verkoop bedroeg ruim twee miljoen gulden. Maar nog niet alle problemen waren van de baan, want er heerste in Brazilië een gebrek aan arbeidskrachten

Een groot deel van de neger-slaven was immers gevlucht samen met hun Portugese

meesters. Maurits besloot een expeditie te ondernemen naar de Goudkust van Afrika met als doel de handelspost Elmina te veroveren, zodat de toevoer van slaven kon vergroot worden.³⁰ In juni 1637 vertrok Maurits met negen schepen naar West-Afrika, aan boord bevonden zich 1.200 soldaten en matrozen. De expeditie werd een groot succes, want na een bombardement van slechts vijf dagen gaven de Portugezen het kasteel van São Jorge da Mina op. Eén voor één vielen de Portugese forten op de Afrikaanse Goudkust in handen van de Nederlanders. Na de veroveringen op de Goudkust hadden de Heren XIX weinig haast bij nieuwe aanvallen op Portugese slavendepots in Afrika.³¹ Een aanval op São Paulo de Loanda werd pas in 1641 ondernomen.³²

Johan Maurits was enorm verdraagzaam tegenover andersdenkenden, dit bleek ook uit zijn politieke beleid te Brazilië. Zo besloot hij dat de katholieken hun geloof vrij mochten uitoefenen en dat negerslaven niet hoefden te werken op zondag. Ook de joden, die een belangrijke deel van de handelaars in Brazilië uitmaakten, kregen volledige vrijheid om hun sabbat te vieren en synagogen te bouwen. Toch werd Maurits' tolerant optreden niet door iedereen gesmaakt. Zo wekte het veel tegenstand op bij de calvinistische predikanten in Brazilië.³³

Niet alleen Maurits' politieke optreden is van groot belang geweest voor Brazilië, ook zijn interesse in kunst en wetenschappen hebben een rol gespeeld in de geschiedenis van Brazilië. Maar daar komen we later op terug als we het hebben over de cultuur van Nederlands-Brazilië.

Maurits zelf zat intussen niet stil. Vanuit de Republiek werd hij aangespoord om tegen zijn zin militaire expedities te ondernemen.³⁴ In 1638 ondernam Maurits een nieuwe poging om Bahia met een leger van 3.600 Europeanen en 1.000 Brazilianen in te nemen, helaas zonder succes.³⁵ De gouverneur-generaal nam ook actief deel aan de discussie over de monopoliepositie van WIC. In brieven aan de Heren XIX, het bestuur van de compagnie, pleitte hij voor de afschaffing van dit monopolie. Een belangrijke argument voor de vrijhandel was dat de Portugese handelaars en planters voorlopig te vriend dienden

---

³⁰ Nauta J., art.cit., p. 22 ; Kaart van West-Afrika uit Den Heijer H., op.cit., p. 70

³¹ Den Heijer H., op.cit., pp.76-77

³² Gonsalves De Mello J., Teensma B., Nederlanders in Brazilië (1624-1654) : de invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië, Zutphen, Walburg pers, 2001, p. 185

³³ Nauta J., art.cit., pp. 22-23

³⁴ *Ibid.*, p. 23

³⁵ Stols E.(c), op.cit., p. 77

gehouden te worden. Want zolang er niet voldoende bekwame kolonisten met geld uit de Republiek kwamen, waren deze *'moradores'* onmisbaar voor de economie van Nederlands Brazilië. Uiteindelijk zou de Staten-Generaal een einde maken aan de discussie. Op 29 april 1638 werd besloten dat de compagnie slechts het monopolierecht had in de handel van negerslaven, Brazielhout en munitie, zodat de suikerhandel voortaan vrij was. De doorbraak in de monopoliekwestie was voor een groot deel aan Maurits te danken.

Gedurende zijn verblijf in Brazilië heeft Maurits nooit echt een goede verstandhouding gehad met de bestuurders van de WIC. Het knelpunt in de verhouding was niet het doel van zijn verblijf, namelijk zorgen voor een grotere productiviteit van de kolonie. Het probleem zat hem vooral in de wijze waarop dit doel bereikt moest worden. De Heren XIX wilden zo min mogelijk geld investeren in Brazilië. Terwijl Maurits meende dat men geld moest investeren om het algemeen welzijn in Brazilië te verbeteren. Pas dan zou de Brazilië meer winst opleveren voor de Republiek. Toegegeven Maurits vatte het begrip *'algemeen welzijn'* wel heel ruim op. Zo liet hij twee paleizen bouwen: Boa Vista en Vrijburgh. Bij het laatstgenoemde paleis werd een groot park aangelegd. Maurits verzamelde tropische planten en dieren in deze tuin. In deze eerste botanische tuin van Zuid-Amerika werden vaak wetenschappelijke proeven uitgevoerd. Maar Maurits bouwactiviteiten beperkten zich niet tot deze twee paleizen. Om het Recief in de loop der jaren overbevolkt geraakt was, liet Maurits het moerassige eiland Antonia Vaz droogleggen. Daar zou dan de nieuwe stad *'Mauritsstad'* worden opgebouwd.³⁶ Op Maurits' bouwactiviteiten komen we nog uitgebreid terug wanneer we het hebben over de cultuur van Nederlands-Brazilië.

In 1644 werd Johan Maurits door de Heren XIX gevraagd huiswaarts te keren. Er was in de Republiek onvoldoende belangstelling voor de Brazilië. Weinig of geen handelaars of burgers maakten de oversteek. Bovendien was de suikerhandel in het slop geraakt door de torenhoge schulden en de schommelende suikerprijs. Anderzijds was ook de internationale context gewijzigd, want in 1640 was in Portugal een opstand tegen Spanje uitgebroken. Kort daarop besteeg een nieuwe Portugese koning de troon, João IV. In 1641 werd er een wapenstilstand gesloten tussen Portugal en de Verenigde Provinciën.³⁷ In Brazilië ging deze wapenstilstand van kracht op 3 juli 1642. Het vertrek van Johan Maurits werd in heel Brazilië betreurd, zowel bij Nederlandse kolonisten als bij een deel van de Portugese en Braziliaanse

---

³⁶ Nauta J., *art.cit.*, pp. 23-24

³⁷ Stols E.(c), *op.cit.*, pp. 78-79

bevolking. Helaas konden de petitie van joden en Portugezen zijn vertrek niet verhinderen. Maurits' vertrek betekende het einde van een periode van relatieve rust en welvaart in Nederlands- Brazilië.³⁸

Toen de wapenstilstand met Portugal van kracht ging in Brazilië besloten de Heren XIX de sterkte van de garnizoenen drastisch te verminderen. Voortaan was de veiligheid van Nederlands Brazilië afhankelijk van de vreedzame betrekking met Portugal. De gezaghebbers van de WIC hadden vertrouwen in de situatie. Ze leken ervan overtuigd dat er geen oorlog met Portugal zou uitbreken. Het optimisme van het bestuur van de compagnie leek op het eerste gezicht niet ongegrond. De Republiek had naast de onbetwiste heerschappij over zee ook een zeer sterke positie aan weerszijde van de Atlantische Oceaan. De WIC bezat een aantal kastelen op Kaap Verde en een keten van forten langs de Golf van Guinea en de Angolese kust. Aan de andere kant van Atlantische Oceaan hadden de Nederlanders het noordoostelijke deel van Brazilië in handen. Bovendien verkeerde Portugal na de troonsbestijging van koning João IV in een uitermate precaire positie. De sterkste zeemacht ter wereld aanvallen was wel het laatste wat de Portugese koning wilde doen. Maar waar de Portugese koning zich niet toe in staat achtte, leefde wel bij een aantal vooraanstaande planters te Brazilië, waaronder Fernanders Vieira en Vidal. Na een aantal geheime ontmoetingen tussen de moradores werd besloten dat Vieira een algemene opstand van de planters zou leiden in juni 1645. Tegelijkertijd zouden er vanuit Bahia een aantal troepen worden gestuurd om hulp en leiding te geven aan de ongeoefende moradores. Het brein achter deze grootste plannen was de Portugese gouverneur-generaal Antonio Telles da Silva die in augustus 1642 in dienst was getreden. Om te voorkomen dat de Nederlanders argwaan zouden krijgen werd afgesproken dat de Negerleider Henrique Dias naar het achterland zou vluchten, zagezegd omdat hij in de clinch lag met da Silva. Dias en zijn kompanen zouden achtervolgd worden door Felipe Camarão en zijn indiaanse troepen onder het voorwendsel dat ze de voortvluchtige negers aan het gerecht wilden uitleveren. In werkelijkheid hadden ze de opdracht zodra de opstand was uitgebroken zich bij Vieira en de moradores aan te sluiten.

Ondertussen was het de Hoge Raad, die belast was met het bestuur van Nederlands Brazilië sinds het vertrek van Johan Maurits, ter oren gekomen dat er iets op til was. Om paniek te

---

³⁸ Nauta J., art.cit., pp. 23-24

voorkomen deden de leden van de Raad alsof ze geen belang hechtten aan de geruchten. In werkelijkheid werden ze wel degelijk serieus genomen. In januari 1645 stuurde de Hoge Raad onder een vals voorwendsel twee vertegenwoordigers naar Bahia. Hun taak was uitzoeken of er bijzondere activiteiten aan de gang waren. Het verslag van deze afgezanten was over het algemeen geruststellend. In de haven lagen slechts twee oorlogsschepen, deze waren op weg naar Rio de Janeiro om de suikervloot op de terugreis naar het moederland te begeleiden.

De opstand was oorspronkelijk gepland op Sint-Jansdag 1645, de langste dag van het jaar. Maar op het laatste moment kregen enkele moradores het zo benauwd dat ze op de vooravond van de samenzwering anoniem de Hoge Raad op de hoogte brachten van de voornaamste punten van de opstand. De raad begreep onmiddellijk de ernst van de situatie en nam meteen maatregelen. Gelukkig hadden de Portugezen genoeg spionnen zitten en wisten Vieira en zijn aanhangers tijdig te ontsnappen. De opstand werd uitgesteld tot 15 mei, maar in werkelijkheid brak de opstand pas halverwege juni uit. Bovendien hielden vele moradores zich afzijdig in afwachting van wie de eerste ronde zou winnen. De maanden juni en juli verliepen zonder een treffen van enige betekenis tussen de Nederlanders en de opstandelingen. Toch hadden er een aantal gebeurtenissen plaats die de verhouding tussen de Nederlanders en de Portugezen nog verder verbitterde. Want door de vroegtijdige ontdekking van Vieira's opstand hadden de Nederlanders uit angst de hulp van hun mensetende bondgenoten, de Tapoejas, ingeroepen. Een bende van deze kannibalen had daarop een aantal moradores in Rio Grande op een onmenselijke wijze om het leven gebracht. Dit betekende het begin van een keten van wederzijdse gruweldaden waarvoor beide partijen elkaar verantwoordelijk stelden.

Op 3 augustus werd de schuilplaats van Vieira en zijn troepen ontdekt door de Nederlandse kolonel Haus en kapitein Blaer. Vieira besloot niet langer te wachten op de versterking van Dias en Camarão, aangezien een deel van zijn manschappen de moed begon te verliezen. De Portugese gouverneur-generaal had nood aan een overwinning om zijn soldaten nieuw leven in te blazen en om de twijfelende moradores over de streep te trekken. Hoewel het Nederlandse leger in de minderheid was begonnen zij vol vertrouwen aan de strijd. Hun tegenstanders waren immers ongeoeffende strijders die bovendien over weinig vuurwapens beschikten. Tot viermaal toe deed kolonel Haus een verwoede poging om de heuvel van de

Portugezen in te nemen. Het was hem bijna tweemaal gelukt om door de Portugese verdediging te breken, maar uiteindelijk werden zijn soldaten steeds met verliezen van de heuvel gedreven. Na zonsondergang werden de gevechten gestaakt, beide partijen waren aan het einde van hun krachten. Haus besloot 's nachts de aftocht te blazen, waardoor de Portugese opstandelingen de slag bij Tabocas wonnen. Dit was de eerste, zij het bescheiden overwinning van de Portugezen. Toch zorgde deze overwinning voor een keerpunt in de strijd, want steeds meer opstandelingen sloten zich bij de Portugezen aan. Tot overmaat van ramp sloten tien dagen na de overwinning de troepen van Dias en Camarão zich aan bij Viera. Gezamenlijk gingen zij opzoek naar het tweede Portugese regiment onder leiding van Moreno en Vidal. Deze laatsten hadden zonder enige tegenstand van betekenis het district Serinhaem bezet. Daarna nam het tweetal ook nog het fort Pontal de Nazaré in. Na deze twee succesvolle acties marcheerden Vidal en Moreno het binneland in, in de hoop de andere Portugese troepen te vinden. De vereniging van de Portugese opstandelingen was op 16 augustus 1645 een feit. Als de gecombineerde Portugese strijdkrachten onmiddellijk waren door getrokken en een aanval hadden gepleegd op het Recief, dan hadden zij naar alle waarschijnlijkheid een klinkende overwinning behaald. De toestand waarin de stad verkeerde was hopeloos en de moraal van het handjevol overgebleven soldaten was flink gedaald omwille van het verraad van een aantal hoge officieren. Ondertussen behaalden de Nederlanders dankzij Lichthart te water een kleine overwinning op de vijand. Hoewel de overwinning in zich niet zoveel betekenis had, droeg ze toch bij tot het versterken van de Nederlandse moraal. De Nederlandse troepen konden zo'n opkikker wel gebruiken, want de achtereenvolgende overwinningen van Vidal en Vieira hadden als gevolg dat de twijfelende moradores zich uiteindelijk toch bij de opstand gingen aansluiten. Aan het einde van de maand september waren de Portugezen heer en meester van bijna het hele gebied van Rio Grande do Norte tot de Rio Real.³⁹

De eerste vage berichten over het uitbreken van een opstand bereikten de Republiek op het einde van augustus 1645. Ze veroorzaakten wel enige opschudding, maar aangezien het leek alsof de samenzwering vroegtijdig was ontdekt, dacht men ze snel in de kiem te kunnen smoren. Toch kwam de opstand voor de WIC uitermate ongelegen. De Heren XIX waren immers bezig met de reorganisatie van het bestuur van Nederlands Brazilië. De daarop

---

³⁹Boxer C.(b), *op.cit.*, pp.197-211

volgende maanden zou blijken hoe machteloos zowel het Nederlandse regeringsstelsel als de WIC wel waren. De zogenaamde *'Verenigde Provinciën'* lagen dikwijls met elkaar overhoop. Iedere provincie beschouwde zichzelf als oppermachtig en onafhankelijk. Omdat de belangen van de verschillende provincies vaak lijnrecht tegenover elkaar stonden, was het vaak moeilijk om een gezamenlijke actie te ondernemen. Ook de compagnie had een omslachtig bestuursapparaat wat leidde tot een gebrek aan doeltreffendheid. De WIC was in kamers ingedeeld. Elke kamer was verantwoordelijk voor zijn eigen financiën en handelsbetrekkingen. De Heren XIX moesten het algemene beleid in goede banen leiden, maar in feite waren zij met handen en voeten gebonden aan de kamers. Beslissingen kwamen er meestal maar na lang getouwtrek tussen de verschillende kamers. Het hoeft dus geen verbazing te wekken dat na het nieuws van de opstand in Brazilië er bijna negen maanden voorbij gingen vooraleer er hulp van enige betekenis gestuurd werd. Het oorspronkelijke plan van de WIC voorzag in een vloot van 36 oorlogsschepen en een leger van 6.000 man sterk. Helaas werd de grootscheepse reddingsactie al gauw tot een meer bescheiden omvang teruggebracht, omdat de provincies in gebreke bleven wat betreft de betaling van de afgesproken bijdragen. Bovendien voelden slechts weinig soldaten en matrozen zich geroepen om naar Brazilië te trekken. Tot overmaat van ramp werden de meeste Nederlandse havens maandenlang gesloten omwille van zware vorst. Het grootste deel van de reddingsexpeditie kon pas in mei 1646 uitvaren. Van de 36 beloofde bodems en 6.000 manschappen vertrokken er tenslotte twintig schepen met slechts 2.000 man aan boord. Het nieuws over de opstand in Brazilië had ondertussen ook de Portugese koning bereikt. Jão IV ontkende met klem dat hij iets te maken had met deze opstand en om zijn woorden kracht bij te zetten, stuurde hij de opstandelingen een jaar lang geen hulp. Jammer genoeg maakte de ontkenning van de Portugese koning weinig indruk op de Republiek. De Staten-Generaal liet Jão IV weten dat hij zijn oprechtheid enkel zou kunnen bewijzen door het verloren gebied aan de Nederlanders terug te geven, de opstandelingen op gepaste wijze te straffen en de verraders uit te leveren. Tegelijkertijd verwierpen de bestuurders van de Verenigde Provinciën het Portugese aanbod om Nederlands Brazilië te kopen. Wat de Nederlanders in dit stadium van de strijd niet konden weten, was dat de weigering van de Portugese vorst om de rebellen te steunen gemeend was. De leden van de Overzeese Raad hadden Jão IV ten sterkste aangeraden om een oorlog met de Republiek kost wat kost te

vermijden. Volgens de Raad was de opstand een onverantwoord en ondoordacht avontuur. Ze verkeerden immers in de veronderstelling dat alle havens en ankerplaatsen nog steeds in Nederlandse bezit waren.⁴⁰

Tegelijkertijd maakten aan de andere kant van de Atlantische Oceaan de verdedigers van het Recief zich ongerust, want ondanks de dringende verzoeken om hulp bleef een grootscheepse reddingsactie uit. De toestand van het Recief ging zienderogen achteruit. De meeste levensmiddelen werden in de stad tegen woekerprijzen verkocht. Vele soldaten en burgers vertoonden ernstige ondervoedingsverschijnselen. In juni 1646 brachten twee Nederlandse schepen het goede nieuws dat de reddingsvloot nabij was. Bij de Portugese opstandelingen sloeg de twijfel toe. Een aantal moradores beschuldigden Vieira van allerlei grove misdrijven, zoals: moord, verkrachting en afpersing. De Portugese gouverneur-generaal, de Silva, besloot om de regering te Lissabon op de hoogte te brengen van de aantijgingen tegen Vieira, deze besloten geen stappen tegen Vieira te ondernemen. Intussen had koning Jão IV in december 1646 besloot een opperbevelhebber aan te stellen om de samenwerking tussen de rebellen en het leger te Bahia optimaal te laten verlopen. Hoewel de benoeming verzwegen werd voor het buitenland betekende het wel dat de Portugese vorst zich in de strijd om Brazilië ging mengen. De heimelijke houding van koning Jão IV was begrijpelijk gezien de wankele positie van zijn troon. Bovendien duurde het tot in maart van het jaar 1646 voor hij besloot om een omvangrijke troepenmacht naar Bahia te sturen. Pas in juli 1646, na verder aandringen van de Overzeese Raad, begon de vorst het sturen van directe hulp te overwegen. Deze ommezwaai was waarschijnlijk het gevolg van de dreigementen van de moradores aan het adres van de Portugese koning. Zij hadden de vorst laten weten dat als hij hen niet zou helpen, zij zich tot een andere christelijke vorst zouden wenden.⁴¹

Ondertussen besloot de Raad in het Recief tot een volgende, zij het gewaagde, stap over te gaan. De WIC was namelijk van plan om het eiland Itaparica, gelegen in de Allerheiligenbaai, in te nemen. Op deze manier wilde men de handel van de stad Bahia volledig lamleggen, zodat de Portugese gouverneur-generaal zijn soldaten zou moeten terugroepen. De expeditie die Itaparica zou moeten veroveren bestond uit zesentwintig schepen en 2.400 manschappen en voer op 4 februari 1647 uit. De bezetting van het

---

⁴⁰ Boxer C. (b), *op.cit.*, pp. 212-218

⁴¹ *Ibid.*, pp. 219-224

noordelijke punt van het eiland verliep zonder al te veel weerstand, omdat de Portugezen overrompeld werden. Helaas verliep de strijd om het eiland niet zoals de Nederlanders gehoopt hadden. Bovendien bleek de verdediging van het eiland zo efficiënt te zijn georganiseerd waardoor de Nederlanders als ratten in een val gevangen zaten op het eiland. De aanval op Itaparica was een ramp voor de Nederlanders niet alleen omdat ze hadden gefaald. Ook omdat deze aanval de Portugese koning dwong openlijk een stelling in te nemen in de strijd tussen de rebellen en de Nederlanders. Koning Jão IV kon zich immers niet permitteren om Bahia te verliezen, want dat zou waarschijnlijk het einde betekenen van de Portugese heerschappij te Brazilië. Zonder de inkomsten van de suiker zou Portugal geen geld meer hebben om de troepen te betalen die de Spanjaarden uit het land hielden. Het verlies van Bahia zou zo ook het einde kunnen betekenen van Portugal als onafhankelijke natie. Met deze doemscenario's in het achterhoofd besloot de Portugese vorst de koninklijke vloot naar Bahia te zenden. De Portugese '*Armada Real*' zou, bij zijn vertrek op 18 oktober 1647, bestaan uit vijftien schepen en een kleine vierduizend manschappen. Een maand later voeren nog eens zeven schepen uit richting Rio de Janeiro.⁴²

Intussen hadden de Staten-Generaal in augustus 1646, drie maanden na het besluit van Jão IV, eveneens besloten een vloot richting Brazilië te sturen. Deze moest de Portugese opstand voor eens en voor altijd onderdrukken. De Nederlandse expeditie zou bestaan uit twaalf oorlogsbodems met zesduizend manschappen aan boord. Het opperbevel over deze expeditie werd eerst aangeboden aan Johan Maurits, maar deze stelde te hoge eisen. Zo eiste hij onder andere een strijdmacht van minstens 12.000 soldaten. De compagnie kon zijn eisen niet inwilligen en besloot daarop het opperbevel in twee op te delen. Het bevel over de zeemacht ging naar Witte Corneliszoon de With. Terwijl Von Schoppe, die de expeditie op Itaparica had geleid, het opperbevel over de landmacht in handen kreeg.⁴³

Het leek erop alsof beide partijen klaar waren voor de ultieme confrontatie. Toch had de Portugese vorst Jão IV, voor de uitvaart van zijn vloot, alles in het werk gesteld om met de Staten-Generaal tot een compromis te komen wat betreft Brazilië. Het Portugese aanbod was uitermate genereus. Nederlands-Brazilië zou hersteld worden tot aan de grenzen van 1 december 1640 en de schulden van de moradores aan de WIC zouden worden betaald. Bovendien zou de Portugese vorst de opstandelingen dwingen zich te schikken naar deze

---

⁴² Boxer C. (b), *op.cit.*, pp. 219-230

⁴³ *Ibid.*, pp. 227-230

maatregelen, desnoods met wapens. Voor alle zekerheid zou er een Portugese stad aan een Nederlands garnizoen worden overgeleverd. De stad in kwestie zou Oporto worden, de tweede belangrijkste stad van het Portugese gebied te Brazilië. Maar de Heren XIX wilden van geen compromis weten. De WIC eisten achtentwintig miljoen gulden in ruil voor Brazilië. Toen de Portugese ambassadeur tenslotte toestemde om de Nederlanders bijna geheel hun zin te geven, eisten de Nederlanders Bahia als *'gijzelingsstad'* plus een hoge schadevergoeding voor het geleden leed. Een voorstel waarop de Portugezen weigerden in te gaan.⁴⁴

Pas op 19 april 1648 kwam het tot een groots militair treffen tussen de Portugezen en de Nederlanders in het ruige heuvelland, beter bekend als de Guararapes. Na een dag vechten namen de Nederlanders, net zoals bij de slag van Tabocas, 's nachts de benen. Ondanks deze kleine overwinning van de Portugezen werden de bestaande verhoudingen er niet wezenlijk door veranderd. De Nederlandse heerschappij op zee bleef onbetwist. Bovendien gingen de Portugezen de confrontatie met de Nederlanders op zee uit de weg, dit tot grote ergernis van Witte de With. Hij wilde niets liever dan een zeegevecht tussen zijn vloot en de Armada Real. Pas in september 1648 het tot een militair treffen kwam op zee tussen de twee naties. Beide partijen leden bij deze gevechten zware verliezen, maar die van de Portugezen waren wel een pak zwaarder vergeleken met die van de Nederlanders. Bovendien slaagden de Nederlanders er in aanzienlijke hoeveelheden suiker naar het thuisland te verschepen, waardoor hun positie op Recief voorlopig gevrijwaard bleef. Tegen het einde van 1648 zag de toekomst er allerm minst rooskleurig uit voor de Portugese rebellen. Als zij er niet in slaagden om suiker te verschepen naar hun land en tegelijkertijd wapens en ammunitie te krijgen uit Portugal, zouden zij vroeg of laat gedwongen worden de strijd op te geven of zouden zij moeten vluchten naar het Braziliaanse binnenland om daar te leven als halve wilden. De Portugese gezaghebbers stonden op het einde van 1648 dus voor de keuze: zich overgeven of doorgaan met de oorlog.⁴⁵

Dat de Portugezen resoluut kozen voor de oorlog blijkt onder andere uit de oprichting van een Braziliaanse compagnie. Het idee voor de oprichting van deze compagnie kwam van Vieira. Hij wilde met de oprichting van deze compagnie het geld aantrekken van rijke nieuw-christelijke bankiers of de uit Portugal afkomstige Sefardische joden die zich in

---

⁴⁴ Boxer C. (b), *op.cit.*, pp. 231-232

⁴⁵ *Ibid.*, pp. 236-242

Frankrijk, Duitsland of de Verenigde Provinciën hadden gevestigd om de Portugese inquisitie te ontwijken. Deze joodse intekenaars, die de compagnie dus geld verschaften, zouden worden vrijgesteld van inbeslagname van hun kapitaal en bezittingen indien ze werden gearresteerd door de inquisitie. Het plan van Vieira stuitte op heel wat weerstand, want voor de inquisitie en voor de kerk waren deze confiscaties een noodzakelijke bron van inkomen. Toch slaagde Vieira op het einde van 1648 erin de Portugese koning te overtuigen en drie maanden later zag de Braziliaanse compagnie het levenslicht. Het werkterrein van de Braziliaanse compagnie strekte zich uit van Rio Grande do Norte tot en met São Vicente, met inbegrip van het door de Nederlanders bezette gebied. De compagnie zou een vloot uitbouwen van zesendertig oorlogsschepen, waarvan ieder schip met tenminste twintig tot dertig kanonnen bewapend was. De vloot zou worden verdeeld in twee smaldelen van elk achttien schepen, die elk jaarlijks een reis naar Brazilië zouden ondernemen. Alle koopvaarders uit Portugal of de Atlantische eilanden zouden op de heen- en terugreis door een smaldeel begeleid moeten worden. De leiding van de Braziliaanse compagnie was in handen van negen '*deputados*' of afgevaardigden. De oprichting van de Braziliaanse compagnie viel samen met een tweede krachtmeting te Guararapes tussen de opstandelingen en belegerden van het Recief. De uitkomst van dit treffen zou een beslissende uitwerking blijken te hebben op het verdere verloop van de oorlog. De tweede slag bij Guararapes zou uitdraaien op een ware ramp voor de Nederlanders. Maar liefst 957 Nederlandse strijders kwamen om het leven, onder hen bevonden zich 100 officieren. Na hun tweede nederlaag in Guararapes raakten de Heren XIX in Nederland het maar niet eens over wat hun volgende stap zou moeten zijn. Het onderlinge gekibbel tussen de provincies en het slappe beleid van de bewindhebbers van de WIC had directe gevolgen voor de gemoedstoestand van de Nederlanders te Brazilië. De meesten voelden zich in de steek gelaten door de regering van hun vaderland. Vooral de soldaten en de matrozen kregen het hard te verduren. Het mag dan ook niet verbazen dat in de loop van 1649 op een aantal Nederlandse schepen, waaronder de oorlogsbodem van Witte de With, mouterij uitbrak. In minder dan twee maanden waren de strategische posities in Brazilië volledig gekeerd. De Portugezen waren voortaan heer en meester over de zee en dat zonder ook maar een schot gelost te hebben.⁴⁶

---

⁴⁶ Boxer C. (b), *op.cit.*, pp. 249-270

De strijd tussen de Nederlanders en de Portugezen was in een impasse geraakt. Beide partijen smeekten het thuisland meermaals om hulp, want de toestand in zowel het Recief als in Bahia was hachelijk. De patstelling tussen de vechtende partijen duurde tot vijf jaar na de tweede slag bij de Guararapes. Gedurende deze periode kregen beide kampen onvoldoende hulp van het vaderland om de tegenstander op de knieën te dwingen. Toch zou de situatie langzaam maar zeker in het voordeel van de Portugezen gaan kantelen. Omstreeks 1650 hadden de belegeraars van het Recief ongetwijfeld de bovenhand gekregen over hun tegenstanders, maar dit betekende nog niet dat de Nederlandse situatie uitzichtloos was geworden. Er bestond nog steeds de kans op een dramatische wending in de toestand in Brazilië omwille van de Portugese situatie in Europa, want zij lagen in de clinch met Engeland. De oorlog tussen Engeland en Portugal was het gevolg van het besluit van de Portugese vorst om de uit Engeland gevluchte prinsen Maurice en Rupert onderdak te geven. Tijdens de oorlog bestookten de Engelsen, onder leiding van admiraal Blake, voornamelijk de Portugese handel op Brazilië. Aan de oorlog kwam pas een einde nadat koning Jão IV zich op een uitermate onderdanige manier had onderworpen aan de eisen van Cromwell. Ook de leden van de Hoge Raad van het Recief hadden geen reden tot vieren zeker niet toen ze vernamen dat in 1652 een oorlog was uitgebroken tussen Engeland en de Republiek. De Raad hoopte op een spoedig herstel van de vrede. Zij waren er zich maar al te goed van bewust dat als de oorlog met Engeland zou aanhouden de schepen die bestemd waren voor Brazilië zouden worden ingezet voor een belangrijker oorlogstoneel in de Noordzee. In werkelijkheid liep het niet zo'n vaart. De eerste zee­strijd tussen Engeland en de Verenigde Provinciën van 1652 tot 1654 leidde niet tot de onderbreking van de handelsbetrekkingen tussen Nederlands-Brazilië en het thuisland. De Engelsen konden wel een paar schepen van de Nederlanders buitmaken die op weg waren naar Brazilië, maar de meeste schepen wisten aan de Engelse vijand te ontkomen. Toch leken de dagen van Nederlands-Brazilië geteld.⁴⁷

In juni 1651 liep het tienjarige vredesbestand tussen Portugal en de Republiek ten einde. Voor koning Jão IV was dit het signaal om de hulp aan de Portugese rebellen op te drijven. De aanval op het Recief bleef voorlopig uit, uit schrik dat een Nederlandse vloot de haven van Lissabon zou gaan blokkeren. Maar door het uitbreken van de oorlog met Engeland in

---

⁴⁷ Boxer C. (b), *op.cit.*, pp. 276-282

1652 was een blokkade van Portugal's voornaamste haven wel het laatste waar de Nederlanders aan dachten. Het zou niet lang duren vooraleer de Portugezen gingen profiteren van deze situatie. In 1653 zou de nieuwe gouverneur-generaal van Bahia, Dom Jeronimo de Ataide, met de eerst volgende vloot van de Braziliaanse compagnie meevaren. Zijn opdracht was de kust van Pernambuco zowel van op het land als vanuit te zee te belegeren. Op 20 december 1653 doemde voor het Recief een uit 77 schepen bestaande armada van de Braziliaanse compagnie op. Deze keer was het menens voor de Portugezen. Bij de Nederlanders was de wil om te vechten bijna volledig weggeëbd. De meeste soldaten hadden reeds drie maal hun contract uitgediend en de achterstand in de betaling van hun soldij was zo groot dat ze voor het verschijnen van de Portugese vloot op het punt stonden in opstand te komen. Het mag dan ook niet verbazen dat op 22 januari 1654 de Hoge Raad besloot om te gaan onderhandelen met de Portugezen. Vier dagen later werd de Capitulatie van Taborda ondertekend. Het verdrag had niet alleen betrekking op het Recief en Mauritsstad, maar ook op alle andere plaatsen in Brazilië die op dat ogenblik nog in handen waren van de Nederlanders. Het betrof de eilanden Itamaracá en Fernão de Noronha en de kapiteinschappen Paraíba, Rio Grande do Norte en Ceará. De Portugezen op hun beurt beloofden voldoende schepen ter beschikking te zullen stellen om ieder die dat wilde de gelegenheid te geven ongehinderd te vertrekken. Iedere Nederlandse burger die wenste in Brazilië te blijven was vrij dit te doen en zou op precies dezelfde wijze behandeld worden als een Portugese ingezetene. Protestanten zouden wat betreft de openbare uitoefening van hun geloof aan dezelfde beperkingen onderworpen zijn als de buitenlandse protestantse handelaars in Portugal. Zelfs de orthodoxe joden mochten in Brazilië blijven als ze dat wilden, slechts weinigen gingen op dit aanbod in. Op 28 januari 1654 trokken de Portugezen triomfantelijk Recief binnen. Zo kwam er in 1654 een einde aan de Nederlandse droom Brazilië.⁴⁸

3.2. De economie van Nederlands-Brazilië

In het prille begin van de Nederlandse interesse in Brazilië gingen de Nederlanders zich vooral bezighouden met de kaapvaart. De kaapvaart was de voornaamste economische

---

⁴⁸ Boxer C. (b), *op.cit.*, pp. 282-291

activiteit van de Nederlanders van 1623 tot ongeveer 1630. Dit wil niet zeggen dat er na 1630 geen schepen meer werden gekaapt, integendeel. Het betekent wel dat men vanaf deze periode meer aandacht zou gaan besteden aan de verschillende, lucratieve teelten in Brazilië, zoals de suiker-en tabaksteelt. De kapers zouden vanuit Brazilië vooral de Caraïbische Zee en de Golf van Mexico onveilig maken. Het grootste succes van de Nederlandse kapers was de verovering van de Spaanse zilvervloot onder leiding van Piet Heyn in 1628.⁴⁹

Brazilië was op economisch vlak een enorm gegeerd land, omwille van de aanwezige suikerindustrie en het Brazilhout. Het suikerriet groeide oorspronkelijk enkel op de oevers van de Ganges, de Indus en andere Indische rivieren. Het sap uit dit riet was zoet als honing en heette dan ook honingriet. Maar de Aziaten hadden genoeg alternatieve zoetstoffen zoals palmsuiker en het sap van dadels en vijgen. Zij hadden dus geen reden om de teelt van het suikerriet uit te breiden. Het waren de Perzen en Arabieren die als eersten de voorkeur gingen geven aan het sap van rietsuiker, omdat men daarvan de smaak van suiker zonder enige bijmaak kon krijgen. Suiker werd door de Arabieren meestal verhandeld in de vorm van een suikerbrood. In het Arabisch heette dat product '*soekhar*', in het Europees verbasterd naar '*sugar*' en '*suiker*'. Vanuit het Verre Oosten namen de Arabieren het suikerriet mee naar het Westen. De wortels van de suikerrietplant schoten enkel op Sicilië en in Andalusië, dit was onvoldoende om in de Europese behoefte aan zoetstof te voorzien. Daarom zouden de Portugezen en de Spanjaarden het suikerriet meenemen op hun ontdekkingsstochten, in de hoop dat het suikerriet in de nieuw ontdekte gebieden zou gedijen. Zo verspreidde de suikerrietteelt zich over de Azoren, de Canarische eilanden, de Kaapverdische eilanden, Madeira, Brazilië en Mexico. Het telen, kappen en uitpersen van het riet bracht veel werk met zich mee. De inheemse bevolking van de voornoemde gebieden waren voor dit soort werk ongeschikt. Bovendien was een groot deel van hen uitgeroeid door Europese ziekten. Daarom gingen Spanjaarden en Portugezen zwarte slaven uit Afrika naar deze gebieden importeren om ze te werk te stellen op de suikerrietplantages. De toenemende vraag naar

---

⁴⁹ Den Haan J. C. (red.), Nederlanders over de zeeën. 350 Jaar Nederlandsche koloniale geschiedenis. Utrecht, Uitgeversmaatschappij De Haan, 1942, p. 39

suiker in Europa was de voornaamste oorzaak van het op gang komen van de Afrikaanse slavenhandel.⁵⁰

De suikerindustrie in Brazilië had vaak te lijden onder de conflicten tussen de Nederlanders en Portugezen. De wederopbouw van de suikerindustrie was één van Johan Maurits' grootste verdiensten als gouverneur-generaal van Nederlands-Brazilië.⁵¹ Hij liet verlaten suikermolens per opbod verkopen en schonk goedkope grond aan de planters.⁵² Bovendien konden de plantage-eigenaars ook genieten van een aantal belastingsvoordelen.⁵³ De maatregelen van Maurits om de Braziliaanse suikerindustrie terug aan te zwengelen wierpen snel hun vruchten af. In 1638 zouden er 105 suikermolens actief zijn in Nederlands-Brazilië, een jaar later was hun aantal al gestegen tot 166.⁵⁴

De productie van suikerriet had heel wat voeten in de aarde. De rietstengel moest goed verzorgd worden tijdens de groeifase, want de stengel had heel wat natuurlijke vijanden. Het suikerriet werd vaak geplaagd door *'roodsnot'*, een soort schimmelziekte. Ook schildluizen, kevers, rupsen, sprinkhanen, apen, muizen, ratten en suikermieren deden zich te goed aan de stengels van de plant. Van alle dieren was de suikermier het schadelijkste voor de plant, want deze vernietigde de rietstengel door haar nest onder de wortel van de plant aan te leggen. Bij de oogst werd het riet met een groot kapmes net boven de wortelstok afgehouden en van de bladeren ontdaan. Vervolgens werden de stengels in stukken gehakt en uitgeperst in *'engenhos'* of suikermolens die werden aangedreven door water, ossen of paarden. Daarop werd het sap van het suikerriet in grote koperen ketels gedaan. Er werd water, eiwit en ongebluste kalk toegevoegd aan het goedje. Op deze manier steeg bij het koken een deel van het vuil als schuim naar de oppervlakte. Na het koken liet men het sap even rusten, zo zonk de rest van het vuil naar de bodem van de ketel. Daarna goot men het van vuil gezuiverde sap in stenen vormen. Na een aantal dagen was de stroop gehard tot *'mascavado'* of bruine suiker in de vorm van kegels, piramiden en broodjes werden deze verscheept naar het vaderland waar zij geraffineerd werden tot *'blanco'* of witte suiker. Uit de

---

⁵⁰ Wennekes W., Gouden handel: de eerste Nederlanders overzee en wat zij daar haalden, Amsterdam, Olympus, 2002, pp. 306-307

⁵¹ Wennekes W., op.cit., p. 307

⁵² Nauta J., art.cit., p. 22

⁵³ Wennekes W., op.cit., p. 307

⁵⁴ Souty F., art.cit., p. 200

resterende massa van de stroop werd in Brazilië rum gestookt of werd gebruikt als veevoer.⁵⁵ Omdat het grootste deel van de suikerproductie voor export bestemd was, was het van groot belang dat de suikerplantages zo dicht mogelijk bij een haven waren gelegen. Transport over land verliep immers moeilijk en dit omwille van twee redenen.

Ten eerste was het transport van suiker over land afhankelijk van het aantal beschikbare ossen op de plantage.

Ten tweede werd het vervoer over lang bemoeilijkt door het gebrek aan wegen en bruggen. Suikerplantages die aan een rivier waren gelegen of in de nabijheid van een grote haven lagen, hadden daarom een grotere economische waarde.⁵⁶

Ook tabak was een belangrijk Braziliaans exportproduct. De tabaksbladeren werden gekauwd en beschouwd als een geneesmiddel tegen tandpijn, kortademigheid en indigestie. In de zeventiende eeuw werd de tabaksteelt uitgebreid, omwille van de stijgende vraag. Brazilië was op dat moment de grootste tabaksproducent ter wereld.⁵⁷ De cultivatie van tabak was uitermate arbeidsintensief. Het onkruid in de nabijheid van de tabaksplant moest constant worden gewied en men moest er op toezien dat de plant niet besmet werd door een schimmelziekte. Eens de tabak oogstrijp was, ging men de tabaksbladeren met de hand plukken. Vooraleer de tabak verkocht kon worden, zou men eerst de bladeren nog een hele tijd in bundels moeten laten drogen. Het rollen van deze bundels tabaksbladeren liet men meestal aan geoefende slaven over.⁵⁸

Naast suiker en tabak werden er ook nog andere producten geteeld in Brazilië, deze moesten instaan voor de voedselvoorziening van het land. De maniokwortel diende hoofdzakelijk als slaven- en veevoer.⁵⁹ De blanke inwoners van Brazilië bakten soms brood van het meel dat zij maakten van de maniokwortel.⁶⁰ Voor de rest leefden de blanken voornamelijk van zoete aardappelen, maïs, pompoenen, bananen, komkommers, ananas en sinaasappelen. Ook de veeteelt werd gestimuleerd om de Nederlanders aan vlees te helpen en het thuisland aan huiden voor de leerlooierij.⁶¹ Bovendien hadden de suikermolens nood aan ossen als trekdier, maar ook vaak om de molen aan te drijven. Elke molen had naar schatting tussen

---

⁵⁵ Wennekes W., *op.cit.*, p. 308

⁵⁶ Bethell L.(ed.), *Colonial Brazil*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, p.69

⁵⁷ Bakewell P., *op.cit.*, p. 335

⁵⁸ Bethell L.(ed.), *op.cit.*, p. 100

⁵⁹ Wennekes W., *op.cit.*, p. 309

⁶⁰ Nauta J., *art.cit.*, p. 22

⁶¹ Wennekes W., *op.cit.*, p. 309

de 30 à 60 ossen nodig. De sterftegraad bij deze beesten lag hoog, toch moest men de omvang van de kudde trachten te beperken, omdat de ossen vrij rondliepen op deze manier konden zij de oogst zware schade berokkenen.⁶² Naast ossen trof men op de suikerplantages ook paarden aan. Paarden waren het transportmiddel bij uitstek van de eigenaars van de molens.⁶³

De Nederlanders gingen ook Brazielhout kappen ten behoeve van de textielververij. De Brazielbomen groeiden diep in het Braziliaanse binnenland. Nadat het hout gekapt was, werd het door slaven en ossen naar vuurkringen versleept om ze daar tot rood poeder te verassen. Bovendien zou Johan Maurits tijdens zijn zevenjarig durende verblijf in Brazilië katoenbomen, afkomstig uit India, laten overbrengen. Aan deze plant groeiden gele en rode bloemen, die zich tot walnootvormige vruchten ontwikkelden. Wanneer deze vruchten opensprongen gaven zij niet alleen hun zaden prijs, maar ook witgele dotten. Deze dotten werden in het Arabisch 'qutum' genoemd, in het Nederlands werd dat 'katoen' of 'boomwol'. Het boomwol werd verzameld door slaven die het ontdeden van pitten en andere rotzooi. De katoenvlokken werden in balen naar Europa verscheept, daar werden er draden van gesponnen, die op hun beurt geweven werden tot luchtige stoffen voor kledij, doeken en ander huishoudelijk textiel. Katoen werd ook nog verwerkt tot watten om wonden af te dekken. Uit de zaden van de katoenplant werd een roodbruine olie geperst, deze werd gebruikt als vetstof, lampolie en om zeep van te maken. In de katoensector waren voornamelijk slaven tewerkgesteld.⁶⁴

In 1641 stuurde de gouverneur-generaal een expeditie op pad die moest onderzoeken of er in de Braziliaanse bodem misschien goud, zilver of andere delfstoffen te vinden waren. De expeditie stond onder leiding van Elias Herckmans. Samen met zijn Braziliaanse gidsen en enkele paarden baande Herckmans zich een weg door de wildernis. Op de tocht werd geen gram goud of zilver gevonden, maar wel enkele belangrijke, natuurlijke geneesmiddelen. Waaronder een geneesmiddel tegen syfilis.⁶⁵

---

⁶² Bethell L.(ed.), op.cit., p.105

⁶³ Van Den Boogaart E. (a), De Nederlandse expansie in het Atlantisch gebied (1590-1674), IN: Blok P., Prevenier W.(reds.), Algemene geschiedenis der Nederlanden, volume 7, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980, p. 224

⁶⁴ Wennekes W., op.cit., pp. 309-310

⁶⁵ Ibid., p. 312

Hoewel er in de Braziliaanse steden heel wat economische activiteit was, spreekt het voor zich dat in deze preïndustriële samenleving de landbouwsector de belangrijkste economische sector was. Daarom zullen we eerst nagaan wie er tewerkgesteld was in de landbouw en in de Braziliaanse dorpen. Daarna zullen we het hebben over het economische leven in de Braziliaanse steden.

Bovenaan de economische ladder in de landbouwsector in Brazilië stond de '*senhores de engenho*' , de eigenaar van de suikermolen.⁶⁶ In Brazilië bezat de senhores de engenho naast de molen ook de rietvelden van de plantage. Deze velden werden meestal maar voor een klein deel door zijn eigen arbeiders bewerkt. Het grootste deel van de rietvelden werd in pacht gegeven aan de '*lavradores de cana*' die hun eigen arbeiders hadden. Een engenho had gemiddeld vijf à zeven lavradores de cana, die werkten elk meestal met een tien à twaalf arbeiders.⁶⁷ De manier waarop de lavradores de cana hun schuld aan de senhores de engenho gingen aflossen, hing af van hun persoonlijke situatie. Er waren ook enkele lavradores de cana die een aantal aanspraken konden maken op het land dat zij bewerkten. Zij konden meestal een goede deal sluiten met de eigenaar van de plantage.⁶⁸ Onder pachter waren er ook die werkten via '*partidos da cana*' . De grond die deze pachters bewerkten, behoorde dan tot een bepaalde suikerplantage. Een vast deel van de oogst was bestemd voor de eigenaar van de molen. Het andere deel van de productie mocht de pachter voor zichzelf houden. Het kon zijn dat de pachter bovenop het deel van de oogst dat hij afstond aan de senhores de engenho nog een soort van rente moest betalen. Hoeveel percent de pachters van hun opbrengst moesten afstaan, hing af van regio tot regio en van hun persoonlijke situatie. De senhores de engenho zorgde er wel voor dat hij zijn beste gronden verpachtte aan meer gegoede personen, zo beperkte hij het risico van een mislukte oogst. De contracten die werden afgesloten tussen de eigenaar van de plantage en de pachter waren meestal negen of achttien jaar geldig.⁶⁹

In het molencomplex van de senhores de engenho zelf werkten ongeveer 80 mensen die het suikerriet maalden, kookten, droogden of verpakten. Een deel van hen werkten soms op het veld. De arbeiders die werkten op de rietvelden en op de engenhos waren bijna uitsluitend

---

⁶⁶ Bijlage 3, Afbeelding van een Braziliaanse suikermolen; Nauta J., art.cit., p. 20

⁶⁷ Van Den Boogaart E. (a), art.cit., p. 224

⁶⁸ Bijlage 4, Afbeelding van een Braziliaanse plantage; De Sousa-Leão J., Frans Post, Amsterdam, Van Gendt & Co, 1973, p. 49

⁶⁹ Bethell L.(ed.), op.cit., p. 90

slaven. Er werkten ook vrijen in loondienst op de plantages. Deze loonarbeiders werkten in dienst van senhores de engenho als timmerman, smid, wagenmaker of kleermaker. De loonarbeiders woonden dikwijls bij de molen waar zij in dienst waren. Ze konden op twee manieren betaald worden door de plantage-eigenaar. Ofwel werden ze dagelijks betaald hun loon hing dan af van het aantal taken die zij die dag hadden verricht. Ofwel kregen zij jaarlijks een vaste som geld uitbetaald. Braziliaanse werkkrachten werden, tegenover blanke of zwarte loonarbeiders, veel minder betaald.⁷⁰

In de Braziliaanse dorpen woonden kleine landbouwers die voornamelijk maniok, maïs, groenten, fruit, katoen en tabak verbouwden. Als bijverdiensten kaptten deze boeren hout of gingen ze vissen. De enige onafhankelijke ambachtslieden die men aantrof in een dorp waren: een kruidenier, een tapper, een barbier, een brandewijnstoker en een priester. Het dorp fungeerde als een religieus, sociaal en economisch centrum voor de mensen die op het land werkten. De lokale landbouw, veeteelt en visserij volstond om de lokale bevolking te voeden. Maar materiaal voor de suikermolens en luxeproducten voor de welgestelde vrijen moesten in de stad worden gehaald. De producten die in de stad gehaald werden waren: ijzer-en koperwerk voor de molens, bouw materiaal, meubels, huisraad, textiel, wijn, bier, wapens en Europese voedingsmiddelen.⁷¹

Brazilië telde maar enkele steden de voornaamste waren : Olinda, Bahia, Rio de Janeiro, Mauritsstad en Recife.⁷² De omvang van de steden was meestal klein, zo zouden in Olinda, de hoofdstad van het kapiteinschap Pernambuco, in 1630 ongeveer 4.000 mensen wonen rond 1654 was hun aantal gestegen tot 8.000 inwoners.⁷³ Vanaf het begin van de zeventiende eeuw waren ze een bestuurlijk en religieus centrum voorzien van een garnizoen. Maar de voornaamste functie van deze steden was zorgen voor de import en export van allerlei producten. Het grootste deel van de stedelijke bevolking waren dan ook handelaars, de meesten van hen waren joden. Zij mochten geen publieke functies uitoefenen, daarom gingen zich vooral toeleggen op de slavenhandel. Tussen 1640 en 1644, de tijd van de grote slavenimporten in Brazilië, kochten de joden jaarlijks ruim 40% van de aangevoerde negerslaven op. Verder gingen de joden zich bezighouden met het pachten van de

---

⁷⁰ Bethell L.(ed.), op.cit., p. 92

⁷¹ Van Den Boogaart E. (a), art.cit., pp. 224-225

⁷² Bijlage 5, Afbeeldingen van de steden Recife, Mauritsstad en Olinda; De Sousa-Leão J., op.cit., p. 7 + p. 27 + p. 29

⁷³ Bethell L.(ed.), op.cit., p. 128

belastingen. Bovendien was een groot deel van hen ook werkzaam in de detailhandel in de steden. Men kan stellen dat de joden de economische steunpilaar van Nederlands-Brazilië vormden.⁷⁴ Naast de handelaars trof men beduidend weinig ambachtlieden in de steden aan. De reden hiervoor is eenvoudig. In de steden had men weinig nood aan de ambachtslui, want de noden van de stadsbewoners werden grotendeels bevredigd door geïmporteerde producten. Op de suikerplantages was er wel vraag naar ambachtslui. Deze laatsten hadden dus geen enkele reden om zich in de stad te vestigen.⁷⁵

Reeds vroeg in de zestiende eeuw zouden de Spanjaarden en de Portugezen slaven hebben overgebracht naar hun gebieden in Zuid-Amerika.⁷⁶ De reguliere aanvoer van slaven kwam pas in het derde decennium van de zestiende eeuw opgang. De Nederlanders zijn pas in de loop van de zeventiende eeuw in contact gekomen met de slavenhandel. Bovendien stond men in de Republiek in de zeventiende eeuw nogal gereserveerd tegenover de slavernij. Willem Usselinx, de geestelijke vader van de West-Indische compagnie, wees de slavernij volledig af.⁷⁷ Maar in de loop der jaren hadden de bewindhebbers van de WIC ontdekt dat de slavenhandel een uiterst winstgevende bezigheid was. Ze gingen dan ook fervent op zoek naar redenen om deze mensenhandel te rechtvaardigen. Bijbelkenners zoals dominee Godfried Udemans gingen de Heren XIX steunen door te betogen dat nergens in het Oude of Nieuwe Testament een veroordeling van slavernij te vinden was, integendeel. Bijbelvorschers wezen ter verdediging van de slavernij vaak op het verhaal van Noach. Hij werd door zijn zoon Cham bespot, daarom zou Noach zijn zoon Cham en diens nakomelingen hebben vervloekt : *'Een knecht der knechten zij hij zijnen broederen'*.⁷⁸ Vele schriftgeleerden beweerden dat de Afrikanen de nakomelingen van Cham waren en daarom gedoemd tot slavernij. Ook in het Nieuwe Testament vonden geestelijken bewijzen dat de apostelen Petrus en Paulus de slavernij niet afkeurden. Sommigen gingen zelfs zo ver te beweren dat het voor zwarten een zegen was om een slaaf te zijn. Op deze manier leerden ze werken voor de kost en kwamen zij in aanraking met de christelijke beschaving. Dominee Udemans verbond wel enkele

---

⁷⁴ Van Den Boogaart E. (a), art.cit., pp. 225-229

⁷⁵ Bethell L.(ed.), op.cit., p. 131

⁷⁶ Vrijman L., Slavenhalers en slavenhandel, Amsterdam, Van Kampen & Zoon N.V., 1937, p. 22 (*Patria vaderlandsche cultuurgeschiedenis in monografieën V*)

⁷⁷ Gonsalves De Mello J., Teensma B., op.cit., p. 183

⁷⁸ Genesis, 9:25

voorwaarden aan de slavenhandel. Zo mochten zwarten niet aan katholieke Spanjaarden en Portugezen worden verhandeld, omdat ze zo in de handen van de duivel vielen. Slaven moesten ook onderricht in de *'ware christelijke leer'* krijgen en na een aantal jaren trouwe dienst worden vrijgelaten. Helaas legden de Nederlandse slavenhandelaars deze voorwaarden al gauw naast zich neer.

Naast Udemans zag ook Hugo de Groot, de bekende Nederlandse rechtsgeleerde, geen graten in de slavernij, mits de eigenaar voorzag in het levensonderhoud van zijn slaven. De onenigheid over de aanvaardbaarheid van de slavenhandel betekende enkel uitstel van executie. Want toen de Nederlanders een groot deel van de Braziliaanse suikerplantages hadden veroverd, konden zij niet anders dan een beroep doen op slavenarbeid.⁷⁹ De Nederlanders schoven hun bezwaren tegen de slavernij terzijde en waren nu van oordeel dat men in Brazilië niets kon beginnen zonder slaven. In 1636 zouden de Nederlanders al meer dan 1.000 neger-slaven hebben ingevoerd. Sindsdien zou hun aantal jaar na jaar toegenomen zijn.⁸⁰

Aanvankelijk kwamen de negers uit Guinea waar het fort Nassau als depot diende. Na verloop van tijd kon Guinea niet meer voldoen aan de groeiende vraag naar slaven, daarom veroverde Maurits in 1637 São Jorge da Mina. Andere versterkingen op de Afrikaanse Goudkust vielen één voor één in handen van de Nederlanders. Pas na de verovering van São Paulo de Loanda zou de Nederlandse slavenhandel hoge toppen scheren. De sleutel van het succes lag hem in het wel benutten van ladingsruimte van de slavenschepen. Op schepen met een ladingsruimte van 100 tot 400 ton werden 300 à 600 slaven verscheept en dit naast de bemanning van 30 à 35 man. Het was niet eenvoudig om voor al die negers een plaats aan boord te vinden. Vele van hen werden op schamele tussendecken ondergebracht. Bovendien liet de hygiëne aan boord vaak te wensen over. De enorme mensenmassa op zulke kleine schepen zorgde voor heel wat problemen. Het aantal sterfgevallen op de slavenschepen was dan ook uitzonderlijk hoog. Zo'n 20% à 30% van de opvarenden kwamen om tijdens de reis de meesten door ondervoeding. Er was aan boord een schrijnend tekort aan voedsel en water. Geen wonder dat de slavenschepen wel eens spottend drijvende doodskisten genoemd werden. Kennelijk werden er wel maatregelen genomen om de sterfte aan boord van de schepen te beperken. Daarbij werd er vooral

---

⁷⁹ Wennekes W., *op.cit.*, pp. 326-327

⁸⁰ Gonsalves De Mello J., Teensma B., *op.cit.*, p. 185

gekeken naar de Portugese manier van vervoeren. De maatregelen wierpen hun vruchten af, want omstreeks 1645 waren het aantal sterftegevallen op de reizen vanuit Angola aanzienlijk gedaald. Maar op de langdurige overtochten, die vertrokken vanuit de Golf van Guinea, bleven de sterftcijfers hoog.⁸¹

Voor de aanvoer van slaven zorgden meestal zwarte tussenhandelaars. Zij gingen in het Afrikaanse binnenland stammen tegen elkaar ophitsten om tegen betaling gevangenen te maken.⁸² Deze strijd, met als doel het maken van nieuwe slaven, werd ook wel eens 'tegria' genoemd. Ook in tijden van een echte oorlog met politieke doelstellingen, gingen de Afrikanen krijgsgevangenen verkopen aan de Europese slavenhandelaars. De krijgsgevangenen werden verkocht tegen ammunities. Een laatste manier waarop men slaaf kon worden in Afrika was door veroordeling door de rechtbank.⁸³ Deze gevangenen werden geketend naar de forten aan de kust gevoerd. Alvorens de zwarten gekeurd werden door potentiële kopers werden ze gewassen en ingeolied. De slavenhandelaars hadden chirurgijns mee om de negers te keuren, dit deden ze door in de mond en anus te kijken. De besten onder de zwarten werden bijeengedreven en kregen een brandstempel van de WIC op de borst. Om ervoor te zorgen dat de slavenschepen volledig gevuld waren, werden er altijd nog slaven van mindere kwaliteit meegenomen tweede keus slaven, de zogenaamde 'makrons'.⁸⁴ De negers werden in Afrika voor een spotgoedkope prijs ingeslagen, meestal in ruil voor goederen of waardeloze gebruiksvoorwerpen. Tussen 1630 en 1650 lag de prijs voor een neger in Guinea tussen de 12 en 75 gulden, in Angola schommelde de prijs tussen de 38 en 55 gulden. De WIC verkocht de negers in Brazilië voor gemiddelde prijs van 200 à 300 gulden per stuk. Uitermate sterke of welgebouwde slaven gingen soms voor twee keer dat bedrag van de hand. Slaven werden dikwijls op afbetaling gekocht, maar na verloop van tijd zaten vele kopers diep in de schulden. Ook de compagnie raakte hierdoor in de problemen met zijn krediet, daarom bepaalde de WIC dat negers voortaan contant betaald moesten worden.⁸⁵

---

⁸¹ Gonsalves De Mello J., Teensma B., op.cit., pp. 185-188

⁸² Wenekes W., op.cit., p. 327

⁸³ Van Dantzig A., Het Nederlandse aandeel in de slavenhandel, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1968, 144 pp. (*Fibulareeks 27*)

⁸⁴ Wenekes W., op.cit., p. 327

⁸⁵ Gonsalves De Mello J., Teensma B., op.cit., p. 188

Het ergste wat een slaaf kon overkomen was opgekocht worden door een Nederlander. Zij gingen hun slaven uitpersen met als enige doel persoonlijke verrijking. Slaven die in dienst waren van een Nederlandse particulier moesten alle dagen van de week werken. Zelfs op zondag kregen ze geen toestemming om zich te ontspannen of hun rituelen, 'xangô', uit te oefenen. Negers werkten liever voor een Portugese meester, dan moesten ze namelijk niet werken op zondag. Bovendien kregen de slaven van de Portugezen ook op kerkelijke feestdagen vrij. Toch was het niet al kommer en kwel voor de negers in dienst van een Nederlander. De Staten-Generaal ging, zij het in beperkte mate, zich ontfermen over het lot van de neger-slaven. De Nederlandse regering vond dat de meester het recht had bepaalde lijfstraffen op te leggen, zoals geseling met een zweep of een lat. Verminkingen of de doodstraf mochten enkel worden uitgevoerd door een officiële rechtbank.⁸⁶

Op economisch vlak was Nederlands-Brazilië niet echt een succesverhaal. De strijd tussen de Nederlanders en de Portugezen te land zou de productie en export van suiker ernstig verstoren. Bovendien kreeg de Braziliaanse suikerindustrie te maken met moordende concurrentie vanuit de Caraïben, waardoor de prijs van de suiker ineenzakte.⁸⁷ Na de suikerhandel was de handel in slaven de voornaamste inkomstenbron van Nederlands-Brazilië. Maar ook deze handel was niet zonder enig risico. De prijzen van de slaven schommelden en waren grotendeels afhankelijk van de politieke rust in de afzetgebieden. Bovendien was men nooit zeker welk deel van de lading de oversteek van Afrika naar Brazilië zou overleven.⁸⁸ Brazilië exporteerde ook tabak, maar dit product zou pas echt doorbreken in Europa in de achttiende eeuw.⁸⁹ Voor de rest was de Braziliaanse economie gebaseerd op subsistentielandbouw, met andere woorden mensen gingen in hun eigen behoeften voorzien.

---

⁸⁶ Gonsalves De Mello J., Teensma B., op.cit., pp. 191-192

⁸⁷ Bethell L.(ed.), op.cit., pp. 95-96

⁸⁸ Van Dantzig A., op.cit., p. 71

⁸⁹ Bethell L.(ed.), op.cit., p. 102

3.3. Het sociale leven in Nederlands-Brazilië

Brazilië is een ware smeltkroes van verschillende bevolkingsgroepen. Voor de komst van de Nederlanders in Brazilië trof men reeds drie verschillende bevolkingsgroepen aan: de Braziliaanse indianen, de West-Afrikaanse slaven en mensen van Iberische origine. Door de invasie van de WIC kwamen daar nog enkele duizenden Europeanen bij, voornamelijk afkomstig uit Noordwest-Europa. Bovendien zorgde het Nederlandse bewind voor de komst van een duizendtal joden in Brazilië.⁹⁰ Deze verschillende volkeren hadden elk hun eigen verleden en cultuur, samenleven zal niet altijd gemakkelijk geweest zijn. Maar vooraleer we dieper ingaan op de interactie tussen deze verschillende bevolkingsgroepen, zullen we eerst een aandeel bespreken in de Braziliaanse samenleving.

De blanken maakten ongeveer 55% uit van de totale bevolking. Maar de fundamentele scheidslijn binnen de Braziliaanse samenleving was, volgens de Nederlanders, niet die tussen de verschillende etnische groepen, wel die tussen de vrijen en de slaven.

De vrije bevolking was goed voor circa 70% van de totale bevolking in Brazilië. De vrijen bestonden uit blanken, de meeste indianen, mestiezen, mulatten en vrije negers.

Van de vrije, blanke bevolking leefden de moradores, de Portugese planters, overwegend op het platteland. Terwijl de Nederlanders met hun troepen in Recief, Mauritsstad en andere versterkte kustplaatsen vertoefden. Slechts enkele tientallen hooggeplaatste Nederlandse bestuurders en militairen kochten zich een engenho of wat rietvelden op het platteland. Maar dan nog lieten zij hun zaken waarnemen door een Portugese vertrouwensman en bleven ze in de stad wonen. De joden die in Brazilië verbleven, waren evenmin rechtstreeks bij de suikerproductie betrokken. De joden hadden de touwtjes van de tussenhandel van de slaven stevig in handen. Ze hadden eveneens een aanzienlijk aandeel in de suikerexporten naar de Republiek. Verder had men nog de 'vrije kolonisten', dat waren kooplieden, detailhandelaars en ambachtslieden die zich in Recief gevestigd hadden.⁹¹

De Braziliaanse indianen waren in de tijd dat de Portugezen de plak zwaaiden vanuit verschillende woongebieden samengebracht in aldeias. Daar stonden zij onder rechtstreeks

---

⁹⁰ Van Den Boogaart E. (b), De bevolking van Nederlands Brazilië, IN: Duparc F., Van Den Boogaart E., e.a., *Zo wijd de wereld strekt*, Den Haag, Stichting Johan Maurits van Nassau, 1980, p. 120

⁹¹ Van Den Boogaart E. (b), *art.cit.*, p. 122

toezicht van de Jezuïeten. Tijdens het bewind van Johan Maurits leefden 950 indianen in de aldeias van Pernambuco, 5100 in die van Itamaraca en 3300 in die van Paraíba en Rio Grande de Norte. Van de indianen die buiten het Nederlandse grondgebied leefden, zijn de Tarairiu, meestal Tapoeiers of Tapuyers genoemd, de meest gekende.⁹² Ze vormden een gemeenschap van 1500 mensen en waren verdeeld in verschillende groepen met als hoofd Nhandui. De Tapuyers waren de voornaamste indiaanse bondgenoten van de Nederlanders. Ze leden een nomadisch leven in het bergachtige achterland van Rio Grande. De Tapuyers leefden van vissen en bosvruchten. Af en toe verbouwde deze indiaanse stam maïs en bonen. Hun levensovertuiging schreef hen voor zich te versterken door het eten van gedode vijanden en soms ook hun eigen overleden stamgenoten.⁹³

Slaven maakten 30% van de totale bevolking uit en bestonden voor het overgrote deel uit negers of mulatten. Tussen 1636 en 1645 importeerde de WIC ruim 25.000 slaven, waarvan ongeveer 11.400 afkomstig was uit Guinea, de rest kwam uit Angola. De meerderheid van de slaven waren volwassen mannen. De meeste van hen werkten op het platteland op de suikerplantages.⁹⁴

Over het aantal mulatten en mestiezen, de mengvorm tussen enerzijds blanken en zwarten en anderzijds blanken en indianen, in de samenleving is weinig geweten. In de bronnen wordt weinig aandacht besteed aan deze bevolkingsgroepen. Mestiezen zullen over het algemeen vrij zijn geweest. Mulatten waren eerder slaaf, tenzij de blanke vader zijn kind vrijkocht. Mannelijke mulatten en mestiezen die vrij waren, vonden vooral werk in de wapensector. Vrouwelijke mestiezen raakten vaak verzeild in de prostitutie.⁹⁵ Omwille van het feit dat erover deze bevolkingsgroepen weinig terug te vinden is in de bronnen, zullen we verder geen aandacht aan hen besteden als we het hebben over de relaties tussen de verschillende volkeren in Brazilië.

---

⁹² Bijlage 6, Afbeeldingen van een mannelijke en een vrouwelijke Tapuyer; Van Den Boogaart E. (b), *art.cit.*, p. 121 + p. 124

⁹³ *Ibid.*, pp. 120-125

⁹⁴ *Ibid.*, p. 125

⁹⁵ *Ibid.*, p. 126

De sociale interactie tussen de Portugezen en de Nederlanders werd voornamelijk bepaald door drie zaken: de getalsverhoudingen tussen de twee groepen, hun greep op de verschillende economische sectoren en hun macht over de andere bevolkingsgroepen.⁹⁶

Wat betreft het bevolkingsaantal zouden de Portugezen gedurende heel de periode de bovenhand hebben. De Nederlanders die naar Brazilië gingen, waren vrijwel allemaal in dienst van de West-Indische compagnie. In 1639 had de compagnie 10.000 man in dienst, maar na de wapenstilstand met Bahia vond er een inkrimping plaats tot 4.000 man. Nog geen tiende van de troepen van de WIC hadden hun vrouw en kinderen naar Brazilië meegenomen. Na afloop van hun contract, gewoonlijk had men een contract voor de duur van vier jaar, bleven slechts weinigen in Brazilië. Ondanks de moeite die de Heren XIX deden om de de emigratie vanuit de Republiek naar Brazilië te bevorderen, lag het aantal mensen die emigreerden laag. In 1636 waren er 1100 afgezwaaide compagniedienaars en immigranten. Negen jaar later bedroeg hun aantal 3.000 mensen. Van deze groep werd ongeveer een vierde vergezeld door zijn gezin.⁹⁷

De meeste Portugezen in Brazilië, circa 25.000, woonden en werkten op het platteland. Ongeveer 10.000 à 15.000 van hen, inclusief vrouwen en kinderen, waren rechtstreeks betrokken bij de suikerproductie als eigenaars of opzichters van de engenhos. Maar ook als ambachtslui, priesters of lavradores de cana.⁹⁸

De Portugezen danken hun succes in Brazilië vooral aan hun groot aanpassingsvermogen. Ze gingen voor een groot deel de indiaanse levensstijl overnemen. Ze bouwden dezelfde huizen en droegen dezelfde kleren. De Portugezen zouden ook de indiaanse oorlogsvoering overnemen, de zogenaamde '*guerra brasilica*'. Deze bleek veel succesvoller te zijn in Brazilië dan de Europese manier van oorlogsvoering. Ook het indiaanse voedingspatroon werd door de Portugezen gesmaakt. Het spreekt voor zich dat de Portugezen hun eigen cultuur niet gingen verloochenen, daarom werden de indiaanse gewoonten vaak in een Portugees kleedje gestoken. Integenstelling tot de Nederlanders zouden de Portugezen zich gaan vermengen met de indiaanse bevolking, later zelfs met de negers in Brazilië.⁹⁹ Deze huwelijken werden niet vanuit een ideologisch standpunt gesloten,

---

⁹⁶ Van Den Boogaart E. (a), *art.cit.*, p. 228

⁹⁷ *Ibid.*, pp. 228-229

⁹⁸ *Ibid.*, p. 229

⁹⁹ De Mello e Souza L., *art.cit.*, 1999, pp. 397-398

wel omdat er een gebrek was aan Portugese vrouwen in Brazilië.¹⁰⁰ Zo ontstonden er nieuwe mengvormen tussen de verschillende bevolkingsgroepen, waardoor de 'greep' van de Portugezen op de andere bevolkingsgroepen groter was dan die van de Nederlanders.¹⁰¹

De relatie tussen de Portugezen en de Nederlanders was meestal verzuurd omwille van de aanhoudende politieke en militaire conflicten tussen beide bevolkingsgroepen. Pas onder het bewind van Johan Maurits zou hierin enige verbetering komen. De gouverneur-generaal zorgde voor een liberalisering van de handel met Europa, een ruimere kredietverlening bij de aankoop van slaven die waren aangevoerd door de WIC en gewetensvrijheid. De welgestelde Portugezen werd ook enige politieke macht toegekend door hen op te nemen in de schepenbanken. Sommige Nederlanders huwden een Portugese vrouw. Toch bleef de animositeit tussen de Portugezen en de Nederlanders aanzienlijk. De tegenstellingen tussen beide bevolkingsgroepen werden verder aangewakkerd door de verslechterende economische positie van de senhores de engenho en de lavradores de cana en door verschillende geloofsovertuigingen.¹⁰²

De contacten tussen de joden en de Nederlanders verliepen meestal gemoedelijk. Sinds het einde van de zestiende eeuw vestigden marranen zich in Amsterdam. Het waren Portugese en Spaanse joden die deden alsof ze zich tot het christendom bekeerd hadden, de zogenaamde nieuw-christenen.¹⁰³ Het grootste deel van deze joden ontvluchtte het Iberische schiereiland uit angst voor de inquisitie.¹⁰⁴ Na de val van Antwerpen in 1585, nam het aantal marranen in Amsterdam nog verder toe. Want de nieuw-christenen, die zich aanvankelijk in Antwerpen hadden gevestigd, moesten opnieuw vluchten voor de katholieke dreiging. Aanvankelijk stond de Nederlandse bevolking wantrouwig tegenover de marranen. Na verloop van tijd werden de joden aanvaard.¹⁰⁵ Voornamelijk omdat hun komst voor een

---

¹⁰⁰ Prado C., The colonial background of modern Brazil, Los Angeles, University of California Press, 1967, p. 119

¹⁰¹ De Mello e Souza L., art.cit., p. 399

¹⁰² Van Den Boogaart E. (b), art.cit., pp. 122-123

¹⁰³ Van Dillen J.(a), Vreemdelingen te Amsterdam in de eerste helft der zeventiende eeuw, IN: Tijdschrift voor geschiedenis, volume 50, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1935, p. 4

¹⁰⁴ Feitler B., Inquisition, juifs et nouveaux-chrétiens dans les capitaineries du nord de l'Etat du Brésil aux XVII et XVIII siècles, IN : Amiel C. (red.), Revue de l'histoire des religions, volume 123, Paris, Presses universitaires de France, 2004, p. 228

¹⁰⁵ D'Ancona J.(b), Komst der Marranen in Noord-Nederland; de Portugese Gemeenten te Amsterdam tot de vereniging (1639), IN: Brugmans H., Frank A. (reds.), Geschiedenis der Joden in Nederland, volume 1, Amsterdam, Van Holkema & Warendorf N.V., 1940, pp. 203-210

uitbreiding van de Nederlandse handelstransacties gezorgd had.¹⁰⁶ De marranen kregen allerlei rechten toegekend. Zo werd in 1619 de eerste joodse synagoge opgericht in Amsterdam.¹⁰⁷

De sociale positie van de joden in de Nederlandse samenleving was eigenlijk gebaseerd op hun economische positie in de handelssector. De marranen te Amsterdam hadden nauwe handelsbetrekkingen met andere joden over de hele wereld. Dus ook met de Portugese joden die werkzaam waren in Brazilië.¹⁰⁸ Sommigen beweerden zelfs dat het de joden waren die de WIC hadden aangespoord tot haar Braziliaanse avontuurtje. Maar deze bewering is nog steeds niet bewezen.¹⁰⁹ Wat men wel met zekerheid weet is dat het aantal joden die zich in Brazilië gingen vestigen fors was toegenomen, nadat Johan Maurits de godsdienstvrijheid had uitgeroepen.¹¹⁰

De joodse gemeenschap in Recife onderhield nauwe betrekkingen met de Amsterdamse, die voor haar in tijden van nood een goed woordje deed bij de Heren XIX. Er werd steeds gezocht naar een oplossing voor de problemen van de joodse gemeenschap in Recife, omdat ze economisch gezien uit zeer invloedrijke mensen bestond. Alle transacties van enige omvang gingen door de handen van joodse makelaars. Niet enkel omdat het grootste deel van de makelaars joods was. Ook omdat de joden een kwalitatieve meerwaarde hadden. Zo spraken ze allemaal zowel Portugees als Nederlands en hadden ze allen actieve vertegenwoordigers in de Republiek. Bovendien deinsden zij er niet voor terug te sjoemelen in opdracht van regeringsleden. De frauduleuze zaakjes van de joodse makelaars zouden heel wat kwaad bloed zetten bij hun katholieke concurrenten. Zij konden immers niet concurreren met de joden, omdat die alle regels aan hun laars laptten. Ook een aantal Nederlandse handelslieden waren niet opgezet met de oneerlijke joodse concurrentie. Vurige antisemitische campagnes waren het gevolg. Deze beperkten zich niet tot mondelinge of geschreven protesten. Zo ging men bijvoorbeeld ook actie voeren tegen de benoeming van de joden in de schepenbank. De marranen in Amsterdam en in Recife pikten de felle antisemitische campagnes van de Nederlanders niet. Het was de Hoge Raad die uiteindelijk tussen beide zou komen. Zij verklaarden alle middelen aan te wenden om Nederlanders en

---

¹⁰⁶ Van Dillen J.(a), art.cit., p. 11

¹⁰⁷ D'Ancona J.(b), art.cit., p. 212

¹⁰⁸ Van Dillen J.(a), art.cit., pp.18-19

¹⁰⁹ Gonsalves De Mello J., Teensma B., op.cit., p. 240

¹¹⁰ Van Dillen J.(a), art.cit., p. 20

joden in vrede te laten samenleven. Maar het beleid van de Hoge Raad faalde, daarom vaardigden zij in het begin van de jaren '40 van de zeventiende eeuw een plakkaat uit. In het vervolg was het verboden om iemand anders te beledigen door woord of daad.¹¹¹

De relatie tussen de joden en de Nederlanders bleef tot op het einde van Nederlandse bezetting dubbelzinnig. Enerzijds waren de joden de economische steunpilaar van Nederlands-Brazilië.¹¹² Gaandeweg hadden de marranen in Brazilië de verschillende segmenten van de handel volledig naar zich toetrokken: de detailhandel, de suikerhandel, de belastingsinning, de slavenhandel en de makelaardij. Anderzijds zorgden de joden ervoor dat Nederlandse makelaars en handelaars niet meer aan de bak kwamen, wat hun positie in Brazilië niet ten goede kwam.¹¹³

Bij het opstellen van de eerste plannen voor de verovering van Brazilië waren de Heren XIX het eens over een ding. De inheemse bevolking moest kost wat kost hun bondgenoot worden. Daarom kwam er een verbod op indiaanse slavernij en kregen de indiaanse aldeias een zekere vorm van autonomie toegewezen.¹¹⁴ Tijdens hun overheersing van het noordoostelijke deel van Brazilië hadden de Nederlanders onophoudelijk geprobeerd om duurzame vriendschapsbanden met de Tupi's en de Tapuyers aan te knopen en in stand te houden. Daartoe maakten zij gebruik van de diensten van toegewijde mensen die bij de indianen leefden. Het ging om Europeanen die tussen de indianen leefden in de Braziliaanse oerwouden, mannen als Roelof Baro, Jacob Rabbe, Johan Listry en Jacob de Groot. Ook niemand minder dan Johan Maurits was geïnteresseerd in vriendschappelijke betrekkingen met de indianen. Zijn belangstelling werd ingegeven door politieke redenen, maar ook door zijn nieuwsgierigheid naar exotische zaken. Zijn belangstelling ging zo ver dat hij indianen meenam naar de Republiek.¹¹⁵

De Nederlandse politiek tegenover Tupi's stond snel op punt. Met hen onderhielden de Nederlanders hartelijke betrekkingen. De Tapuyers daarentegen bleken grillige bondgenoten te zijn. De Nederlandse regering moest zijn politiek wat betreft deze bosbewoners voortdurend bijsturen zonder natuurlijk de Tupi's uit het oog te verliezen. Naast de vriendschap met de Tupi's en de Tapuyers ijverde Johan Maurits voor vriendschap

---

¹¹¹ Gonsalves De Mello J., Teensma B., *op.cit.*, pp. 254-257

¹¹² Van Den Boogaart E. (a), *art.cit.*, p. 229

¹¹³ Gonsalves De Mello J., Teensma B., *op.cit.*, pp. 257-259

¹¹⁴ Van Den Boogaart E. (a), *art.cit.*, p. 232

¹¹⁵ Gonsalves De Mello J., Teensma B., *op.cit.*, pp. 206-207

met de indianen die langs de Rio São Francisco leefden, de Kariri genaamd. Achter al deze ijver ging een militair defensieplan schuil. Door de steun van de Tapuyers van stamhoofd Nhanduí was de verdediging van de noordgrens van het Nederlandse grondgebied verzekerd. De vriendschap van de Kariri zou de veiligheid van de zuidelijke grens van Nederlands-Brazilië garanderen. Intussen stuurde de Nederlandse gouverneur-generaal een gezant, namelijk Roelof Baro, naar het westen van Nederlands-Brazilië. Hij moest de infiltratieroutes van de opstandelingen trachten af te snijden.¹¹⁶

Van alle indiaanse bondgenoten waren de Tapuyers de belangrijkste en meeste wrede, zelfs de Nederlanders waren bang van hen. De Tapuyers waren zo ontembaar dat ze soms meer op vijanden leken dan op medestanders.¹¹⁷ Hun kannibalisme maakte hen ongeschikt als hulptroepen. De Tapuyers vielen dikwijl het kapiteinschap Rio Grande de Norte binnen om de maniokvelden te plunderen en vee te roven.¹¹⁸ Daarom trachtte men ze zover mogelijk van de geciviliseerde wereld te houden.¹¹⁹ De Tapuyers leefden permanent in oorlog met naburige indiaanse stammen en koesterden een diepgewortelde haat tegenover de Portugezen. De Nederlanders zouden zelden een militaire actie met de Tapuyers ondernemen.¹²⁰

Ondanks alle beloften en resoluties leefden vele indianen onder de Nederlanders in een staat van bijna slavernij. De indianen werden uitgebuit, mishandeld en onderbetaald. De indianendorpen, die meestal door Tupi's bevolkt werden, stonden onder leiding van commandeurs. Zij oefenden het burgerlijke gezag uit en regelden de corveediensten. Het hoeft niet te verbazen dat dit systeem vaak leidde tot wantoestanden. Vele commandeurs hadden dan ook maar een doel voor ogen, namelijk zo snel mogelijk rijk worden. Om de misbruiken in te perken duidde Johan Maurits een inspecteur-generaal aan. Deze moest opkomen voor de indiaanse zaak. Ook liet Maurits een reglement uitvaardigen, waarin alle rechten en plichten van de indianen werden vastgelegd. Toch zouden deze maatregelen de dagdagelijkse situatie van de indianen niet veel veranderd hebben. De grote afstand tussen de dorpen en de hoofdstad en de moeilijke bereikbaarheid van het Braziliaanse binnenland

---

¹¹⁶ Gonsalves De Mello J., Teensma B., op.cit., pp. 209-211

¹¹⁷ Ibid., p. 210

¹¹⁸ Van Den Boogaart E. (b), art.cit., p. 123

¹¹⁹ Gonsalves De Mello J., Teensma B., op.cit., pp. 210

¹²⁰ Van Den Boogaart E. (b), art.cit., p. 123

maakten de weg vrij voor de verdere mishandeling en uitbuiting van de indianen.¹²¹ Ook de WIC maakte zich schuldig aan de uitbuiting van indianen. Vooral in oorlogstijd onttrok de compagnie regelmatig indianen aan de aldeias.¹²² Het misbruik van de indianen kwam het meest voor in de kapiteinschappen Rio Grande de Norte, Ceará en Maranhão. In 1644 kwamen de indianen in opstand tegen hun uitbuiters. De opstandelingen vermoorden vele Nederlanders. Om zulke situaties in de toekomst te vermijden, bevestigden de Heren XIX nogmaals het recht op vrijheid van alle indianen. In 1645 werden er indiaanse regenten gekozen die voortaan de dorpen zouden besturen. Er werden ook indiaanse schepenbanken ingesteld.¹²³

Hoe hartelijk de relaties tussen de indianen en de Nederlanders soms ook mogen geweest zijn, was er geen haer op hun hoofd dat er aan dacht om met een indiaanse vrouw te huwen. De kerkelijke en burgerlijke autoriteiten waren sterk gekant tegen zo'n gemengd huwelijk. Maar ondanks de scherpe veroordeling van zo een huwelijk zouden er toch enkele Nederlanders zijn geweest die gehuwd waren met een indiaanse vrouw.¹²⁴ Predikanten, indiaanse en Europese schoolmeesters spanden zich in om de jeugd in de aldeias te leren lezen en schrijven en hen catechese te leren.¹²⁵ Over het onderwijs dat de indianen kregen van de Nederlanders, zullen we in het volgende deel, dat handelt over de cultuur in Nederlands-Brazilië, nader ingaan.

Hoewel de sociale interactie tussen de indianen en de Nederlanders steeds van tijdelijke aard was. En hoewel de onderlinge contacten plaatsvonden in een periode van oorlog en geweld, hebben ze toch hun sporen nagelaten. Zo konden vele indianen lezen en schrijven en waren sommigen van hen vurige aanhangers van het gereformeerde geloof. Een aantal indianen gingen, na de val van Nederlands-Brazilië, zich zelfs opwerpen als echte calvinistische theologen.¹²⁶

De negers in Brazilië werden door de Europeanen vanuit Afrika aangevoerd als slaaf. Hun sociale relaties beperkten zich meestal tot de relatie die zij hadden met hun meester en met hun medeslaven. De Heren XIX vaardigden regelmatig verordeningen uit over de

---

¹²¹ Gonsalves De Mello J., Teensma B., op.cit., pp. 213-215

¹²² Van Den Boogaart E. (b), art.cit., p. 123

¹²³ Gonsalves De Mello J., Teensma B., op.cit., pp. 215-216

¹²⁴ Ibid., pp. 216-217

¹²⁵ Van Den Boogaart E. (b), art.cit., p. 123

¹²⁶ Gonsalves De Mello J., Teensma B., op.cit., p. 223

behandeling van de slaven. Zo moesten de slaven op zondag de gelegenheid hebben tot kerkgang en was het verboden om slaven zelf te doden. Helaas ontbraken de middelen om deze regels te doen naleven. Bovendien waren er voldoende slaven waardoor de behandeling van de slaven nog bruter werd.¹²⁷ De Nederlanders streefden een scheiding tussen blank en niet-blanken na. Zelfs de calvinistische predikanten legden weinig tot geen belangstelling voor het lot van de negerslaven aan de dag. De Nederlanders waren te veel uit op snelle verrijking om hun slaven met zachtheid te behandelen. Voor de Nederlanders werken als slaaf was dan ook geen pretje.¹²⁸

De Nederlandse gezaghebbers probeerden ook elk seksueel contact tussen de blanken en gekleurde bevolking te vermijden. In 1641 kwamen de gereformeerde geestelijken tot het besluit dat huwelijken tussen zwarten en blanken zoveel mogelijk tegengaan moesten worden. Pas in 1644 zouden zwarten met elkaar in het huwelijksbootje kunnen stappen.¹²⁹

Slaven die slecht behandeld werden door hun Portugese of hun Nederlandse meester grepen dikwijls hun kans om te vluchten naar de zogenaamde '*quilombos*' of bosnegerdorpen. In deze dorpen gingen de gevluchte slaven hun krachten bundelen. Vaak plunderden zij naburige dorpen, vernielden de oogst op het platteland of overvielen zij handelaars op weg met hun producten. Tegen deze negerbendes werden de zogenaamde '*capitães de campo*' ingezet, dit waren slavenjagers van Braziliaanse origine. Nederlanders waren ongeschikt voor deze klus. De slavenjagers werden rijkelijk betaald en per gevluchte slaaf die zij overleverden aan de WIC ontvingen ze een royale premie. Dankzij en expeditieverslag van kapitein Johan Blaer weet men dat de gevluchte negerslaven ook zelf producten gingen telen. Vooral het veelzijdige gebruik van de kokospalm sprong in het oog.¹³⁰

Op papier werden de negers door de Nederlanders humaan behandeld, maar in de praktijk liet de behandeling van de slaven vaak te wensen over. Hoewel de Heren XIX en de kerkelijke raad trachtten nadere contacten tussen de heren en de slaven tegen te gaan,

---

¹²⁷ Van Den Boogaart E. (b), art.cit., pp. 125-126

¹²⁸ Gonsalves De Mello J., Teensma B., op.cit., pp. 190-191

¹²⁹ Ibid., p. 193

¹³⁰ Ibid., pp. 188-190

koesterden vele Nederlandse slavenmeesters oprechte vriendschap voor hun slaven. Het ging zelfs zo ver dat sommige slaven Nederlandse namen kregen van hun meester.¹³¹

Er was dus weldegelijk contact tussen de verschillende bevolkingsgroepen in Brazilië. Bovendien deden de Nederlandse autoriteiten hun best om de sociale contacten tussen de verschillende volkeren zo optimaal mogelijk te laten verlopen. Ze gingen wel kost wat kost rassenvermenging vermijden, waardoor de kloof tussen de Nederlanders en de andere bevolkingsgroepen bleef bestaan.

Alvorens we verder gaan met het bespreken van de cultuur van Nederlands-Brazilië, willen we eerst nog even stil staan bij de positie van de vrouw in Brazilië.

De blanke vrouwen zouden in Brazilië een teruggetrokken leven leiden binnen de veilig cocon van hun huis. Men zei wel eens dat de blanke vrouw maar drie maal haar huis uitkwam gedurende haar leven, om gedoopt te worden, om te huwen en om begraven te worden. De rol van de blanke vrouw in de Braziliaanse samenleving was eenvoudig ze moest haar man kinderen schenken. De rol van de blanke vrouw in de maatschappij werd gevormd door traditie, religie en wettelijke bepalingen.¹³²

De indiaanse vrouwen die een uitzonderlijke schoonheid bezaten, werden door de Europeanen enkel gezien als een seksueel object.

Ook de zwarte vrouwen werden beschouwd als wezens die er enkel waren om de man seksueel te bevredigen. De zwarte vrouw had een bepaalde macht over blanke mannen, waardoor ze vaak geïdoleerd werd door jaloezige blanke vrouwen.¹³³

3.4. De cultuur van Nederlands-Brazilië

De cultuur van Brazilië in de zeventiende eeuw was uitermate veelzijdig omwille van de verschillende bevolkingsgroepen die in het land leefden. Elk volk had zijn eigen feesten,

---

¹³¹ Gonsalves De Mello J., Teensma B., *op.cit.*, p. 196

¹³² Russell-Wood A (b)., Women and Society in Colonial Brazil, IN: Forster R., European and Non-European Societies, 1450-1800. Volume II: Religion, Class, Gender, Race, London, Ashgate Variorum, 1997, p. 503 + p. 534 (An expanding World: The European Impact on World History, 1450-1800, volume 27)

¹³³ Ibid., p. 503

eigen goden en eigen kunst. De vermenging van de verschillende culturen was onvermijdelijk, daarom zullen we in dit deel vooral aandacht hebben voor de interactie tussen de verschillende culturen. We zullen ons hierbij concentreren op een aantal thema's zoals : godsdienst, onderwijs, gezondheidszorg, architectuur, taal, wetenschap en kunst.

In Brazilië trof men in de zeventiende eeuw verschillende geloofsovertuigingen aan. De Portugezen waren over het algemeen katholiek, terwijl de Nederlanders aanhangers waren van het gereformeerde geloof. In Brazilië waren er ook nog een groot aantal joden. Naast deze drie grotere godsdienstige stromingen had men nog de religie van de indianen en de negers. Volgens Johan Maurits was godsdienstvrijheid van levensbelang om de vrede te bewaren in Brazilië. Het tolerante godsdienstige beleid van de gouverneur-generaal zette heel wat kwaad bloed in de Republiek bij de Zeeuwse kamer van de WIC en bij de gereformeerde dominees. In Brazilië kon men het religieuze beleid van Maurits wel smaken.¹³⁴

De Portugese geestelijken waren vurige katholieken. In de plantagekapellen en in de kerken voerden de paters een onafgebroken campagne tegen de protestantse kettters en de joden. Ze deden dit niet alleen via preken tijdens de kerkdiensten, maar ook met de wapens in de hand. Naar eigen zeggen trokken ze dan ten strijde tegen de *'beesten van het noorden'*. Het hoofddoel van de katholieke geestelijken in Brazilië was de haat tegen de calvinisten en de marranen aanwakkeren.¹³⁵ In 1634 garandeerde een plakkaat van de Staten-Generaal zowel de katholieken als de joden godsdienstvrijheid.¹³⁶ Gelukkig zagen de Nederlanders reeds snel in dat de katholieke priesters een bedreiging vormden voor de rust en stabiliteit van Nederlands-Brazilië. Daarom besloten de Heren XIX in 1635 dat de katholieke geestelijken nauw in het oog moesten worden gehouden. Ze mochten geen briefwisseling meer hebben met de gebieden die buiten het Nederlandse grondgebied vielen. Vooral de Jezuiten moesten geïsoleerd worden van de buitenwereld, want zij vormden het grootste gevaar. In 1636 werden er door de Nederlanders een heel deel Jezuiten gevangen genomen en uitgewezen. Toch zouden de deportaties van katholieke monniken pas rond het jaar 1640 echt goed opgang komen. Johan Maurits zou alle Benedictijner, Franciscaner en Karmelieter

---

¹³⁴ Wennekes W., *op.cit.*, p. 306

¹³⁵ Gonsalves De Mello J., Teensma B., *op.cit.*, p. 248

¹³⁶ *Ibid.*, p. 252

monniken gevangen zetten op beschuldiging van contacten met andere kerkelijke instellingen. De gevangen monniken werden overgebracht naar Schkoppestad op het eiland Itamaracá en vervolgens werden ze naar West-Indië gedeporteerd. Deze actie van Maurits wekte grote beroering in de katholieke wereld.¹³⁷

De Nederlandse gezaghebbers hadden hun handen vol met de katholieke geestelijken in Brazilië. De geestelijken sloegen de regels van Nederlanders vaak in de wind.

De huwelijkswetgeving werd het meest met de voeten getreden. Zo gingen de katholieke priesters dikwijls huwelijken sluiten zonder voorafgaande afkondiging of weigerden zij huwelijken te sluiten tussen indiaanse vrouwen en buitenlandse mannen.¹³⁸

De katholieke geestelijken klaagden vaak over het gebrek aan geloof bij de Portugese burgers. Enkel de dreiging van een bezoek van de Heilige Raad uit Lissabon kon de Portugezen naar de kerk lokken. Bovendien waren de katholieke Portugezen over het algemeen zeer bijgelovig en werden ze dikwijls beïnvloed door andere geloofsovertuigingen.¹³⁹

Het katholicisme in Brazilië was er eerder een van uiterlijk en ritueel vertoon dan van innerlijke overtuiging en dogmatische overwegingen. Het katholieke geloof in Brazilië was in de eerste plaats een godsdienst van feesten, processies en patroonfeesten. Het hoofddoel van al deze feesten was alle klassen van de maatschappij samenbrengen rond Jezus. Aan gelegenheden om feest te vieren was geen gebrek. Sinds het concilie van Trente (1545-1563) lag de nadruk binnen de katholieke kerk op de verering van heiligen, de maagd Maria en de viering van de zeven sacramenten. Heilige eucharistievieringen met muziek en lange preken kwamen in alle katholieke kerken van Brazilië voor. Bij deze vieringen werden de muren en het spreekgestoelte versierd met weelderige stoffen. Allerlei prachtige zilveren voorwerpen zoals kandelaars en kruisen werden uit de kast gehaald. Het altaar werd opgesmukt door vergulde houtsnijwerken en brandende kaarsen. De sprookjesachtige versiering hadden als doel de macht van de contrareformistische kerk te benadrukken. Tot op de dag van vandaag

---

¹³⁷ Gonsalves De Mello J., Teensma B., op.cit., pp. 248-249

¹³⁸ Ibid., p. 250

¹³⁹ De Mello e Souza L., art.cit., p. 400

blijft het uiterlijke vertoon belangrijker dan de innerlijke overtuiging in de katholieke kerk van Brazilië, dit is duidelijke een erfenis van het Portugees verleden.¹⁴⁰

Toen de Nederlanders rond 1630 vaste voet aan wal kregen in Brazilië waren de meeste voorstander van een tolerant godsdienstig beleid.¹⁴¹ De verdraagzame houding van de Nederlanders sloeg snel om. Vanaf 1635 werden de katholieke priesters en monniken streng gecontroleerd. Later werden ze zelfs gevangen genomen en gedeporteerd.¹⁴² Op 3 maart 1637 kwam de kerkelijke raad van Nederlands-Brazilië samen, vastbesloten een kerkelijk reglement op te stellen. De tekst die door de kerkelijke raad uitgevaardigd werd, bepaalde dat in heel Nederlands-Brazilië protestantse kerkdiensten moesten gehouden worden. De kerkelijke instanties moesten tevens instaan voor de oprichting van scholen met zowel Nederlandse als Portugese onderwijzers. De kerkelijke raad was het ook eens over het feit dat men de Portugezen, Indianen en negers op termijn moest gaan bekeren tot het ware geloof. De invoering van het kerkelijk reglement en het strenge toezicht op het naleven van de regels zorgde voor het ontstaan echte protestantse kerkelijke gemeenschap in Nederlands-Brazilië.¹⁴³ Ondanks de godsdienstvrijheid die gold vanaf 1634 bleven er godsdienstige spanning bestaan op het Nederlands grondgebied in Brazilië.¹⁴⁴ Zowel de protestanten als de katholieken beschuldigden de joden ervan misbruik te maken van de godsdienstvrijheid. Intussen kwam de gereformeerde kerk op tegen de maatregelen van de Nederlandse regering. Ze pikten het niet langer dat ze door haar eigen regering werden benadeeld tegenover de andere geloofsovertuigingen. Ze eisten dan ook dat alle kerken in Nederlands-Brazilië aan hen zouden worden overgedragen. Maar hier hadden de gezaghebbers van de Republiek geen oren naar.¹⁴⁵

Ondertussen kregen de plannen van missionarissen die heidenen moesten bekeren steeds meer vorm.¹⁴⁶ Het eerste doel van de predikanten waren de Braziliaanse indianen. De indianen moesten zich voor hun godsdienstige opleiding melden in de stad bij de

---

¹⁴⁰ Ribeiro De Oliveira M., Aspecten van het dagelijkse leven in het koloniale Brazilië, IN: Pauwels H. (red.), *De Portugezen in Brazilië. Luister van het dagelijks leven. Verzameling Pimenta Camargo*, Brussel, Stichting Europalia internationaal, 1991, pp. 37-40 (*Europalia 91: Portugal*)

¹⁴¹ Wätjen H., *Das holländische Kolonialreich in Brasilien. Ein Kapitel aus der Kolonialgeschichte des 17. Jahrhunderts*, Haag, Martinus Nijhoff, 1921, p. 215

¹⁴² Gonsalves De Mello J., Teensma B., *op.cit.*, pp. 248-249

¹⁴³ Wätjen H., *op.cit.*, pp. 218-219

¹⁴⁴ Wennekes W., *op.cit.*, p. 306

¹⁴⁵ Wätjen H., *op.cit.*, pp. 222-227

¹⁴⁶ Wennekes W., *op.cit.*, p. 306

gereformeerde geestelijken. Het spreekt voor zich dat slechts weinig indianen op dit aanbod ingingen. In 1638 wees de Hoge Raad het voorstel om de indianen voor hun scholing naar de stad te laten komen af. Ondertussen had de jonge predikant David van Dorselaer zich aangemeld om het Woord Gods in de indiaanse dorpen te onderwijzen. Van Dorselaer was enorm gemotiveerd en uitstekend opgeleid. Hij sprak zowel Portugees als Tupi en zou in deze twee talen gaan prediken. Na twee jaar meldde van Dorselaer dat het indianen onderwijs langzaam maar zeker zijn vruchten begon af te werpen. Toch verliep het godsdienstonderwijs van de indianen stroever dan verwacht.¹⁴⁷ De protestantse predikanten wilden de joden in Brazilië bekeren. Want hoewel zij vrij waren om een godsdienst uit te oefenen, wilden de gereformeerde geestelijken hen doen inzien dat er maar een verlosser was, namelijk Jezus Christus. De Nederlandse predikanten wilden ook de neger-slaven bekeren tot het ware geloof. Ondanks dat er weinig moeite werd gedaan om de negers te bekeren, verklaarde Johannes Baers in 1630 in zijn reisverhaal *'Olinda ghelege int landt Brasil, in de capitania van Phernambuco'* dat er veel zwarte mannen en vrouwen naar de kerk gingen en zelfs gedoopt waren.¹⁴⁸ De kerkelijke raad drong er ondertussen op aan bij de Hoge Raad om de negers te verplichten naar de zondagsmis te gaan. De Hoge Raad wilde aan dit verzoek niet voldoen en wees erop dat men met godsdienstonderwijs meer zou bereiken dan met de zondagse preken. Hoewel er wel plannen waren in die richting, zijn er nooit scholen geweest die catechese onderwezen aan negers. Waarschijnlijk omdat de opstand van 1645 een stokje voor deze onderwijsprojecten stak.¹⁴⁹ Een andere groep die de Nederlandse protestanten trachten te bekeren waren de katholieke Portugezen. Aan deze groep gelovigen werd, volgens de tijdsgenoten, te weinig aandacht besteed. De meeste Nederlanders beschouwden de katholieke Portugezen dan ook als een goddeloos volk dat meer belang hechtte aan bijgeloof dan aan het goddelijke geloof. Slechts een aantal Portugezen bekeerden zich tot het protestantisme. De reden hiervoor was eenvoudig, de katholieke priesters waren, net zoals Jezus, goede herders die kost wat kost hun kudde gelovigen bij zich wilden houden. Een laatste groep die bekeerd moest worden, waren de bezetters van Nederlands-Brazilië zelf, want door het tolerante godsdienstige beleid in de Republiek waren vele

---

¹⁴⁷ Gonsalves De Mello J., Teensma B., *op.cit.*, pp. 218-221

¹⁴⁸ Schalkwijk F., *The Reformed church in Dutch Brazil (1630-1654)*, Zoetenmeer, Uitgeverij Boekencentrum, 1998, pp. 149-151

¹⁴⁹ Gonsalves De Mello J., Teensma B., *op.cit.*, pp. 194-195

Nederlanders nog niet gedoopt. Aan deze situatie wilde de protestantse geestelijke een einde maken.¹⁵⁰

Na de afkondigen van de godsdienstvrijheid in Nederlands-Brazilië zochten nog meer joden hun toevlucht in dit land van melk en honing. De joodse natie van Nederlands-Brazilië was de belangrijkste van het Nederlandse gebied in Brazilië. De eerste synagoge in Recife zou naar alle waarschijnlijkheid gebouwd zijn in 1636. De joden mochten dus synagogen stichten, maar moesten hun diensten wel achter gesloten deuren houden. Ook mochten zij hun sabbat vieren, maar ze dienden eveneens de zondagsrust te respecteren. De joden genoten dus ruime vrijheden die slechts af en toe ingeperkt werden. Geen wonder dat de joodse gemeenschap al snel uitgroeide tot een van de beste georganiseerde in Brazilië.¹⁵¹

Over de verschillende indiaanse godsdiensten is weinig concreets geweten. Elke stam had zijn eigen goden en gebruiken. Zo geloofden de Tapuyers bijvoorbeeld dat het eten van gedode vijanden en stamgenoten hen sterker maakten.¹⁵² Sjamanisme kwam ook vaak voor in Brazilië. De sjamaan was een geneesheer die in contact stond met het bovennatuurlijke. Dankzij dit contact kon hij de toekomst voorspellen en zwaar zieke mensen genezen.¹⁵³ Sommige indianen gingen godsdienstige elementen van de Portugezen, Nederlanders of Afrikanen overnemen. Zo bestonden er bijvoorbeeld indianen die godvrezende christenen waren en tegelijkertijd deelnamen aan kannibalistische rituelen.¹⁵⁴ Anderen ontpopten zich dan weer tot vurige aanhangers van het katholicisme of het protestantisme, al dan niet dankzij de missioneringcampagnes van de Portugezen en de Nederlanders.¹⁵⁵

De negers die als slaven naar Brazilië werden verscheept, geloofden in allerlei magische praktijken. In hun religie stonden verschillende objecten symbool voor iets uit het dagdagelijkse leven. Door middel van spreuken en door het gebruik van deze objecten gingen de negers een vloek of een wens uitspreken. Vele van deze rituelen kon men individueel uitvoeren, toch bestonden er ook groepsrites.¹⁵⁶ Een van de rituelen die de negers

---

¹⁵⁰ Schalkwijk F., *op.cit.*, pp. 151-164

¹⁵¹ Gonsalves De Mello J., Teensma B., *op.cit.*, pp. 250-253

¹⁵² Van Den Boogaart E. (b), *art.cit.*, pp. 120-125

¹⁵³ Levinson D., *Religion. A cross-cultural encyclopedia*, Oxford, ABC-CLIO, 1996, p. 206
(*Encyclopedias of the human experience*)

¹⁵⁴ De Mello e Souza L., *art.cit.*, p. 400

¹⁵⁵ Gonsalves De Mello J., Teensma B., *op.cit.*, p. 224

¹⁵⁶ De Mello e Souza L., *art.cit.*, p. 400

vaak uitoefende noemde 'xangô'.¹⁵⁷ Een andere gekend ritueel was 'calundu'. Het ontstond in de zeventiende eeuw en is een samensmelting van indiaanse en Afrikaanse gebruiken. Hoewel de Afrikaanse rituelen niet werden goedgekeurd, werden ze vaak gedoogd door de burgerlijke en kerkelijke autoriteiten. Ze wilden op deze manier de neger-slaven sussen, zodat zij niet zouden vluchten naar de quilombos.¹⁵⁸

Wat betreft het onderwijs in Nederlands-Brazilië zullen we ons voornamelijk focussen op de pogingen van de Nederlanders om de indianen te onderwijzen.

Zoals reeds eerder gezegd zijn de Nederlanders er niet in geslaagd om catecheselessen voor de neger-slaven op poten te zetten. Hun projecten voor de opvoeding en de religieuze vorming van de indianen kenden, op het eerste gezicht, iets meer succes. De nadruk lag hierbij vooral op kinderonderwijs. De Nederlanders beoogden een korte vorm van basisonderwijs. In deze fase van de opvoeding zouden een aantal leken de kinderen leren lezen en schrijven. De leken moesten de indiaanse kinderen ook zedelijke manieren bijbrengen, zoals dat in die tijd in de Republiek de gewoonte was. Vervolgens zou de catechismus het van de leken overnemen en zouden de kinderen godsdienstlessen krijgen. Door de kennis van de Nederlandse taal en godsdienst zou er een hechtere band ontstaan tussen de Nederlanders en de inheemse bevolking. Maar toen ze het onderwijsplan in praktijk wilden omzetten, stuitten zij op onverwacht verzet van de indianen. Zij wilden niet van hun kinderen gescheiden worden. Bovendien vergaten de indiaanse kinderen de lessen van de onderwijzers in een handomdraai en keerden ze snel terug naar hun ongeciviliseerde manier van leven. De Hoge Raad speelde met het idee om de volwassen indianen een vak aan te leren. Helaas is het nooit zo ver gekomen, want de indianen zouden ongetwijfeld baat hebben gehad bij zo'n vorm van onderwijs.¹⁵⁹

Door de voortdurende strijd tussen de Portugezen en de Nederlanders en de frequent uitbrekende epidemieën was er in Nederlands-Brazilië nood aan ziekenhuizen. Het tropische klimaat, de slechte kwaliteit van het water en de onaangepaste levenswijze zorgden voor vele zieken. Dysenterie en syfilis waren de meeste voorkomende ziekten. De meeste

---

¹⁵⁷ Gonsalves De Mello J., Teensma B., *op.cit.*, p. 188

¹⁵⁸ De Mello e Souza L., *art.cit.*, p. 400

¹⁵⁹ Gonsalves De Mello J., Teensma B., *op.cit.*, pp. 216-219

Nederlandse troepen zaten vergeven van de luizen.¹⁶⁰ In 1637 liet Johan Maurits de arts Willem Piso naar Brazilië komen. Samen met de gouverneur-generaal heeft Piso zich ingezet voor de verbetering van de gezondheidstoestand van het land. Er werden ziekenhuizen en weeshuizen gebouwd en er werd aandacht besteed aan de armenzorg. Piso heeft zich tijdens zijn verblijf ook toegelegd op de studie van inheemse ziekten en geneeswijzen.¹⁶¹ De gouverneur-generaal deed er goed aan om bekwame arts als Piso naar Brazilië te halen. Er was immers een groot tekort aan dokters in de Nederlands-Brazilië.¹⁶²

Wat opviel in Nederlands-Brazilië was de eenvoudige en uniforme architectuur van de huizen van de rijken. De huizen in de stad en de huizen van de plantagebezitters zagen er meestal hetzelfde uit. Ze hadden een dak met twee of vier schuine kanten en de buitenmuren van de huizen waren witgekalkt.¹⁶³ Naast de huizen van de elite trof men in Nederlands-Brazilië nog andere types huizen aan. Welk type huis men had, was afhankelijk van de plaats die men innam op de sociale ladder.

Veehoeders en houthakkers leefden in primitieve hutten, als het weer het toeliet sliepen ze buiten. Ze leefden in harmonie met de natuur net zoals de inheemse Braziliaanse bevolking.¹⁶⁴

De suikerplantages in het noordoosten van Brazilië bestonden steeds uit een '*casa grande*' en een '*senzalas*', het gebouw waarin de slaven verbleven. De *casa grande* of de villa was het huis van de eigenaar van de plantage en diens familie. Het huis was meestal groot en voorzien van een veranda waaruit men het hele domein kon zien. De *senzalas* leken meer op een loods, dan op een verblijfplaats voor slaven.

De steden aan de kust waren gemodelleerd naar Portugees voorbeeld. Men had steeds het hoger gelegen deel van de stad. Daar bevonden zich de bestuurlijke en administratieve diensten. In dit deel van de stad leefden de welgestelden van de samenleving. Het lager gelegen deel van de stad bestond uit een haven en een geharrewar van winkelstraten.¹⁶⁵ De herenhuizen die men aantrof in de winkelstraten kende een

---

¹⁶⁰ Wätjen H., *op.cit.*, pp. 248-249

¹⁶¹ Nauta J., *art.cit.*, p. 23

¹⁶² Wätjen H., *op.cit.*, p. 238

¹⁶³ Ribeiro De Oliveira M., *art.cit.*, p. 35

¹⁶⁴ De Mello e Souza L., *art.cit.*, p. 400

¹⁶⁵ *Ibid.*, p. 400

tweedelige structuur. De bovenverdieping van deze huizen hadden vaak een balkon en fungeerde als permanente leefruimte voor de inwoners van het huis. De benedenverdieping daarentegen werd gebruikt als magazijn of als winkelruimte.¹⁶⁶

Doorheen heel Nederlands-Brazilië bouwden de armen hun huizen met leem en modder. De daken van deze primitieve hutten werden gemaakt van kokosbladeren of 'sapé' grassen.¹⁶⁷

De huisraad in Nederlands-Brazilië beperkte zich meestal tot het strikt noodzakelijke. Borden, zilverwerk en glazen trof men zelden aan in de Braziliaanse woonsten. Ook het meubilair in de huizen was eenvoudig. Zo goed als iedereen van de bevolking sliep in een indiaanse hangmat in plaats van in een bed.¹⁶⁸ Toch was er een ruimte in de stedelijke herenhuizen waar iets meer aandacht aan interieur werd besteed, namelijk het salon. De ruimte was het visitekaartje van de familie naar de buitenwereld toe, want hier werden belangrijke gasten ontvangen of feestjes werden gegeven. Het vertrek kreeg een prachtige aanblik door de plafondschilderingen die vaak doorliepen tot de kroonlijsten. Ook de canapé die aan het uiteinde van de kamer stond sprong in het oog.¹⁶⁹

Zoals reeds eerder vermeld hield ook Johan Maurits van verfijnde architectuur. Zo liet hij voor zichzelf twee paleizen bouwen: Boa Vista en Vrijburgh.¹⁷⁰ Daarnaast liet Maurits het moerassige eiland Antonia Vaz droogleggen en er een nieuwe stad opbouwen. Dit deed hij om het overbevolkte Recief te ontlasten. Bovendien zou deze nieuwe stad het prestige van de Nederlanders in de ogen van de Portugezen moeten verhogen. De nieuwe stad op het eiland kreeg de naam Mauritsstad. De stad zou met het vasteland worden verbonden door een stenen brug. Maar vanwege de hoge kosten viel dit plan in het water. Daarom werd er een houten brug gebouwd, deze zou tot 1815 dienst hebben gedaan.¹⁷¹

Nederlands-Brazilië was een multilinguale samenleving. Naast de verschillende Europese talen die werden gesproken, hadden ook de indianen en de negers hun eigen taal. De indianen die in Nederlands-Brazilië leefden spraken meestal Tupi. Een taal die reeds voor de

---

¹⁶⁶ Ribeiro De Oliveira M., *art.cit.*, p. 35

¹⁶⁷ De Mello e Souza L., *art.cit.*, p. 400

¹⁶⁸ *Ibid.*, p. 400

¹⁶⁹ Ribeiro De Oliveira M., *art.cit.*, p. 36

¹⁷⁰ Bijlage 7, Afbeeldingen van Boa Vista en Vrijburgh, de paleizen van Johan Maurits; De Sousa-Leão J., *op.cit.*, p. 12 + p. 39

¹⁷¹ Nauta J., *art.cit.*, pp. 23-24

komst van de Nederlanders grondig bestudeerd was door de Jezuïeten. Er werden ook verschillende Afrikaanse talen gesproken in het Nederlandse gebied. Het gros van de Afrikaanse slaven, zo'n 65%, spraken 'Bantu'. Een tweede taal, die door ongeveer 24% van de negers werd gesproken, was het 'Yoruba'. Er zou in Brazilië ook een algemene Afrikaanse taal geweest zijn, die door alle negers werd gesproken. Helaas staat het historische onderzoek naar deze taal nog in zijn kinderschoenen. Wat men wel met zekerheid weet is, dat doorheen de tijd, de verschillende talen die werden gesproken in Brazilië elkaar gingen beïnvloeden. Als gevolg hiervan ontstonden er vreemde verbasterde talen die enkel in Brazilië worden gesproken.¹⁷²

De wetenschap heeft veel te danken aan de Nederlandse periode in Brazilië, met name aan de wetenschappelijk onderzoekingen van de Duitse natuurgeleerde Georg Markgraf en de dokter Willem Piso.

Zoals we reeds eerder hebben vermeld was Piso's voornaamste doel de verbetering van de gezondheidstoestand van de inwoners van Brazilië. Bij zijn studie van inheemse ziekten en geneesmiddelen, stond hij onbevooroordeeld tegenover onbekende geneeswijzen van de inheemse bevolking. De wetenschap heeft aan Piso een uitvoerige beschrijving van een middel ter genezing van dysenterie te danken.

Markgraf, de Duitse natuurgeleerde, beschreef ruim 1400 inheemse dier -en plantensoorten.¹⁷³ Bij zijn onderzoek lag de nadruk voornamelijk op spectaculaire, ongekende dieren, die beschikbaar waren in de dierentuin van Johan Maurits in Recife. Het betreft dieren zoals: luiaards, gordeldieren en miereneters. Ook gevaarlijke en schadelijke dieren, zoals: slangen, krokodillen en vogelspinnen kregen in Markgraf's onderzoek extra aandacht.¹⁷⁴ Naast zoölogische en natuurkundige onderzoek hield Markgraf zich eveneens bezig met astrologische en meteorologische waarnemingen. Het resultaat van de wetenschappelijke arbeid van Markgraf werd in 1648 door Johannes de Laet, een bewindhebber van de WIC, uitgegeven in een omvangrijk boek getiteld '*Historia Naturalis*

---

¹⁷² De Mello e Souza L., art.cit., p.398

¹⁷³ Nauta J., art.cit., p. 23

¹⁷⁴ Boeseman M., De zoölogische bijdragen van Johan Maurits en zijn medewerkers, IN: Duparc F., Van Den Boogaart E., e.a., Zo wijd de wereld strekt, Den Haag, Stichting Johan Maurits van Nassau, 1980, pp. 168-169

Brasiliae'. Tot in de negentiende eeuw zou dit werk de belangrijkste bron blijven voor de kennis van de tropische wereld.¹⁷⁵

Ook de kunst kende een bloeiperiode tijdens het Nederlandse bewind, want Johan Maurits was, zoals het een echte homo universalis betaamt, ook gefascineerd door kunst. Daarom had de gouverneur-generaal bij zijn vertrek naar Brazilië, naast een aantal geleerden ook nog een zestal schilders meegenomen. De twee bekendste schilders die deel uitmaakten van Maurits' entourage waren Albert Eckhout en Frans Post.

Albert Eckhout is vooral gekend omwille van zijn schilderijen van de verschillende bevolkingsgroepen. Dankzij hem kreeg men in de zeventiende eeuw voor het eerst een goed beeld van de verschillende etnische types.

Ook de landschappen van Frans Post zijn van onschatbare documentaire waarde.¹⁷⁶ Zijn schilderijen geven een duidelijk beeld van het tropische land anno zeventiende eeuw.¹⁷⁷ Over het leven van Frans Post is eigenlijk weinig geweten. Wanneer hij juist geboren werd is onduidelijk, wat men wel met zekerheid weet over Frans Post is dat hij het levenslicht zag in Haarlem. Tijdens zijn verblijf in Brazilië vergezelde Post de gouverneur-generaal tijdens zijn militaire campagnes. Zijn oog voor detail laat er geen twijfel over bestaan dat Post alle plekken die hij schilderde ook bezocht heeft. Naar alle waarschijnlijkheid verliet de schilder Brazilië voordat Maurits werd teruggeroepen naar het thuisland. Terug in Haarlem ging Post zich bezighouden met het maken van illustraties voor het werk '*Historia Naturalis Brasiliae'*. In 1646 werd Post lid van de gilde van de schilders van Haarlem. Tot deze gilde mochten enkel hofschilders toetreden. In 1650 huwde Post met Jannetje Bogaert. Na een rijkelijk gevuld en verdienstelijk leven stierf Frans Post in 1680.¹⁷⁸

Het voornaamste kenmerk van de cultuur van Nederlands-Brazilië was heterogeniteit. En hoewel de bekeringscampagnes en het Nederlandse onderwijssysteem voor de indianen grotendeels faalden, was de Nederlandse periode in Brazilië op vlak van cultuur toch van groot belang geweest. Zo wierp het wetenschappelijke onderzoek onder toezicht van Johan

---

¹⁷⁵ Nauta J., art.cit., p. 23

¹⁷⁶ Bijlage 8, Portret van Frans Post; De Sousa-Leão J., op.cit., p. 14

¹⁷⁷ Nauta J., art.cit., p. 23

¹⁷⁸ De Sousa-Leão J., Frans Post, Amsterdam, Van Gendt & Co, 1973, pp. 15-19

Maurits zijn vruchten af en oogsten de Nederlandse kunstenaars met hun schilderijen van Brazilië internationaal succes.

3.5. Het verschil tussen de Portugezen en de Nederlanders in Brazilië

Zowel de Portugezen als de Nederlanders hebben voor een lange periode de plak gezwaaid in Brazilië. Beide naties hadden een ander beeld over Brazilië. Dit verschillend beeld had als gevolg dat de twee overheersende landen Brazilië op een andere manier gingen aanpakken. Het is juist dit verschil in aanpak op politiek, economisch en sociaal vlak dat we hier uit de doeken willen doen. Maar voor we daar nader op ingaan, eerst iets over het verschillende beeld dat Portugal en Nederland hadden over Brazilië.

Toen de wereldwijze Portugezen voor het eerst voet aan wal zetten in Brazilië geloofden ze dat ze het aards paradijs hadden gevonden. Dit beeld van Brazilië werd al gauw bijgeschaafd tot een iets realistischer plaatje. Verschillende Portugese verkenners beweerden dat Brazilië het aards paradijs zou kunnen worden, als het land goed bewerkt werd. Toch was niet iedereen het eens men dit idyllische beeld van Brazilië. Sommige Portugezen vonden het leven in Brazilië hard, omwille van het zwoele klimaat en de overvloedige regenval. Anderen wezen op de vele giftige en wilde dieren die er leefden. De Portugezen hielden er duidelijk gemengde gevoelens op na. Toch waren zij het over een ding eens, dat ze zelf het land moesten bevolken en bewerken om het beste resultaat te verkrijgen.¹⁷⁹

De Nederlanders zouden Brazilië in geheel andere context ontdekken en dus bij gevolg een heel andere beeld hebben van het land. De suikerproductie in Brazilië was al goed opgang gekomen. Bovendien was de Republiek in oorlog met Spanje en sinds 1580 dus ook met Portugal, want in dit jaar vormde de twee Iberische landen een personele unie. Het voornaamste doel van de Verenigde Provinciën was niet de kolonisatie van Brazilië, wel de commerciële uitbuiting van de zijn suikerhandel. Bij de Nederlanders kwamen de landbouwers dus niet op de eerste plaats, wel de handelaars. Zij wilden Brazilië omvormen tot een tweede Nederland.¹⁸⁰

---

¹⁷⁹ De Mello e Souza L., art.cit., p. 396

¹⁸⁰ Ibid., p. 397

Op politiek en militair vlak trokken de Portugezen aan het langste eind, niet omdat ze meer geld hadden of betere middelen, integendeel. Op papier was de Republiek de sterkste van de twee strijdende grootmachten. Het probleem van de Verenigde Provinciën was de West-Indische compagnie. Deze handelscompagnie bestond uit vijf kamers. Elke kamer vertegenwoordigde een bepaalde stad of regio met elk hun eigen belangen. De belangen van de verschillende kamers stonden dikwijls lijnrecht tegenover elkaar, wat het moeilijk maakte om een gezamenlijke actie te ondernemen. Uiteindelijk zou het gekibbel tussen de verschillende kamers, samen met de zeeoorlogen tussen Nederland en Engeland, leiden tot het verlies van Nederlands-Brazilië.¹⁸¹

Zoals hierboven reeds vermeld keken de Portugezen en Nederlanders op een heel andere manier naar Brazilië. Voor de Portugezen was het een land dat door middel van gezamenlijke inspanningen het aards paradijs kon worden. Voor de Nederlanders was Brazilië het Mekka van de handelaars. De Portugezen gingen zich dus focussen op het totale pakket, terwijl de Nederlanders zich toespitsten op een deelaspect van het land. De Portugezen creëerden op deze manier het modern kolonialisme, want Brazilië werd een land met grote plantages waar tropische producten werden verbouwd door horden negerslaven. Op deze manier droeg de kolonie zijn steentje bij tot de economische bloei van het moederland en dus tot het succes van Portugal in Brazilië.¹⁸²

Ook op sociale vlak verschilde de Portugese aanpak van de Nederlandse. Zowel de burgerlijke als de kerkelijke autoriteiten keurden gemengde huwelijken af. Het doel van de Nederlanders was dan ook de oude wereld naar de nieuwe brengen of met andere woorden Nederland naar Brazilië brengen. De Portugezen dachten hier heel anders over. Zij waren wel bereid te huwen met inheemse of zwarte vrouwen. Bovendien pasten zij hun levensstijl aan, aan de nieuwe omstandigheden. Op deze manier ontstond er een bevolkingsgroep die zich langzaam maar zeker meer ging identificeren met Brazilië in plaats van met Portugal.¹⁸³

Het feit dat de Nederlanders na 30 jaar door de Portugezen uit Brazilië werden verdreven, hebben ze voor een groot deel aan zichzelf te danken. De inefficiëntie van hun politiek

---

¹⁸¹ Boxer C. (b), op.cit., pp. 212-218; Symcox G., *The battle of the Atlantic (1500-1700)*, IN : Chiapelli F.(ed.), *First images of America. The impact of the New World on the Old*, volume 1, Los Angeles, University of California Press, 1976, p. 273

¹⁸² De Mello e Souza L., art.cit., p. 397

¹⁸³ *Ibid.*, p. 397

bestuur, hun onwil om zich aan het land en diens inwoners aan te passen en hun economische uitbating hebben allen bijgedragen tot het einde van Nederlands-Brazilië.

4. De politieke nasleep van het verlies van Brazilië

Alvorens we dieper ingaan op de politieke nasleep van het verlies van Brazilië, zullen we eerst de belangrijkste redenen van het verlies van Brazilië op een rijtje zetten. Tenslotte gaan we na hoe er op de Nederlandse periode werd teruggekeken door de Brazilianen en de Nederlanders.

Het verlies van Brazilië werd veroorzaakt door een samenloop van omstandigheden. Halverwege de jaren '40 van de zeventiende eeuw zat de WIC in flinke geldnood. De compagnie had nieuw geld nodig om Nederlands-Brazilië uit de nood te kunnen helpen en daar wrong nu juist het schoentje. Aanvankelijk stemden alle kamers, in de loop van 1647-1648, ermee in om geld te geven voor een nieuwe reddingsvloot. Maar toen in 1649 bleek dat er nog meer hulp naar Brazilië moest gestuurd worden om de situatie onder controle te krijgen, brak er een nieuwe crisis uit in de Republiek. Zeeland weigerde een verdrag met Denemarken te tekenen. Terwijl de Amsterdamse Sonthandel niet zou kunnen verder bestaan zonder dit verdrag. Amsterdam weigerde dan ook in te stemmen met het sturen van nieuwe hulp naar Brazilië vooraleer Zeeland het Deense akkoord goedkeurde. Pas in 1651 was Zeeland bereid het verdrag met Denemarken te tekenen. Het zag ernaar uit dat de Republiek eindelijk hulp zou kunnen sturen naar Brazilië, niets was minder waar, want op het laatste moment weigerde Holland zijn deel te betalen. Ze zouden pas betalen wanneer alle provincies hun achterstallige bijdragen hadden betaald, deze gingen terug tot 1630. Omdat geen enkele provincie zijn schulden kon betalen, leek men in een impasse te zitten wat betreft het sturen van hulp naar Nederlands-Brazilië. Tot overmaat van ramp brak in mei 1652 de eerst Engels-Nederlandse zeeoorlog uit, zodat er geen sprake meer was van het sturen van hulp naar de opstandige Braziliaanse gebieden.¹⁸⁴ Al deze zaken samen zouden er uiteindelijk voor zorgen, dat de Nederlanders zich in januari 1654 overgaven aan de Portugezen.

---

¹⁸⁴ Boxer C.(a), The dutch Seaborne Empire 1600-1800, London, Hutchinson & Co, 1965, pp. 88-89

Het herstel van de Portugese macht in het Noord-Oosten van Brazilië betekende niet het einde van het conflict tussen Lissabon en Den Haag, integendeel het conflict verplaatste zich enkel naar het diplomatieke terrein.¹⁸⁵ Rond 1657 brak er een nieuwe oorlog uit tussen Nederland en Portugal, deze zou duren tot 1661. Maar deze oorlog had weinig om het lijf. De Staten-Generaal konden zich immers niet veroorloven hun fragiele relaties met Engeland en Frankrijk op het spel te zetten. De Nederlandse blokkade van de Taag werd dan ook, dankzij Engelse en Franse bemiddeling snel opgeheven.¹⁸⁶ In 1661 kwam er een einde aan de diplomatieke stoelendans tussen Portugal en de Republiek. Op grond van het verdrag van zes augustus 1661 zouden de Portugezen, gespreid over zestien jaartijd, 4.000.000 cruzados betalen aan de Verenigde Provinciën en dit in de vorm van baar geld, belastingsvrijstellingen en producten zoals suiker, tabak en zout. Portugal zou ook de Nederlandse artillerie die in het Noord-Oosten van Brazilië was achtergebleven teruggeven. De onderdanen van de Verenigde Provinciën zouden voortaan handel mogen drijven met Brazilië en de Afrikaanse kust in alle soorten handelswaar, behalve in Brazielhout. Wat betreft het zout van Setúbal zouden de Republiek en Portugal jaarlijks prijsafspraken maken. Indien zij het niet eens geraakten over een prijs dan zou er een speciaal verdelingssysteem worden toegepast. Het meest uitgebreide artikel in het verdrag tussen Portugal en de Verenigde Provinciën betrof het teruggeven van bezittingen en het vereffenen van schulden. De Nederlandse begunstigen zouden twee maanden de tijd hebben om hun schuldenclaims in te dienen in Portugal. Deze zouden op hun beurt de schuldeisers vergoeden op basis van bilaterale contracten. De positie van de Nederlandse handelaars in Portugal werd gelijkgesteld met die van de Engelse. Ook beschikten deze handelslieden voortaan over alle rechten die de Portugese kooplieden genoten in hun land. Als het verdrag door een van beide partijen met de voeten getreden werd, zou die niet leiden tot het uitbreken van een nieuwe oorlog. Maar bij wanprestaties van Portugal zou de Republiek het Noord-Oosten van Brazilië terug kunnen eisen. De vijandelijkheden tussen beide naties zouden in Europa twee maanden na de ondertekening van het verdrag worden gestaakt. In de overzeese bezittingen van beide landen werden de wapens onmiddellijk na de ondertekening neergelegd. De ratificatie van

---

¹⁸⁵ Barel C., Van Den Boogaart E., De Mello E., De Braziliaanse affaire : Portugal, de Republiek der Verenigde Nederlanden en Noord-Oost Brazilië, 1641-1669, Zutphen, Walburg pers, 2005, p. 121

¹⁸⁶ Ibid., pp. 136-139

het verdrag tussen Portugal en de Verenigde Provinciën zou binnen de drie maand na de ondertekening plaats vinden en een drie maand later zou het officieel van kracht gaan.¹⁸⁷

De Nederlandse periode leeft tot op de dag van vandaag verder in het collectieve Braziliaanse geheugen onder de mythologische benaming '*tempo dos Flamengos*'. De Nederlandse overheersing was dan ook in menig opzicht een unieke ervaring. Zo stond het noordoostelijke deel van Brazilië gedurende een kwarteeuw met het meest dynamische centrum van het toenmalige wereldsysteem in contact. Op die manier deelde het zijn opkomende moderniteit, gekenmerkt door gewetensvrijheid en in grote mate religieuze verdraagzaamheid, de ontwikkeling van het stedelijke leven en de inspraak van de burgerij. Toch was het Nederlandse bewind in Brazilië niet vrij van antisemitisme en gedroegen de protestantse geestelijken zich van tijd tot tijd allerminst tolerant. De periode werd ook gekenmerkt door een ietwat harde aanpak van de slaven. Wat betreft de indianenpolitiek hadden de Nederlanders wel enig succes. Helaas zat de politiek die tegenover de indianen werd gevoerd vol politieke bijbedoeling en werd ze nooit lang volgehouden. Sommigen beweren dat een langdurige Nederlandse regeerperiode beter was geweest voor Brazilië dan de Portugese. Maar deze stelling wordt door weinigen aanvaard.¹⁸⁸

De Nederlanders in de zeventiende keken met gemengde gevoelens terug naar het Braziliaanse avontuur. De Nederlanders wilden van Brazilië een grootse en welvarende natie maken waar rechtvaardigheid, religieuze tolerantie en vrede de orde van de dag waren.¹⁸⁹ Helaas zijn zij er niet in geslaagd om van Brazilië hun '*Utopia*' te maken. Bovendien werd Brazilië door vele Nederlanders gezien als een duur avontuur, omwille van al het geld dat er door de staat en door een aantal burgers in het land was gepompt.¹⁹⁰ Ook de motivatie achter het Nederlandse project in Brazilië was verkeerd, de Nederlanders wilden immers op zo'n kort mogelijke tijd zoveel mogelijke geld verdienen.¹⁹¹ Deze foute ingesteldheid van de Nederlanders zou hen uiteindelijk het verlies van Brazilië kosten.

---

¹⁸⁷ Barel C., Van Den Boogaart E., De Mello E., *op.cit.*, pp. 158-159

¹⁸⁸ Stols E.(c), *op.cit.*, pp. 79-80

¹⁸⁹ Greig D., *The reluctant colonists: Netherlanders abroad in the 17th and 18th centuries*, Maastricht, Van Gorcum, 1987, p. 107

¹⁹⁰ Emmmer P., *art.cit.*, p. 284

¹⁹¹ Boxer C.(a), *op.cit.*, p. 91

5. Deelbesluit

Alvorens de Nederlanders arriveerden in Brazilië, waren er reeds andere Europeanen actief in dit land, zoals de Fransen en de Portugezen. Pas op het einde van de zestiende eeuw zouden de eerste Nederlanders op verkenning gaan in Amerika om zelfstandige handelsrelaties op touw te zetten.

De relatie tussen de Nederlanders en de Portugezen in Brazilië werd gekenmerkt door oorlog en geweld. Het voortdurende militaire conflict tussen beide naties zou ook zijn gevolgen hebben voor de sociale en economische contacten tussen beide landen in Brazilië. Bovendien gingen de Nederlanders de Portugezen vaak voorstellen als een wreed en goddeloos volk. Gelukkig hadden de Nederlanders betere relaties met de andere bevolkingsgroepen.

De interactie tussen de Nederlanders en de joden liep over het algemeen goed in Brazilië. In de loop van de zestiende eeuw hadden er zich steeds meer joden gevestigd in de Republiek en hoewel de Nederlanders hen eerst wantrouwig bekeken, hadden zij hen na verloop van tijd leren appreciëren. De Nederlanders gingen de joden voornamelijk tolereren, omwille van hun economische positie in de wereldhandel, want de joodse handelsrelaties zorgden er ook voor dat de Nederlanders meer winsten boekten. Toen de Nederlanders het Noord-Oosten van Brazilië in handen kregen, trokken heel wat joden naar Brazilië om daar hun geluk te beproeven. Toch was het niet altijd koek en ei tussen de Nederlanders en de joden. Vaak beschuldigden Nederlandse handelslieden in Brazilië de joden ervan te zorgen voor oneerlijke concurrentie. Deze beschuldigingen ontaarden soms zelfs in antisemitische campagnes. Maar de regering kon niks beginnen tegen de joodse handelaars, ze waren immers de economische steunpilaar van Nederlands-Brazilië.

Zo wilden de Nederlanders de Braziliaanse indianen kost wat kost te vriend houden, want enkel op deze manier konden zij hun macht over Brazilië verzekeren. Maar de vriendschapsbanden met de indianen onderhouden bleek geen sinecur te zijn. Bovendien had elke stam zijn eigen gewoonten en gebruiken en moesten ze dus elk op een andere manier benaderd en gepaaid worden. Ondanks hun goede bedoelingen werden vele indianen uitgebuit door de Nederlanders. Dat de Nederlanders zich superieur bleven voelen, blijkt uit het feit dat slechts enkelen van hen een indiaanse vrouw huwden. Hoewel de

interactie tussen de Nederlanders en de indianen van korte duur was, heeft zij toch haar sporen nagelaten. Zo werden bijvoorbeeld een aantal indianen vurig aanhangers van het calvinisme.

Om de relaties tussen de Nederlanders en de negers in goede banen te leiden vaardigden de Heren XIX regelmatig verordeningen uit om de behandeling van de negers te regulariseren en te humaniseren. Jammer genoeg ontbrak het de Nederlandse regering aan middelen om de toepassing van deze regels af te dwingen. Intiem contact met de zwarten werd zowel door de gezaghebbers, als door de geestelijken sterk veroordeeld. Ondanks deze veroordeling groeide er soms een hechte vriendschapsband tussen de meester en zijn slaaf.

Op politiek vlak werd de Nederlandse episode gekenmerkt door het conflict met Portugal en de onderlinge spanningen tussen de provincies van de Republiek. Deze spanningen zullen dikwijls leiden tot het uitstellen van cruciale beslissingen, zoals bijvoorbeeld het al dan niet sturen van een reddingsvloot in 1649. Het uitblijven van hulp en de precaire situatie waarin de Nederlanders verkeerden, zorgde ervoor dat zij in 1654 uiteindelijk zonder slag of stoot Nederlands-Brazilië opgaven. Het diplomatiek conflict tussen de Nederlanders en de Portugezen zou blijven aanslepen tot in 1661.

Aanvankelijk gingen de Nederlanders zich vooral bezighouden met kaapvaart in het Atlantische gebied. Maar ze gingen al gauw hun zinnen zetten op het veroveren van Brazilië, omwille van de aanwezigheid van winstgevendende producten zoals suiker en Brazielhout. Daarnaast waren ook tabak en katoen belangrijke exportproducten. Producten die geteeld werden voor inheems gebruik waren: maniok, zoete aardappelen, maïs, pompoenen, bananen, komkommers, ananas en sinaasappelen. Men ging in Brazilië ook vee houden, voornamelijk ossen. Deze werden gebruikt als trekdier, als voedsel en hun huiden werden verwerkt tot kledij. De landbouwsector was de belangrijkste economische sector in Brazilië, terwijl het uitoefenen van ambachten op een laag pitje stond in het land. De handelaars woonden meestal in de kuststeden. In de havens werden veel zwarte slaven verhandeld, voornamelijk door de joden die zo'n 40% van de slavenhandel in handen hadden. De Nederlanders hadden gemengde gevoelens over het instituut slavernij. Maar de bedenkingen die zij eerst hadden

bij de slavernij lieten zij al gauw varen, toen ze zelf nood hadden aan zwarte werkkrachten. Net zoals de meeste Europeanen waren de Nederlanders uit op goud. In 1641 werd er door Elias Herckmans een expeditie ondernomen op zoek naar goud en andere kostbare gesteenten. Helaas zonder succes. Algemeen gezien kunnen we stellen dat op economisch vlak Nederlands-Brazilië niet echt een succesverhaal was. De strijd tussen de Nederlanders en de Portugezen te land zou de productie en export van onder andere suiker ernstig verstoren. Bovendien kreeg de Braziliaanse suikerindustrie te maken met moordende concurrentie vanuit de Caraïben. Na de suikerhandel was de handel in slaven de voornaamste inkomstenbron van Nederlands-Brazilië, maar ook deze handel was, net zoals de suikerhandel, gevoelig aan prijsschommelingen.

Het culturele leven in Brazilië was uitermate veelzijdig, omwille van de vele bevolkingsgroepen die er leefden. Om te beginnen had elk volk zijn eigen godsdienst. De meeste Nederlanders waren calvinisten, terwijl de Portugezen meestal fanatieke katholieken waren. Deze laatsten zorgden wel eens voor oproer in Brazilië. Het katholicisme in Brazilië moest het vooral hebben van een publiek vertoon en weelderige pracht en praal. Alleen zo kon men gelovigen naar de kerk lokken. Voor de joden was Brazilië op vlak van godsdienst het aards paradijs, zij mochten hun godsdienst uitoefenen, zij het achter gesloten deuren. De indianen waren aanhangers van het sjamanisme, ook het kannibalisme had dikwijls een religieuze betekenis. De Nederlanders gingen met wisselend succes pogingen ondernemen om de Braziliaanse indianen te bekeren. De negerslaven gingen zich met allerlei magische praktijken bezighouden. Na verloop van tijd gingen de zwarten soms christelijke elementen of indiaanse rituelen incorporeren in hun eigen religieuze praktijken. Het onderwijs dat de Nederlanders in Brazilië op poten gingen zetten, was voornamelijk godsdienstig van aard. Jammer genoeg hebben ze met hun onderwijs bij de indianen en bij de negers niet veel bereikt.

De Nederlanders zouden na hun komst ook aandacht besteden aan verscheidene problemen die er waren in Brazilië, zoals armoede en ziekten. Deze problemen gingen ze aanpakken door de bouw van ziekenhuizen en weeshuizen. Ook ging de Nederlandse gouverneur-generaal een aantal wetenschappers, zoals Piso, de opdracht geven om de inheemse ziekten te gaan bestuderen. De architectuur van de meeste huizen in Brazilië stelde weinig voor. Het

grootste deel van de inwoners van Brazilië leefden dan ook in schamele hutten. Ook de stenen huizen van de welgestelden in de steden of op het platteland werden gesierd door hun eenvoud. De beste gekende bouwwerken van Nederlands-Brazilië waren de paleizen van Johan Maurits: Boa Vista en Vrijburgh. In Brazilië sprak elk volk zijn eigen taal. Er was dus sprake van een multilinguale samenleving. De wetenschappers die de gouverneur-generaal had meegenomen naar Brazilië hebben heel wat resultaten geboekt. Zo ontdekten zij bijvoorbeeld een geneesmiddel voor dysenterie en maakten ze een inventaris van de opmerkelijkste dieren en planten van het exotische land. Dankzij de schilders Frans Post en Albert Eckhout die Johan Maurits vergezelden tijdens zijn verblijf in Brazilië hebben we een duidelijk beeld van het land en diens inwoners anno zeventiende eeuw. We kunnen stellen dat het voornaamste kenmerk van de Braziliaanse cultuur in die tijd heterogeniteit was. De Nederlandse periode is van groot belang geweest voor de culturele ontwikkeling van het land, omwille van het wetenschappelijke onderzoek en het ontstaan van kunstwerken met als thema Brazilië.

Er was weldegelijk een fundamenteel verschil tussen het beeld dat de Portugezen en de Nederlanders hadden van Brazilië. De Portugezen geloofden dat ze van Brazilië het aards paradijs konden maken als ze het land zelf bewerkten en bevolkten. Ze gingen zich dan ook aanpassen aan het klimaat en zich vermengen met de plaatselijke bevolking. De Nederlanders zagen Brazilië als de snelste weg naar rijkdom. Geen haar op hun hoofd dat eraan dacht om zich er permanent te gaan vestigen of te huwen met een indiaanse vrouw.

Deel II: Bronnen

1. Het reisverhaal: een begrip onder vuur

Over wat nu de juiste definitie is van een reisverhaal bestaat heel wat discussie onder de letterkundigen. Dit probleem wordt door Marijke Barend-Van Haeften aangekaart in het artikel *'Van scheepsjournaal tot reisverhaal: een kennismaking met zeventiende-eeuwse reisteksten'*. Termen zoals: *'reisverslag'*, *'reisbeschrijving'*, *'reisjournaal'*, *'reisverhaal'*, *'reisliteratuur'* en *'reisroman'* worden voortdurend door elkaar gebruikt en dat zorgt voor heel wat verwarring.¹ Aangezien we in ons onderzoek gebruik maken van reisverhalen als primaire bronnen, lijkt het ons interessant deze probleemstelling van naderbij te gaan beschouwen.

De verwarring die er is ontstaan door gebruik te maken van verschillende termen, als we spreken over een reisverhaal, heeft Steringa doen concluderen dat *het* reisverhaal niet bestaat. Ten eerste heeft men een reisdagboek waarin de persoonlijke inbreng van de auteur een grote rol speelt. Ten tweede bestaat er ook zoiets als een reisgids met meer praktische informatie.

Ten derde en laatste bestaan er dan ook nog imaginaire reisverhalen. Het enige wat de reisverhalen gemeen hebben met elkaar is dat een reiziger vertelt over zijn al dan niet echt beleefde avonturen. Bovendien is het zo dat de meeste reisverhalen, volgens Steringa, zweven tussen de drie voornoemde categorieën.²

Barend-Van Haeften was er van overtuigd dat men aan de hand van de studie van de ontstaansgeschiedenis van de reisverhalen, deze wel kon gaan indelen in verschillende categorieën, namelijk het journaal, de reisbeschrijving en het reisverhaal.³ Als verzamelnaam stelde Barend-Van Haeften de term *'reistekst'* voor. Maar, zo stelt de auteur Jürgens vast, het begrip *'reistekst'* is zelfs niet opgenomen in Van Dale's *'Groot woordenboek der Nederlandse taal'*. Bovendien zal Barend -Van Haeften in haar proefschrift terugkomen op haar poging om reisverhalen in te delen in die drie categorieën. Ten eerste omdat het voor nog meer verwarring zorgde. Ten tweede omdat ze had ingezien dat het onderscheid tussen een

---

¹ Barend-Van Haeften M., *Van scheepsjournaal tot reisverhaal: een kennismaking met zeventiende-eeuwse reisteksten*, IN: Anbeek van der Meijden A., Van den Berg, e.a. (reds.), Literatuur: Tijdschrift over Nederlandse letterkunde, volume 7, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1990, pp. 222-223

² Steringa P., op.cit., p. 13

³ Barend-Van Haeften M., art.cit., p. 223

journaal en een reisbeschrijving dikwijls zeer moeilijk te maken is. Toch blijft Barend-Van Haeften bezwaar hebben tegen het gebruik van 'reisverhaal' als overkoepelende term en dit omwille van het feit dat in onze tijd de termen 'verhaal' en 'reisverhaal' een narratieve en fictionele betekenis hebben gekregen. Jürgens daarentegen is wel gewonnen voor het gebruik van de term 'reisverhaal' en dit omwille van de definitie van de term die men kan terug vinden in de Van Dale:

“ een reisverhaal (hetzij mondeling of geschreven) van een ondernomen reis of waarin een gefingeerde reis beschreven wordt”

Voor Jürgens is het duidelijk, de term 'reisverhaal' kan men het best als overkoepelende term gebruiken, omdat het alle opstellen, verslagen, journalen, beschrijvingen en romans omvat die een reis als leidraad van de tekst hebben.⁴

Toch zullen we, als we in ons verder onderzoek spreken over een 'reisverhaal', niet verwijzen naar een 'reisverhaal' zoals omschreven staat in de Van Dale. We zullen in plaats daarvan refereren naar het begrip 'reisverhaal of reisverslag' zoals de auteur Roeper het omschreef in haar werk:

*“Een reisverslag kan variëren van een beknopt, zakelijk, chronologisch verslag waarin de (waargebeurde) reis zelf centraal staat, tot een uitgebreide persoonlijke beschrijving die weliswaar een reis behandelt (die zelfs imaginair kan zijn), maar waarin het gaat om de ervaringen en gevoelens van de reiziger”*⁵

De reden waarom we kiezen voor de definitie van Roeper en niet voor die van Jürgens is niet inhoudelijk van aard. De definitie van Roeper is gewoon uitgebreider en eveneens beter verwoord dan die van Jürgens.

---

⁴ Jürgens H., Ontdekkers en onderzoekers in de Oost Britse reisverhalen gespiegeld 1660-1830, Utrecht, Universiteit Utrecht, 1994, p. 25-26, (*Utrechtse Historische Cahiers 15*)

⁵ Roeper V., Wildeman G., Reizen op papier. Journalen en reisverslagen van Nederlandse ontdekkingsreizigers, kooplieden en avonturiers, Amsterdam, Walburg Pers, 1996, p.132 (*Vereeniging Nederlandsch historisch scheepvaart museum. Jaarboek 6*)

Om de reden te achterhalen waarom het begrip 'reisverhaal' zo moeilijk af te bakenen is, moeten we de kenmerken van het reisverhaal in de zeventiende eeuw bestuderen. Reisverhalen waren in de zeventiende eeuw al enorm populair in de Republiek, dat blijkt uit de vele drukken en vertalingen van reisverhalen die er verschenen. In het midden van de zeventiende eeuw werd er zelfs al een verzamelbundel uitgegeven van de maar liefst 20 verschillende reisverslagen.⁶ De reisverhalen hadden hun populariteit te danken aan twee elementen, namelijk hun amusementswaarde en hun capaciteit om de honger naar nieuwe informatie over verre landen en hun inwoners te bevredigen.⁷ Omwille van het zowel ontspannende als educatieve karakter van een reisverhaal, kon het wel eens gebeuren dat het authentieke reisverhaal werd opgesmukt door fictieve elementen, hierdoor is de grens tussen non-fictie en fictie soms klein en dat is juist wat de begripsbepaling van een 'reisverhaal' bemoeilijkt. Adams pleit er wel voor om een duidelijk onderscheid te maken tussen enerzijds de 'travel lies' fictieve elementen in waargebeurde reisverhalen en anderzijds de 'fireside traveller' iemand die een vals reisverhaal schrijft over een land waar hij nog nooit is geweest.⁸

In het kader van de begripsbepaling van de bronnen is het ook van belang om na te gaan hoe het reisverhaal in de literatuur wordt ingedeeld. Wat opvalt als men de literatuur bestudeert, is dat er veel verschillende indelingscriteria voor reisverhalen worden gebruikt.

Een eerste veel gebruikt indelingscriterium is de auteur van het reisverhaal. Dit indelingscriterium wordt zowel gebruikt door Elsner als door Atkinson.

Elsner maakt het onderscheid tussen drie soorten reizigers: de edele 'hidalgo' die reisde om nieuw land te veroveren, de handelaar als avontuurlijke reiziger en de missionaris als religieuze pelgrim.⁹ De indeling die Elsner hier maakt, lijkt ons sterk vereenvoudigd te zijn. Zo houdt ze bijvoorbeeld geen rekening met mensen die reisden naar verre landen in dienst van een compagnie, hetzij als ambtenaar, hetzij als soldaat. Ook scheepslui die verhalen van hun reizen optekenden vallen door de indeling van Elsner uit de boot.

Volgens Atkinson zijn er maar twee verschillende types van reizigers.

---

⁶ Barend-Van Haefen M., art.cit., p.225

⁷ Ibid., art.cit., p. 222

⁸ Adams P., Travelers and travel liars (1660-1800), Los Angeles, University of California Press, 1962, pp.1-18

⁹ Elsner J., Rubiés J-P., Voyages and visions: towards a cultural history of travel, London, Reaktion Books, 1999, p. 76

De eerste groep reizigers zijn handelaars, zeelieden, ambtenaren en soldaten die een klaar en duidelijk verhaal van hun reis schrijven zonder dat ze pretenderen een literair epos te schrijven. Hun reisverhalen bevatten meestal militaire, geografische en commerciële informatie over de regio's waar ze geweest zijn. Deze reizigers schenken, volgens Atkinson, weinig of geen aandacht aan het land zelf in hun verhaal, noch aan de bewoners ervan.

De tweede groep van reizigers zijn de reizigers die wel gevoelig zijn voor het mooie en het onbekende van het land waarin ze verblijven. Het zijn verhalen van een toegewijde missionaris of een filosofisch geïnspireerde poëet. Atkinson beweert dat de reisverhalen die deze reizigers ons nalaten van groter belang zijn dan de verhalen van de eerste groep reizigers. Omdat de verhalen van de missionaris en van de poëet meer stijl hebben en ook ideeën bevatten over het onbekende land dat ze bezocht hebben.¹⁰ De indeling die Atkinson hier maakt op basis van de sociale en professionele achtergrond van de reiziger steunen we, want naast de persoonlijkheid van de reiziger en de motieven van de reis zullen deze weldegelijk een invloed hebben op de inhoud van het reisverhaal.¹¹ Maar we zijn het niet eens met wat Atkinson zegt over de inhoud van de reisverhalen geschreven door handelaars, zeelieden, ambtenaren en soldaten. Het is waar dat deze reizigers meer aandacht zullen besteden aan het militaire, geografische of commerciële aspect van het land. Maar dat wil nog niet zeggen dat deze reisverhalen geen bijdrage kunnen leveren aan de algemene kennis van het land dat de reizigers bezocht hebben. Ook deze verhalen kunnen rijk zijn aan nieuwe en nuttige informatie over het bezochte land in kwestie.

Een tweede indelingscriterium dat vaak wordt gehanteerd voor reisverhalen is de inhoud, hierop bestaan verschillende variaties.

Het onderscheid tussen fictionele en non-fictionele reisverhalen is het eerste inhoudscriterium. Adams onderscheidt via deze methode drie soorten reisverhalen : de *'true travel account'*, de *'travel lie'* en de *'imaginary or extraordinary voyage'*.

De *'true travel account'* is het waargebeurde verhaal van een reis die echt heeft plaatsgevonden.

---

¹⁰ Atkinson G., Les relations de voyages du XVIIe siècle et l'évolution des idées, Paris, Edouard Champion, s.d., pp. 3-4

¹¹ Von Martels Z., Introduction: The eye and the eye's mind, IN: Von Martels Z. (ed.), Travel fact and Travel Fiction : studie on fiction, literacy tradition, scholarly discovery and observation in travel writing, New York, Brill, 1994, p. 12

De *'travel lie'* is een verhaal gebaseerd op een werkelijk ondernomen reis dat opgesmukt is met fictieve anekdotes.

De *'imaginary or extraordinary voyage'* is een imaginair reisverhaal geschreven door een *'fireside traveller'*, een schrijver die nog nooit in het land is geweest waarover hij schrijft.¹²

Een tweede inhoudscriterium wordt gebruikt door Barend-Van Haeften. Zij zal onderscheid maken tussen reisverhalen op basis van het tijdstip waarop het verhaal geschreven werd.

Een eerste soort reisverhaal dat men op deze manier kan onderscheiden is het scheepsjournaal. Deze journalen werden vanaf het einde van de zestiende eeuw vaak gedrukt in de Noordelijke Nederlanden. De journalen waren gebaseerd op logboeken die werden gehouden aan boord door de schipper en/of de stuurlieden en bevatten veel nautische informatie die van nut waren voor andere schippers.¹³

Een tweede soort reisverhaal die Barend-Van Haeften op deze manier onderscheidde was de reisbeschrijving. Deze werden meestal na afloop van de reis geschreven, als de reiziger al terug huiswaarts was gekeerd. De reisbeschrijving schetst in grote lijnen de reis en gaat dieper in op spannende avonturen die de reiziger heeft beleefd. Deze reisbeschrijvingen bieden de lezer vaak ook een beeld van de inwoners van het land met haar vreemde zeden en gewoonten. Bovendien bevatten de reisverhalen vaak ook een uitgebreide beschrijving over een streek of een belangrijke stad.¹⁴

Naast de auteur en de inhoud van een reisverhaal is er nog een derde indelingscriterium dat wordt gehanteerd voor een reisverhaal, namelijk de vorm. Op basis van de vorm van een reisverhaal onderscheidt Steringa, zoals reeds hierboven vermeld, drie soorten reisverhalen.

Ten eerste het reisdagboek waarin de persoonlijke inbreng van de auteur het sterkst aanwezig is.

Ten tweede de reisgids deze bevat voornamelijk praktische informatie over het beschreven land.

Ten derde de imaginaire reisverhalen die van A tot Z verzonnen zijn door de auteur. De vorm van een reisverhaal zal een sterke invloed hebben op de schrijfstijl. Bijvoorbeeld hoe dichters een reisverhaal de vorm van een reisdagboek benadert, hoe persoonlijker de

---

¹² Adams P., op.cit., pp.1-18

¹³ Barend-Van Haeften M., art.cit., p.223

¹⁴ Ibid., p.225

schrijfstijl zal zijn. Terwijl de reisgids eerder zakelijk geschreven zal zijn. Het is volgens Steringa van groot belang na te gaan met welke vorm van reisverhaal men te maken heeft, omdat op basis hiervan de vraagstelling van een onderzoek moet worden bepaald.¹⁵

2. De draagwijdte van het reisverhaal

Reisverhalen lagen in de Noordelijke Nederlanden kennelijk goed in de markt. Hiervan getuigen de vele drukken en vertalingen van verschillende reisverhalen.¹⁶ De vraag naar reisverhalen in de zeventiende eeuw steeg al even snel als de vraag naar peper. Handelaars en zeelieden die hun verhaal over een ver en onbekend oord kwijt wilden aan het grote publiek hadden geen enkel probleem met het vinden van uitgevers voor hun reisverhalen.¹⁷ De populariteit van de reisverhalen kan door verschillende factoren worden verklaard.

Op politiek vlak zag het er in de Noordelijke Nederlanden vrij rooskleurig uit aan het begin van de zeventiende eeuw, want ze hadden zich van het Spaanse juk kunnen verlossen. Bovendien emigreerden vele rijke kooplieden en geleerden van Antwerpen naar Amsterdam. De economie van de Republiek kreeg een duwtje in de rug en Amsterdam groeide al snel uit tot de belangrijkste handelsmetropool van Europa. De tijd was aangebroken voor de grote Nederlandse expansie.¹⁸ Naast de politieke en economische factoren speelde ook de technische vooruitgang in het voordeel van de reisverhalen. Voor de uitvinding van de boekdrukkunst kwamen reisverslagen enkel voor in de vorm van een manuscript. Deze manuscripten kenden slechts een beperkt publiek, namelijk de kennissenkring van de auteur. Het was pas na de uitvinding van de boekdrukkunst en door de opkomst van de uitgeverijindustrie in de Noordelijke Nederlanden rond 1600, dat de reisverhalen hun weg vonden naar het grote publiek.¹⁹

De reisliteratuur speelde naast kunst, afbeeldingen, overzeese producten en kaarten een vooraanstaande rol in de beeldvorming over ongekende gebieden en volkeren. De

---

¹⁵ Steringa P., op.cit., p. 13

¹⁶ Barend-Van Haeften M., art.cit., p.225

¹⁷ Van Kley E., The effect of the Discoveries on Seventeenth-Century Dutch Popular Culture, IN: Terrae Incognitae: The Annals of the Society for the History of Discoveries, volume VIII, Amsterdam, Nico Israël, 1976, p.30

¹⁸ Roeper V., Wildeman G., op.cit., p.16

¹⁹ Ibid., pp.133-135

reisverhalen hadden een invloed op het mens- en wereldbeeld van verschillende lagen in de maatschappij.

Ten eerste hadden de verhalen een invloed op de denkwereld van de geleerden. Zo zouden bijvoorbeeld beschrijvingen van indianen in de reisverhalen leiden tot een discussie onder Nederlandse intellectuelen over de afkomst van deze indianen.²⁰ Geografen zouden nieuwe kaarten maken op basis van geografische gegevens in reisverhalen. Ook filosofen werden vaak geïnspireerd door reisverhalen. Rousseau gebruikte bijvoorbeeld de beschrijvingen over de ongerepte natuur van de indianen om de corruptie van de maatschappij waarin hij leefde aan te tonen.²¹

Een tweede groep die in hun denken werd beïnvloed door reisverhalen waren de theologen. De ontdekking van de indianen had immers voor heel wat problemen gezorgd. Voor de ontdekking heerste er de consensus onder gelovigen dat de wereld bestond uit drie verschillende volkeren: Europeanen, Afrikanen en Aziaten. Deze drie volkeren stamden elk af van een zoon van Noach. Toen op het einde van de vijftiende eeuw de indianen in Amerika werden ontdekt, was dus de vraag of deze indianen ook afstamden van een zoon van Noah of niet.²² Een tweede probleem waar de geestelijken zich mee bezighielden, was de kerstening van de heidenen. Op basis van de reisverhalen ging men op zoek naar de beste methode om de heidenen te bekeren.²³

Het grote lezerspubliek vormde de derde groep die werd beïnvloed door het lezen van reisverhalen. Op lange winteravonden droomde de lezer graag weg bij het lezen van verhalen van Nederlandse avonturiers en de vreemde landen waarin zij zich ophielden.²⁴

Ondanks het feit dat niet iedereen reisverhalen las of het privilege had om in contact te komen met overzeese producten, kunnen we besluiten dat de invloed van reisverhalen die handelden over nieuwe gebieden en volkeren een niet te verwaarlozen impact had op het dagdagelijkse leven in de Republiek.

---

²⁰ Van Kley. E., art.cit., p.31

²¹ Pire G., art.cit., p.367

²² Dickason O., The myth of the savage and the beginnings of French colonialism in the Americas, Edmonton, The University of Alberta Press, 1997, pp. 29-33

²³ Van Kley. E., art.cit., p.31

²⁴ Ibid., p.32

3. Historische kritiek en methodologie

Alvorens in te gaan op de waarde van een reisverhaal als bron in een historisch onderzoek zullen we eerst onze aandacht vestigen op de plaats dat het reisverhaal inneemt in de historiografie.

Op het einde van de negentiende eeuw werden reisverhalen bestudeerd vanuit een nationalistische invalshoek en dit ter bevestiging van een roemrijk verleden. Naast het nationale karakter werd er ook de nadruk gelegd op het literaire aspect van de reisverhalen.

Tot halverwege de twintigste eeuw werden reisverhalen vanuit een eurocentrisch standpunt bekeken. Men besteedde vooral aandacht aan beroemde werken in de context van de Europese cultuur. Met de achtergrond en de tradities van de schrijvers van deze verhalen werd hoegenaamd geen rekening gehouden. Jürgens verwijt daarom in zijn werk historici als Baudet en Hazard. Want zij hadden enkel aandacht voor reisverhalen die een invloed op de Europese cultuur hadden uitgeoefend en zien de reisverhalen dus niet in hun oorspronkelijke context.²⁵ Bovendien waren er in deze periode geschiedkundigen, zoals de Nederlander Romein, die het reisverhaal niet au serieux namen als historische bron.²⁶ De algemene herwaardering van het reisverhaal als bron voor historisch onderzoek zou nog een hele poos op zich laten wachten.

In de jaren zestig en zeventig werd er door historici weinig gebruik gemaakt van reisverhalen in hun onderzoek. Want in deze tijd werd de geschiedschrijving sterk beïnvloed door de sociale wetenschappen. Zij vonden reisverhalen te literair, waardoor ze niet langer als bron werden gehanteerd. Toch was er in de jaren zestig nog hoop voor het reisverhaal als historische bron en dit dankzij de Nederlandse historicus Presser. Hij is de bedenker van de term egodocument:

*'documenten waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult of verbergt.'*²⁷

Vele van deze egodocumenten geven een beeld weer van wat de auteur heeft waargenomen buiten zichzelf.²⁸ Door meer aandacht te besteden aan de schrijver van een reisverhaal als

---

²⁵ Jürgens H., op.cit., pp.18-19

²⁶ Steringa P., op.cit., p.11

²⁷ Ibid., p.12

individu zou de subjectiviteit van het egodocument een meerwaarde kunnen zijn voor het historisch onderzoek.²⁹

In de jaren tachtig grepen de historici terug naar reisverhalen als bron om de plaatselijke drijfveren van Europeanen in het buitenland te bestuderen. Om het handelen van de Europeanen beter te begrijpen moest men nagaan welke visie was zij hadden over het land waar ze verbleven.³⁰

Tot op de dag van vandaag blijft er discussie bestaan over de waarde van het reisverhaal als historische bron. Want reisverhalen hebben vaak de reputatie onbetrouwbaar te zijn als historische bron. Het beeld van een land en zijn inwoners dat door de reizigers in hun verhaal wordt geschetst, is vertroebeld door leugens, vooroordelen en stereotypen.³¹ Toch zijn reisverhalen een interessante bron om mee aan de slag te gaan. Men kan een reisverhaal gebruiken als directe maar ook als indirecte bron.

Als directe bron kan men reisverhalen gebruiken om na te gaan wat er gebeurde op het moment dat twee culturen elkaar voor het eerst ontmoetten of om de meer de praktische kant van een reis te bestuderen. Bijvoorbeeld om te onderzoeken welke vervoersmiddelen men gebruikte om zich te verplaatsen tijdens zijn reis.

Men kan een reisverhaal ook gaan gebruiken als een indirecte bron om onderzoek te verrichten naar de mentaliteit van de reiziger. Reisverhalen zullen vaak een onvrijwillige spiegelfunctie hebben voor de culturele achtergrond van de auteur.³² Naast Steringa wijst ook Harbsmeier op het belang van reisverhalen voor de studie van mentaliteiten. Ook hij ziet een reisverhaal als een spiegel van de cultuur van de auteur. Een reisverhaal vertelt het meest over datgene waarover de auteur niet had willen schrijven, namelijk over zichzelf. Jürgens wijst er wel op dat het van groot belang is verschillende reisverhalen naast elkaar te leggen, alvorens conclusies over een bepaalde cultuur te trekken. Want het verhaal van een individuele reiziger kan men nauwelijks representatief noemen voor een gehele cultuur.³³

---

²⁸ Prevenier W., Howell M., Boone M., Uit goede bron. Introductie tot de historische kritiek, Antwerpen, Garant, 2000, p.19

²⁹ Steringa P., op.cit., p.12

³⁰ Jürgens H., op.cit., p.20

³¹ Steringa P., op.cit., p.9

³² Ibid., pp.18-19

³³ Jürgens H., op.cit., p.24

In ons onderzoek zullen we de nadruk leggen op de waarde van de reisverhalen als indirecte bron voor de mentaliteitsgeschiedenis. We houden hierbij rekening met Jürgens opmerking dat niemand ontkomt aan generalisaties en dat een reiziger veel meer ziet dan dat hij uiteindelijk in zijn reisverhaal bespreekt.³⁴ De selectie die de reiziger maakt in het schrijven van zijn verhaal zal afhankelijk zijn van persoonsgebonden factoren. Daarom zullen we in ons onderzoek de biografieën van de reizigers verwerken. Zo proberen we de reisverhalen in hun eigen context te plaatsen.

4. Reizen en reizigers

Om de reisverhalen in hun oorspronkelijke context te plaatsen is het noodzakelijk de achtergrond van de auteur te reconstrueren. Het sociaal milieu waaruit de auteur afkomstig is, is van belang, maar ook het beroep dat de reiziger uitoefende zal een invloed hebben gehad op zijn beeldvorming. Naast de socio-professionele achtergrond van de auteur zullen we ook trachten na te gaan wat de motieven waren van de reiziger om de reis te ondernemen en om er achteraf een relaas over te schrijven. Het publiek dat de auteur met zijn verhaal bereikte mogen we natuurlijk ook niet uit het oog verliezen.

Doorheen de geschiedenis treft men mensen aan die al reizend de wereld rondtrekken. Reeds in de klassieke oudheid reisden Griekse zeevaarders regelmatig van Egypte naar India. Maar deze kennis was samen met de klassieke oudheid ten onder gegaan. Mensen in de middeleeuwen leefden in een kleine, besloten wereld. De horizon van de gemiddelde Europeaan reikte niet verder dan de streek waarin zij woonden. Toch waren er in deze periode ook mensen die wel een stapje in de wereld zetten, zoals kooplieden, studenten, geestelijken en soldaten. Zij legden op hun reis vaak aanzienlijke afstanden af, maar hun kennis over vreemde landen had zo goed als geen invloed op het middeleeuwse wereldbeeld. Zelfs voor de meest ontwikkelde mensen in de middeleeuwen strekte de bekende wereld niet verder dan

Zuid-Scandinavië in het noorden, Rusland in het oosten, de Middellandse Zee en de Noord-Afrikaanse kusten in het zuiden en Engeland en Ierland in het westen. De middeleeuwer

---

³⁴ Jürgens H., op.cit., p.18

beschikte niet over nauwkeurige wereldkaarten, hoewel deze wel hadden bestaan in de klassieke oudheid. De enige wereldkaarten waarvan men in de middeleeuwen gebruik maakte waren kaarten die een christelijke en symbolische betekenis hadden. Deze kaarten worden ook wel eens TO-kaarten genoemd. Jeruzalem lag in het centrum van deze kaart en werd omringd door de drie continenten van de wereld: Europa, Afrika en Azië.³⁵ De continenten werden volledig omsloten door een wereldzee. Bovendien geloofde men in de middeleeuwen dat de uithoeken van de wereld werden bewoond door vreemde, mensachtige wezens en dat de zeeën werden geterroriseerd door zeemonsters. Kortom wie in de middeleeuwen niet gedwongen werd door economische redenen om te reizen bleef veilig thuis. Diegene die uit interesse de wereld wilde rondreizen, beperkte zich in deze periode tot de gekende christelijke wereld.

De Italianen vormden een eerste groep reizigers die zich verder dan de vertrouwde christelijke wereld gingen wagen. Eén van de bekendste Italiaanse reizigers was Marco Polo. Hij ondernam zijn eerste lange reis in 1271 op zeventienjarige leeftijd samen met zijn vader en zijn nonkel. De reis had als eindbestemming het hof van de Grote Kahn, leider van de Mongolen. De Polo's trokken maar liefst 24 jaar rond in Azië, pas daarna keerde zij terug huiswaarts naar Venetië. In 1298 werd Marco Polo tijdens gevechten tussen Venetië en Genua gevangen genomen. Gedurende zijn gevangenschap schreef hij een boek over de wonderen van de wereld. Na een jaar werd Polo vrijgelaten en keerde hij terug naar Venetië. Marco Polo's boek over zijn reizen werd in verschillende talen uitgegeven: in het Latijns, Frans, Italiaans en waarschijnlijk zelfs in het Duits. De Italiaanse reiziger stierf op de gezegende leeftijd van 96 jaar.³⁶ Na de publicatie van Marco Polo's boek gingen er steeds meer Italiaanse reizigers naar Azië afreizen. Toch heeft dit waarschijnlijk weinig te maken met het reisverhaal van Marco Polo, want nog voor zijn boek verscheen hadden vele Italiaanse handelaars zich reeds gevestigd rond de Zwarte Zee en in Perzië. Zowel Genuese als Venitiaanse handelaars gingen handelscontacten aan met verschillende Aziatische volkeren. Uiteindelijk zouden de Italianen zich ook in Centraal-Azië gaan vestigen.³⁷

---

³⁵ Bijlage 9, TO-kaart van Isodore van Sevilla; Larner J., Marco Polo and the Discovery of the World, New Haven, Yale University Press, 1999, p. IX

³⁶ Larner J., op.cit., pp. 35-45

³⁷ Ibid., pp. 116-117

Naast de Italianen was er nog één groep van reizigers die een uitzondering vormde op de algemene trend in de middeleeuwen, de pelgrims. Hun reisdoel was Jeruzalem, de godsdienstige hoofdstad van de wereld. Om hun eindbestemming te bereiken moesten ze reizen door landen die werden beheerst door moslims. Op deze manier kwamen de pelgrims in contact met vreemde volkeren en culturen. Bij hun thuiskomst hadden de pelgrims heel wat te vertellen over alles wat ze gezien en beleefd hadden op hun tocht. Het bewoog sommige van hen er zelfs toe het verhaal van hun reis op te tekenen. Voor de uitvinding van de boekdrukkunst verschenen er dikwijls manuscripten van pelgrimstochten. Na 1450 werden deze verhalen ook gedrukt. In de middeleeuwen was het reisverhaal geschreven door de pelgrim vrijwel de enige bron van actuele informatie over verre landen. Gelukkig kwam er in de zestiende eeuw een einde aan deze schrijnende situatie.³⁸ Langzaam aan maar zeker evolueerde men in deze periode van een 'gesloten wereldbeeld' opgelegd door het christendom waarin iedereen zijn vaste plaats had naar een 'open wereldbeeld' gepromoot door de wetenschap waarin niets zeker was en de mens slechts een marginale plaats innam.³⁹

De Portugezen gingen zich gedurende de vijftiende eeuw vooral bezighouden met het verkennen van de Atlantische Oceaan. In 1488 bereikte Bartholomeus Dias zo het zuidelijkste punt van Afrika. Nog geen tien jaar later vaarde Vasco Da Gama via de Atlantische Oceaan en de Indische Oceaan naar India. Intussen was Christoffel Columbus die in naam van de Spaanse kroon op zoek was naar een nieuwe zeeweg naar India, op het Amerikaanse continent gestoten. Door al deze nieuwe ontdekkingen was de wereld plotseling veel groter geworden. Het ondernemen van een reis kreeg een nieuwe dimensie, namelijk verkennen. Men vertrok vanuit onzekerheid met de hoop aan het einde van de reis nieuwe zaken ontdekt te hebben. Zo ontstond er in de loop van de zestiende eeuw een nieuw soort reiziger, deze evolutie werd in de zeventiende eeuw verder gezet.⁴⁰

Niet enkel de reiziger maakte een metamorfose door onder invloed van de nieuwe ontdekkingen, ook de verwachtingen van de lezer van reisverhalen veranderde in deze periode. De invloed van het reisverhaal op het wereldbeeld van de Europeaan was veel

---

³⁸ Roeper V., Wildeman G., *op.cit.*, pp.13-15

³⁹ Stagl J., *A history of curiosity: the theory of travel 1550-1800*, Chur, Harwood Academic Publishers, 1995, p.156

⁴⁰ *Ibid*, pp.15-16

groter in de nieuwe tijd dan in de middeleeuwen. Het publiek was enorm geïnteresseerd in de nieuwe ontdekkingen die reizigers met zich mee naar huis namen. Het was daarom ook van groot belang dat de auteur van een reisverhaal een goed waarnemingsvermogen had. Daarenboven moest de reiziger ook beschikken over een goede pen om boeiende beschrijvingen te kunnen geven over zaken die voor de meeste mensen volslagen onbekend waren. Wanneer de auteur er niet in slaagde de lezer te boeien dan was het reisverhaal in kwestie meestal gedoemd snel van het toneel te verdwijnen. Daarom gingen de auteurs van reisverhalen of de uitgevers van de verhalen vaak hun verhalen opsmukken met zaken die ze elders gelezen hadden of met fictieve elementen. Op de verbloeming van een reisverhaal kunnen we zelfs de meest beroemde reiziger aller tijden betrappen. De beschrijving van Columbus van één van de eilanden die hij ontdekte, is zeer leuk om lezen, maar alles behalve realistisch.⁴¹

Zowel de schrijvers als de meeste lezers van reisverhalen waren meestal afkomstig uit een sociale bovenlaag van de maatschappij. Toch gingen ook mensen van de lagere stand op reis, vaak op zoek naar werk. De reizen van deze arme mensen werden meestal niet vastgelegd op papier. Ze hadden geen geld om hun reis te laten publiceren. Ook waren de afstanden die deze mensen aflegden vaak verwaarloosbaar, waardoor de publieke interesse voor deze verhalen zeer klein was. De reisverhalen zullen bijgevolg dus vooral de identiteit van de elite van een maatschappij weerspiegelen. De zeelieden die hun reis in een verhaal vastlegden vormen hierop een uitzondering.⁴²

Alles wijst erop dat de relatief kleine bevolking van de Republiek naar de normen van de zeventiende eeuw ongewoon getletterd was. Een eerste indicatie hiervoor was het percentage mensen dat hun eigen naam kon schrijven. In 1630 kon er volgens het Amsterdamse ondertrouwregister ongeveer 43% van de mannen en 68% van de vrouwen, die deel uit maakten van de gereformeerde kerk, hun naam niet schrijven. Bij de niet-gereformeerden bedroegen de cijfers voor de mannen 25% en voor de vrouwen 53%. Later, rond 1660, kon 39% van de gereformeerde mannen en 66% van de gereformeerde vrouwen hun naam niet schrijven. Terwijl in de niet-gereformeerde groep slechts 19% van de mannen en 48% van de vrouwen een kruisje zetten in het register in plaats van hun naam. Helaas bewijzen deze cijfers niet veel, want je naam schrijven is niet hetzelfde als vlot kunnen lezen

---

⁴¹ Von Martels Z., art.cit., pp. 11-14

⁴² Steringa P., op.cit., p.14

en schrijven. Bovendien kan men onmogelijk zeggen in hoeverre deze cijfers representatief zijn voor de gehele Republiek. Naar alle waarschijnlijkheid zal de situatie in de steden en in de economische centra vrijwel gelijk geweest zijn. De louter agrarische streken zullen een lagere alfabetiseringsgraad hebben gekend. Het lezerspubliek in de Republiek was dus vrij groot. Ze interesseerde zich vooral in politieke en godsdienstige pamfletten.⁴³

Wat ook opvalt is dat er slechts weinig reisverhalen geschreven zijn door vrouwen. Dit komt in de eerste plaats door het feit dat er veel minder vrouwen een reis ondernamen dan mannen. Een tweede reden voor het gebrek aan vrouwelijke auteurs van reisverhalen is dat het aandeel van vrouwen in de literaire cultuur in deze periode gering was.

Reisverhalen kunnen qua inhoud sterk verschillen van elkaar. Niet elke reiziger zal aandacht hebben voor dezelfde aspecten van een land. De inhoud van een reisverhaal zal worden bepaald door de sociale achtergrond van de reiziger, het beroep dat hij uitoefent, maar ook door de motieven die hem hebben aangezet de reis te ondernemen.⁴⁴

In de Noordelijke Nederlanden waren het voornamelijk commerciële motieven die mensen naar het buitenland lokten. Men ging in de vreemde landen op zoek naar welvaart en geluk. Er stonden vaak duurzame handelscontacten waardoor ook de regering interesse kreeg in de nieuwe gebieden. Diplomaten van de regering werden daarom ook dikwijls naar het buitenland gezonden om nuttige informatie over het land in te winnen. In de Republiek zorgden de reizen al snel voor economische bloei, waardoor in het kielzog van de kooplieden en diplomaten ook avonturiers naar verre oorden trokken. De drijfveer van deze waaghalzen was meestal nieuwsgierigheid.⁴⁵ Er zijn natuurlijk ook mensen die naar verre landen reisden in het kader van hun beroep, bijvoorbeeld zeelieden.⁴⁶ Hun motief was eenvoudigweg broodwinning.

Naast de drijfveren die iemand in de zeventiende eeuw aanzetten tot het ondernemen van een reis, kunnen we ons ook afvragen waarom sommige reizigers na hun thuiskomst hun verhaal wilde delen met de wereld. De motivatie voor het schrijven van een reisverhaal zal afhangen van auteur tot auteur.

---

⁴³ Price J., Nederlandse cultuur in de gouden eeuw, Utrecht, Uitgeverij Het Spectrum, 1976, pp. 94-95 (*Aula 39*)

⁴⁴ Von Martels Z., art.cit., p.12

⁴⁵ Roeper V., Wildeman G., op.cit., p.9

⁴⁶ Barend-Van Haeften M., art.cit., p.223

Een eerste reden was eenvoudigweg een herinnering hebben om vast te houden aan de mooie tijd die men had gehad in het buitenland. Men zou het kunnen vergelijken met de vakantiefoto's die wij maken.

Familieleden op de hoogte houden van wat men heeft meegemaakt op reis kan een tweede reden zijn voor het schrijven van een reisverhaal.

Een derde reden was diegene die van plan was een gelijkaardige reis te maken, van advies te dienen.⁴⁷ Deze verhalen kunnen bijvoorbeeld veel nautische gegevens bevatten die de schipper op zijn koers naar een vreemd land kunnen helpen.⁴⁸ In sommige gevallen was er zelfs sprake van een opdrachtgever voor het schrijven van een reisverhaal.⁴⁹

5. Bronnenpresentatie

De bronnen die we bestudeerden voor ons onderzoek geven een beschrijving van het Braziliaanse grondgebied dat in de periode tussen 1624 en 1654 in handen was van de Nederlanders. Op de kaart zien we dat op het hoogtepunt van de Nederlandse macht in 1643 het grondgebied in bezit van de Nederlanders zich uitstreckte van Sao Luis do Maranhao in het noorden tot Sergipe de Rey in het zuiden.⁵⁰ De Nederlanders hadden niet meer dan een lang uitgestrekte kuststrook in handen. Het binnenland van Brazilië bleef in handen van de Portugezen en de indianen.

Ondanks het feit dat de Nederlanders maar een dertigtal jaren macht hebben gehad in een deel van Brazilië, namelijk van 1624 tot 1654, zal ons onderzoek kaderen over een veel langere periode. De chronologische afbakening van onze studie is gebaseerd op de publicatiedatum van de geanalyseerde bronnen. Het oudste werk is van de hand van Jan Huygen van Linschoten en dateert uit 1596. Het jongste werk dat we gebruiken in deze studie is een werk dat dateert uit 1682 geschreven door Johan Nieuhof. De reden waarom we deze periode nemen is eenvoudig, zowel in de periode voor 1624 als in de periode na 1654 reisden Nederlanders naar Brazilië. Het lijkt ons daarom interessant na te gaan in hoeverre

---

⁴⁷ Steringa P., op.cit., p.15

⁴⁸ Barend-Van Haefen M., art.cit., p.223

⁴⁹ Roeper V., Wildeman G., op.cit., p.132

⁵⁰ Souty F., art.cit., p. 182. De kaart van Nederlands Brazilië zie thesis p. 72

het beeld van de Nederlandse reizigers doorheen de tijd mee evolueerde met de politieke en economische situatie van de West-Indische compagnie die in de zeventiende eeuw zeer actief was in Brazilië.

De bronnen voor ons onderzoek kunnen we omschrijven als reisverhalen in de brede betekenis van het woord. In die betekenis kan een reisverhaal variëren van een beknopt, zakelijk, chronologisch verslag waarin een waargebeurde reis centraal staat tot een uitgebreide persoonlijke beschrijving van een reis, waarin het vooral draait om de ervaringen en gevoelens van de reiziger.⁵¹ We raadpleegden voor ons onderzoek zestien reisverhalen. Dit kan op het eerste gezicht weinig lijken, maar dankzij de grote omvang van een aantal reisverhalen beschikken we over voldoende gegevens om de Nederlandse beeldvorming over Brazilië in de zeventiende eeuw te bestuderen. Alle reisverhalen zijn in het Nederlands geschreven, behalve dat van Roulox Baro. Oorspronkelijk was ook zijn reisverhaal opgetekend in het Nederlands, maar de originele versie heeft jammer genoeg de tand des tijd niet doorstaan. Het enige wat er van zijn verhaal nog rest is een Franse vertaling uit 1651, die we bijgevolg zullen gebruiken voor ons onderzoek.

Zoals reeds hierboven aangehaald worden auteurs bij het schrijven van hun reisverhaal beïnvloed door het sociaal milieu waaruit zij afkomstig zijn, door het beroep dat zij uitoefenden en door de achterliggende drijfveren van hun reis. Jürgens wees er in zijn werk ook op dat niemand kan ontkomen aan generalisaties en vooroordelen.⁵² Om de reisverhalen in oorspronkelijke context te kunnen plaatsen zullen wij daarom een overzicht geven van de levenslopen van de auteurs van de reisverhalen die door ons worden geanalyseerd in dit onderzoek. We zullen in deze biografieën ook aandacht hebben voor de receptie van het door hen geschreven verhaal.

---

⁵¹ Roeper V., Wildeman G., *op.cit.*, p.132

⁵² Jürgens H., *op.cit.*, p.18

JAN HUYGEN VAN LINSCHOTEN

Jan Huygen van Linschoten⁵³ werd omstreeks 1563 geboren te Haarlem. Toen hij zestien jaar oud was, ging hij zijn twee broers achterna en verliet hij het ouderlijke huis om zich te gaan vestigen in Spanje. Later trad hij in dienst van de Spaanse bisschop van Goa met wie hij meereisde naar Indië. Na het maken van nog enkele andere reizen vestigde hij zich in 1592 in het Nederlandse Enkhuizen. In 1594 nam hij deel aan een expeditie op de Noordelijke IJszee in de hoop een nieuwe zeeroute te vinden naar India. Het jaar daarop werd deze poging herhaald, maar wederom zonder succes. In 1611 overleed Jan Huygen van Linschoten in Enkhuizen waar hij de laatste jaren van zijn leven had gesleten als schatbewaarder.⁵⁴

In de loop van zijn leven schreef van Linschoten verschillende werken die handelden over zijn buitenlandse reizen. Zijn bekendste werk *'Itinerario'* verscheen voor het eerst in 1596 bij Cornelis Claeszoon in Amsterdam.⁵⁵ Het werk werd kort na publicatie uitgegeven in het Latijn, Engels, Duits en Frans.⁵⁶ Het werk bestond uit een compilatie van een aantal Portugese werken, maar het bevatte ook aantekeningen van van Linschoten zelf. Wat velen niet weten over *'Itinerario'* is dat het werk eigenlijk samen hoorde met drie andere verhalen van van Linschoten, namelijk met: *'Reys-geschrift'* verschenen in 1595, *'Een seker Extract'* verschenen in 1596 en *'Beschrijvinghe'* ook verschenen in 1596. Het is dit laatste deel van de bundel *'Itinerario'* dat wij hebben gebruikt in ons onderzoek.

De volledige titel van de *'Beschrijvinghe'* luidt: *'Beschrijvinghe van de gantsche Custe van Guinea Manicongo, Angola, Monotapa, ende tegen over de Cabo de S. Augustijn in Brasilien'*. Het werk werd ten vroegste geschreven op het einde van 1594 of in het begin van 1595.⁵⁷

---

⁵³ Bijlage 10, Portret van Jan Huygen van Linschoten;

[Http://en.wikipedia.org/wiki/Jan_Huyghens_van_Linschoten](http://en.wikipedia.org/wiki/Jan_Huyghens_van_Linschoten)

⁵⁴ Van den Branden F., Elberts W., Huberts W., Biographisch woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlansche letterkunde, Deventer, Van den Sigtenhorst, 1878, p.313; Van den Branden F., Frederiks J., Biographisch woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlansche letterkunde, Amsterdam, Veen, 1889, p.472

⁵⁵ Van Gelder R., Parmentier J., Roeper V., Souffrir pour parvenir : de wereld van Jan Huygen van Linschoten, Haarlem, Arcadia, 1998, p.168

⁵⁶ Pos A., So weetmen wat te vertellen als men oudt is. Over ontstaan en inhoud van het Itinerario, IN: Van Gelder R., Parmentier J., Roeper V., Souffrir pour parvenir : de wereld van Jan Huygen van Linschoten, Haarlem, Arcadia, 1998, p.135

⁵⁷ Ibid., p. 150

Ook in dit werk gebruikt van Linschoten soms gegevens die hij ontleent van anderen.⁵⁸ Er bestaan van de *'Beschrijvinghe'* vier verschillende versies van het werk. Waarom er zoveel versies bestaan is niet echt duidelijk, maar aan de hand van een aantal kleine ingrepen, zoals bijvoorbeeld de verandering van de gravure van het titelblad kan men afleiden dat de uitgever als doel had de opmaak van de werken van van Linschoten te uniformiseren.⁵⁹

Er werden van de *'Beschrijvinghe'* vier edities uitgegeven. De eerste twee edities werden uitgegeven in Amsterdam bij Cornelis Claeszoon, respectievelijk in 1596 en in 1605. De volgende twee edities werden gepubliceerd in Amsterdam in 1623 en in 1644 door Jan Evertszoon Cloppenburch.⁶⁰

Jan Huygen van Linschoten heeft een uitermate belangrijke rol gespeeld in de Nederlandse expansiegeschiedenis. Hij had een uitstekend observatievermogen en oog voor detail. Daarnaast was van Linschoten ook zeer begaafd in het tekenen van kaarten en prenten die vaak zijn werken verfraaiden.⁶¹ Aan het begin van zijn carrière was van Linschoten nog niet echt vertrouwd met de maritieme wereld. Maar naarmate de tijd vorderde, groeide ook zijn nautische kennis. In zijn werk *'Beschrijvinghe'* geeft van Linschoten een etnografische beschrijving van verschillende Braziliaanse stammen. Hij beschrijft de religie en de drink- en eetgewoonten van de Brazilianen, maar ook de Braziliaanse fauna en flora komen aanbod in zijn reisverhaal. De inhoud van zijn werken is vaak nuttig gebleken voor de schippers en zeelieden van de eerste Nederlandse voorcompagnieën. Niet alleen de Nederlanders hebben geprofiteerd van het pionierswerk van Jan Huygen van Linschoten. Ook de Engelsen en Fransen hebben dankzij de snelle vertalingen van *'Itinerario'* reeds in de eerste decennia van de zeventiende eeuw gebruik kunnen maken van dit werk ter voorbereiding van hun reizen.⁶²

---

⁵⁸ Huygen van Linschoten J., Beschrijvinghe van de gantsche custe van Guinea, Manicongo, Angola, Monotapa, ende tegen over de Cabo de S. Augustijn in Brasilien, Amstelredam, Cornelis Claeszoon, 1596, s.p.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Van Gelder R., Parmentier J., Roeper V., op.cit., pp.168-172

⁶¹ Van der Straaten H., op.cit., p.17

⁶² Parmentier J., In het kielzog van van Linschoten. Het Itinerario en het Reys-gheschrift in de praktijk, IN: Van Gelder R., Parmentier J., Roeper V., Souffrir pour parvenir : de wereld van Jan Huygen van Linschoten, Haarlem, Arcadia, 1998, pp. 152-167

DIERICK RUITERS

Dierick Ruiters is vermoedelijk geboren in Vlissingen of Middelburg.⁶³ Ruiters was een intellectuele duizendpoot, naast zeeman was hij ook krijgsman, astronoom en wiskundige.⁶⁴ Bovendien maakte hij verscheidene kaarten van de kusten van Brazilië die men nu nog steeds kan terugvinden in het rijksarchief in Den Haag.⁶⁵

Als schipper duikt Ruiters voor de eerste maal op in 1617. Hij voerde toen het commando uit over het schip *'De Blauwe Zee'*. Zijn schip zou ter hoogte van de kust van Rio de Janeiro overvallen worden door een aantal Portugezen. Iedereen aan boord, behalve Ruiters en een kleine scheepsjongen, Roelof Baro, werd brutaal vermoord. Ruiters werd daarop nog een aantal jaren vastgehouden als politieke gevangene van de Portugezen in Bahia.⁶⁶ Gedurende zijn gevangenschap was hij overgeleverd aan de wrede Portugezen, zo blijkt uit een verzoekschrift van de vrouw van Ruiters, Catharina Willems, die pleitte voor zijn vrijlating.⁶⁷ Na dertig maanden gevangenschap wist Ruiters te ontsnappen uit de gevangenis in Bahia en keerde hij terug naar huis. Ondanks het feit dat zijn gevangenschap geen pretje was, had hij wel veel bijgeleerd over Brazilië tijdens zijn gevangenschap. In 1623 verscheen zijn eerste werk *'Toortse der Zee-vaert'* een echte zeemansgids. Dit werk bevatte nautische, geografische en economische informatie over de westelijke kusten van Afrika, maar ook van de Braziliaanse kust. Het werk was vooral van belang omwille van de gedetailleerde beschrijving van de Portugese hoofdstad Bahia in Brazilië. Dit verklaart ook waarom Ruiters werd gevraagd deel te nemen aan de verovering van Bahia in 1624.⁶⁸ Tot 1630 bleef Ruiters nog in dienst van de West-Indische compagnie. Daarna zei hij het zeemansbestaan vaarwel

---

⁶³ Molhuysen P., Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, Volume III, Leiden, Sijthoff, 1911, p. 1104

⁶⁴ Van der Straaten H., op.cit., p.30

⁶⁵ Van der Aa A., Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt, Haarlem, Van Brederode, 1852, p. 600

⁶⁶ Teensma B., De Vries D. (e), Nederlands Brazilië in zicht. De Bahia documenten en de teksten van Soler en Baro geïllustreerd met kaarten en prenten, Leiden, Universiteitsbibliotheek, 2001, pp.14-15 (Kleine publicaties van de Leidense Universiteitsbibliotheek nr. 41)

⁶⁷ Willems C., Verzoekschrift van de vrouw van den schipper Dirck de Ruyter, om brieven van voorschrijving ten behoeve van haar man, gevangen zijnde in de Allerheiligen baai aan de autoriteit aldaar, 1618, IN: Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap, volume 2, Utrecht, Kemink en Zoon, 1879, pp. 112-113

⁶⁸ Teensma B.(d), The mission of Rudolph Baro in search of Nhandui in the Macagua mountains (1647), IN: Teensma B., Soler V., Documents in the Leiden University Library, Rio de Janeiro, Editora Index, 1997, pp. 15-16

en ging in dienst van de Zeeuwse kamer van de West-Indische compagnie te Middelburg.⁶⁹ Toch bleef Ruiters gefascineerd door de zeevaart, want in 1631 verscheen *'De platte of de pleynschaal verclaert'*. Een werk waarin hij een aantal zeevaartkundige problemen tracht op te lossen.

'Toortse der Zee-vaert' was door Dierick Ruiters geschreven met een doel. Het verhaal moest een gids worden voor zeevaarders die in de voetsporen van Ruiters wilden treden. In zijn reisverhaal legde Ruiters dan ook vooral de nadruk op de navigatie en de gewoonten van de inwoners van de vreemde landen waar hij geweest was. Maar Ruiters had ook aandacht voor de moeilijkheden die men kon hebben aan boord van een schip gedurende een lange zeereis en hoe men deze kon voorkomen.⁷⁰ Zoals reeds hierboven vermeld zijn Ruiters' beschrijvingen van de stad Bahia van groot belang geweest in het plannen van de aanval op deze stad in 1624. De beschrijving, gemaakt door Ruiters tijdens zijn verblijf, bevatte een gedetailleerde opsomming van de belangrijkste punten van de stad en beschreef ook de verschillende toegangswegen tot in de puntjes. Naast de stad Bahia beschreef Ruiters eveneens de steden Rio de Janeiro en Pernambuco. Ruiters had ook aandacht in zijn reisverhaal voor de verschillende bevolkingsgroepen die men aantrof in Brazilië. Zo geeft Ruiters een beschrijving van de Angolese neger-slaven van Brazilië en van het dagdagelijkse leven van de Brazilianen. De fauna en flora wordt ook beschreven, zij het iets minder gedetailleerd.⁷¹ Bovendien was de *'Toortse der Zee-vaert'* doorvlochten met wiskundig geografische gegevens van de bekende Portugees Manuel de Figueiredo, wat het werk bijzonder populair maakte bij militaire deskundigen.⁷² De populariteit van Ruiters werk wordt bevestigd door de verschillende edities die ervan verschenen zijn. De eerste druk van de *'Toortse'* verscheen in Middelburg in 1623, de tweede druk werd uitgegeven in 1648 en de derde en laatste druk verscheen in 1674.⁷³

---

⁶⁹ Brun S., Samuel Brun's Voyages of 1611-1620, IN : Jones A., German sources for West -African History (1599-1669), Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1983, pp.18-20 (*Studien zur Kulturkunde 66*)

⁷⁰ Ruiters D., *Toortse der Zee-vaert. Om te beseylen de Custen gheleghen bezuyden den Tropicus Cancri, als Brasilien, West-Indien, Guinae en Angola, &c., Vlissinghen, Marten Abrahamsz. Vander Nolck, 1623*, IN: Naber H. (ed.), Van Linschoten Vereeniging, deel VI,

's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1913, pp. 3-9

⁷¹ Ruiters D., art.cit., pp. 1-44

⁷² Van der Straaten H., op.cit., pp.30-31

⁷³ Van der Aa. A., op.cit., p.600

Johan van Dorth, zoon van Johan van Dorth ten Veehof en van Adriana van Pallandt van ter Horst, had reeds verschillende hoge militaire en civiele functies bekleed toen hij bevelhebber werd van het krijgsvolk op de vloot van Jacob Willekens.⁷⁴ Deze laatste was admiraal van de vloot die Bahia, de Portugese hoofdstad van Brazilië, moest gaan veroveren. Johan van Dorth zou de eerste gouverneur worden van het gebied dat door de Nederlanders werd veroverd. De Nederlanders zouden slagen in hun opzet, Bahia werd door hen veroverd. Maar dit zonder de hulp van kolonel Johan van Dorth, zijn schip dwaalde af in zee alvorens het Bahia kon bereiken. Na zijn aankomst in Bahia had van Dorth, als nieuwe gouverneur, meteen zijn handen vol met het in bedwang houden van zijn eigen troepen. Deze waren kort na de verovering van de stad aan het plunderen geslagen. Bovendien moest van Dorth er ook voor zorgen dat de verdediging van de stad weer op punt werd gesteld. Helaas heeft van Dorth zijn ambt als gouverneur niet lang kunnen uitoefenen, want een maand na zijn aankomst in Bahia is hij vermoord.⁷⁵ Tijdens een verkenningstocht buiten de stad is hij in een hinderlaag terecht gekomen en werd vermoord door de Spanjaard Padilla.⁷⁶

In het jaar van Johan van Dorth zijn dood verscheen *'Reys-boeck van het rijcke Brasilien, Rio de la Plata ende Magallanes'* in Dordrecht uitgegeven door Jan Canin. Op de titelpagina staat vermeld dat het verhaal dat de lezer hier te lezen krijgt eveneens de laatste reis is van de Heer van Dorth die vertelt over de verovering van Bahia. Het verhaal werd samengesteld door een persoon die liever anoniem wenste te blijven, want hij liet op de titelpagina van de publicatie enkel de initialen N.G. achter. Het hoofddoel van het werk was de lezer nuttige informatie verschaffen over de steden, de kust en de havens van Brazilië. Het werk was dus een soort reisgids voor mensen die zelf wilden reizen in Brazilië.⁷⁷ Met dit doel voor ogen worden de belangrijke steden Bahia, Pernambuco en 't Recief besproken. Daarnaast besteedt van Dorth ook aandacht aan het klimaat van Brazilië en de fauna en flora van het land. De voornaamste spijzen en dranken die worden geconsumeerd in Brazilië worden summier

---

⁷⁴ Ibid., p.294

⁷⁵ Menkman W., *op.cit.*, pp.53-56; Boxer C.(b), *op.cit.*, p.25

⁷⁶ Van der Aa. A., *op.cit.*, p.294

⁷⁷ Van Dorth J., *Reys-boeck van het rijcke Brasilien, Rio de la Plata ende Magallanes, daer in te sien is de gheleghentheyte van hare landen ende steden, haren handel ende wandel, met de vruchten ende vruchtbaerheyt der selver*, Dordrecht, Jan Canin, 1624, s.p.

besproken. Wat betreft de inwoners van Brazilië wordt er alleen gesproken over de indianen.⁷⁸

JOHANNES BAERS

Johannes Baers zag het levenslicht in Bergen-op-Zoom, in welk jaar dat precies was is onduidelijk. In 1605 werd hij benoemd tot predikant te Scherpenzeel. In 1610 predikte Baers in Fijnaart, negen jaar later vinden we hem terug in Vreeswijk. In 1625 verzocht de West-Indische compagnie Baers af te reizen naar Pernambuco in Brazilië om daar zieltjes te gaan winnen voor het ware geloof. In 1630 werd er in Amsterdam een verhaal van hem uitgegeven door Hendrick Laurentszoon, getiteld : *'Olinda, ghelegen int Landt van Brasil.'* In dit verhaal vertelt Baers over de woeste inname van de stad Olinda door de dappere troepen van de West-Indische compagnie. Na zijn terugkomst in 1632 zette hij zijn geestelijk ambt verder in Zoest. Waar hij actief bleef als predikant tot in 1645. In 1653 overleed Johannes Baers na een godvruchtig leven.⁷⁹

'Olinda, ghelegen int Landt van Brasil' is een voortreffelijke bron voor wat betreft de geschiedenis van de inname van Olinda en de kennis over deze stad.⁸⁰

ELIAS HERCKMANS

Elias Herckmans kwam ter wereld in 1596 te Amsterdam. Herckmans was een buitengewoon veelzijdig man. Naast zeeman was hij ook ontdekker, geleerde, dichter en historicus. Daarenboven kende hij goed Latijn, werkte hij vaak voor het toneel, hij zou later ook Russische geschiedenis gaan studeren.⁸¹ Voordat Herckmans op 39-jarige leeftijd in dienst van de West-Indische compagnie trad, was hij reeds vele jaren in dienst geweest van de Amsterdamse firma De Vogelaer waarvoor hij vaarde op Archangel.⁸² In de nazomer van 1635 reisde hij af naar Brazilië. Bij zijn aankomst in Brazilië werd Herckmans lid van de

---

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Van den Branden F., Elberts W., Huberts W., *op.cit.*, p.17

⁸⁰ Baers J., *Olinda ghelege int landt Brasil, in de capitania van Phernambuco*, Amsterdam, Hendrick Laurentszoon, 1630, s.p.

⁸¹ Worp J., Elias Herckmans, IN: *Oud Holland*, Volume 11, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1893, pp. 162-163

⁸² Molhuysen P., *op.cit.*, p. 579

Hoge Raad van Recief. Een aantal maanden daarna, meer bepaald in september van het jaar 1636, werd Herckmans benoemd tot gouverneur van Tamarica en Guiana. Nog een maand later werd hij eveneens gouverneur van Paraiba en Rio Grande.⁸³ In 1641 leidde Herckmans een expeditie die moest nagaan of de Braziliaanse bodem goud, zilver of andere delfstoffen bevatte. De expeditieleden vonden jammer genoeg geen kostbare stoffen. Ze ontdekten wel twee belangrijke natuurlijke geneesmiddelen.⁸⁴ In het begin van 1643 zou Herckmans samen met Brouwer afreizen naar Chili. Als er een bestand afgesloten was met de inwoners van Chili zou Brouwer terugkeren naar Brazilië terwijl Herckmans in Chili zou blijven om daar een oogje in het zeil te houden. Helaas draaide de expeditie uit op een mislukking door toedoen van Brouwer zijn wreedheden. Na de dood van Brouwer nam Herckmans het bevel over, maar de fouten die Brouwer had gemaakt bleken onherstelbaar. Op het einde van 1643 keerde Herckmans terug in 't Recief, waar hij al gauw de schuld kreeg van het mislukken van de expeditie. Nauwelijks twee weken na zijn terugkeer in Brazilië stierf de zwaar zieke Herckmans.⁸⁵

Het belangrijkste werk dat Herckmans als schrijver schreef, was het gedicht '*Der Zee-vaert Lof*'. Dit gedicht werd voltooid in 1633 en een jaar later gepubliceerd. Het werk was verdeeld in zes boeken. Het boek is geen staaltje van kunst met een grote K, maar het geeft wel blijk van de uitgebreide kennis van Herckmans. '*Der Zee-vaert Lof*' werd nooit herdrukt, het vijfde deel van het boek, dat handelde over Brazilië, werd wel opnieuw uitgegeven in 1641 door Isaac Burchoorn.⁸⁶ In ons onderzoek naar de Nederlandse beeldvorming over Brazilië hebben we gebruik gemaakt van één van de officiële documenten van Herckmans waarin hij vertelt over wat hij reeds allemaal gezien en beleefd heeft in Paraiba. Een deel van Brazilië waarvan hij vanaf 1636 gouverneur was. Uit dit geschrift van Herckmans blijkt dat hij tijdens zijn verblijf in Paraiba verliefd geworden was op het land, want hij prijst dit deel van Brazilië de hemel in. Hij spreekt over de liefelijke fauna en flora en over de zoete spijzen die men er aantreft. Hij beschreef ook de Tapuyas-stam die woonachtig waren in dit deel van Brazilië.⁸⁷

---

⁸³ Worp, art.cit., p.171

⁸⁴ Wennekes W., op.cit., p. 312

⁸⁵ Worp, art.cit., pp.171-177

⁸⁶ Ibid., pp.167-169

⁸⁷ Van Hilten (b), Generale Beschrijvinghe vande capitantie Paraiba, IN: Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap, volume 2, Utrecht, Kemink en Zoon, 1879, pp. 319-368

De werken van Herckmans zijn van groot belang geweest in de verspreiding van kennis over het land Brazilië en haar inwoners.⁸⁸

GERRIT GERBRANTSZOOM HULCK

Gerrit Gerbrantszoon Hulck was stuurman op het schip Haes. Het verhaal dat hij schreef, gaat over de zeden en gewoonten van een Braziliaans volk, de Stapoenjers. Het verhaal is door Hulck getekend in 1635, toch werd het pas in 1645 in 't Alckmaer uitgegeven samen met een ander reisverhaal. Namelijk met het verhaal van Johannes Megapolensem die schreef over de Mahakvase indianen uit Nieuw-Nederland. Waarschijnlijk gaven deze twee reizigers hun verhaal samen uit om de publicatiekosten te drukken.

JACQUES JOOSTEN

Jacques Joosten was van jongs af aan gebeten door de reismicrobe. Omdat hij de intentie had om later veel te gaan reizen wijdde hij zijn jeugd aan het studeren van verschillende talen. Later zou Joosten als tolk in verschillende landen rondreizen. In 1649 verscheen in Amsterdam een verzameling van zijn belangrijkste avonturen in het buitenland getiteld: *'De kleyne wonderlijcke werelt bestaende in dese keyserrijken, coningrijken en landen als Turkyen, Hungaryen, Poolen, Ruslant, Bohemen, Oostenrijk, Duytschlant, Hispanien, Vranckrijck, Italien, Engelandt, het landt van Beloften, het nieuwe Ierusalem en Bresilien'*.

Het voornaamste doel van dit werk was volgens Joosten zelf de honger naar het onbekende van de nieuwsgierige lezer stillen.⁸⁹ Joosten zijn werk is nogal redelijk chaotisch, hij springt werkelijk van de hak op de tak. In zijn werk schrijft Joosten over de indianen, de negers en de Portugezen. In zijn reisverhaal spendeert hij ook aandacht aan een aantal belangrijke

---

⁸⁸ Harmsen A., Barlaeus's description of the Dutch colony in Brazil, IN: Von Martels Z. (ed.), Travel fact and Travel Fiction : studie on fiction, literacy tradition, scholarly discovery and observation in travel writing, New York, Brill, 1994, pp. 158-169

⁸⁹ Van der Aa A., op.cit., p. 209; Joosten J., De kleyne wonderlijcke werelt bestaende in dese keyserrijken, coningrijken en landen als Turkyen, Hungaryen, Poolen, Ruslant, Bohemen, Oostenrijk, Duytschlant, Hispanien, Vranckrijck, Italien, Engelandt, het landt van Beloften, het nieuwe Ierusalem en Bresilien, Amsterdam, Dirk Uittenbroek, 1649, s.p.

plaatsen die werden bewoond door de Portugezen. De informatie die Joosten verschaft over de Braziliaanse fauna en flora is verwaarloosbaar.⁹⁰

JOHAN BLAER

Kapitein Johan Blaer was in dienst van de West-Indische compagnie toen hij schreef over zijn tocht naar de 'Palmares'. Deze 'Palmares' waren eigenlijk bosnegerdorpen die werden bevolkt door gevluchte neger-slaven. Deze dorpen waren een gevaar voor de stabiliteit van de Nederlandse overheersing, want vaak organiseerden de gevluchte slaven, die zich ophielden in deze dorpen, raids op naburige nederzettingen. Tegen deze bosnegers werden vaak Braziliaanse slavenjagers ingezet, die konden rekenen op een flinke premie voor elke gevluchte slaaf die ze de West-Indische compagnie brachten.⁹¹ Blaer was berucht omwille van zijn wreedheden tegenover de plattelandsbevolking van Brazilië, toch zou hij in Brazilië opklimmen tot kolonel. In 1645 zou hij krijsgévangene worden gemaakt tijdens de opstand der kolonisten. In augustus van datzelfde jaar zou hij door de Portugezen worden gefusilleerd uit wraak voor zijn gewelddadige optreden.⁹²

Zijn reisverhaal geeft ons een beter inzicht in de houding die sommige hooggeplaatste Nederlanders hadden tegenover de negers en de indianen die leefden in Brazilië.⁹³

PIETER VAN STRUCHT & JAN HOECK

In het jaar 1650 gingen Pieter van Strucht en Jan Hoeck samen met Pieter Persijn en nog een aantal andere gezellen in opdracht van de West-Indische compagnie naar de mijn in Rio Grande opzoek naar kostbare mineralen. Zowel Pieter van Strucht als Jan Hoeck schreven na afloop van hun reis een verslag over hun expeditie om de West-Indische compagnie op de

---

⁹⁰ Joosten J., *op.cit.*, s.p.

⁹¹ Gonsalves De Mello J., Teensma B., *op.cit.*, p.188-189

⁹² Deze informatie over het leven van kapitein Johan Blaer is me verschaft door de heer Teensma, professor te Leiden.

⁹³ Teensma B.(a), *Journael van de voyagie die capiteyn Johan Blaer gedaen heeft naer de Palmares*, s.l., s.d., 2004, 12 pp.

hoogte te houden van hun ontdekkingen.⁹⁴ Deze twee verhalen zijn uiterst interessant omdat ze handelen over dezelfde reis. Zo kunnen we nagaan of twee mensen afkomstig uit dezelfde cultuur, maar met een verschillende achtergrond hetzelfde stonden tegenover de reis die ze maakten. Bovendien geven deze verhalen ons ook een betere kijk op hoe deze Nederlanders stonden tegenover de negers en indianen, die ze meenamen op hun tocht.

Jan Hoeck was in dienst van de West-Indische compagnie. In de jaren 1644 en 1645 was hij belast met het onderhouden van diplomatieke betrekkingen met Nhandui, het opperhoofd van de Tarairiu-stam. In 1645 zou Jan Hoeck optreden als de kapitein van de indianen van Rio Grande. Hij stelde dat jaar een leger samen van honderdzestig soldaten van de WIC en tweehonderd indiaanse krijgers die als voornaamste taak hadden de Portugese guerrilla's in Rio Grande tegen te houden.⁹⁵ In 1650 ging Blaer als schout mee met de expeditie naar de mijn van Rio Grande.⁹⁶

Pieter van Strucht was eveneens in dienst van de West-Indische compagnie als militair ingenieur van 1647 tot en met 1650. Op 13 december 1647 zou hij met zijn familie aan boord gaan van een schip met eindbestemming Brazilië. Hij maakte kaarten in opdracht van de WIC en nam ook deel aan expedities.⁹⁷

ROELOF BARO

Roelof Baro werd waarschijnlijk geboren in het jaar 1610 in Amsterdam.⁹⁸ In 1617 scheepte hij als zevenjarige jongen in aan boord van het schip '*De Blauwe Zee*' dat onder het commando van Dierick Ruiters stond. Het schip van Ruiters werd voor de kust van Rio de Janeiro overvallen door een stel Portugezen en de hele bemanning, uitgezonderd Dierick Ruiters en de kleine Roelof Baro, werden vermoord. De jonge Baro belandde zo op zevenjarige leeftijd in een dorp bewoond door indianen die Tupi spraken, waar hij al snel hun taal en zeden

---

⁹⁴ Teensma B. (b), Copie vant journael gehouden bij den ingenieur Pieter van Strucht op de reise naer de mine in Rio Grande, 's-Gravenhage, s.d., 2005, 6 pp.; Teensma B.(c), Journaal van de reis naar de mijn liggende in Rio Grande, door schout Jan Houck, 's-Gravenhage, s.d., 2005, 4 pp.

⁹⁵ Meuwese M., 'For the peace and well-being of the country': Intercultural mediators and Dutch-Indian relations in New Netherland and Dutch Brazil, 1600-1664, Indiana, s.d., 2003, pp.242 (<http://etd.nd.edu/ETD-db/theses/available/etd-09272003-05338/unrestricted/MeuweseMP092003.pdf>)

⁹⁶ Teensma B. (c) , op.cit., p.1

⁹⁷ Zandvliet C., Mapping for money: maps, plans and topographic paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1998, p.302

⁹⁸ Teensma B. (d), op.cit., p.20

leerden. Baro zou zich op volwassen leeftijd aanbieden bij de West-Indische compagnie, waar hij in dienst trad als bemiddelaar tussen de kannibalistische Tarairiu-stam en de Nederlanders. De Nederlandse bevelhebbers hechtten veel belang aan het bongenootschap van de Tarairiu, omdat deze de grenzen van het achterland van Portugezen vrijwaarden. Ondanks het feit dat Baro het overgrote deel van zijn leven spendeerde in Brazilië blijkt dat hij op 15 oktober 1644 huwde in Amsterdam met Lobberich Wybrantsdochter. Baro stierf op 38-leeftijd in Brazilië.⁹⁹

Van Roelof Baro is slechts één tekst bewaard gebleven, namelijk de Franse vertaling van het verslag dat Baro schreef over een expeditie die hij deed tussen april en juli van het jaar 1647 in opdracht van de West-Indische compagnie. Het Nederlandse origineel werd vertaald door de Franstalige Pierre Moreau en in 1651 in Parijs uitgegeven.¹⁰⁰ Deze editie bevatte ook nota's van Claude Barthélemy Morisot. De tekst van Baro wordt beschouwd als één van de beste bronnen om inzicht te verwerven in de zeden en gewoonten van de indianen. Eén van de verdiensten van zijn verhaal is dat hij de indianen niet veroordeeld, dit is dan weer te wijten aan het feit dat hij opgegroeid is bij de indianen waardoor hij hun levensstijl als normaal beschouwd.¹⁰¹

PIERRE MOREAU

Pierre Moreau werd geboren in Paray-le-Monial.¹⁰² Hij had een voorliefde voor avontuur en reisde heel Europa door. Op één van zijn tochten werd hij gevangen genomen en veroordeeld tot de strop. Gelukkig slaagde hij erin te ontkomen aan zijn straf. Moreau belandde rond 1643 in Nederland, waar hij zich meester maakte van de Nederlandse taal. In 1646, na een driejarig verblijf in Nederland, trad hij in dienst van de nieuwe gouverneur van Brazilië, Michiel van Goch, als secretaris-geheimschrijver. Hij verbleef twee jaar in Brazilië en maakte gedurende zijn verblijf aantekeningen van alles wat hij had gezien en meegemaakt. Na zijn verblijf in Brazilië keerde Moreau terug naar Frankrijk. In 1651 werd in Parijs zijn werk '*Histoire des derniers troubles du Bresil entre les Hollandais et les Portugais*' uitgegeven. Een

---

⁹⁹ Teensma B. (d), *op.cit.*, p. 20

¹⁰⁰ Teensma B. (e), *op.cit.*, pp.12-15

¹⁰¹ Teensma B. (d), *op.cit.*, p.15

¹⁰² Van der Aa. A, *op.cit.*, p.1050

jaar later verscheen in Amsterdam een Nederlandse vertaling van dit werk van de hand van Glazemaker, getiteld: ' *Klare en waarachtige beschrijving van de leste beroerten en afoal der Portugezen in Brasil, daar in d'oorsprong dezer zwarigheden en oorlogen klargeijk vertoont worden.*' Pierre Moreau zou naast zijn eigen verhaal, ook het Nederlandstalige verhaal van Roelof Baro vertalen en uitgeven in Parijs in 1651. In 1660 stierf Pierre Moreau na een rijkelijk gevuld leven in 1660.¹⁰³

Moreau schreef in zijn reisverhaal over vele verschillende aspecten van Brazilië. Hij schreef onder andere over de vijandigheden tussen de Nederlanders en de Portugezen en over de Portugese lafhartigheid. Moreau beschreef ook het godsdienstige klimaat van Brazilië. Daarnaast besteedde hij ook aandacht aan een aantal minderheidsgroepen die leefden in Brazilië, zoals de negers en de joden.¹⁰⁴

NICOLAUS DE GRAAFF

Nicolaus de Graaff werd geboren te Egmond-aan-Zee. Hij studeerde op jonge leeftijd voor heelmeeester. Later trad hij als chirurgijn in dienst van de Verenigde Oost-Indische compagnie.¹⁰⁵ Ook de West-Indische compagnie deed beroep op zijn capaciteiten als heelmeeester. De Graaff zou maar liefst aan zestien reizen deelnemen. Een halve eeuw lang vaarde hij naar alle uithoeken van de wereld. Hij reisde vijfmaal naar het gebied af dat in handen was van de VOC. Later zette hij voet aan wal in Brazilië. Hij zou ook meevechten in de Oostzee tegen de Zweden, in de Middellandse zee tegen de Turken en op de Noordzee tegen de Engelsen. Uiteindelijk zou hij uit nieuwsgierigheid ook meegaan op een expeditie naar Spitsbergen. Naast een doorwinterde zeebonk was de Graaff ook nog een familieman. Na al zijn reizen kon hij steeds thuiskomen bij zijn vrouw en vier kinderen.¹⁰⁶ Bovendien

---

¹⁰³ What a wonderfull world! Manuscripts, printed books, globes: travels, voyages, discoveries, atlases, natural history, architecture and gardens, navigation and related fields, Utrecht, Antiquariaat Forum, 1998, p.78 (*Forum antiquarian booksellers. Catalogue 105*); Tempting horizons: voyages, expeditions, travels, atlases and navigation (1490-1890), Utrecht, 't Goy, 2003, p.55 (*Forum antiquarian booksellers. Catalogue 108*)

¹⁰⁴ Moreau P., *Klare en waarachtige beschrijving van de leste beroerten en afval der Portugezen in Brasil, daar in d'oorsprong dezer zwarigheden en oorlogen klargeijk vertoont worden*, IN: Verzamelband reisverslagen, Amsterdam, Jan Hendrikszoon & Jan Riewertszoon, 1652, s.p.

¹⁰⁵ Van den Branden F., Frederiks J., *op.cit.*, p.292

¹⁰⁶ Warnsinck J., Reisen van Nicolaus De Graaff. Gedaan naar alle gewesten des Werelds. Beginnende 1639 tot 1687 inclus, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1976, p. XI, (*Van Linschoten Vereeniging, deel XXXIII*)

bouwde de Graaff in zijn thuishaven, Egmond-aan-Zee, nog een politieke carrière uit. In 1675 werd hij benoemd tot schepen. In 1681 had de Graaff het zelfs tot burgemeester van Egmond-aan-Zee geschopt. In dat zelfde jaar huwde hij ook voor een tweede maal, zijn eerste vrouw was overleden in 1680. Wanneer Nicolaus de Graaff gestorven is, is niet echt duidelijk. Wat we wel met zekerheid weten is dat hij gestorven is na de eerste uitgave van zijn boek *'Reysen na Asia, Africa, America en Europa.'* in 1701 en voor de tweede druk van dit werk in 1704.¹⁰⁷

Nicolaus De Graaff schreef na afloop van zijn leven als wereldreiziger *'Reysen na Asia, Africa, America en Europa'* waarin hij verslag uitbrengt over alle zestien reizen die hij ondernam in dienst van de VOC of van de WIC. Het is vooral de vijfde reis die de Graaff beschreef in zijn werk die ons interesseert, want deze handelt over zijn reis naar Brazilië. Het voornaamste doel van deze reis was de Portugezen zoveel mogelijk schade te berokkenen.¹⁰⁸ De Graaff beschrijft in zijn verhaal over Brazilië ook nog een gevecht tussen de Nederlanders en de indianen.¹⁰⁹

Het feit dat het reisverhaal van de Graaff reeds in 1704 een tweede druk kende en in 1719 werd vertaald naar het Frans, bewijst dat het reisverhaal vrij populair was.¹¹⁰

ARNOLDUS MONTANUS

Arnoldus of Adrianus Montanus, die eigenlijk van den Berg noemde, werd geboren in Amsterdam waar hij omstreeks 1625 het levenslicht zag. In zijn jeugd studeerde Montanus aan het Staten-college te Leiden.¹¹¹ Hij behaalde daar eerst het diploma theologie, later studeerde hij met succes filosofie.¹¹² Na zijn studies werd hij in 1653 predikant in Schellingwoude. In november van het jaar 1667 verhuisde hij naar Schoonhoven waar hij predikant was en rector van de Latijnse school. Montanus overleed in 1683.¹¹³

Montanus schreef in de loop van zijn leven verschillende werken. Naast kerkelijke geschriften schreef hij ook een aantal biografieën en werken over de geschiedenis van de

---

¹⁰⁷ Warnsinck J., *op.cit.*, pp. XVIII-XIX

¹⁰⁸ *Ibid.*, p. XXIII

¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 35-39

¹¹⁰ Van den Branden F., Frederiks J., *op.cit.*, p.292; Warnsinck J., *op.cit.*, p. XIX

¹¹¹ Van den Branden F., Elberts W., Huberts W., *op.cit.*, p.363

¹¹² Van der Aa. A., *op.cit.*, p.1006

¹¹³ Van den Branden F., Elberts W., Huberts W., *op.cit.*, p.363

Nederlanders op zee. Montanus heeft nooit zelf gereisd. Hij haalde zijn informatie over vreemde landen bij de echte reizigers en niet bij de minste. Montanus was tijdens zijn leven bevriend met admiraal Michiel de Ruyter, die hem vaak aan informatie hielp voor zijn publicaties.¹¹⁴

Het werk van Montanus dat ons, in het kader van ons onderzoek, vooral interesseert is:

'De nieuwe en onbekende wereld of beschrijving van America en 't Zuidland vervattende d'oorprong der Americaenen en Zuid-landers, gedenkwaerdige togten derwaerds.' Dit werk werd uitgegeven in 1671 te Amsterdam. Montanus droeg deze publicatie op aan Johan Maurits van Nassau, die erin was geslaagd om Nederlands Brazilië te doen opleven, zij het slechts voor een korte periode. Voor deze compilatie baseerde Montanus zich vooral op het werk van Johannes de Laet. Twee jaar na de eerste publicatie van dit werk werd het in Amsterdam uitgegeven door Dapper in het Duits. De Duitse versie van Montanus werk was getiteld: *'Unbekannte Neue Welt.'*¹¹⁵ Aan de hand van de nu nog bestaande officiële documenten van de West-Indische compagnie is Montanus' werk betrouwbaar gebleken wat betreft de gegevens dat het bevat over Nederlands Brazilië.¹¹⁶ Het werk van Montanus is zeer gedetailleerd en uitgebreid. Het is een belangrijke bron voor het bestuderen van de relatie tussen de Nederlanders en de Portugezen enerzijds en de relatie tussen de Nederlanders en de indianen anderzijds.¹¹⁷

JOHAN NIEUHOFF

Johan Nieuhoff¹¹⁸ werd geboren op 22 juli in 1618 te Uelzen. Op 20-jarige leeftijd trad hij in dienst van West-Indische compagnie. Het doel van Nieuhoff was als handelaar zijn geluk te beproeven in Brazilië. Na zijn negenjarig verblijf in Brazilië verbleef hij ook nog een tijdje in Batavia en in 1655 was hij terug te vinden in China. In 1657 keerde hij even huiswaarts, maar een jaar later troffen we Nieuhoff wederom aan in Oost-Indië. Hij reisde tot 1670 rond in Oost-Indië, daarna keerde terug naar Amsterdam. In 1671 reisde hij nogmaals naar Indië,

---

¹¹⁴ Van den Branden F., Frederiks J., op.cit., p.528

¹¹⁵ Van der Aa. A, op.cit., p.1006

¹¹⁶ Meuwese M., op.cit., p.115

¹¹⁷ Montanus A., De nieuwe en onbekende wereld of beschrijving van America en 't Zuidland vervattende d'oorprong der Americaenen en Zuid-landers, gedenkwaerdige togten derwaerds, 't Amsterdam, Jacob Meurs, 1671, 585 pp.

¹¹⁸ Bijlage 11, Portret van Johan Nieuhoff; Nieuhoff J., Johan Nieuhoffs gedenkweerdige Brasiliaense zee-en lantreise behelzende al het geen op dezelve is voorgevallen benefens een bondige beschrijving van gantsch Neerlants Brasil, Amsterdam, Jacob Meurs, 1682, s.p.

alvorens zijn eindbestemming te bereiken maakte Nieuhof een tussenstop in Madagascar. Hier wilde Nieuhof nieuwe handelsbetrekkingen aanknopen met de inwoners. Helaas kwamen deze onderhandelingen hem duur te staan, op acht oktober 1672 werd Nieuhof door de inboorlingen vermoord.¹¹⁹

Na de dood van Nieuhof rolden er nog drie werken van hem van de pers. Het eerste werk dat verscheen was *'Johan Nieuhofs gedenkweerdige Brasiliaense zee-en lantreise behelzende al het geen op dezelve is voorgevallen beneffens een bondige beschrijving van gantsch Neerlants Brasil.'* Het werk werd uitgegeven door Hendrik Nieuhof, de broer van Johan. Het werk van Nieuhof is nuttig voor wat betreft de periode van 1644-47. Johan Nieuhof combineerde hier zijn eigen kennis met de gegevens die hij haalde uit officiële documenten. Het werk van Nieuhof is onbetrouwbaar voor wat betreft de jaren 1648-49. Waarschijnlijk was dit deel van zijn werk nog niet af toen hij vermoord werd op Madagascar. Door de inaccurate informatie die Nieuhof geeft over de jaren 1648-49 komt hij over als een incapabele observeerder en schrijver. Toch treft Johan Nieuhof hier geen schuld, hij was weldegelijk een intelligent man en een knappe observeerder. Zijn werk is even waardevol als dat van Johannes de Laet en Casper Barlaeus. Het is de fout van zijn broer, Hendrik, hij had het werk van Johan beter moeten controleren alvorens hij het uitgaf.¹²⁰ Het werk van Johan Nieuhof gaat uitgebreid in op de Braziliaanse fauna en flora en de verschillende bevolkingsgroepen die in Brazilië leefden in deze periode.¹²¹

SIMON DE VRIES

Simon de Vries werd geboren in 1630.¹²² Hij was schoolmeester in Utrecht. Naast lesgeven hield de Vries zich bezig met schrijven. Hij publiceerde eigen werk en gedichten, maar maakte ook vaak vertalingen van andere werken. De Vries was vooral gespecialiseerd in het samenstellen van aardrijkskundige werken en de aanverwante reisverhalen. Wanneer de

---

¹¹⁹ Van den Branden F., Elberts W., Huberts W., *op.cit.*, p.378

¹²⁰ Boxer C. (b), *op.cit.*, pp. 294-295

¹²¹ Nieuhof J., *op.cit.*, s.p.

¹²² Bijlage 12, Portret van Simon de Vries; http://www.dbnl.org/auteurs/portret/vrie047_p01.gif

Vries gestorven is, is onduidelijk. Hij was alleszins gezegend met een lang leven, want hij overleed pas in het begin van de achttiende eeuw.¹²³

Het reisverhaal dat de Vries publiceerde in 1682 getiteld : '*Curieuse aenmerckingen der bysonderste Oost- en West-Indische verwonders-waerdige dingen. Nevens die van China, Africa en andere gewesten des wereld.*' , is een compilatie van verschillende reisverhalen van de voornaamste reizigers uit die tijd. Het reisverhaal over Brazilië is gebaseerd op het verhaal van een Nederlander, genaamd Floris, die in Brazilië leefde. De Vries schrijft in zijn verhaal over Brazilië voornamelijk over het Braziliaanse klimaat en de fauna en flora van het land. Aan de bevolking van Brazilië schenkt hij weinig of geen aandacht.¹²⁴

6. Deelbesluit

De bronnen waarvan we in ons onderzoek gebruik maken zijn reisverhalen. Met de term '*reisverhaal*' verwijzen we naar een verhaal dat kan variëren van een beknopt, eerder zakelijk verslag van een reis, tot een iets uitgebreidere, persoonlijke beschrijving van een reis, die zelfs imaginair kan zijn. Omdat we onderzoek doen naar de beeldvorming van de Nederlanders over Brazilië en haar verschillende inwoners zullen we ons vooral toespitsen op de etnologische en de natuurkundige beschrijvingen, die in de verschillende reisverhalen vervat zitten. Reisverhalen waren populair in de zeventiende-eeuwse Republiek, daar getuigen de vele oplagen van. De reisliteratuur speelde naast andere media een vooraanstaande rol in de beeldvorming van de Nederlanders over ongekende gebieden en volkeren. En ondanks het feit dat niet iedereen in contact kwam met reisverhalen of koloniale producten, kunnen we besluiten dat deze weldegelijk een grote invloed hadden op het dagdagelijkse leven in de Republiek. Wat betreft de waarde van het reisverhaal voor historische onderzoek stellen we vast dat de bron op twee manieren kan worden gebruikt. Als directe bron kan een reisverhaal ons meer vertellen over de eerste ontmoetingen tussen twee culturen. Er zal dan vooral aandacht zijn voor de andere cultuur. Als directe bron kan het reisverhaal ook gegevens verschaffen over de meer praktische kanten van een reis, zoals bijvoorbeeld de vervoersmiddelen die men gebruikte. Men kan een reisverhaal ook

---

¹²³ Van den Branden F., Elberts W., Huberts W., op.cit., p.625

¹²⁴ De Vries S., Curieuse aenmerckingen der bysonderste Oost- en West-Indische verwonders-waerdige dingen. Nevens die van China, Africa en andere gewesten des werelds, Utrecht, Johannes Ribbius, 1682, s.p.

gebruiken als een indirecte bron om meer te weten te komen over de mentaliteit van de reiziger. Want vaak zal een reiziger in zijn reisverhaal meer prijsgeven over zichzelf dan dat hij eigenlijk intendeerde. In ons onderzoek zullen we het reisverhaal gebruiken als indirecte bron om de beeldvorming van de Nederlanders te reconstrueren. We proberen ons hier wel te hoeden voor het maken van generalisaties.

De auteurs van onze reisverhalen kunnen we indelen in twee grote groepen: zij die in dienst waren van de West-Indische compagnie (65%) en zij die niet in dienst waren van de WIC (29%). Sommige van de reizigers schreven hun reisverhaal anoniem (6%), dit kwam dus niet zo vaak voor.

De auteurs die in dienst waren van de WIC kunnen we beroepsmatig onderverdelen in militairen en functionarissen (72%), predikanten (9%), chirurgijns (9%) en kooplieden (9%).

De auteurs die niet in dienst waren van de compagnie oefenden allen een ander beroep uit: avonturier/ontdekker, tolk, stuurman, schoolmeester en predikant. Twee van de auteurs die niet in dienst waren van de WIC zijn compilatoren, die het gebied dat ze beschrijven nooit zelf bezocht hebben.

Deel III : De algemene beeldvorming over de Nieuwe Wereld en over Brazilië

1. De geografische kennis voor de grote ontdekkingsreizen

De Vroegmoderne Tijden is een periode in de geschiedenis waarin de werkelijkheid en de mythe vaak hand in hand gingen. Ook het geografische wereldbeeld van de vroegmoderne mens was fantasierijk. De wereld was volgens de mensen in de Vroegmoderne Tijden bezaaid met mythische landen en werd bewoond door tot de verbeelding sprekende aardbewoners. De geografische kennis in deze periode werd dan ook sterk beïnvloed door de ideeën van mensen uit de Klassieke Oudheid en door christelijke opvattingen.

Het is bijna onbegonnen werk om een beknopt en toch goed beeld te geven van de geografische kennis voor de grote ontdekkingen, want er zou niet alleen aandacht moeten worden besteed aan de interactie tussen de cartografie, de navigatie en de scheepvaart. Men zou ook rekening moeten houden met tegenstrijdige opvattingen en het samengaan van wetenschappelijke kennis met mythische elementen. De situatie wordt nog onoverzichtelijker doordat ideeën van Antieke of Arabische herkomst voorkwamen naast de christelijke opvattingen. Bovendien gingen ook de ervaringen van de eerste reizigers invloed beginnen uitoefenen op het geografische wereldbeeld.

Reeds in de Klassieke Oudheid geloofden de Grieken dat de aarde een bol was, in plaats van een platte schijf. Dankzij de herontdekking van de werken van de geleerden uit de Klassieke Oudheid geloofden de meeste intellectuelen aan de vooravond van de grote ontdekkingsreizen dat de aarde bol was. Het door God geschapen universum werd voorgesteld als een grote bol die bestond uit twee concentrische sferen. De eerste en verste sfeer was beter bekend onder de benaming '*hemelse sfeer*'. Deze sfeer bevatte de hemellichamen die zich op een cyclische manier bewogen. De tweede of '*aardse sfeer*' bevatte moeder aarde en was opgebouwd uit vier elementen: aarde, water, vuur en lucht. De aarde werd voorgesteld als een '*Orbis Terrarum*' of een soort eiland dat langs alle kanten werd omgeven door zeeën. Bij de Grieken was men ervan overtuigd dat dit '*Aardeiland*' ,dat zich op het noordelijk halfrond van de wereld bevond, vrij klein moest zijn. Volgens een aantal Griekse geleerden zou er ook een eiland zijn geweest op het zuidelijke halfrond, dit werd bewoond door de zogenaamde '*Antipoden*'. Deze laatsten waren mogelijk een ander soort

van mensen dan die van de toen gekende wereld. Voor de christenen was de hypothese van de Antipoden onaanvaardbaar, vermits ze in strijd was met de Bijbel en met het idee van de eenheid van de mensheid. Voor een compromis tussen het klassieke wereldbeeld en de Bijbelse teksten zorgde Pierre d'Ailly. Hij was de auteur van het in 1483 voor het eerst in druk verschenen *'Imago Mundi'*. Het werk was een compilatie van de geografische kennis van de Klassieke oudheid en Arabische schrijvers, vermengd met Bijbelse citaten en apologetische beschouwingen.¹

Naast het zuiden had ook het westelijke deel van de wereld in de loop van de vijftiende eeuw een mythische betekenis gekregen.² Ondanks het feit dat men in de joods-christelijke traditie lang tijd had gedacht dat het aardse paradijs in het Oosten lag, namelijk in Ethiopië, begon men in de loop van vijftiende eeuw meer en meer in westelijke richting te denken.³ Dit gebeurde onder invloed van de teksten van een aantal klassieken, waaronder die van Plato. Deze laatste situeerde het legendarische eiland *'Atlantis'* in het westen. Ook de *'Tuin der Hesperiden'* en de *'Eilanden der Gelukzaligen'* plaatste Plato in dit deel van de wereld. In de vroege middeleeuwen versterkten Keltische reizigers de mythische betekenis van het Westen, want in het zuidwesten van de Atlantische Oceaan zou Sint-Brandaan een paradijselijk eiland hebben aangetroffen. Weliswaar had het Westen in Europa niet louter een positieve betekenis. Het was immers de plek waar de zon onderging en dus ook van de duisternis en de dood. Tegelijkertijd kon het Westen symbool staan voor vernieuwing en wedergeboorte. De ambivalente betekenis van het westen verklaart waarom het in de mythische geografie van de Oude Wereld zo'n sterk beladen richting was.⁴

Het geografische wereldbeeld van de mens in de periode voor de grote ontdekkingen werd ook beïnvloed door Klassieke opdeling van de gekende wereld. De geleerden uit de Klassieke Oudheid deelden de gekende wereld op in drie landmassa's. Deze massa's werden op hun beurt, door Macrobius, opgedeeld in verschillende klimaatzones, namelijk twee poolzones, een equatoriale zone en twee gematigde zones. De gematigde zones werden

---

¹ Lemaire T., De indiaan in ons bewustzijn. De Ontmoeting van de Oude met de Nieuwe wereld, Baarn, Uitgeverij Ambo, 1986, pp. 18-19

² Ibid., p. 19

³ Baudet H., Paradise on earth. Some Thoughts on European Images of non-European Man, New Haven, Yale University Press, 1965, p. 15; Lemaire T., op.cit., p. 20

⁴ Lemaire T., op.cit., pp. 19-20

bewoond, terwijl de poolgebieden en de equatoriale zone onbewoond waren, omwille van de ongunstige klimatologische condities van deze gebieden.⁵ Zoals reeds eerder gezegd geloofden sommige Klassieken, zoals Ptolemaeus, dat in de gematigde zone ten zuiden van de evenaar de Antipoden leefden.

Ook de evolutie binnen de cartografie tijdens de Vroegmoderne Tijden had een invloed op het geografische wereldbeeld in Europa. Vooral de herontdekking van de werken van Ptolemaeus speelden hierin een belangrijke rol. In zijn werk getiteld '*Geographia*' beschreef hij de cartografische en geografische kennis van de Klassieke Oudheid. Het werk kende vele heruitgaven in de zestiende eeuw. Deze werden dikwijls aangevuld door nieuw ontdekte gebieden.

Niet alleen de wedergeboorte van de Klassieke Oudheid, maar ook de strijd tegen de islam heeft een rol gespeeld in de vorming van het geografische wereldbeeld in de Vroegmoderne Tijd. De zee-en landreizen die in de late Middeleeuwen en in de Vroegmoderne Tijden werden ondernomen, werden immers gestimuleerd door de geopolitieke situatie van het Middellandse Zeegebied. Door de toenemende macht van de islamieten moest men in de Mediterrane wereld wel op zoek gaan naar nieuwe handelsroutes. De zoektocht naar nieuwe handelswegen leidde al gauw tot de ontdekking van nieuwe land-en zeewegen, die het geografische beeld van de vroegmoderne mens stukje bij beetje zouden hervormen.⁶ Toch zou het duren tot na de ontdekking van de Nieuwe wereld vooraleer de mens uit de vroegmoderne tijd openstond voor een open en dynamisch wereldbeeld.

2. De etnografische kennis voor de grote ontdekkingsreizen

De kennis die men had over mensen die buiten de christelijke wereld leefden was, net zoals de geografische kennis, voornamelijk afkomstig uit de Klassieke oudheid. Het ging meestal om mythische wezens. Deze hebben een belangrijke invloed gehad op het beeld dat men had van de '*ander*' in de Vroegmoderne Tijden. In de Renaissance zullen de opvattingen uit de

---

⁵ Honour H., The new golden land, New York, Pantheon Books, 1975, p. 84

⁶ Lemaire T., op.cit., p. 22

Klassieke Oudheid vaak in een christelijk kleedje worden gestopt. De geschriften van Herodotus en Plinius waren de belangrijkste bronnen wat betreft de voorstelling van de 'ander' in de Renaissance.

De Griek Herodotus, die leefde in de vijfde eeuw voor Christus, schreef een van de oudste (gekend) reisverhalen: '*Historias*'. Zijn verhaal bestaat voornamelijk uit geografische en etnografische optekeningen. Herodotus heeft in zijn carrière als schrijver zo'n honderdtal stammen beschreven. Men zou kunnen stellen dat Herodotus de eerste antropoloog ooit was. In zijn werken over de verschillende, vreemde stammen ging hij steeds na welke invloed het klimaat op het volk had en onderzocht hij de gewoonten van de stam in kwestie. Het belang van Herodotus werk ligt hem vooral in het feit dat hij criteria gebruikte om volkeren van elkaar te onderscheiden. Hij keek bij elk volk naar de afkomst, taal, religie en gewoonten in kledij, eten en wonen. Ook had Herodotus aandacht voor de meer culturele aspecten van de vreemde samenleving. Zo beschreef hij onder andere de huwelijksgebruiken, religieuze rites en begrafenisrituelen van de volkeren. Deze categorieën worden de dag van vandaag nog steeds gebruikt in de antropologie. Bovendien zullen we ze zelf gaan hanteren in onze bronnenanalyse.

Het werk van Herodotus werd pas in 1474 naar het Latijn vertaald door Lorenzo Valla, daarvoor was het werk niet gekend in Europa. De mensen hadden geholpen bij de vertaling en de reconstructie van het werk hadden slechts delen van het origineel overgenomen. Zo kwam het dat in de eerste Latijnse versie van '*Historias*' er vooral beschrijvingen van ongeciviliseerde stammen terug te vinden waren of met andere woorden stammen waarvan Herodotus het minste wist.⁷ Het spreekt voor zich dat deze beelden van Herodotus een invloed hebben gehad op de Europese beeldvorming in de pre-Columbiaanse periode.

Plinius de oudere, een Romeins historicus en geograaf, was werkzaam rond het begin van de christelijke jaartelling. Zijn werk inspireerde vele encyclopedisten uit de Vroegmoderne Tijden. In zijn voornaamste werk '*Naturalis historiae*' gaf Plinius een uitvoerige beschrijving van vrijwel alle in zijn tijd bekende '*res naturae*' of zaken van de natuur. In zijn werk vertelde

---

⁷ Hodgen M., Early anthropology: in the sixteenth and seventeenth centuries, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1971, p. 28 (Pennsylvania paperbacks 1014)

hij over sterrenkunde, geografie, planten, magische gesteenten en zelfs monsters die aan de uithoeken van de aarde zouden leven.⁸ Het grootste verschil tussen Herodotus en Plinius was, dat deze laatste weinig aandacht schonk aan de gebruiken van de mens. Hij gaf wel een opsomming van de menselijke aardbewoners, maar verder dan dat kwam hij niet. Plinius was allesbehalve geïnteresseerd in criteria om verschillende culturen van elkaar te kunnen onderscheiden. Het enige wat men in zijn werk kon terugvinden om verschillende volkeren van elkaar te kunnen onderscheiden waren scheldwoorden, zoals nomaden, kannibalen, holbewoners, enzovoort. Plinius de oudere was vooral geboeid door het onnatuurlijke in de mens. Ook de navolgers van Plinius lieten hun fantasie de vrije loop wanneer ze rare 'menselijke' wezens gingen beschrijven. Er bestonden volgens hen heel wat rare vogels op de aarde, zoals: Garamantes met hun vrije seksuele opvattingen, de Augiles die de onderwereld aanbaden, de Gamphastes die naakt rondliepen, niet vochten en zoveel mogelijk vreemdelingen uit de weg gingen. Men had dan ook nog de Satyres, half mens, half dier, de hoofdenloze Blemmyae met ogen in de borstkas, enzovoort. Plinius incorporeerde in zijn werk ook wezens die Herodotus reeds beschreven had, namelijk de eenogige Arismaspi, de Scythen van de Zwarte Zee en de Thibii die een dubbele pupil hadden in hun oog. Al de legendarische figuren van Plinius worden aangeduid met de term '*Plinische Rassen*'. Merkwaardig voor een geleerd man als Plinius is dat hij nooit twijfelde aan het bestaan van al deze abnormale creaturen.⁹

De bekendste opvolgers van Plinius waren Pompnius Mela en Solinus, die respectievelijk leefden in de eerste eeuw voor Christus en in de derde eeuw. Mela zal in zijn werk '*De situ orbis*' de wezens van Herodotus en Plinius beschrijven en er een aantal nieuwe aan toevoegen. Solinius zal op zijn beurt in '*De mirabilibus mundi*' vreemde volkeren in hun natuurlijke habitat beschrijven.¹⁰ De ongebreidelde fantasie van zowel Mela als Solinus zullen een grote invloed hebben op het Middeleeuwse denken over de '*ander*'.

De beschrijvingen van vreemde volkeren door de intellectuelen in de Klassieke Oudheid worden gekenmerkt door een fascinatie voor het buitengewone. Deze traditie zal zijn sporen

---

⁸ Jorink E., *Wetenschap en wereldbeeld in de Gouden Eeuw*, Verloren, Hilversum, 1999, pp. 16-17

⁹ Hodgen M., *op.cit.*, pp. 35-39

¹⁰ *Ibid.*, pp. 41-44

nalaten in de beeldvorming van de 'ander' in de Middeleeuwen, maar ook in de Vroegmoderne Tijden, want tot diep in de zeventiende eeuw gingen mensen geloven in de fantastische wezens van Klassieke makelij.

Typisch voor de Middeleeuwen was het feit dat de intellectuele ontwikkeling tot stilstand kwam. In deze tijd werden er vaak reproducties gemaakt van de Klassieke beeldvorming. Alle opvattingen over wezens in de andere werelden werden zo dikwijls herhaald en waren zo overtuigend, dat ze algemeen als waarheid werden aangenomen.¹¹

Een van de bekendste Middeleeuwse encyclopedisten was Isidorius van Sevilla. Zijn voornaamste werk '*Etymologiae*' dateert uit de zevende eeuw. Zijn uitgangspunt was dat er, net zoals er vreemde mensen waren in een land, er ook vreemde landen waren tussen de gewone. Tot deze bizarre landen hoorden onder andere de landen van de giganten, de cyclopen, de mannen met hondenkoppen, enzovoort. Isidorius van Sevilla was ook geïnteresseerd in religie. Hij onderscheidde twee categorieën religies, de eerste categorie bestond uit religies waarin mensen idolen gingen aanbidden. De tweede categorie bestond uit christenen. Naast religie besteedde hij in '*Etymologiae*' ook aandacht aan de verschillende gebruiken van mensen. Met zijn werk beoogde Isidorius van Sevilla een overzicht te maken van al de kennis van zijn tijd. Uiteindelijk werd zijn werk slechts een suffe opsomming van definities.

'De proprietatibus rerum' van de Franciscaan Bartholomaeus Anglicus verdrong in de dertiende eeuw het populaire werk van Isidorius van Sevilla. Zijn werk was niet alleen bestemd voor een breed publiek, maar ook voor de gewone man in de straat. Anglicus haalde zijn mosterd bij de Klassieken en bij Isidorius van Sevilla. Wederom kwam er geen vernieuwing. Anglicus herleidde de etnografische beschrijvingen in zijn werk tot een aaneenrijging van scheldwoorden. De vastgeroeste beelden van de Middeleeuwse encyclopedisten hadden een grote invloed op de beeldvorming in de Vroegmoderne Tijden.

We merken dat in de Middeleeuwen de mythe altijd als feit aanvaard werd. Het kwam bij niemand op om de verhalen in twijfel te trekken of ze te gaan controleren. Deze houding zou nog lang in de Vroegmoderne Tijden voortleven. Deze intellectuele stagnatie lijkt vreemd als men kijkt naar de verschillende reizen die in de Middeleeuwen ondernomen

---

¹¹ Hodgen M., *op.cit.*, pp. 49-74

werden, zoals pelgrimstochten, kruistochten en handelsreizen. Deze reizigers kwamen ongetwijfeld in aanraking met vreemde volkeren. Bekende reizigers uit die tijd waren Marco Polo, Plano Carpini en Willem van Ruysbroeck. Hun beschrijvingen van vreemde bevolkingsgroepen waren vernieuwend tegenover die van de Middeleeuwse encyclopedisten. Toch konden ook deze reizigers niet weerstaan aan de Middeleeuwse gewoonte om fantasierijke verhalen te verzinnen. Zo zou Marco Polo in zijn reisverslag het bestaan van mannen met een staart bevestigen. Hij schreef in zijn verslag ook over het bestaan van eilanden waar enkel mannen of vrouwen leefden. Het werk van Marco Polo, *'Liber Diversorum'*, zou van groot belang zijn voor de beeldvorming in de Vroegmoderne Tijden.¹²

De Europese beeldvorming in de Vroegmoderne Tijden werd ook sterk beïnvloed door het werk van Sir John Mandeville. Zijn werk getiteld *'Voyages'* dateert uit het midden van de veertiende eeuw. In Mandeville's werk werd alle kennis van die tijd verzameld. Hij beschreef eilanden in de Indische Oceaan die bewoond werden door mannen zonder hoofden met hun ogen in hun schouders, door mensen met hondenkoppen, door mensen die oren hadden die tot aan hun knieën reikten, enzovoort. Mandeville beschreef ook een eiland genaamd *'Amazonia'* waar vrouwen leefden die geen mannelijk gezag dulden. Tijdens zijn ontdekkingsreizen nam Columbus een exemplaar van *'Voyages'* mee zo kon hij uitkijken naar de vreemde wezens die Mandeville had beschreven.¹³

We kunnen besluiten dat de kennis over de *'ander'* in de Middeleeuwen en in het begin van de Vroegmoderne Tijden in het slop zat. De kennis over de *'ander'* was dan ook gebaseerd op de werken van de Klassieken en op de fantasie van de auteurs van de Middeleeuwse etnologische werken.

---

¹² Hodgen M., *op.cit.*, pp. 78-104

¹³ Honour H., *op.cit.*, pp. 4-5

3. Invloeden op het beeld van de 'ander'

De wortels van de wordingsgeschiedenis van het beeld van de 'ander' reiken diep. Het beeld van de 'ander' in Europa werd bepaald door drie determinanten: de klassieke kennis, de Bijbel en de middeleeuwse wilde. Het was vooral de Bijbel die het wereld- en mensbeeld van vroegmoderne maatschappij ging vormen.

3.1. De Klassieken

De kennis uit de Klassieke Oudheid zou tot in de tijd van de Verlichting zijn sporen nalaten in het Europese wereld- en mensbeeld. De etnologische kennis werd tot vlak voor de grote ontdekkingen van de Vroegmoderne Tijden beïnvloed door mythische verhalen uit de Klassiek Oudheid.

Een ander belangrijk klassiek element dat werd opgepikt in de Vroegmoderne Tijden was de mythe van de Gouden Tijd. De klassieken deelden de geschiedenis op in vier tijdperken, namelijk de gouden, zilveren, bronzen en ijzeren tijd. De eerste en beste periode was de gouden periode. Ovidius en Horatius beschreven de Gouden Eeuw als een periode waarin de mens in harmonie leefde met de natuur. Men had geen nood aan ijzer om het land te bewerken of om wapens te maken. De ongecultiveerde grond bracht altijd maïs en fruit voort.¹⁴ De auteurs uit de Klassieke Oudheid stelde de ontdekking van het ijzer gelijk aan het begin van het einde. 'De jeugd van mensheid' was afgelopen en de wereld kende voortaan oorlog en ellende. Het enige dat de mens nog restte was het nostalgische verlangen naar het Gouden Tijdperk. Toen Amerika werd ontdekt legden de Europeanen al gauw de link tussen de indiaanse samenleving en de Gouden Tijd.¹⁵

---

¹⁴ Honour H., op.cit., pp. 5-6

¹⁵ Lemaire T., op.cit., pp. 34-35

3.2. De Bijbel

In de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijden vormde het Bijbelse wereldbeeld het uitgangspunt voor heel wat wetenschappelijk onderzoek. Ook de aard van de indianen in Amerika trachtte men te bepalen aan de hand van Bijbelpassages. Voor de christelijke Europeaan was de Bijbel dan ook de enige bron van absolute waarheid in de onzekere vroegmoderne maatschappij.

De Europeanen die leefden in de Vroegmoderne Tijden geloofden zonder meer dat God de mens had geschapen. De zondeval zou Adam en Eva uit het aards paradijs drijven. De zondvloed zou alle dieren en mensen op de wereld doden, behalve deze die in de Ark van Noach zaten. Alle mensen stammen dan ook af van een van de drie zonen van Noach. Japhet werd de stamvader van de oorlogszuchtige indringers van Europa, Sem van de volkeren in Azië en Cham van de onderworpen bevolking in Afrika. De miserabele levensomstandigheden van de zwarte volkeren in Afrika was het gevolg van een vloek van God, zo stond te lezen in het humanistische werk *'Omnium gentium mores et ritus'* uit 1520 van de Duitser Johannes Boemus. Cham's vervloeking fungeerde eeuwenlang als een verklaring en een rechtvaardiging voor de slavernij van Afrikaanse negers.¹⁶

De Nieuwe Wereld behoorde niet tot deze driedelige wereld. De vraag was dan ook hoe er in Amerika mensen konden zijn. De schepper had immers maar één maal de mens geschapen. Voor dit probleem zag men in de Vroegmoderne Tijden maar twee oplossingen. Ofwel had God op een bepaald ogenblik in de wordingsgeschiedenis van de aarde mensen verplaatst, ofwel waren de indianen helemaal geen mensen. Op deze problematiek komen later in ons werk nog terug.

---

¹⁶ Meijer-Drees M., *Op reis met Jacob Cats: beeldvorming over vreemdelingen in het zeventiende-eeuwse Holland*, IN: Hoenselaars T., Hendrix H. (reds.), Vreemd volk: beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1998, p. 88 (*Utrecht Renaissance studies IV*)

3.3. De Middeleeuwse Wilde Man

De Middeleeuwse Wilde Man vormde, naast de klassieke mythes en het christelijk referentiekader, een derde determinant voor de beeldvorming van de 'ander' in de Vroegmoderne Tijden.

De Wilde Man was een folkloristisch figuur die tijdens de Middeleeuwen in heel Europa gekend was. In Vlaanderen en Duitsland sprak men over 'Wilde Mann', in Frankrijk had men het over 'L'Homme Sauvage', terwijl men in Engeland, Schotland en Ierland de wilde man kende als de 'Wild Man', de 'Wodewose' of de 'Woodhouse'. Deze laatste twee termen waren van het Engelse woord 'wode' afgeleid en betekende 'in een staat van waanzin verkeren'. De Wilde Man werd ook wel eens de 'Homo Sylvestris' of 'Homine Agreste' genoemd.

De Middeleeuwse Wildedook voor het eerst op in een toneelstuk in Padua in 1208. Vanaf de dertiende eeuw kwam de Wilde Man ook voor in picturale vorm in grote manuscripten. Pas in de late veertiende eeuw werd de Wilde Man echt populair. De piek van zijn populariteit bereikte hij in de Renaissance. De Wilde Man kende zijn oorsprong in klassieke mythologie en de vertelsels vanuit het Oude Nabije Oosten.¹⁷ Ondertussen speculeerden een aantal legendes over het ontstaan van deze Wilde Man. Volgens een Spaanse legende was de man het resultaat van een seksuele relatie tussen een vrouw en een beer. Aanvankelijk zou het kind van de vrouw en de beer normaal opgroeien, maar door de talrijke pesterijen zou zijn ware moordlustige aard naar boven komen. Op deze legende bestaan er verschillende Europese varianten.¹⁸

De Wilde Man werd meestal afgebeeld als een harig monster. Zijn beharing, net zoals de knots die hij bij zich droeg, stond symbool voor zijn onuitputtelijke kracht. De wilde kon niet spreken en had geen kennis van religie. Hij kon wel overweg met geneeskrachtige planten en kruiden. Vaak werd de Middeleeuwse Wildevergeleken met een beer of de duivel. Een van de belangrijkste kenmerken van de Wilde was dat hij zijn emoties niet kon

---

¹⁷ Dickason O., op.cit., pp. 70-71

¹⁸ Robe S., Wild Men and Spain's Brave New World, IN: Dudley E., Novak M. (eds.), The wild man within an image in Western thought from the Renaissance to romanticism, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1972, pp. 40-41

controleren. Velen beweren dan ook dat vrouwen die zich alleen in het bos begaven aangerand werden door de wilde man.¹⁹

Naast de Wilde Man was er ook sprake van het bestaan van de Wilde Vrouw. De Wilde Vrouw was mogelijk nog lelijker dan de Wilde Man. Ook zij had haar over haar hele lichaam, behalve op haar borsten. Deze waren zo groot, dat wanneer ze liep zij deze over haar schouders kon gooien. De Wilde Vrouw was verzot op een gewone man, om deze te kunnen verleiden kon zij de vorm van een echte femme fatale aannemen. Haar ware gezicht zou ze pas laten zien gedurende de seksuele interactie.²⁰ Helaas werd zij nooit even populair als haar mannelijke tegenhanger. De reden hiervoor is simpel. De Wilde Man werd getolereerd door de kerk, terwijl de Wilde Vrouw geassocieerd werd met magische religies die door de katholieke kerk werden verworpen.²¹

Vanaf het eerste Europese contact met de indianen werden deze laatsten in verband gebracht met de Wilde Man. Indianen zullen in de vroegmoderne literatuur ook worden bestempeld als '*wilden*' of '*savages*'. Uiteindelijk zal de Middeleeuwse Wilde Man een inspiratiebron zijn voor het ontstaan van een nieuwe mythe namelijk die van de '*Edele Wilde*'.

4. De basis van beeldvorming : exotisme of primitivisme ?

In de houding van de Europeanen tegenover de '*ander*' kan men twee stromingen onderscheiden. Enerzijds gingen de Europeanen zich superieur voelen tegenover de '*ander*'. Een gevoel dat zijn oorsprong kent in de Griekse geschiedenis. Deze stroming, waarbij men de '*ander*' als minderwaardig beschouwd, noemen we het primitivisme. Anderzijds gingen de Europeanen de kwaliteiten zien in de andere cultuur. Deze stroming wordt ook wel eens het exotisme genoemd. Beide stromingen zijn '*ethnocentrisch*' gefocust. Deze term wordt door Van Geertruyen als volgt gedefinieerd:

---

¹⁹ Dickason O., op.cit., p. 72

²⁰ White H., The forms of wildness: archeology of an idea, IN: Dudley E., Novak M. (eds.), The wild man within an image in Western thought from the Renaissance to romanticism, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1972, p. 21

²¹ Dickason O., op.cit., pp. 76-77

“Het is de houding waarbij het eigen volk, de eigen cultuur centraal gesteld worden. Andere volkeren en culturen worden beoordeeld vanuit de eigen normen en dikwijls wordt de eigen groep bevoorrecht”²²

Het verschil tussen ethnocentrisme en racisme is, volgens Van Geertruyen, dat er bij het ethnocentrisme verwezen wordt naar culturele kenmerken of naar een groep van mensen. Terwijl bij racisme verwezen wordt naar aangeboren eigenschappen.²³ Ethnocentrisme is een universeel verschijnsel en fungeert als een middel tot zelfbehoud van een groep van mensen. Het wordt pas schadelijk als de eigen groep als superieur beschouwd wordt.²⁴ Zowel het primitivisme als het exotisme zijn van belang geweest voor het Europese wereld- en mensbeeld in de vroegmoderne maatschappij, daarom zullen we ze dan ook toelichten. Zoals reeds eerder gezegd verstaan we onder primitivisme de neerbuigende houding van de Europeaan tegenover de ‘ander’.²⁵

Bij het exotisme zal men vooral aandacht hebben voor de positieve kwaliteiten van een ander land, volk of cultuur. Als men de vreemde cultuur ging beschrijven, ging het niet zozeer om het weergeven van de waarheid, wel om de idealisering van de vreemde cultuur. De idealisering van de vreemde cultuur had niet als doel een waardeoordeel over deze cultuur te vellen, maar wel kritiek te spuien over de eigen maatschappij. In de vroegmoderne maatschappij gingen vele filosofen op deze manier kritiek geven op de samenleving waarin ze leefden.²⁶

De criticus ging de nadruk leggen op dingen die ontbraken in de vreemde cultuur, maar die men wel in de eigen cultuur terugvond. Een voorbeeld van zulke kritiek vinden we terug in ‘*Des Cannibales*’ van De Montaigne, waarin hij de Tupinamba stam in Brazilië beschrijft. In zijn essay heeft De Montaigne het over wat de kannibalen niet zijn. Op deze manier beschrijft hij de andere cultuur via de negatie van de eigen cultuur.²⁷ Ook Rousseau gebruikte de beschrijvingen over de ongerepte natuur van de indianen om de corruptie van

---

²² Van Geertruyen G., *Snelwegen of Wegblokkades ? Woordgebruik in het migrantendebat*, Gent, Provinciaal Centrum voor Interculturele Vorming, 1999, p. 80

²³ Van Geertruyen G., *op.cit.*, p. 80

²⁴ George C., *The Civilized West Looks at Primitive Africa, 1400-1800. A Study in Ethnocentrism*, IN: *Isis*, Volume 49, s.l., s.n., 1958, p. 62

²⁵ Dickason O., *op.cit.*, p. 101

²⁶ Todorov T., *On human diversity: nationalism, racism, and exoticism in French thought*, Cambridge, Harvard University Press, 1993, p. 265

²⁷ De Montaigne M., *Essays*, 1993, pp. 251-252

de maatschappij waarin hij leefde aan te tonen.²⁸ Deze negatieve zelfdefiniëring zou vooral worden gebruikt in periodes van verhoogde socio-culturele druk.²⁹

Binnen het exotisme vinden we twee stromingen terug, deze lopen parallel met het primitivisme. De eerste stroming binnen het exotisme zal de andere cultuur als eenvoudiger beschouwen dan de eigen cultuur, terwijl de tweede stroming binnen het exotisme de andere cultuur complexer vindt dan de eigen cultuur. Het primitivisme en het exotisme zouden tot op het einde van de achttiende eeuw naast elkaar hebben bestaan. Tot in deze periode beschouwde de Europeaan zijn beschaving als complexer en grootser dan die van de anderen. Vanaf de negentiende eeuw zal dit superieure gevoel gaan verdwijnen in Europa. Ten eerste omdat ze de oude niet-Europese beschavingen zoals de Arabische en de Chinese meer gingen appreciëren en uiteindelijk naar waarde gingen schatten. Ten tweede omdat Europa achterop hinkte tegenover metropolen zoals New York, Tokyo en Hong Kong.³⁰

De stroming binnen het exotisme die de andere cultuur complexer vindt dan de eigen cultuur wordt ook wel eens het primitief exotisme genoemd. In deze stroming werd het exotisme gekoppeld aan de mythe van de Gouden Tijd.³¹ De Europeanen waren op zoek naar de '*jeugd van de mensheid*'. Deze zoektocht leek ten einde toen de Europeanen voet aan wal zetten in de Nieuwe Wereld. Deze laatste leende zich uitstekend tot het toepassen van de mythe van het Gouden Tijdperk. De inwoners van de Nieuwe Wereld werden dan ook door de eerste Europeanen geïdentificeerd met de Europese voorvaders. Bovendien werd het exotisme aangewakkerd door de geschriften van Columbus en Vespucci. Hun geschriften zullen heel wat invloed hebben op utopische schrijvers zoals Thomas More. Deze schrijvers zullen in hun boeken via hun utopisch wereldbeeld kritiek spuien op de maatschappij waarin zij leefden. De utopische schrijvers zouden het leven geven aan de literaire stroming exotisme.³²

---

²⁸ Pire G., *art.cit.*, p.367

²⁹ White H., *art.cit.*, p. 4

³⁰ Todorov T., *op.cit.*, p. 266

³¹ Lemaire T., *op.cit.*, pp. 34-35

³² Borah W., *The mixing of Populations*, IN : Chiapelli F.(ed.), *First images of America. The impact of the New World on the Old*, volume 2, Los Angeles, University of California Press, 1976, p. 711

Uit het exotisme en de folkloristische Middeleeuwse Wilde Man groeide in de vroegmoderne maatschappij het idee van de 'Edele Wilde' of 'Le Bon Sauvage'. De Edele Wilde kende dus een lange wordingsgeschiedenis. De Edele Wilde was het toonbeeld van waarden en normen die verloren waren gegaan in de geciviliseerde Europese beschaving.³³

Toen de eerste ontdekkingsreizigers vertrokken richting Nieuwe Wereld hadden ze een duidelijk beeld voor ogen van hoe de Wilde Man er moest uitzien, namelijk woest en behaard. Toch zou de benaming '*wilden*' om de indianen aan te duiden, pas gebruikt worden vanaf het midden van de zestiende eeuw. Uit deze naamgeving blijkt de invloed van de folkloristische Middeleeuwse Wilde Man op de Europese beeldvorming van de indianen.³⁴ Doorheen de tijd van de grote ontdekking zou de term '*wild*' van betekenis gaan veranderen. In Frankrijk zou '*sauvage*' in de zestiende en zeventiende eeuw '*dichter bij de dieren staan dan bij de mensen*' betekend hebben. In de loop van de achttiende eeuw ging de Franse auteur Sainte-Palaye zich bezighouden met de evolutie van betekenis van woorden te achterhalen. Zo kwam hij tot de ontdekking dat er in de loop der tijden wel acht verschillende betekenissen waren geweest voor '*sauvage*'. Synoniemen voor wild konden zijn: ongetemd, buitengewoon, solitair, woest, krankzinnig, ongeciviliseerd en vreemd. Furetière en Richelet, twee andere samenstellers van woordenboeken, stelden dat de term stond voor woeste mensen zonder vaste woonplaats, godsdienst en wetten, die een gevaar voor de maatschappij vormden. Deze definitie zou uit de zeventiende eeuw dateren.³⁵ Men kan zich de vraag stellen of deze laatste betekenis van de term wild reeds bestond voor de ontdekking van de indianen in de Nieuwe Wereld, of is deze definitie er gekomen onder invloed van de ontdekking van de indianen. Op deze vraag werd niet echt een sluitend antwoord gevonden, naar alle waarschijnlijkheid zal er een wisselwerking hebben bestaan tussen de definitie van de term wild en de ontdekking van de indianen in Amerika.

In de zeventiende eeuw zouden Franse en Engelse schrijvers de inwoners van Amerika '*sauvages*' en '*savages*' gaan noemen. De Spanjaarden en Portugezen prefereerden de term '*indios*', deze term lijkt misschien wel positiever dan de Franse en Engelse termen, toch was ze even pejoratief. De Duitser hielden het bij de term '*indianer*' als ze het hadden over de

---

³³ Dickason O., *op.cit.*, p. 81

³⁴ Lemaire T., *op.cit.*, p. 163

³⁵ Dickason O., *op.cit.*, pp. 63-64

Amerikaanse bevolking.³⁶ De Nederlanders gebruikten de term 'indiaan' en 'Braziliaan' door elkaar, zelden bestempelden zij de inwoners van Amerika als 'wilden'.

Tot voor kort werd de term Edele Wilde toegeschreven aan Rousseau, maar die blijkt niet te kloppen. De term is in zijn werk nergens terug te vinden. Bovendien is Rousseau's enthousiasme over de wilden een pak kleiner in vergelijking met de opvattingen van zijn schrijvende tijdgenoten.³⁷

Waar is het concept Edele Wilde dan wel van afkomstig? De term '*Noble Savage*' zou voor het eerst opgedoken zijn in een toneelstuk van Dryden uit de zeventiende eeuw getiteld: '*The Conquest of Granada by the Spaniards*'. In dit drama wordt de vrijheid van de Edele Wilde in verband gebracht met de wildernis van de natuur en gecontrasteerd met de kenmerken van de geciviliseerde gemeenschap. Toch gaat de geschiedenis van de Edele Wilde heel wat verder terug in de tijd. Het gegeven van de Edele Wilde zou ongeveer even oud zijn als dat van de Wilde Man. Ten tijden van de eerste ontdekkingen waren het vooral de Scythen die bestempeld werden als Edele Wilden. De Scythen werden door de Europeanen bewonderd omwille van hun vele positieve kwaliteiten, ze werden met andere woorden geïdealiseerd.³⁸

Het idealiseren van de wilden stond in het teken van het heropleven van de mythe van het Gouden Tijdperk. Deze mythe stond op zijn beurt in verband met een kritische kijk op de eigen maatschappij. Vele schrijvers en filosofen uit de zeventiende eeuw zagen waarden en normen bij de wilden die, ondanks het feit dat ze ongeciviliseerd waren, beschaafd leken. Het ging dan vaak om waarden en normen die in hun contemporaine maatschappij reeds verloren waren gegaan. Bekende schrijvers die hun eigen maatschappij gingen bekritisieren aan de hand van de idealisering van de wilden waren Rousseau en De Montaigne. De wilden uit de Nieuwe Wereld werden dus geassocieerd met mensen die in het begin der tijden leefden en die veel dichter stonden bij de natuur dan de gemiddelde zeventiende-eeuwse Europeaan.³⁹ De wilden in Amerika werden ook gekoppeld aan de zogenaamde '*Natural Man*' of '*Natuurlijke Man*'. Deze term maakte furore in de Verlichting,

---

³⁶ Dickason O., *op.cit.*, p. 64

³⁷ Ellingson T., *The myth of the noble savage*, Los Angeles, University of California Press, 2001, pp. 1-8

³⁸ Dickason O., *op.cit.*, p. 81

³⁹ Todorov T., *op.cit.*, pp. 269-270

maar was ook al gekend in de Renaissance. In deze laatste periode stond de term '*Natural Man*' voor iemand die er vrijwillig voor gekozen had om buiten de maatschappij te leven.⁴⁰

De Edele Wilde werd pas in de zestiende eeuw van groot belang en dit vooral in Frankrijk. In andere Europese landen sloeg de Edele Wilde niet zo aan.⁴¹ De Edele Wilde kwam veel voor in de toen uiterst populaire reisverhalen.⁴² Vanaf de zeventiende eeuw ging steeds meer reizigers zich gaan interesseren in de antropologische diversiteit van de mens. De opkomst van de antropologische wetenschap zou, volgens Ellingson, hand in hand zijn gegaan met het idee van de Edele Wilde. In de verhalen van de reizigers uit de zeventiende eeuw duidt 'nobel' op het nobel zijn van nature. Het begrip nobel heeft geen betrekking op het nobel zijn waarmee de Europese adel van die tijd werd geassocieerd. Bovendien was nobel een absoluut begrip in de zeventiende-eeuwse reisverhalen. Het had betrekking op hele stammen of bevolkingsgroepen. Ondanks deze mooie theorieën werden er slechts weinig indianen als nobel beschreven. Ze werden over het algemeen meer negatief dan positief in beeld gebracht.⁴³

Alles in beschouwing genomen waren er dus twee manieren om de '*ander*' voor te stellen. De eerste zienswijze had haar wortels in de mythe van de Gouden Eeuw. Deze visie ging naar de kwaliteiten van de '*ander*' kijken en hen zeer dicht bij de natuur plaatsen. Men legde de nadruk op de natuurlijkheid en soberheid van de '*ander*'. De meeste schrijvers gingen de '*ander*' in een negatief daglicht plaatsen. Ze schilderen de '*ander*' af als woest, wreed en door passies verteerd. Ondanks het feit dat de eerste visie positiever is dan de tweede, worden in beide visie de '*ander*' als wilden beschouwd.

---

⁴⁰ Padgen A. (a), The fall of natural man. The American Indian and the origins of comparative ethnology, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, p. 8

⁴¹ Lemaire T., op.cit., p.160

⁴² Todorov T., op.cit., p. 271

⁴³ Ellingson T., op.cit., pp. 46-47

5. Het wereldbeeld op zijn kop

5.1. De ontdekking van Amerika

De ontdekking van Amerika is eigenlijk een hoofdstuk in de economische geschiedenis van Amerika. Reeds in de veertiende eeuw, dankzij de evolutie in de navigatietechnieken, werden er talrijke zeereizen ondernomen. Het doel van deze reizen was het vinden van nieuwe handelsroutes naar het Oosten. Terwijl de Nederlanders, de Engelsen, de Normandiërs en de Bretoenen zich vooral gingen focussen op de reeds gekende handelsroutes, gingen de Portugezen de West-Afrikaanse kust afschuimen, op zoek naar nieuwe handelsposten. In de eerste helft van de vijftiende eeuw ontdekten de Portugezen de Kaapverdische Eilanden, Madeira en de Azoren. In het midden van de vijftiende eeuw kregen de Portugezen het idee om het Afrikaanse continent te omzeilen. Op deze manier wilden zij een nieuwe handelsroute vestigen om het Oosten te bereiken. De Spanjaarden volgden in het zog van de Portugezen, toch lagen hun ambities elders. Zij gingen westwaarts varen in de hoop een nieuwe zeeroute te ontdekken naar het rijke Oosten en zo geschiedde het dat Spanje als eerste op het Amerikaanse continent ging stoten.⁴⁴

Alvorens we verder in gaan op de cartografische gevolgen van de ontdekking van Amerika, zullen we eerst nader ingaan op de technische innovaties in de scheepsbouw en de navigatietechnieken die deze ontdekking mogelijk gemaakt hebben.

In de dertiende en veertiende eeuw werden de meeste schepen gebouwd volgens de techniek van de klinkerbouw. Toen men in de late veertiende eeuw grote lastschepen wilde gaan bouwen, verloor men op deze manier veel tonnenmaat. Daarom ging men in de vroege vijftiende eeuw over tot gladde bouw of karveelbouw. Bij deze bouwwijze werden de boordplanken niet langer over elkaar gelegd, zoals bij de klinkerbouw, maar wel tegen elkaar. Op die manier ging er geen tonnenmaat verloren en was het schip steviger. Bovendien konden de naden van de boordplanken voortaan worden gepekt en gebreeuwd om de dichtheid te vergroten, iets wat niet mogelijk was bij de schepen met klinkerbouw. Deze nieuwe scheepsbouwtechnieken drongen vanuit het Noorden door tot het Zuiden van Europa. Het Latijnse of driehoekige zeil volgde de omgekeerde weg. Voortaan werden er

---

⁴⁴ Prado C., *op.cit.*, pp. 8-9

verschillende bouwtechnieken vermengd. Door deze vermengingen ontstonden er twee-en-driemasters waarmee Columbus Amerika ontdekte.⁴⁵

Aanvankelijk was de scheepvaart gelijk aan kustvaart. Pas toen de zeeman voldoende kennis had vergaard over de meteorologie, het klimaat en de hydrologie, kon hij zich op volle zee wagen. Hoewel men ten tijde van Columbus reeds over het kompas beschikte, ging men zich meestal nog op de natuur beroepen. Slechts zeer geleidelijk ging men aan boord gebruik maken van speciale werktuigen en hulpmiddelen.

Het kompas bereikte via China over de Indische Oceaan en vervolgens langs de Arabische wereld het Middellandse Zeegebied in de twaalfde eeuw. Het kompas werd door de Europeanen in een beweegbare doos in de as van de kiel van het schip geplaatst. Zo zal het kompas rond 1275 zijn plaats krijgen in de scheepvaart.

In de Mediterrane Wereld verscheen ook de eerste nautische kaart op wiskundige basis. Deze waren gegroeid uit de vroegere zeemansgidsen, die gegevens over stromingen, getijden en natuurlijke havens bevatten. Op de nautische kaarten speelde de schaal en het netwerk van loxodromische lijnen een hoofdrol. Deze lijnen kwamen overeen met de verschillende lijnen in de windroos. Door de lijnen van de windroos te gaan combineren met de loxodromische lijnen van de kaart, kon men makkelijk de te volgen richting bepalen. Helaas had men om deze lijnen te tekenen de kennis nodig van de elementaire regels van de euclidische meetkunde. Deze werd in het begin van de dertiende eeuw uit de doeken gedaan door het traktaat over praktische geometrie van Leonardo Fibonacci uit Pisa. Op het einde van de dertiende eeuw zal de filosoof Ramon Lull uit Mallorca trigonometrische tabellen uitbrengen. Deze stelden de kapitein van een schip in staat om bij hevige wind te bepalen hoeveel hij van zijn koers afgeweken was. Behalve de portulaankaarten, die door de zeeman dagelijks gebruikt werden, waren er ook atlassen aan boord van de schepen. Langzaam maar zeker gingen deze atlassen rekening houden met nieuwe gegevens die door zeemannen werden aangebracht op portulaankaarten. Er ontstond dus een toenadering tussen de empirische en geleerde cartografie.

---

⁴⁵ Verlinden C., Techniek, technologie en wetenschap in de middeleeuwen als voorwaarde van en voorbereiding tot de grote ontdekkingen, In: Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Wetenschappen, Jaargang 45, nr. 3, Brussel, Paleis der Academiën, 1983, p. 5

Naast het kompas en de portulaankaarten maakte de nautiek ook gebruik van de astrolaab. In zijn meest geëvolueerde vorm was de astrolaab een op de rand gegraveerde cirkel, die men kon ophangen aan een ring en die voorzien was van kijkgaatjes waardoor men op het gewenste hemellichaam kon mikken. Dit instrument maakte het mogelijk om op een vrij nauwkeurige manier de breedteligging te bepalen. De bepaling van de lengtegraad bleef problematisch tot in de achttiende eeuw. Voor het bepalen van de breedteligging had men verschillende zaken nodig. Allereerst had men nood aan tabellen van de declinatie van de hoogte van de zon boven de horizon op het middaguur. Van deze tabellen ging men gebruik maken na de observatie van de zon met de astrolaab. Zowel het instrument als de declinatietabellen waren van Arabische oorsprong. De eerste vlakke astrolaben waren reeds terug te vinden in Egypte in de derde eeuw voor onze jaartelling.

Een andere instrument dat men ging gebruiken om de positie van een hemellichaam te bepalen was het quadrant. Het instrument werd reeds in sterrenkundige boeken vermeld in de tweede helft van de dertiende eeuw. Op het einde van de vijftiende eeuw was het quadrant een uitgehold vierde van een cirkel geworden met daaraan een gegradueerde boog, kijkgaten en een loodlijn om het juiste middaguur te kunnen waarnemen.

Ook de Sint-Jacobsstaf diende om de breedteligging van het schip te bepalen. Het was reeds gekend in de veertiende eeuw, maar vond pas echt ingang in het begin van de zestiende eeuw.⁴⁶

Tot zover de belangrijkste evoluties wat betreft de scheepsbouw en de navigatietechnieken ten tijde van de grote ontdekkingen.

Amerika verscheen voor het eerst op een wereldkaart in 1507 in een heruitgave van Ptolemaeus' wereldkaart '*Cosmographiae Introductio*' genaamd. De herontdekking van de werken van de klassiek auteur Ptolemaeus speelden een grote rol in de evolutie van de cartografie. Zijn werk '*Geographia*' kende vele heruitgaven in de zestiende eeuw. De heruitgave uit 1507 was van de Zuidduitse cartografen Ringmann en Waldseemüller.⁴⁷ Zij hadden Amerika van het noorden tot het zuiden uitgetekend als een grote geografische massa. Dit was een gok, want op dat moment was enkel Newfoundland in het noorden en de

---

⁴⁶ Verlinden C., *art.cit.*, pp. 7-11

⁴⁷ Lemaire T., *op.cit.*, p. 42

Caraïben en de oostkust van het zuiden gekend.⁴⁸ De naam 'Amerika' was geboren en bovendien werd het gezien als een gebied met een eigen identiteit. De 'uitvinding' en erkenning van Amerika was een werk van lange adem en vond plaats van 1492 tot 1507.⁴⁹

De oorsprong van het woord Amerika blijft tot op de dag van vandaag onduidelijk. Algemeen wordt aangenomen dat de naam van het continent ontleend is aan Amerigo Vespucci, de man die als eerste sprak over Amerika als een nieuw continent. Maar er is ook nog een ander alternatief. De eerste reizigers zouden de inheemse namen van de plaatsen die zij langs de kust van Brazilië, Venezuela en Guyana bezochten hebben overgenomen. De term Amerika zou dan een variant zijn van: Amaracao, Maraca, Marica, Maracaibo en Marahuca. Niet alleen plaatsnamen maar ook namen van inheemse stammen, zoals de Aymara en de Markaya, zijn in verband te brengen met de naam Amerika. Waarschijnlijk zullen de rapporten van Amerigo Vespucci en de inheemse namen samen aanleiding hebben gegeven tot het ontstaan van de naam Amerika.⁵⁰

Ondanks het feit dat Waldseemüller Amerika en Azië op zijn kaart gescheiden had, bleef men in Europa nog lang geloven dat Amerika het oostelijke uiteinde van Azië was. Daarom werd er in het begin van de zestiende eeuw nog geen verschil gemaakt tussen de Oost- en West-Indiën. Azië en Amerika raakten pas gescheiden in de hoofden van de Europeanen na de wereldreis van Magelhaes en de verovering van Mexico, beide gebeurtenissen vonden plaats in het tweede decennia van de zestiende eeuw. De reis van Magelhaes bewees het bestaan van de Stille Oceaan, terwijl de verovering van Mexico bewees dat de cultuur van de Amerikaanse volkeren, zoals bijvoorbeeld de Azteken, wezenlijk verschilden van deze van de Oosterse volkeren.⁵¹

De ontdekking van Amerika en het besef dat er een nieuw continent was, was niet enkel een geografische doorbraak, maar ook een mentale doorbraak. Het antieke en middeleeuwse wereldbeeld werd voor het eerst opengesteld. Toch blijft het moeilijk voor de mens uit de vroegmoderne maatschappij om de 'Mundus Novus' of Nieuwe Wereld te plaatsen, omdat

---

⁴⁸ Honour H., op.cit., p. 13

⁴⁹ Lemaire T., op.cit., p. 42

⁵⁰ Jantz H., Images of America in the German Renaissance, IN: Chiapelli F.(ed.), First images of America. The impact of the New World on the Old, volume 1, Los Angeles, University of California Press, 1976, pp. 99-100

⁵¹ Honour H., op.cit., p. 13

men zich bleef vastklampen aan de vertrouwde mythische wereld en de christelijke opvattingen.

5.2. De eerste indrukken van de Nieuwe Wereld

Alvorens we het hebben over de eerste indrukken die de Nieuwe Wereld opwekte bij de Europeaan, zullen we het hebben over de Europese interesse in Amerika. Deze bleek gering te zijn. In de zestiende eeuw werden er in Frankrijk bijvoorbeeld dubbel zoveel boeken uitgegeven die handelden over de islamitische cultuur dan over Amerika.⁵² Blijkbaar bleven de Europeanen meer geïnteresseerd in het oude Nabije Oosten dan in de Nieuwe Wereld. In de Verenigde Provinciën verschenen tamelijk veel werken over Amerika. Maar deze verschenen niet uit interesse voor het land. De drijfveren achter de uitgave van deze boeken waren van ideologische aard. Vaak stonden de werken over Amerika vol met negatieve uitlatingen over de Spanjaarden of met gruwelijkheden die de Spanjaarden begingen in de Nieuwe Wereld. Deze werken werden dus beschouwd als een ideaal propagandamiddel tegen de Spanjaarden.⁵³ We kunnen dus besluiten dat de impact van de ontdekking van Amerika er zeker was, maar ze was toch niet zo hevig als men vroeger dacht. Waarschijnlijk omdat de ontdekkers reeds min of meer voorbereid waren op de ontdekking van land.⁵⁴

We zullen nu eerst onze aandacht besteden aan de visie van de allereerste ontdekkingsreizigers over de Amerika. Daarna zullen we het hebben over de opvattingen van de thuisblijvers die zich al snel een mening vormden over de Nieuwe Wereld. Want zowel de meningen van de eerste ontdekkers als van de thuisblijvers zullen een invloed hebben gehad op de beeldvorming van diegene die later een reis naar de Nieuwe Wereld ondernamen.

---

⁵² Honour H., op.cit., p. 18

⁵³ Lechner J. (a), Vroege Nederlandse drukken en vertalingen van werken over de nieuwe wereld, IN: Lechner J., Vogel H. (reds.), De nieuwe wereld en de lage landen: onbekende aspecten van vijfhonderd jaar ontmoetingen tussen Latijns-Amerika en Nederland, Amsterdam, Meulenhoff, 1992, pp. 94-95

⁵⁴ Gerbi A., The earliest accounts on the New World, IN : Chiapelli F.(ed.), First images of America. The impact of the New World on the Old, volume 1, Los Angeles, University of California Press, 1976, p. 38; Elliot J., Renaissance Europe and America: A Blunted Impact ?, IN: Chiapelli F.(ed.), First images of America. The impact of the New World on the Old, volume 1, Los Angeles, University of California Press, 1976, p. 22

Logischerwijze beginnen we ons overzicht bij de bekendste reiziger ter wereld, Christoffel Columbus. Reeds bij de waarneming van Columbus is duidelijk hoe die bepaald werd door ideologische, culturele en mythische conventies. Het eerste beeld dat Columbus van Amerika en diens inwoners gaf is positief te noemen. In zijn eerste brief waarin hij zijn ontdekking mededeelde aan de Spaanse vorst geeft hij een idyllische beschrijving van de indianen. Deze beschrijving zal mee aan de basis liggen van het ontstaan van de mythe van de Edele Wilde. Bovendien blaast zijn beschrijving van Amerika de middeleeuwse discussie, over de ligging van het aards paradijs, weer nieuw leven in. Columbus meldt de Spaanse koning in zijn brief dat de indianen goed gebouwd zijn en dat ze naakt rondlopen zoals hun moeder hen ter wereld bracht. Het enige waarmee de indianen hun lichaam bedekken is gekleurde verf. De indianen hebben geen wapens en zijn bang van het Europese geschut. Ze zijn vreedzaam en kennen geen wetten, regering, privé-bezit of godsdienst.⁵⁵ Columbus laat hem ook nog vertellen dat de kusten van Cuba bewoond worden door eenogige wezens en creaturen met een staart.⁵⁶

De vraag is nu in hoeverre Columbus' beschrijving van de Nieuwe wereld realistisch was. Het antwoord op deze vraag zorgt voor heel wat discussie onder de historici. Zo zal Hodgen de reiziger prijzen omwille van zijn vermogen om de indianen op een realistische manier weer te geven. Bovendien, zo beweerd Hodgen, laat Columbus zich niet vangen door de middeleeuwse ethnologie.⁵⁷ Met deze stellingen van Hodgen zijn we het niet eens. Columbus geloofde immers dat er eenogige wezens en schepsels met een staart leefden in de Nieuwe Wereld, deze figuren maakten weldegelijk deel uit van het middeleeuwse wereldbeeld. Daarenboven doet zijn geloof in deze creaturen afbreuk aan de waarde van zijn waarnemingsvermogen. Columbus zat duidelijk vast aan de Europese vooroordelen en kon daardoor niet openstaan voor de Nieuwe Wereld. Zijn ethnocentrisme bestond erin dat hij de Oude Wereld ging projecteren op de Nieuwe.

De brief van Columbus aan de Spaanse koning, met daarin zijn beschrijving van de Nieuwe Wereld, kende een snelle verspreiding in Europa. Een maand nadat de brief toekwam in Madrid werd die reeds gedrukt in het Spaans. Datzelfde jaar nog verschenen er een Latijnse vertaling van de brief in verscheidene Europese grootsteden, zoals Rome,

---

⁵⁵ Lemaire T., op.cit., p. 30

⁵⁶ Robe S., art.cit., p. 44

⁵⁷ Hodgen M., op.cit., pp. 18-20

Antwerpen, Bazel en Parijs. In daaropvolgende jaren verschenen er nog meer vertalingen van Columbus brief.⁵⁸

Aanvankelijk was het beeld dat de Europese reizigers van de indianen schetste zeer positief. Helaas kwam hier snel verandering in. Diego Alvares Chanca, die deelnam aan de tweede expeditie van Columbus, schilderde de indianen als eerste negatief af. Hij vergaapte zich aan de idyllische natuur, maar het gedrag van de inheemse bevolking vond hij vreemd en ongepast. De indianen waren kannibalen en hun vrouwen kende volgens Diego Alvares Chanca geen seksuele waarden en normen. Een ander negatief beeld van de indianen werd gegeven door Michele da Cuneo. Hij typeerde de inheemse bevolking van Amerika als zwak en lui.⁵⁹

Spanje was het eerste land waar men geloofde dat er vreemde creaturen leefden in Amerika. De meest bizarre beschrijving vinden we terug in '*Sphaera Mundi*' uit 1498 van de hand van John of Holywoods. Hij vertelde in zijn werk over blauwe mensen met een vierkant hoofd die leefden in de Nieuwe Wereld.⁶⁰

Op 22 april in 1500 landde Pedro Alvares Cabral met zijn expeditievloot op de Braziliaanse kust. Aan boord van zijn vloot was de kroniekschrijver Pero Vaz de Caminha. Deze laatste schreef een brief over de ontdekking van Brazilië. Hoewel de tekst pas in 1817 van de drukpers rolde, verspreidde de inhoud van de brief zich als een lopend vuurtje. De beschrijvingen van de Braziliaanse indianen van Pero Vaz de Caminha waren sober en eenvoudig.⁶¹ Door zijn vrij objectieve beschrijving wordt de kroniekschrijver van Cabral beschouwd als de eerste etnologische waarnemer van de Nieuwe Wereld.

Vlak na Pedro Alvares Cabral bereikte Amerigo Vespucci de Braziliaanse kust. Ook hij gaf een objectieve beschrijving van de Braziliaanse indianen. Vespucci had ongeveer een maand bij de indianen verbleven om hen te bestuderen. Zo kreeg men een nauwkeurige en vrij waarheidsgetrouwe beschrijving van de taal, oorlogsvoering, rites en manier van leven van de indianen.⁶² De auteur Gerbi is de enige die zich zo positief uitlaat over de geschriften van Vespucci. De schrijver Honour stelt dat de beschrijvingen van Vespucci voornamelijk het

---

⁵⁸ Dickason O., op.cit., p. 6

⁵⁹ Gerbi A., art.cit., p. 39

⁶⁰ Robe S., art.cit., p. 44

⁶¹ Stols E. (c), op.cit., pp. 66-67

⁶² Gerbi A., art.cit., p. 40

resultaat zijn van zijn rijkelijke fantasie. Hij schreef wat het publiek van hem verwachtte. Honour nuanceert wel zijn eigen mening, want waarschijnlijk zullen de beschrijvingen van Vespucci ook verfraaid zijn door de verbeelding van de vertaler van zijn teksten. Jammer genoeg zijn de originele teksten van Vespucci verloren gegaan, zodat we niet kunnen nagaan wie er de beschrijving het meest heeft aangedikt.

De brief van Vespucci aan Lorenzo de Medici getiteld '*Mundus Novus*' kende een snelle publicatie en vele vertalingen. De brief verscheen voor het eerst in het Latijn te Parijs in 1503. De brief werd in vrij verschillende talen uitgegeven en er verschenen een dertigtal edities nog voor 1515 in Engeland, Duitsland, Italië, Portugal en de Nederlanden.⁶³ Het beeld dat Vespucci in zijn brieven had gegeven van Amerika, verspreidde zich razendsnel over Europa en werd al gauw gemeengoed onder de Europese reizigers van die tijd.

De Europese beeldvorming werd niet alleen beïnvloed door de reisverhalen van de eerste reizigers, maar ook door de afbeeldingen van de inheemse volkeren die deze verhalen vaak verfraaiden. De eerste bekende afbeelding van Braziliaanse indianen verwijst naar hun kannibalistische praktijken en verscheen in een Duitse editie van Vespucci's brief in 1505.⁶⁴ De afbeelding was oorspronkelijk een houtsnede van Johann Froschauer. Op de afbeelding zien we de Braziliaanse Tupinambastam. De lichamen van de indianen zijn bedekt met bundels veren. Ze zijn bezig met dagdagelijkse dingen zoals het fabriceren van pijl en boog en het eten van mensenvlees. Aan de hut, die centraal op de afbeelding staat, ziet men mensenvlees dat hangt te drogen. Op de achtergrond van de prent ziet men Europese schepen die de kust naderen.⁶⁵ Zulke afbeeldingen van de Nieuwe Wereld kregen de Europeanen dikwijls voorgeschoteld. Ze hadden weldegelijk een wezenlijke invloed op de Europese beeldvorming van Amerika en diens inwoners in de vroegmoderne maatschappij.

Onmiddellijk na de publicatie van de eerste brieven en verhalen over de Nieuwe Wereld gingen de thuisblijvers in Europa de informatie uit deze geschriften bewerken en analyseren. De fantasie van enkele Europeanen werd door deze reisverhalen geprikkeld. Sommigen lieten zich zelfs inspireren tot het schrijven van een fictief reisverhaal. Ook deze laatste vorm

---

⁶³ Honour H., op.cit., p. 8

⁶⁴ Bijlage 13, Eerste bekende afbeelding van de Braziliaanse indianen; Honour H., op.cit., p.12

⁶⁵ Honour H., op.cit., p.12

van reisverhalen ging een invloed hebben op de Europese beeldvorming over Amerika en haar inwoners.

De Italiaanse humanist, Peter Martyr d'Anghiera, bezocht nooit zelf de Nieuwe Wereld, toch beschreef hij ze in zijn werk '*De orbo novo Decades octo*'. De auteur kwam in contact met verhalen over de Nieuwe Wereld door zijn verblijf aan het Spaanse hof van Ferdinand en Isabella en door zijn vriendschap met Columbus. Het werk van Peter Martyr d'Anghiera was een compilatie van verhalen van reizigers die in de Nieuwe Wereld waren geweest. De auteur sprokkelde zijn ooggetuigen bijeen aan het Spaanse hof en bij de Raad van de Indiën of haalde zijn gegevens uit brieven van reizigers.⁶⁶ In zijn verhaal schilderde Peter Martyr d'Anghiera de indianen af als de perfecte mensvorm die God voorzien had voor de Zondeval. De indiaan was volgens de auteur van het fictieve reisverhaal een overblijfsel van het Gouden Tijdperk. De reden hiervoor was dat bij hen het gevoel hebzucht en het verlangen naar materiële zaken ontbraken.⁶⁷

Op het einde van 1516 verscheen in Leuven het boek '*Utopia*' van de Engelse christelijke humanist, Thomas More. Het werk van More was duidelijk beïnvloed door de geschriften van de geleerden uit de Klassieke Oudheid en door de recente ontdekking van de Nieuwe Wereld.⁶⁸ '*Utopia*' vertelt het verhaal van een volk dat een eiland bewoond in de buurt van Amerika. De eilandbewoners zijn verwant aan de Amerikaanse indianen.⁶⁹ Op het eiland treft men een ideale samenleving aan, die alle ondeugden van de christelijke Europese maatschappij overwonnen heeft. De fictieve reis die Thomas More maakt is dus een middel tot zelfrelativering en zelfkritiek.⁷⁰

De invloed van zowel echte als fictieve reisverhalen op de Europese beeldvorming over de Nieuwe wereld is onmiskenbaar. Naast de geschreven bronnen gingen ook prenten, die deze verslagen illustreerden, zijn sporen nalaten in het beeld van de Europeaan over Amerika en haar bewoners.

---

⁶⁶ Lechner J.(b), *Boeken over Amerika en hun lezers in de zestiende-eeuwse Nederlanden*, IN: Stols E., Bleys R., *Vlaanderen en Latijns-Amerika: 500 jaar confrontatie en métissage*, Antwerpen, Mercatorfonds, 1993, p. 30

⁶⁷ Baudet H., *op.cit.*, p. 27

⁶⁸ Lemaire T., *op.cit.*, p. 103

⁶⁹ Honour H., *op.cit.*, p. 27

⁷⁰ Lemaire T., *op.cit.*, p. 103

5.3. Een intellectuele evolutie

De eerste kennismaking met de Nieuwe Wereld gaf de meeste Europeanen een dubbel gevoel. Aan de ene kant was het een uitdaging, aan de andere kant zorgde de Nieuwe Wereld voor problemen in Europa wat betreft het gangbare mens-en wereldbeeld. Toen de eerste waarnemingen van de ontdekkingsreizigers ter oren kwamen van de Europese geleerden bleek voor het eerst dat de intellectuelen uit de Klassieke Oudheid niet onfeilbaar waren. Ondanks de nieuwe inzichten bleef het traditionele middeleeuwse denkkader nog een lange tijd voortleven in Europa en kleurde zo de nieuwe waarnemingen.

Vlak na de ontdekkingen kende het aantal rariteitenkabinetten in Europa een forse groei. De verzamelaars waren voornamelijk gefascineerd door exotische volkeren. Het thema van de 'wilde indiaan' kwam steeds meer voor in straatparades.⁷¹

Frankrijk was het eerste land dat indianen, vanaf 1504, naar Europa zou overbrengen. Engelsen zouden rond 1530 de eerste indianen naar hun land brengen. De indianen werden vaak in ceremonies van blijde intreden opgevoerd. Zo ook bij de blijde intrede van koning Henri II en Catherina de Medici in Rouen in 1550. Toen werden er een aantal Braziliaanse Tupinamba indianen opgevoerd in een '*tableaux vivants*' of een levend, teatraal opgevoerd kunstwerk.⁷² Het belangrijkste tafereel dat voor de blijde intocht was opgesteld op de oevers van de Seine, was een Braziliaans landschap met 50 Tupinamba indianen.⁷³ De indianen dansten, vochten, schoten pijl en boog,...⁷⁴ Ook in de Zuidelijke Nederlanden kon men indianen in levende lijven bewonderen. Een Antwerpse kroniek meldt dat men in 1565 te Antwerpen, tegen betaling, kon gaan kijken naar een kannibaalse vrouw en haar kind. Later is gebleken dat het waarschijnlijk om bedrog ging.⁷⁵

In de Renaissance herleefde de dorst naar kennis op. Het verzamelen van exotische zaken stond gelijk aan het verzamelen van nieuwe kennis. De nieuwe kennis die men vergaarde, door de overzeese ontdekkingen, ging men in kosmografieën verzamelen. De uitgave van

---

⁷¹ Stols E. (b), art.cit., p. 25

⁷² Quinn D., New Geographical Horizons: Literature, IN : Chiapelli F.(ed.), First images of America. The impact of the New World on the Old, volume 2, Los Angeles, University of California Press, 1976, p. 646

⁷³ Dickason O., op.cit., p. 212

⁷⁴ Honour H., op.cit., p. 63

⁷⁵ Stols E. (b), art.cit., p. 25

zulke kosmografieën kende zijn hoogtepunt tussen 1540 en 1575. Deze periode wordt ook wel eens de 'grote tijd der kosmografen' genoemd.⁷⁶ De bekendste kosmografische werken zijn: 'Cosmographie' uit 1544 van Sebastian Muenster, 'Theatrum orbis terrarum' uit 1570 van Abraham Ortelius, 'Atlas' van Gerardus Mercator, 'Cosmographie Universelle' uit 1575 van André Thevet en 'Les états, empires et principautez du monde' uit 1614 van Pierre d'Avity.⁷⁷

In de vroegmoderne maatschappij van de zestiende en zeventiende eeuw heerste er een rotsvast geloof in de universaliteit van sociale normen en de hoge graad van culturele eenheid op de wereld. Intellectuelen die etnografische materiaal gingen verzamelen, werden tot hun grote verbazing geconfronteerd met ongekende sociale normen en culturele diversiteit.⁷⁸ Deze sociale en culturele diversiteit ging men verklaren aan de hand van ofwel de Bijbel ofwel een wereldlijke theorie.

De eerste verklaring voor de diversiteit op de wereld was dus van religieuze oorsprong. De bron voor deze theorie waren de eerste hoofdstukken van het boek Genesis uit de Bijbel. Het betrof een monogenetische theorie, dat wil zeggen dat men geloofde dat de mensheid was ontstaan uit één gebeurtenis, op één bepaalde plaats en op één bepaald moment. Doordat alle mensen voortsporen uit eenzelfde bloedlijn waren ze geestelijk, etnisch en sociaal homogeen. Deze religieuze theorie verklaarde de bestaande diversiteit als iets waardoor de mens overvallen was in de loop der tijden.

De tweede verklaring voor de sociale en culturele diversiteit op aarde was van polygenetische aard. De ontstaan van de mensheid was het gevolg van meerdere gebeurtenissen, op meerdere geografische locaties en op meerdere tijdstippen. Elke tak die in de mensheid ontstond kon na verloop van tijd worden vervangen door een nieuwe tak en dit zelfs meerdere malen. Hierdoor bestaan er binnen de mensheid dus verschillende variëteiten van mensen en dit al sinds het begin der tijden.

Beide theorieën vertoonden een aantal lacunes. Deze lacunes leverden problemen voor de toepassing van de theorieën. Diegenen die gekozen hadden voor de religieuze theorie hadden bijvoorbeeld te maken met onopgeloste historische problemen in de Bijbel.

---

⁷⁶ Dickason O., *op.cit.*, p. 32

⁷⁷ Hodgen M., *op.cit.*, p. 143

⁷⁸ Padgen A., *op.cit.*, p. 6

Terwijl de mensen die voorkeur gaven aan de wereldlijke theorie af te rekenen hadden met de onbeantwoorde vragen waar en hoe de verscheidenheid ontstond.

Uiteindelijk zou de monogenetische theorie de bovenhand halen. De verklaring hiervoor is zeer eenvoudig in de Vroegmoderne Tijden was de Bijbel nog steeds de autoriteit wat betreft het mens-en wereldbeeld. De culturele diversiteit was, volgens de Bijbel, het gevolg van het feit dat de mensheid afstamde van de drie zonen van Noach, die zich elk op een ander deel van de wereld gingen vestigen.⁷⁹

Toen men begon te beseffen dat er weldegelijk sprake was van culturele en sociale diversiteit ging men de verschillende culturen met elkaar gaan vergelijken. Zo ging men bijvoorbeeld Afrikanen vergelijken met Europeanen of met Amerikanen. Maar men ging ook mensen uit het verleden vergelijken met mensen in het heden, bijvoorbeeld Amerikanen met stammen uit het Oude Testament. Deze comparatieve methode werd in de Vroegmoderne Tijden opnieuw opgepikt vanuit de Klassieke Oudheid. Sommige reizigers zagen deze methode als de enige uitweg om de lezer in Europa een adequaat beeld te kunnen geven van een andere cultuur.⁸⁰ Helaas beschreef men de *'ander'* dikwijls vanuit vooroordelen die eigen waren aan het Europese denkkader. De *'ander'* erkennen zonder dit mentale kader van vooroordelen die gevormd werden door een ideologie, de sociale achtergrond van een persoon of de Europese educatie was ondenkbaar.⁸¹

De vooroordelen waar we het juist over hadden zien we vooral terugkeren in de negatieve beschrijvingen van etnografische verschijnselen, die trouwens typisch zijn voor de Vroegmoderne Tijden. Men ging in deze etnologische beschrijvingen op de facetten wijzen die ontbraken in de niet-Europese cultuur.

Men ziet dus dat in de loop van de Vroegmoderne periode het traditionele middeleeuwse wereldbeeld gaat veranderen. Men begint ook te reflecteren over de houding die men moet aannemen tegenover de *'ander'*. Er zijn drie zaken die de houding van de Europeaan tegenover de *'ander'* zullen determineren, namelijk de geschriften uit de Klassieke Oudheid, de Bijbel en het middeleeuwse gedachtegoed. Het contact dat de Europeanen hebben met de

---

⁷⁹ Hodgen M., *op.cit.*, pp. 222-229

⁸⁰ *Ibid.*, p. 296

⁸¹ Padgen A., *op.cit.*, p. 6

'*ander*' wordt gekenmerkt door een paradox, meer bepaald de paradox van de interactie tussen feiten en mythes. De feitelijke component van de interactie tussen de Europeanen en de niet-Europese volkeren was van politieke en socio-economische aard. De andere component van de interactie was van mythische aard. Dit laatste aspect was uiterst belangrijke voor de Europese beeldvorming.⁸²

De nieuwe kennis die het Europese continent van overzee bereikte, vormde samen met de culturele bagage van de Europeanen de basis voor het zoeken naar antwoorden over de 'andere'.

6. Elementen van de Nederlandse beeldvorming over Brazilië

In het vorige deel hebben we ons vooral geconcentreerd op de invloed van de ontdekking van de Nieuwe Wereld op de Europese beeldvorming. In wat nu volgt zullen we ons toespitsen op hoe de verschillende componenten van de Braziliaanse samenleving in Europa in de Vroegmoderne Tijd beschreven werden. Allereerst zullen we de verschillende bevolkingsgroepen die in Brazilië leefden bespreken. Vervolgens focussen we ons op de bespreking van het land.

In dit deel van ons onderzoek zullen we vooral aandacht besteden aan het beeld dat de Europeanen over het algemeen hadden van de indianen, waartoe dus ook de Braziliaanse indianen behoren. De indianen waren in de Vroegmoderne Tijden een nieuw fenomeen voor de Europeanen. Er werd omtrent hun bestaan, afkomst en levenswijze nog veel gediscussieerd en gespeculeerd. De andere bevolkingsgroepen die in het zeventiende-eeuwse Brazilië leefden, zoals de negers, de Portugezen en de joden, waren reeds geruime tijd gekend door de Europeanen. Deze volkeren gaven dus geen aanleiding meer tot het ontstaan van nieuwe theorieën in het Vroegmoderne Europa. Toch hadden de Europeanen een duidelijk beeld van deze bevolkingsgroepen, het is dit beeld dat we in het volgende deel zullen schetsen. Dit kunnen we dan vergelijken met het beeld dat de Nederlanders hadden van deze volkeren die leefden in Brazilië in de zeventiende eeuw.

---

⁸² Baudet H., op.cit., p. 23

6.1. De bevolking van Brazilië

6.1.1. Portugezen

6.1.1.1. Het uiterlijk

Over het uiterlijk van de Portugezen is slechts weinig geschreven in de Vroegmoderne Tijden. Ze waren tenslotte Europeanen en maakten deel uit van het superieure ras.

De lichaamsbouw en de huidskleur van de Portugezen werd verklaard aan de hand van de klimaattheorie, die dateerde uit de Klassieke Oudheid. Op deze klimaattheorie gaan we dieper in als we het hebben over het uiterlijk van de indianen. Volgens de theorie maakten de Portugezen deel uit van de gematigde klimaatzone en werden beschouwd als leden van de gebruiende, geciviliseerde mensen.⁸³

Over het algemeen waren de Portugezen die naar Brazilië gingen nog jong en meestal waren ze lid van het mannelijke geslacht.⁸⁴ Geen wonder dat zij zich gingen vermengen met de inheemse bevolking.

Want ondanks de scherpe veroordeling van de indiaanse levenswijze en gebruiken, ging er toch seksuele contact zijn tussen de Europeanen en de indianen in de Nieuwe Wereld, zo ook in Brazilië. Vooral de Portugezen gingen zich vermengen met de inheemse bevolking in Brazilië. De mengvorm tussen Europeanen en indianen werden mestiezen genoemd. Deze mensen waren lichtbruin van huidskleur en werden vaak scheef bekeken in de Braziliaanse samenleving. Bovendien werden ze ook vaak uitgesloten. Zo mochten zij zelden toetreden tot een religieuze orde en werden ze dikwijls niet toegelaten in bepaalde ambten.⁸⁵ Over het algemeen is er weinig geweten over de mestiezen, omdat ze weinig aan bod kwamen in de literatuur over de Nieuwe Wereld in de Vroegmoderne Tijden.⁸⁶

---

⁸³ Dickason O., op.cit., p. 44

⁸⁴ Mörner M.(a), Spanish Migration to the New World prior to 1810: A Report on the State of Research, IN : Chiapelli F.(ed.), First images of America. The impact of the New World on the Old, volume 2, Los Angeles, University of California Press, 1976, pp. 744-745

⁸⁵ Schwartz S., The Formation of a Colonial Identity in Brazil, IN: Canny N., Pagden A., Colonial Identity in the Atlantic World: 1500-1800, Princeton, Princeton University Press, 1987, pp. 27-28

⁸⁶ Van Den Boogaart E. (b), art.cit., pp. 126

6.1.1.2. Intellectuele en morele aard

Wat betreft de intellectuele aard van de Portugees kunnen we vrij kort zijn. Hij was immers een Europeaan en dus stond hij op intellectueel gebied boven alle andere volkeren waarmee hij in contact kwam. Toch begon men in de Vroegmoderne Tijden in Europa te geloven dat er zoiets was als nationale karakters. In de loop van de zeventiende eeuw veranderde de psychologische karakterisering van de diverse volksaarden van eerder anekdotisch en triviaal naar een gesystemiseerd, quasi-wetenschappelijk systeem. De criteria die men ging gebruiken om verschillende nationaliteiten van elkaar te gaan onderscheiden waren: klederdracht, zeden, aanleg, intelligentie, ondeugden, liefdesleven, aandoeningen, krijgsdeugden, godsdienstige instelling, politiek systeem en favoriete tijdverdrijf.⁸⁷ Europa werd in de Vroegmoderne Tijden gereduceerd tot vier nationaliteiten: de Duitser, de Spanjaard of de Iberiër, de Italiaan en de Fransman.⁸⁸

Alvorens we ingaan op de echte morele aard van de Portugezen, gaan we nader in hoe zij werden gezien door hun vijanden. De Portugezen werden door hun vijanden vaak bestempeld als onbetrouwbaar en leugenachtig.⁸⁹ Sinds 1580 vormde Portugal en Spanje een personele unie, waardoor Portugal er heel wat vijanden bij gekregen had. De meeste geduchte vijand was zonder twijfel de Republiek. Zij gingen hun Spaanse vijand en dus ook de Portugezen zwart maken in het kader van de oorlog die tussen de naties woedde. Deze 'leyenda negra' of zwarte legende kende zijn oorsprong in de geschriften van Bartolomeo de Las Casas. Hij gaf een kleurrijke beschrijving van de wandaden en de wreedheden die zijn landgenoten begingen in de Nieuwe Wereld. De aanklacht van Las Casas tegen het Spaanse wangedrag vond al snel gehoor in de rebellerende Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden. Helaas waren de Nederlanders niet echt bekommerd over het lot van de indianen. Ze wilden gewoon aantonen dat ook zij gebukt gingen onder de Spaanse tirannie. Ironisch genoeg

---

⁸⁷ Leersen J., Volksaard en mensenkennis in de zeventiende eeuw: van bijgeloof naar kennissysteem, IN: Hoenselaars T., Hendrix H. (reds.), Vreemd volk: beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1998, pp. 121-123 (*Utrecht renaissance studies IV*)

⁸⁸ Meijer-Drees M., art.cit., p. 85

⁸⁹ Schulten, Nederlandse expansie in Latijns Amerika: Brazilië (1624-1654), Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1968, p. 72

zouden ze zich in de loop van de zeventiende eeuw zich schuldig maken aan dezelfde misdaden tegenover de indianen.⁹⁰

De ware morele aard van de Portugezen zullen we trachten te destilleren uit de manier waarop zij hun negerslaven gingen behandelen.

De Portugezen maakten voor het eerst kennis met slavernij in het Visigotische tijdperk. In de negende eeuw leefde de slavernij weer op, op het Iberische schiereiland. In deze tijd werden er veel moslims tot slaaf gemaakt in het kader van de '*Reconquista*' of de herovering van het Iberische schiereiland op de moslims. Het aantal mensen dat tot slaaf werd gemaakt in deze periode was afhankelijk van het succes van de christelijke campagnes. In deze periode bleef het maken van slaven beperkt tot het eigen grondgebied. Pas in 1415, toen Portugal Ceuta aanviel, gingen de Portugezen slaven maken buiten Portugal. Expedities zoals deze zorgde voor een continue toestroom van Moorse slaven.⁹¹

De aanvoer van zwarte slaven naar Portugezen zorgde voor een eerste breuk met het verleden. Deze slaven waren niet alleen afkomstig uit een andere regio en hadden een andere etnische achtergrond, ze zorgden ook voor een nieuwe Portugese visie op slavernij. Voorheen bestond het maken van slaven op de Afrikaanse kusten en op de eilanden in de Atlantische Oceaan uit sporadische raids uitgevoerd door gewapende groepen die bestonden uit verschillende nationaliteiten. Maar dit systeem zou langzaamaan maar zeker verdwijnen. De condities waren goed om een permanente slavenmarkt te installeren in de Noord-Afrikaanse regio. Vanaf nu gingen de Portugezen ook slaven maken onder volkeren waarmee ze niet in de clinch lagen, ook dit was een nieuwe factor. Een laatste nieuw element van de ontluikende Portugese slavenhandel was dat zwarte slaven voortaan in Portugal te werkgesteld werden.

Na de ontdekking van Amerika zouden de negerslaven voor de Europeanen een onmisbare schakel worden in het proces van de exploitatie van de Nieuwe Wereld.⁹²

---

⁹⁰ Lemaire T., *op.cit.*, p. 73 ;

Klooster W., *The Dutch in the Americas*, Providence, The John Carter Brown library, 1997, pp. 42-43

⁹¹ Russell-Wood A.(a), Iberian Expansion and the Issue of Black Slavery: Changing Portugues Attitudes, 1440-1770, IN: *The Americian historical review*, volume 83, Washington, American historical association, 1978, p. 17

⁹² *Ibid.*, pp. 17-18

Het debat over zwarte slavernij in Portugal valt niet te vergelijken met de Spaanse discussie over het tot slaaf maken van de indiaanse bevolking van de Nieuwe Wereld. Voor de achttiende eeuw zou er geen enkel theologische werk verschijnen over slavernij in Portugal. Het probleem van het rechtvaardigen van de slavenhandel werd wel aangekaart in Portugese brieven. Toch kan men stellen dat in Portugal morele en godsdienstige bedenkingen over algemeen getemperd werden door commerciële en politiek belangen. Volgens de katholieke kerk moesten slaven menselijk behandeld worden en moesten ze gekerstend worden. De Portugese katholieken beweerden dat de katholieke leer slavernij niet veroordeelde. Meer nog, was het niet Thomas van Aquino die zei dat de zwakken beter af waren als ze gedomineerd werden door anderen. Geen wonder dat Aquino's werk '*De Regimine principum*' de basis vormde van de Portugese visie op slavernij. In dit boek volgde de theoloog de doctrine van Aristoteles dat sommige mensen op de wereld waren gezet om slaaf te zijn en anderen geboren waren om heer en meester te zijn. In deze visie waren slaven mensen die fysieke en psychische te zwak waren om zelf beslissingen te nemen. Zo'n persoon had nood aan een meester die hem de juiste weg wees. De relatie meester/slaaf had, volgens Aquina, voordelen voor beide partijen. Men kan zich dan afvragen hoe de Portugese tegenover de christelijke opvatting stonden, dat alle mensen gelijk waren. Ook hiervoor hadden zij een pasklaar antwoord. De stelling dat alle mensen gelijk waren klopte als men het had over de waarde van de menselijke ziel. Maar deze stelling vertoonde lacunes als men het had over de fysieke en mentale capaciteiten van de mens. De Portugezen waren er dan ook van overtuigd dat het instituut slavernij noodzakelijk was voor het sociaal en economische welzijn van hun samenleving.⁹³

In theorie werd het maken van zwarte slaven in Afrika dus aanvaard in de Portugese maatschappij. Maar in de praktijk zorgde de slavernij toch voor een aantal problemen. Want wat met zwarte slaven die zich bekeerd hadden tot christenen of met zwarte slavinnen die gehuwd waren met een blanke Europeaan, moesten zij de vrijheid krijgen of niet? Vooral dit laatste probleem zorgde voor twijfel in de Braziliaanse samenleving in de Vroegmoderne Tijden. Bovendien waren de theologen en de geestelijken het niet eens over een oplossing van dit probleem.⁹⁴

---

⁹³ Russell- Wood A.(a), *art.cit.*, pp. 33-34

⁹⁴ *Ibid.*, p. 37

Uiteindelijk kunnen we besluiten dat de Portugezen in de Vroegmoderne Tijden er alles aan deden om hun slavenhandel te rechtvaardigen. Bovendien beschouwden zij zichzelf als superieur tegenover de negers. Dit blijkt uit het werk van Thomas van Aquino dat ze aanhalen om de slavernij te rechtvaardigen, maar ook uit teksten en toneelstukken uit die tijd, waarin de zwarte vaak het mikpunt van spot was.⁹⁵

6.1.1.3. Religie en gebruiken

a. Religie

Over de Portugese religie kunnen we kort zijn. De meeste Portugezen waren fanatiek katholiek. Net als in Spanje bestond er ook in Portugal de inquisitie, die kettters ging opsporen en vervolgen. Ondanks het feit dat Portugese priesters onafgebroken campagne voerden tegen kettters, waren de meeste Portugezen die naar Brazilië gingen meestal minder intens met het katholieke geloof bezig.⁹⁶ Bovendien gingen de godsdienstige tegenstellingen tussen de Portugezen en de Nederlanders de reeds gespannen relatie tussen beide volkeren in Brazilië verergeren.⁹⁷

b. Sociale instituties

Wat betreft de sociale instituties van de Portugezen zullen we het hebben over het huwelijk, de geboorte van kinderen en de regels die de samenleving oplegde aan het seksuele gedrag van de Portugezen.

In Europa, dus ook in Portugal, vormde de familie de kern van de samenleving. De basis van de familie was het huwelijk. Een huwelijk in de Vroegmoderne Tijden had een heel andere functie dan nu. Men legde vooral de nadruk op de plichten die het getrouwde stel hadden tegenover derden, zoals bijvoorbeeld tegenover hun familie, kinderen en huishouden. Voor de elite was het huwelijk van belang voor het doorgeven van het familiefortuin.

---

⁹⁵ Russell- Wood A.(a), art.cit., p. 39

⁹⁶ Gonsalves De Mello J., Teensma B., op.cit., p. 248

⁹⁷ Schulten C., op.cit., pp. 73-74

De katholieke kerk legde strikte regels op wat betreft het huwelijk met familieleden. Men mocht enkel huwen met mensen buiten de vierde graad van verwantschap. Deze regel zorgde voor een tweevoudig probleem. Ten eerste beperkte het de partnerkeuze aanzienlijk in de kleine gemeenschappen. Ten tweede wist lang niet iedereen hoe men de graden van verwantschap moest berekenen. Het probleem werd nog verergerd door het feit dat ook spirituele banden een huwelijksbeletsel konden zijn. Bovendien was verwantschap niet enkel van belang voor het huwelijk, het bepaalde eveneens wie iets kon erven binnen de familie. Afgezien van de beperkingen die de kerk oplegde inzake het huwelijk waren de mensen relatief vrij in de keuze van hun huwelijkspartner. Toch moeten we in gedachten houden dat het huwelijk in de Vroegmoderne Tijden niet echt een privé-aangelegenheid was, ook de ouders, de lokale gemeenschap en de feodale heer hadden hun zeg of mening in de keuze van de huwelijkspartner.

Na verloop van tijd ging de kerk ook vormgevende regels opleggen voor de voltrekking van een huwelijk. Eerst moest men huwelijksbeloften uitwisselen, de zogenaamde '*verba de futuro*'. Deze beloften werden later bevestigd door de '*verba de presenti*' of de huwelijksgeloften. In het huwelijkscontract werden eveneens de financiële regelingen van het huwelijk vastgelegd. De eerste huwelijksnacht voltrok het huwelijk volledig. Het huwelijk was enkel geldig als de huwelijksgeloften waren uitgewisseld in aanwezigheid van een katholieke priester.⁹⁸

Bij de geboorte van kinderen in Portugal kan men stellen dat dit een uiterst risicovolle onderneming was, net zoals in de rest van Europa. Het risico voor de moeder om te sterven terwijl ze beviel van haar kind was groot. 1/5 van de vrouwen tussen de 25 en 34 jaar zouden in de Vroegmoderne Tijden sterven terwijl zij hun kind op de wereld zetten.⁹⁹ We zullen zien dat de geboorte bij andere bevolkingsgroepen, zoals bijvoorbeeld de indianen een heel pak makkelijker verliep.¹⁰⁰

---

⁹⁸ Kamen H., Early modern European society, London, Routledge, 2000, pp. 14-17

⁹⁹ Ibid., p. 19

¹⁰⁰ Dickason O., op.cit., p. 11

Zowel de katholieken als de calvinisten gingen zich bezighouden met het proclameren van allerlei regels die de seksuele misdragingen moesten inperken.¹⁰¹ Helaas voor hen zonder al te veel resultaat.

c. Politieke instituties

Over de Portugese politieke organisatie van Brazilië hebben we het reeds gehad toen we het hadden over de geschiedenis van Nederlands-Brazilië. Om niet in herhaling te vallen komen we daar dus niet op terug. We zullen het hier wel hebben over het beeld dat Europa had over Portugal als wereldmacht in de Vroegmoderne Tijden en over wat Brazilië betekende voor de Portugese politiciers.

Toen Portugal en Spanje in 1580 samensmolten in een personele unie, werd het Iberische schiereiland in Europa gezien als de heer en meester over de Atlantische wereld. Het leek alsof niemand de heerschappij van Portugal en Spanje kon aantasten. Toch zouden Engeland en Frankrijk er het op wagen in de loop van de zestiende eeuw. Maar hun ondernemingen tegen de Iberische oppermacht waren niet meer dan prikacties. Pas toen Nederland zich ging ontplooiën als een zeemacht kreeg het schiereiland er een geduchte concurrent bij.¹⁰²

Voor de Portugese politiek was Brazilië een kans om het moederland te herschepen. Ze hadden niet tot doel een nieuwe samenleving op te bouwen die fundamenteel anders en beter was dan de Portugese, iets wat bijvoorbeeld de Puriteinen wel wilden bereiken in Nieuw-Engeland. De Portugezen gingen hun politieke instellingen en wetten overbrengen en toepassen op de Braziliaanse samenleving. Doordat elk kapiteinschap was georganiseerd volgens dezelfde regels ontstond er toch enige uniformiteit in de Braziliaanse samenleving. Het grootste deel van de Portugese immigranten zag Brazilië dan weer als een kans om te leven zoals de adel in hun thuisland.¹⁰³

---

¹⁰¹ Kamen H., op.cit., p. 179

¹⁰² Symox G., art.cit., pp. 268-272

¹⁰³ Schwartz S., art.cit., p. 19

d. Oorlogsvoering

Portugal stond in Europa vooral bekend als een niet te onderschatten zeemacht. Maar toen ze de macht in Brazilië naar zich wilden toetrekken, hadden ze nood aan een nieuwe strijdtechniek die aangepast was aan het Braziliaanse landschap.

De vechttechniek bij uitstek waar de Portugezen gebruik van gingen maken in Brazilië was de guerrillatactiek. De vechttechniek was een groot succes, want de Portugese vijanden hadden hier niet direct een antwoord op. De guerrillatechniek bestond eruit dat de Portugezen zich gingen verstoppen in het hoge struikgewas om dan plots, als de vijand het minst verwachtte tot de aanval over te gaan. De guerrillastrijders gingen met zulke hinderlagen vooral de handelswegen bestoken, om zo de bevoorrading van de vijand in de war te sturen.¹⁰⁴

6.1.1.4. Materiële cultuur

De materiële cultuur van de Portugezen was typisch Europees van aard. Net zoals alle andere Europeanen was het voornaamste doel van hun buitenlandse expedities het vinden van goud. Allereerst werd deze drang naar goud ingegeven door de monetaire situatie van het Iberische schiereiland. Hun schatkisten waren in de loop van de Vroegmoderne Tijden leeg geraakt door de vele oorlogen waarin zij betrokken waren. Maar achter de goudzucht zat meer dan enkel een economische drijfveer. Goud had ook een magische betekenis in de Europese beeldvorming. Het was een soort sacrale materie die men kon vinden in de rivieren van het aards paradijs. Bovendien werd goud ook geassocieerd met de Gouden Tijd, de gelukkigste tijd van de mensheid. Het zoeken naar goud ging dus hand in hand met het willen teruggaan naar het Gouden Tijdperk.

Uiteindelijk zou de mythische, pre-economische betekenis van goud de duimen moet leggen tegenover de economische betekenis van de materie. Deze desacralisering van het goud was het gevolg van de ontwikkeling en de opkomst van het kapitalisme in de Vroegmoderne Tijden.¹⁰⁵

---

¹⁰⁴ Schulten C., op.cit., p. 40

¹⁰⁵ Lemaire T., op.cit., pp. 36-37

6.1.1.5. Economie

We zagen al eerder dat de Portugese politiek vooral bepaald werd door economische en commerciële belangen. Men kan dit verklaren door het feit dat in Portugal niet de adel, maar wel de handelaars de grootste macht in handen hadden, waardoor de situatie in Portugal wezenlijk anders was dan in de meeste andere Europese landen in die tijd.¹⁰⁶

De Portugese macht over Brazilië moest vooral zijn vruchten afwerpen op economisch vlak. Allereerst moest de kolonie het moederland rijker en machtiger maken. Maar het land moest ook de individuele Portugese avonturier die zijn geluk in Brazilië ging zoeken rijker maken.¹⁰⁷

6.1.2. Joden

6.1.2.1. Het uiterlijk

Het joodse uiterlijk werd in de Vroegmoderne Tijden niet echt besproken, waarschijnlijk omdat ze net zoals de Europeanen een blanke huidskleur hadden. Bovendien beschouwden de Europeanen de joden niet als inferieur omwille van hun kleur, wel vanwege hun religieuze overtuiging.

Toch waren er weldegelijk uiterlijke kenmerken van de joden die men in Europa ging veroordelen, zoals de besnijdenis van de joodse mannen en de gouden oorkingen die joodse meisjes droegen, deze werden gezien als de vervanging van de besnijdenis bij meisjes.¹⁰⁸ Deze uiterlijke kenmerken werden door de Europeanen veracht omdat ze een teken waren van de joodse religie.

6.1.2.2. Intellectuele en morele aard

Om het negatieve beeld dat de Europeanen hadden van de joden te kaderen in een historische context zullen we eerst dieper ingaan op de geschiedenis van de joden in Europa. Daarna zullen we het hebben over de dubieuze Europese houding tegenover de joden.

---

¹⁰⁶ Russell- Wood A.(a), art.cit., p. 17 + p. 33

¹⁰⁷ Schwartz S., art.cit., p. 21

¹⁰⁸ Lowe K., The stereotyping of Black Africans in Renaissance Europe, IN: Earle T., Lowe K. (eds.), Black Africans in Renaissance Europe, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, p. 21 + p. 24

Reeds in het Romeinse Rijk gingen christenen de joden zien als verraders, want het was hun schuld dat Jezus gekruisigd werd.¹⁰⁹ De haatgevoelens van de christelijke Europeanen zouden hun eerste hoogtepunt bereiken in de elfde eeuw, tijdens de kruistochten. Deze religieuze oorlogen hadden een tweevoudig doel. Ten eerste aan God bewijzen dat men bereid was om een martelaarsdood te sterven. Ten tweede moesten zij een excuus zijn om joden te vervolgen. Heel de middeleeuwen door zouden er in Europa opflakkingen van jodenhaat zijn. Maar deze opflakkingen vonden niet overal plaats, laat staan op hetzelfde tijdstip.¹¹⁰ Bijvoorbeeld in Nederland hadden velen vooroordelen tegenover de joden. Toch werd er geen spot gedreven met de joden in de zeventiende-eeuwse Republiek, dit in tegenstelling tot joden die vaak voorkwamen in kluchten in andere Europese landen.¹¹¹ Over het algemeen was men in de Verenigde Provinciën toleranter tegenover vreemden dan in de rest van Europa. De reden hiervoor is dat zonder tolerantie de Nederlandse maatschappij onmogelijk zou kunnen bestaan. De Republiek was dan ook een smeltkroes van mensen met verschillende nationaliteiten en religieuze opvattingen. Verdraagzaamheid was de grondslag van de politiek orde van het land.¹¹² Toch is de Nederlandse tolerantie tegenover de joden een speciaal geval, want deze tolerantie werd ook ingegeven door winstbejag, want de economische positie van de joden betekende ook voor de Nederlanders extra winst.

Omwille van hun dikwijls belangrijke economische positie werden joden vaak beschuldigd van fraude. Ze werden beschouwd als een onbetrouwbaar en leugenachtig volk. Op dit onderwerp komen we terug als we het hebben over de het beeld dat de Europeanen hadden over de economische praktijken van de joden.

---

¹⁰⁹ Hopkins K., Een wereld vol Goden. Heidenen, joden en christenen in het Romeinse Rijk, Haarlem, Becht, 2000, p. 274

¹¹⁰ Cluse C. (ed.), The Jews of Europe in the Middle Ages (tenth to fifteenth centuries), Turnhout, Brepols Publishers, 2004, pp. 5-15 (*Cultural encounters in late antiquity and the middle ages, Volume 4*)

¹¹¹ Bovenkerk H., Nederlandse schrijvers tijdens de Republiek over de Joden, IN: Brugmans H., Frank A. (reds.), Geschiedenis der Joden in Nederland, volume 1, Amsterdam, Van Holkema & Warendorf N.V., 1940, pp. 714-117

¹¹² Bots H., Tolerantie of gecultiveerde tweedracht. Het beeld van de Nederlandse tolerantie bij buitenlanders in de zeventiende en achttiende eeuw, IN: Art J., Aerts J., e.a. (reds.), Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden, volume 107, 1992, s.l., s.n., pp. 657

6.1.2.3. Religie en gebruiken

a. Religie

Hoewel het Christendom en het Jodendom dezelfde wortels hebben, zullen ze dikwijls in conflict liggen met elkaar. De hoofdreden voor deze strijd tussen beide godsdienstige overtuigingen, was dat delen van de Torah en andere joodse geschriften werden gebruikt in het oude testament van de Bijbel. Hoewel het oude testament lange tijd als het belangrijkste werd beschouwd van de Bijbel, zou deze rol later door het nieuwe testament overgenomen worden. Een andere reden voor conflict tussen het Christendom en het Jodendom was het verschil in interpretatie van heilige geschriften die zou leiden tot een andere jaartelling. Voor de Christenen betekende de geboorte van Jezus Christus, de zoon van God, het begin van de jaartelling. Terwijl de joden een andere jaartelling hebben, omdat ze Jezus Christus niet zien als de Messias.¹¹³ Het zijn dus de kleine verschillen tussen het Christendom en het Jodendom die zullen zorgen voor hoogoplopende conflicten.

Bovendien gingen de christenen vanaf de Klassieke Oudheid joden zien als verraders en lafaards, omdat, zoals reeds gezegd, zij Jezus Christus aan het kruis hadden genageld. Maar ook omdat ze, ondanks het feit dat ze wisten dat Jezus herrezen was, net zoals de profeten voorspeld hadden, toch de christenen gingen vervolgen als goddeloze afvalligen.¹¹⁴ Deze factoren speelden tot in de Vroegmoderne Tijden een rol in de Europese beeldvorming van de joden.

Hierboven kwam het al ter sprake dat de joodse jongens werden besneden werden, als teken van hun gelovigheid. De besnijdenis vond plaats in de synagoge in een speciale zetel. Deze zetel was ontworpen voor twee personen: de sandek, dat was de man die de baby vasthield tijdens de besnijdenis en de andere plaats op de zetel was voor de profeet Elia, die bij elke besnijdenis uitgenodigd werd. De besnijdenis zelf duurde maar enkele ogenblikken, daarna werd er feest gevierd in het huis van de pasgeborene.¹¹⁵ De joodse meisjes werden niet

---

¹¹³ Cluse C. (ed.), op.cit., pp. 3-4

¹¹⁴ Hopkins K., op.cit., pp. 274-275

¹¹⁵ Hirschel L., Cultuur en volksleven, IN: Brugmans H., Frank A. (reds.), Geschiedenis der Joden in Nederland, volume 1, Amsterdam, Van Holkema & Warendorf N.V., 1940, pp. 481-482

besneden, zij droegen gouden oorkingen als teken van een religieuze overtuiging. Deze praktijken werden door de Europeanen verworpen enkel en alleen omdat ze geassocieerd werden met het Jodendom.

b. Sociale instituties

Wanneer we het hebben over de sociale instituties bij de joden, moeten we even stilstaan bij het joodse onderwijs, waar de joden zelf veel belang aan hechtten. Ook uithuwelijking op jonge leeftijd kwam dikwijls voor bij de joden.

In het joodse onderwijssysteem lag, vanzelfsprekend de nadruk op het godsdienstonderwijs. Maar er werd ook aandacht besteed aan de wisselvallige geschiedenis van het volk. Ook literair onderwijs werd zeer belangrijk geacht. Het onderwijs verliep in een klassensysteem. De tijd die men in een bepaalde klas zat, lag niet vast. Pas wanneer de leerling had bewezen dat hij de leerstof voldoende kende, mocht hij naar de volgende klas overgaan. Onderwijs voor meisjes in de joodse gemeenschap bleef beperkt tot het Jiddisj.¹¹⁶ Er werd ook neergekeken op het joodse onderwijs alleen al omdat het een joodse institutie was.

De joodse gemeenschap kende ook een traditie van uithuwelijking, dit gebeurde reeds op jonge leeftijd. Het waren de ouders die opzoek gingen naar een passende partij voor zoon- of dochterlief. Dikwijls kozen zij voor een naaste verwant, zoals een neef of nicht. Wanneer de ouders van beide partijen het met elkaar eens waren geraakt, dan werd er een akte opgemaakt '*Tenaïem riesjoniem*'. In deze akte stond vermeld wanneer het huwelijk plaatsvond en aan welke wederzijdse verplichtingen men zich moest houden. Soms waren de joodse huwelijken in strijd met de wetten van het land waarin het huwelijk plaats had, omdat in de Europese landen een huwelijk tussen bijvoorbeeld een nicht en haar nonkel verboden was. Voor zo'n verboden huwelijk was een speciale toestemming nodig van de regering van het land, vaak werd deze niet gegeven omwille van de morele bezwaren van die regering tegen zo'n huwelijk.¹¹⁷

---

¹¹⁶ Hirschel L., *art.cit.*, pp. 461-467

¹¹⁷ *Ibid.*, pp. 482-483

c. Politieke instituties

Wat betreft de joodse politieke instituties kunnen we kort zijn, vermits de joden een religieuze groep vormden in de samenleving hadden ze geen nood aan eigen politieke instellingen. Toch moet hier een nuance worden gemaakt, want dikwijls gingen de joden eigen 'gemeente' vormen binnen de stad of gemeente waarin zij leefden. In hun eigen 'gemeente' gingen ze dan, mits toestemming van de lokale overheden, synagogen en joodse scholen bouwen. Sommige joodse 'gemeenten' hadden zelfs een eigen ziekenhuis. De joden gingen dus proberen in een stad zo dicht mogelijk bij elkaar te wonen, want samen stonden ze sterker tegen de mogelijke wantrouwige inwoners van de stad waarin zij verbleven.¹¹⁸

d. Oorlogsvoering

Over de joodse oorlogvoering valt weinig te zeggen, want als de joden vochten dan was dit voor de natie waarin zij leefden. Met andere woorden ze vochten voor nationale idealen en niet voor hun joodse idealen. We zullen dan ook geen aandacht besteden aan de 'joodse' oorlogsvoering, omdat deze in wezen niet bestaat.

6.1.2.4. Materiële cultuur

De joden worden vaak voorgesteld door de Europeanen als geldwolven, omdat ze zich voornamelijk gingen bezighouden met internationale handel en het bankwezen. In beide sectoren viel er wel wat geld te verdienen als men het slim aanpakte en dat deden de joden ook. Op hun economische praktijken gaan we dieper in, in het volgende deel.

6.1.2.5. Economie

De economische zaakjes van de joden liepen goed, volgens sommigen zelfs té goed. De joden hadden hun goede positie in de internationale handel te danken aan een grensoverschrijdend joods handelsnetwerk. In alle belangrijke commerciële centra van de

---

¹¹⁸ Cluse C. (ed.), op.cit., pp. 3-4

Vroegmoderne Tijden trof men een delegatie joden aan. Sommigen gingen het joodse succes verklaren door het feit dat de joden zich schuldig maakten aan corruptie, dat lag in de aard van hun verraderlijke karakter. De aantijgingen van fraude aan het adres van joodse handelaars gingen vaak escaleren tot antisemitische campagnes, omdat de handelaars van Europese origine dikwijls machteloos stonden tegenover het succes en de welvaart van hun joodse collega's.

6.1.3. Indianen

6.1.3.1. Het uiterlijk

De beschrijving van het uiterlijk van de indianen in de Vroegmoderne Tijden omvatte verschillende componenten. De meeste aandacht ging naar de naaktheid van de indianen en hun huidskleur. De Europeanen toonden weinig interesse in de lichaamsbouw van de indianen.

Ondanks het feit dat de Nieuwe Wereld vaak werd gekoppeld aan het Gouden Tijdperk of aan het aards paradijs van voor de zondeval, werd de naaktheid van de indianen slechts zelden gezien als een teken van geestelijke zuiverheid. De naaktheid van de indianen was eerder een doorn in het oog van de Europeanen.

Naaktheid werd in de christelijke cultuur immers geassocieerd met zondigheid, onreinheid en onkuisheid. Deze opvatting vond haar oorsprong in de Bijbel. Nadat Adam en Eva gegeten hadden van de appel van de boom van kennis van goed en kwaad, hadden ze elkaar naakt gezien, daar schaamden zij zich voor.¹¹⁹ Een ander Bijbels verhaal dat naaktheid koppelt aan schaamte en vervloeking is het verhaal van Cham, een zoon van Noach. Cham werd door God vervloekt nadat hij zijn vader naakt had gezien.¹²⁰

Naast het christelijke referentiekader zorgde ook de socio-culturele achtergrond van de Europeanen voor het veroordelen van naaktheid. In de loop der Vroegmoderne Tijden was de Europese elite gefascineerd geraakt door dure kledij. Kleren waren niet enkel een teken van geciviliseerdheid, maar ze moesten de sociale klasse ook onderscheiden van het

---

¹¹⁹ Genesis 3, 7

¹²⁰ Ibid., 9, 21-27

plebs en had een grote culturele symbolische waarde.¹²¹ De naaktheid van de indianen werden daarom geassocieerd met een gebrek aan culturele rijkdom.¹²²

Naaktheid werd door sommigen ook gezien als een indicatie voor barbaarsheid. Zo ook bijvoorbeeld voor Pierre d'Avity. Hij stelde het niet bedekken van geslachtsorganen gelijk aan het ontbreken van morele waarden. Bovendien was Pierre d'Avity van mening dat de schaamte voor de naaktheid van het lichaam juist iets was wat de mens van de beesten onderscheidde.¹²³

De verschillende huidskleur van mensen werd in de Vroegmoderne Tijden traditioneel verklaard door de klimaattheorie. De grondslagen van de klimaattheorie werden gelegd in de klassieke medische wetenschap. De twee basismodellen van de klimaattheorie werden ontwikkeld door Hippocrates en Galenus in de vierde eeuw voor onze tijdrekening.

Hippocrates ging in zijn werk *'De aëre, aquis et locis'* uit van een schematische onderverdeling van de wereld in drie grote zones: noord, zuid en midden. Per zone waren er een aantal atmosferische en fysische invloeden, zoals de bodemgesteldheid, de luchtsamenstelling, de winden, de zon, het water en de jaargetijden. Deze factoren hadden een invloed op de volkeren die leefden in de verschillende zones. Daarom ging Hippocrates aan de hand van deze factoren de natuur van de mensen die in de noordelijke, zuidelijke en middenzone leefden, determineren. Noord en west kwamen qua type volkeren overeen net zoals zuid en oost. Het koude noorden en westen, dat Hippocrates situeerde in Europa, werd bewoond door de Scythische volkeren. Het was een krachtig volk dat leefde als nomaden en dat verstandelijk niet echt goed was bedeed. De hete zone in het zuiden en het oosten kwam overeen met een deel van Azië, Egypte en Libië. Deze zwoele zone werd bewoond door een volk dat een tekort had aan dapperheid en uithoudingsvermogen. Het volk was wel uiterst vruchtbaar. De middenzone van de wereld had een gematigd klimaat. Tot deze zone behoorden Griekenland en het gehelleniseerde deel van Klein-Azië. Omdat er in dit gebied geen negatieve klimatologische factoren voorkwamen, waren de mensen die er woonden het

---

¹²¹ Lowe K., art.cit., p. 21

¹²² Greenblatt S., *Learning to curse: Aspects of Linguistic Colonialism in the Sixteenth Century*, IN : Chiapelli F.(ed.), First images of America. The impact of the New World on the Old, volume 2, Los Angeles, University of California Press, 1976, p. 562

¹²³ Dickason O., op.cit., p. 32

best ontwikkeld van alle volkeren. Hippocrates was dus van mening dat het gebied waar hij in leefde het beste was, dit getuigd van een ethocentrische zienswijze.¹²⁴

Ook Galenus hield er een ethocentrische visie op na. Hij werkte in '*Quod animi mores corporis temperamenta sequantur*' het zonemodel van Hippocrates verder uit, want Galenus zou de klimaattheorie associëren met de humeurenleer. Zo wijdde hij bijvoorbeeld uit over twee soorten Grieken. Men had de domme, zwaarmoedige Thebanen en de intelligente Atheners. Het contrast was het gevolg van de tegengestelde klimatologische omstandigheden: namelijk de vochtige en nevelachtige atmosfeer in het vlakke Beotië, de regio waar de Thebanen leefden, tegenover de heuvelachtige omgeving van Athene met zijn heldere lucht.¹²⁵

Aanvankelijk werd de klimaattheorie dus geassocieerd met het verschillende karakter van de verscheidene volkeren die de wereld bevolkten. Pas in de tweede eeuw voor onze jaarrekening werd door Ptolemaeus de klimaattheorie gekoppeld aan de verschillende huidskleuren van de mensheid. In zijn werk '*Tetrabiblos*' beweerde Ptolemaeus dat de mensen die in het midden van de wereld woonden zwart gebrand waren door de zon. Bovendien waren ze door de drukkende hitte kleiner van gestalte en waren ze van nature uit uitbundiger en wilder dan andere volkeren. De Scythen die in het noorden leven waren groot van gestalte, ook zij waren, volgens Ptolemaeus, wilden. Tussen de koude en de hete zone was een gematigde middenzone. Hier leefden de gebruikte, geciviliseerde mensen.¹²⁶

In de Klassieke Oudheid ging men er dus vanuit dat vanaf de polen tot de evenaar de mens steeds donkerder werd. Deze theorie werd in de Klassieke Oudheid door iedereen voor waar aangenomen. De klassieke theorie wankelde toen men ontdekte dat alle indiaanse stammen in Amerika ongeveer dezelfde huidskleur hadden. Dit fenomeen werd verklaard door twee verschillende theorieën. De eerste theorie ging er van uit dat de kracht van de zon in de Nieuwe Wereld werd verminderd door de aanwezigheid van de vele rivieren en meren. Een tweede theorie stelde dat de indianen slechts enkele eeuwen voor de Spanjaarden en de Portugezen naar Amerika waren getrokken. De zon had dus nog niet genoeg tijd gehad om de indianen zwart te blakeren.¹²⁷

---

¹²⁴ Meijer-Drees M., art.cit., pp. 89-90

¹²⁵ Ibid., p. 90

¹²⁶ Dickason O., op.cit., p. 44

¹²⁷ Ibid., pp. 44-45

Ook de lichaamsbouw van de verschillende volkeren werd gekoppeld aan de klimaattheorie. In het noorden leefden grote mensen, terwijl in het zuiden kleine mensen woonden. Ondanks het feit dat de indianen hetzelfde postuur hebben als de Europeanen werden ze toch als inferieur beschouwd en dit omwille van hun kleine geslachtsorganen en het feit dat ze geen lichaamsbehaarung hadden.¹²⁸ Toch werd er in de reisverhalen meestal gesproken over uit de kluiten gewassen indianen.

Ook op de afbeeldingen van Amerikaanse indianen springt de sterke lichaamsbouw meteen in het oog. De afbeeldingen van de indianen doen soms denken aan renaissancistische beeldhouwwerken.¹²⁹ Dit zal een aantal Europeanen ertoe leiden de indianen te gaan koppelen aan klassieke volkeren. Zo ook Marc Lescarbot, hij linkt in zijn werk 'Histoire de la nouvelle France' uit 1609 de Amerikaanse indianen aan het Spartaanse volk. Ook de jezuïeten, die bij de Canadese indianen leefden, gingen hen vergelijken met Romeinse figuren zoals onder andere Augustus en Julius Caesar.¹³⁰

Vaak werd er in Europese verhalen ook de nadruk gelegd op de uitzonderlijke schoonheid van de indiaanse vrouwen.¹³¹

In de Nederlandse reisverhalen wordt ook vaak gesproken over de lichaamsversieringen van de indianen. Ondanks het feit dat de Europeanen gefascineerd waren door de ornamenten vroegen zij zich niet echt af wat de betekenis was van de lichaamsschilderingen en de sieraden van de indianen, waardoor er geen theorieën over ontwikkeld zijn.

6.1.3.2. Intellectuele en morele aard

De confrontatie met nieuwe volkeren in de Vroegmoderne Tijden riep vele vragen op bij de nieuwsgierige Europeanen. De belangrijkste vraag was welke plaats de indianen en ook de Afrikanen moesten krijgen in het Europese wereld-en mensbeeld. Deze vraag wekte een hele nieuwe vraagstelling op: zoals wie was de mens ? Waaraan herkent men de mens ? Hoe kan men een mens van een dier onderscheiden ? Op deze actuele vragen probeerde men in de

---

¹²⁸ Duchet M., *Antropologie et Histoire au siècle des lumières*, Parijs, Maspero, 1971, p. 264

¹²⁹ Bijlage 14, Tekening van een indiaan waarvan de lichaamsbouw sterk overdreven is; Honour H., *op.cit.*, p. 119

¹³⁰ Honour H., *op.cit.*, p. 120

¹³¹ Schulten C., *op.cit.*, p. 22

Vroegmoderne Tijden een passend antwoord te vinden. De oplossingen ging men zoeken in de christelijke leer en de natuurwetenschappen.

Om de Afrikanen en de Amerikaanse indianen een plaats te geven in het Europese wereldsysteem had men nood aan categorieën. Deze werden gemaakt op basis van verschillende maatstaven.

Een eerste classificatie was de opsplitsing van de mensheid in een groep barbaren en in geciviliseerden. Deze tweedeling was gebaseerd op een aloude Griekse traditie. In de Vroegmoderne Tijden zou deze traditie worden aangepast aan de joods-christelijke leer. Zowel in de Hellenistische periode als in de Vroegmoderne Tijden droeg de term barbaar een negatieve connotatie met zich mee.¹³²

Bij de Grieken die leefden in de zevende en zesde eeuw voor onze jaartelling verwees de term barbaar naar buitenlanders of dus mensen die niet Grieks waren. Ze verwezen met deze term ook naar Egyptenaren, een volk dat zij respecteerden omwille van hun oude cultuur. Vanaf de vierde eeuw voor onze tijdrekening kreeg de term barbaar een nieuwe betekenis. Grieken gingen de term enkel nog gebruiken om achterlijke of cultureel minderwaardige volkeren aan te duiden. Vooral volkeren die geen Grieks spraken, moesten het ontgelden, want alleen door een geciviliseerde taal te spreken kon men tot de rede komen waardoor men een geciviliseerde maatschappij kon ontwikkelen. Bovendien was het volgens de Grieken juist de rede die de mens onderscheidde van de dieren.

De Griekse term barbaar werd in de Vroegmoderne tijd overgenomen door de Europeanen. Het enige verschil tussen de Grieken uit de Klassieke Oudheid en de Europeanen uit de Vroegmoderne Tijden was dat deze laatste hun wereld gingen opstellen voor de barbaren. Een verklaring hiervoor is het christelijke geloof dat alle mensen afstammen van dezelfde stamvader. Daarom moesten ook barbaren en niet-christenen de kans krijgen om toe te kunnen treden tot het christendom. Deze christelijke ingesteldheid zal ook de grootste drijfveer zijn voor de wereldwijde missioneringsprojecten.¹³³

Ondertussen gingen verschillende geleerden zich gaan bezighouden met de indeling van de mensheid.

---

¹³² Padgen A., *op.cit.*, p. 15

¹³³ *Ibid.*, p. 16-20

In zijn werk *'Omnium gentium mores'* over internationale gebruiken en waarden, deelde Johannes Boemus de wereld op in geciviliseerde en ongeciviliseerde culturen op basis van het boek Genesis uit de Bijbel. Na Gods vloek zwierf Cham, een van de zonen van Noach, de wereld rond, waardoor hij en zijn afstammeling vervielen in de barbaarsheid. De afstammeling van Sem en Japhet, de overige twee zonen van Noach, werden, samen met hun nakomelingen als geciviliseerd beschouwd. Boemus' opdeling van de wereld zou een grote invloed uitoefenen op de werken van de kosmografen.¹³⁴

Vele intellectuelen gingen het verband leggen tussen heidenen en Kaïn, die zijn broer Abel doodde, of Cham, de verstoten zoon van Noach. Cham en zijn afstammelingen waren door God vervloekt tot *'knechten der knechten'*. Europese geleerden, die Cham in verband brachten met de indianen, konden op deze manier hun slavernij door middel van de Bijbel rechtvaardigen. De al dan niet natuurlijke slaafsheid stond onmiddellijk na de ontdekking van Amerika ter discussie.

Het idee van het bestaan van *'natuurlijke slaven'* haalde men niet uit de Bijbel, maar wel bij Aristoteles. De eerste die Aristoteles' idee ging toepassen op de inwoners van de Nieuwe Wereld was John Mair, een scholasticus uit Parijs. Hij gebruikte het idee in een traktaat uit 1510. Twee jaar later speelde de gedachte een belangrijke rol in de discussie tussen Spaanse theologen over de rechtvaardiging van de kolonisatie. De spilfiguren in de Spaanse discussie waren Bartolomeo de Las Casas en Juan Ginès de Sepúlveda. Las Casas wierp zich al gauw op als de verdediger van de rechten van de indianen. Om hen beter te begrijpen verdiepten Las Casas zich in de zeden en gewoonten van de indianen. In 1552 publiceerde hij zijn felste antikoloniale geschrift, dat hij reeds tien jaar eerder geschreven had. Het werk werd bekend onder de titel *'Brevisísima relación de la destruyción de las Indias occidentales'*. Het doel van zijn werk was keizer Karel V op de hoogte te brengen van de wandaden die de Spanjaarden begingen tegen de indianen. Hij wilde de wreedheid van de Spanjaarden aanklagen. Las Casas wilde aantonen dat het gezonde verstand van zijn landgenoten volledig verteerd werd door hebzucht en goudkoorts. Las Casas' werk ligt aan de basis van de *'leyenda negra'* of de zwarte legende, waarmee men verwijst naar zijn negatieve uitlatingen over de Spaanse activiteiten in de Nieuwe Wereld.. Zijn anti-Spaanse

---

¹³⁴ Dickason O., *op.cit.*, p. 32; Hodgen M., *op.cit.*, p. 234

propaganda zal later worden opgepikt door de rebellerende Nederlanden. Sepúlveda was hevig voorstander van het Spaans imperialistische beleid in de Nieuwe Wereld. Hij beriep zich hiervoor op Aristoteles' idee van de natuurlijke slaven. Voor hem waren de indianen barbaren die van nature slaaf waren. Hij paste de indianen in het mentale schema van Aristoteles, dat ging er als volgt uitzien :

vorm	ziel	mens	man	ouders	heer	Grieken	Spanjaarden
stof	lichaam	dier	vrouw	kinderen	slaaf	barbaren	indianen ¹³⁵

Las Casas ontkent het schema van Aristoteles niet, maar wel de toepassing ervan op de indianen. Ter verdediging van zijn stelling stelde Las Casas dat de indianen minder barbaars waren dan algemeen werd aangenomen. De verdediger van de indianen onderscheidde vier verschillende betekenissen van de term barbaar. Barbaar verwees allereerst naar elke wrede of genadeloze mens, die handelt tegen de menselijke rede. Elk volk of individu kon, hoe ontwikkeld ook, tot dit type barbaar gerekend worden wanneer het zich ongepast gedroeg. De tweede betekenis die Las Casas gaf aan het begrip barbaar sloot nauw aan bij de oorspronkelijke, Griekse betekenis van het woord. De term verwees dan naar iemand die een vreemde taal niet machtig was. In de enge zin van het woord sloeg barbaar ook op ongeletterden. De derde categorie barbaren die de Spaanse theoloog onderscheidde waren eigenlijk de echte barbaren. Het waren wezens die geen menselijke rede kenden en dus bijvoorbeeld ook geen wetten. Enkel deze categorie van barbaren konden worden gelijkgesteld aan natuurlijke slaven. De vierde en laatste betekenis van de term barbaar was ongelovige of heidenen, met andere woorden iemand die niet verlicht was door het christelijke geloof. Deze laatste vorm van barbaarsheid kon worden opgeheven door kerstening. De indianen voldeden enkel aan de tweede en de vierde soort van barbaarsheid. Ze konden dus niet als natuurlijke slaven beschouwd worden.¹³⁶

Naast verschillende betekenissen onderscheidde men ook verschillende niveaus van barbaarsheid. Eén van de eerste auteurs die zich hier aan waagde was José de Acosta, een

¹³⁵ Lemaire T., *op.cit.*, pp. 72-79

¹³⁶ *Ibid.*, pp. 79-83

Spaanse Jezüiet. In zijn werk *'Historia natural y moral de las Indias'* maakte hij een hiërarchische rangschikking van drie groepen barbaren. De hoogst geplaatste groep waren de geletterde barbaren zoals de Chinezen en de Japanners. Onder deze groep plaatste hij alle volkeren die in een redelijk stabiele gemeenschap leefden en die een bepaalde vorm van regering en godsdienst kenden. De laagste groep van barbaren waren de wilden die uiteen vielen in twee subgroepen. Enerzijds zij die over de beginselen van organisatie beschikten en anderzijds zij die leefden zoals wilde beesten.¹³⁷ Acosta drukte op het feit dat de laagste groep van barbaren, de wilde beesten, moesten worden gered uit hun uitzichtloze situatie. Anderen moesten hen gaan aanleren hoe men mens kon worden. Door deze oproep stond de jezüiet aan de wieg van een theorie over sociale ontwikkeling. Deze theorie kende eigenlijk zijn oorsprong in de Klassieke Oudheid, aangezien Plato beweerde dat de eerste mensen naakte bosjesmensen waren.¹³⁸

Ook Pierre d'Avity doet later in *'Les états, empires et principautez du monde'* een poging om het begrip barbaarsheid nader te beschrijven. Integenstelling tot Las Casas en Acosta maakt d'Avity gebruik van een negatieve beschrijving. Hij somt vijf verschillende culturele gebreken op: zij die geen kennis hebben van religie; zij die geen landbouw kennen; zij die naakt rondlopen; zij die geen woning hebben; zij die geen regering kennen. Deze vijf gebreken zijn voor d'Avity maatstaven die duiden op barbaarsheid.¹³⁹

Las Casas was niet de enige die een positief beeld wilde ophangen van de indianen. Na zijn kleurrijke beschrijvingen over de naakte indianen en de verhalen over de voortdurende oorlogvoering durfde Peter Martyr d'Anghiera beweren dat de indianen in het Gouden Tijdperk leefden.¹⁴⁰

De eerste die de dichotomische classificatie barbaar tegenover geciviliseerde gaat doorbreken was de dominicaan, Francisco de Vitoria. Hij wees erop dat het irrationele gedrag van de indianen vooral te wijten is aan hun barbaarse opvoeding.¹⁴¹ Voor Vitoria waren de indianen niet langer slaven van nature, maar eerder opvoedbare barbaren.

---

¹³⁷ Honour H., *op.cit.*, pp. 78-80

¹³⁸ Elliot J., *art.cit.*, p. 19

¹³⁹ Padgen A., *op.cit.*, p. 201

¹⁴⁰ Hodgen M., *op.cit.*, p. 24

¹⁴¹ Lemaire T., *op.cit.*, pp. 64-69

Montaigne ging nog verder in de relativering van de indiaanse barbaarsheid. Hij ging de mythe van de Gouden Tijd gebruiken om het natuurlijke van de indianen te contrasteren met het kunstmatige van de Europeanen.¹⁴²

De tolerante houding tegenover de indianen zou in de Vroegmoderne Tijden nooit de bovenhand krijgen. Toch was ze niet weg te denken. Uiteindelijk bereikte de positieve houding ten aanzien van de indianen zijn hoogtepunt bij Rousseau. De basis van zijn theorie was de natuurlijke goedheid van het individu en de corruptie van de maatschappij.¹⁴³ Voor zijn theorie liet Rousseau zich inspireren door verhalen over de Nieuwe Wereld. Volgens de filosoof leefden de Amerikaanse indianen in een tussenstadium. Rousseau contrasteerde de natuurmens/indiaan met de Europeaan.¹⁴⁴

Ondanks het feit dat deze laatste figuren de indianen in een goed daglicht gingen stellen, deden ze dit enkel om de Europese maatschappij te bekritisieren. De indianen waren slechts een middel om een maatschappijkritische boodschap over te brengen.

Men ging de indianen niet alleen in het vakje barbaar/geciviliseerd en slaaf/ vrije mens trachten te duwen, maar men ging hem ook in de *'scala naturae'* of *'chain of being'* trachten te plaatsen.¹⁴⁵ De vraag die op ieders lippen brandde was: waar moesten de indianen geplaatst worden in de *'chain of being'* ?

Met deze vraag gingen zich vooral de vroegmoderne filosofen bezighouden. Als basis gold de wereldlijke hiërarchie uit de scholastiek die gebaseerd was op een theorie van Aristoteles. Hij deelde de wereld in drie niveaus: de dieren, de mensen en de goddelijken.¹⁴⁶ De taak van de filosofen bestond erin een aspect te zoeken dat de indianen ofwel bij de dieren ofwel bij de mensen plaatste.

De meningen over de indianen waren verdeeld. Men kon de indiaan beschouwen als men en gelijkstellen aan de Europeaan, maar dit gebeurde slechts zelden in de Vroegmoderne Tijden. Meestal werden de indianen als inferieure creaturen gezien. Vaak werden ze beschouwd als de onschuldige kinderen van God. De neoplatonisten hielden er nog een andere mening op na. Zij verdeelden alle wezens op aarde in drie categorieën: engelen, dieren en mensen. Deze laatsten vormden een tussenschakel tussen de twee andere

---

¹⁴² Lemaire T., *op.cit.*, p. 93

¹⁴³ Pire G., *art.cit.*, p. 367

¹⁴⁴ Lemaire T., *op.cit.*, pp. 153-154

¹⁴⁵ Padgen A., *op.cit.*, p. 22

¹⁴⁶ Hodgen M., *op.cit.*, p. 389

groepen. Voor de neoplatonisten was er geen twijfel mogelijk, de indianen behoorden met zekerheid tot de categorie mensen.¹⁴⁷

Maar er waren ook mensen die de indiaan zagen als een inferieure menssoort of als een superieure vorm van dier. De eersten die met deze gedachte speelden waren ontdekkingsreizigers.¹⁴⁸ Zij hadden het in hun reisverhalen en brieven naar huis over schepsels die half-mens, half-dier mens waren. Het was ondenkbaar dat men deze creaturen kon gelijkschakelen met de Europese mens. Er waren nog maar twee opties ofwel behoorden de indianen tot het dierenrijk ofwel behoorden ze tot een tot dan toe onbekend rijk. Het ging zelfs zo ver dat sommige Europese intellectuelen de indianen gingen plaatsen onder de categorie insecten of reptielen.¹⁴⁹ De redenen waarom de indianen dikwijls tot het dierenrijk gerekend werden, lagen voor de hand. Ze leefden in grotten en ze leefden van de jacht, net als wilde beesten. Bovendien hadden ze geen taal en kenden ze geen rede.

Sommigen zagen de indianen als de ontbrekende schakel tussen de perfecte Europeaan en de dieren. Enkelen gingen reeds opperen dat de aap het laagste niveau van de mensheid was of het hoogste van het dierenrijk. Zo ook Albertus Magnus in de dertiende eeuw verscheen zijn werk getiteld *'De animalibus'*. Daarin deelde hij de bewoners van de aarde op in twee groepen: de mensen en de rest. De restgroep deelde hij nog eens op in mensachtige schepsels en de echte dieren.¹⁵⁰ De mensachtige schepsels noemde Magnus de *'similitudines homines'* onder hen bevonden zich bijvoorbeeld ook de Wilde Man en de Pigmeeën.¹⁵¹

Over de plaats van de indianen in de *'chain of being'* werd pas op het einde van de zeventiende eeuw en in het begin van de achttiende eeuw serieus nagedacht door William Petty in zijn werk *'The Scale of creatures'*, door Sir William Tyson in *'Oerang-outang, sive home silvestres or the anatomy of a pygmie'*, door Carl Linnaeus in zijn boek *'Systems of Nature'* en door Julien de la Merrie in zijn werken *'L'Homme Machine'* en *'L'Homme Plante'*. Allen gingen zij op zoek naar de *'missing link'* tussen mensen en dieren.¹⁵²

---

¹⁴⁷ Hodgen M., *op.cit.*, p. 405

¹⁴⁸ Ibid., p. 407

¹⁴⁹ Padgen A., *op.cit.*, p. 23

¹⁵⁰ Hodgen M., *op.cit.*, pp. 416-417

¹⁵¹ Padgen A., *op.cit.*, p. 22

¹⁵² Hodgen M., *op.cit.*, p. 418

De laatste vragen waarmee de vroegmoderne Europese geleerden bleven zitten, waren: Waaraan herkent men een mens? En hoe kan een mens zich onderscheiden van een dier? Het belangrijkste onderscheid tussen mens en dier was, voor de Grieken en ook voor de mensen in de vroegmoderne tijden, het hebben van een geschreven taal. Want enkel door het hebben van een geschreven taal kreeg men toegang tot de rede.¹⁵³

In de Vroegmoderne Tijden waren er ook geleerden die zich bezighielden met de verschillende karakters van mensen. Het klimaat werd door de meesten als een determinerende factor voor het menselijke karakter gezien. Ook de Franse jurist, Jean Bodin, was er van overtuigd dat het klimaat een wezenlijke invloed had op het karakter van mensen. Volkeren die op vruchtbare grond leefden, waren snel tevreden en verlegen van aard. Zij die op onvruchtbare gronden leefden, waren hardwerkend en achterdochtig. De filosoof Montesquieu zou Bodin's theorie verder doortrekken. Het klimaat zorgde ervoor dat volkeren die in het zuiden leefden lafhartig van aard waren. Dit was volgens Montesquieu de reden waarom zij tot slaaf werden gemaakt, terwijl de volkeren uit het noorden hun vrijheid wisten te behouden. Pierre Charon, een theoloog, filosoof en een vriend van Montesquieu, verdeelde de wereld in drie klimaatzones: het koude noorden, de gematigde middenzone en het zwoele zuiden. Charon beweerde dat zowel de fysieke als de psychische karaktertrekken van de mens gevormd werden door de temperaturen waaraan zij werden blootgesteld. De Italiaan Girolamo Cardano associeerde het wilde karakter van de indianen uit de Nieuwe Wereld met het labiele klimaat van de regio. Deze waren volgens hem dan weer het gevolg van het grote verschil tussen dag en nacht in Amerika.¹⁵⁴ Een laatste geleerde die we hier bespreken is de uit Engeland afkomstige Robert Burton. In zijn werk 'Anatomy of Melancholy' stelt Burton dat mensen zijn zoals de lucht die ze inademen, dat kan somber of zwaarmoedig zijn, maar ook proper en speels. De verandering van lucht ging niet leiden tot andere gebruiken of gewoonten, maar wel tot een ander temperament.¹⁵⁵

Tot in de achttiende eeuw waren mensen ervan overtuigd dat het klimaat verantwoordelijk was voor de verschillende karakters van volkeren. Zo ook de Nederlander Cornelius de Pauw. Deze man was zeer vertrouwd met zestiende-eeuwse reisverhalen. Hij

---

¹⁵³ Padgen A., *op.cit.*, p. 16

¹⁵⁴ Dickason O., *op.cit.*, pp. 45-47

¹⁵⁵ Hodgen M., *op.cit.*, p. 283

beweerde in zijn werk *'Recherches philosophiques sur les Américains ou Mémoires intéressants pour servir à l'histoire de l'espèce humaine'* dat de Nieuwe Wereld monsterlijk was. De indianen waren dom en zwak van natuur. Hun vrouwen waren dikwijls onvruchtbaar. Terwijl hun mannelijke soortgenoten niet viriel waren en vaak ten prooi vielen aan homoseksualiteit.¹⁵⁶

6.1.3.3. Religie en gebruiken

a. Religie

De religie van de Braziliaanse indianen werd, net als de geloofswereld van andere Zuid-Amerikaanse volkeren, beheerst door drie geloofsovertuigingen.

Ten eerste geloofden verschillende Braziliaanse stammen in de kracht van de sjamaan. Aanhangers van het sjamanisme gingen ervan uit dat vele dingen op aarde veroorzaakt werden door bovennatuurlijke krachten. De sjamaan stond, dankzij het gebruik van hallucinerende middelen, in contact met deze bovennatuurlijke krachten en kon ze ook gaan beïnvloeden.¹⁵⁷ Door zijn contact met de geestenwereld kon de sjamaan de ware aard van het verleden, heden en zelfs de toekomst bevatten. De sjamaan speelde dan ook een centrale rol in verschillende facetten van de Braziliaanse samenleving. Hij voerde geneeskrachtige en religieuze rituelen uit en had invloed op de sociale en politiek organisatie van de stam.¹⁵⁸ De sjamaan maakte tijdens zijn rites vaak gebruik van de maracá. Ook de gewone indianen maakten van dit instrument gebruik bij verschillende feestelijkheden. De maracá werd geassocieerd met de wereldboom. Het instrument bestond uit een holle kalebas, deze stelde de kosmos voor. Doorheen de kalebas werd een stok gestoken deze representeerde de wereldboom. In de kalebas zaten zaadjes en steentjes, dat waren de zielen van overleden voorouders van de indianen. Tijdens een séance schudde de sjamaan met de maracá, op die manier wekte hij de geesten van de voorouders. Het geluid dat het instrument maakte in combinatie met de gezangen zorgde ervoor dat de sjamaan de weg vond naar de geestenwereld.¹⁵⁹

---

¹⁵⁶ Honour H., *op.cit.*, p. 131

¹⁵⁷ Levinson D., *op.cit.*, p. 206

¹⁵⁸ Jones D., Molyneaux B., *De mythologie van Amerika*, Utrecht, Veltman, 2002, pp. 234-235

¹⁵⁹ Furst P., South American Shamanism, IN: Mircea E., *The Encyclopedia of Religion*, Volume 13, New York, Macmillan, 1987, p. 219

Er bestond nog steeds twijfel over het feit of kannibalisme moest beschouwd worden als een indiaanse gewoonte of als een aspect van het indiaanse religieus systeem. Wat wel vast stond was dat het eten van mensenvlees een rituele functie had. Het stond namelijk in verband met dood, strijd en offers.¹⁶⁰ Zo geloofden bijvoorbeeld de Tapuyers dat het eten van gedode vijanden en stamgenoten hen sterker maakten.¹⁶¹ Of kannibalistische praktijken frequent voorkwamen in het zeventiende-eeuwse Brazilië is zeer de vraag. Europeanen namen vaak zonder enig bewijs aan dat de indianen kannibalen waren, onder andere omdat men op deze manier het maken van indiaanse slaven makkelijker kon rechtvaardigen.¹⁶² Ondertussen maakte men in de antropologie onderscheid tussen drie vormen van kannibalisme. De eerste vorm wordt ook wel eens '*endokannibalisme*' genoemd. Dit ritueel maakte deel uit van de indiaanse begrafenisceremonies waarbij de mensen van de eigen stam werden opgegeten. De indianen geloofden dat het eten van het vlees van de overledene zorgde voor de continuïteit binnen de stam. De tweede vorm van kannibalisme is beter bekend onder de term '*exokannibalisme*'. Hieronder verstaat men het eten van mensen van een andere cultuur. Het eten van een vijand zou de indiaan macht geven over de ziel van de gesneuvelde krijger. Een derde en laatste vorm van kannibalisme is overlevingskannibalisme. Het eten van mensenvlees was noodzakelijk om te kunnen overleven.¹⁶³

Een derde en laatste indiaanse religie was het animisme. Indianen gingen sommige wilde beesten bovennatuurlijke krachten toekennen. Zo geloofde men bijvoorbeeld in de goddelijke macht van de jaguar.¹⁶⁴

In de Vroegmoderne Tijden werden de Europeanen geconfronteerd met verschillende culturen en dus ook met verscheidene religieuze systemen. Daarom stellen we ons de volgende vraag: welke plaats namen de indiaanse geloofsovertuigingen in het Europese denkkader van de Vroegmoderne Tijden in.

---

¹⁶⁰ Levinson D., *op.cit.*, p. 33

¹⁶¹ Van Den Boogaart E. (b), *art.cit.*, p. 125

¹⁶² Levinson D., *op.cit.*, p. 33

¹⁶³ *Ibid.*, p. 35

¹⁶⁴ Jones D., Molyneaux B., *op.cit.*, pp. 170-173

De indianen werden door de Europeanen meestal als onreligieus beschouwd. Ondanks de vele beschrijvingen van het sjamanisme en het kannibalisme werden deze door de meeste Europeanen niet als religieuze rituelen beschouwd.¹⁶⁵

De Engelsman Herbert van Cherbury was een van de eersten die het heidendom, waartoe ook de indianen behoorden, als religie ging aanvaarden. Volgens Cherbury was godsdienst iets inherent aan de menselijke aard. Om de ware aard van godsdienst te achterhalen ging Cherbury de verschillende godsdienstige manifestaties met elkaar gaan vergelijken. Via deze comparatieve methode stelde Cherbury vast dat de verschillende godsdiensten vijf gemeenschappelijke kenmerken hadden: het geloof in een oppermacht of een oppermachtige, het geloof in deugd en vroomheid, het geloof in de straf na de zonde, het geloof in een straf zowel tijdens als na het leven en het hebben van een eredienst. Deze vijf elementen waren voor Cherbury de onveranderlijke grondslagen van religie. Hij was de eerste schrijver die zich openstelde voor andere godsdiensten.¹⁶⁶ Helaas bleef zijn tolerante houding tegenover andere geloofsovertuigingen de volgende eeuwen zo goed als onopgevolgd. Het zou duren tot in de Verlichting vooraleer er veel geschreven werd over verschillende godsdiensten.

In de Vroegmoderne Tijden ging men zich vooral bezighouden met het achterhalen van de oorsprong van de indianen. Deze studie stond nauw in verband met religie. In de eerste plaats omdat de indianen een eigen scheppingsverhaal hadden en ten tweede gingen de Europeanen de oorsprong van de indianen verklaren vanuit hun eigen religieuze denkkader. Het indiaanse scheppingsverhaal werd door de Europeanen niet aanvaard.

Toen men ontdekte dat Columbus een Nieuwe Wereld ontdekt had, begon men onmiddellijk te speculeren over de afkomst van de inwoners van deze wereld. Waren de indianen een nieuwe creatie van God of stamden zij ook af van de zonen van Noach? Deze vraag kende een grote interesse in Europa. De oplossing had dan ook grote gevolgen voor de christelijke leer.

---

¹⁶⁵ Hand W., *The effect of the discovery on ethnological and folklore studies in Europe*, IN : Chiapelli F.(ed.), *First images of America. The impact of the New World on the Old*, volume 1, Los Angeles, University of California Press, 1976, pp. 48-49

¹⁶⁶ De Waal Malefijt A., *op.cit.*, pp. 39-40

Direct na de ontdekking van Amerika beseften vele Europeanen dat de bewoners van de Nieuwe Wereld niet behoorden tot hun traditionele opdeling van de wereld. Voor de christelijke Europeaan waren de volkeren die de wereld bewoonden afkomstig van de drie zonen van Noach: Japhet had Europas bevolkt, Sem Azië en de vervloekte Cham Afrika. In dit wereldbeeld was er geen sprake van een Nieuwe Wereld. De theologen hadden er alle belang bij zo snel mogelijk een oplossing te vinden voor dit probleem. Bovendien moest de oplossing zoveel mogelijk overeenstemmen met de inhoud van de Bijbel.

Een eerste theorie die werd ontwikkeld om de oorsprong van de indianen te verklaren was van polygenetische aard. Theophrastus Bombastus von Hohenheim, beter bekend als Paracelsus, merkte op dat het boek Genesis in de Bijbel stelde dat alle mensen waren geschapen door één God. Nergens stond er te lezen dat alle mensen afstamden van Adam. Volgens Paracelsus was de Nieuwe wereld bevolkt door iemand die niets met Adam te maken had.¹⁶⁷

De tweede theorie voor het verklaren van de afkomst van de indianen werd ontwikkeld door monogenisten. Zij bleven trouw aan de enkelvoudige afkomst van alle mensen. De vraag was dan: hoe waren de indianen in de Nieuwe Wereld terechtgekomen. Een eerste antwoord op deze vraag was, dat de indianen aanvankelijk leefden op het mythische eiland 'Atlantis'. 'Historiade los Incas' van Pedro Sarmiento de Gamboa, dat voor het eerste verscheen in 1906, maar reeds geschreven werd in 1572, beweerde dat Atlantis aanvankelijk bevolkt werd door afstammelingen van Noach die het eiland via Spanje en Noord-Afrika bereikt hadden. Het rijk op Atlantis was welvarend en had een hoogstaande cultuur. Helaas verdween het eiland door een overstroming in de oceaan. Enkel de westelijke bewoners van het eiland overleefden de ramp. Zij zijn dus de voorouders van de inwoners van de Nieuwe Wereld. De geleerde William Strachey geloofde dat de indianen afstamden van Noach, meer bepaald van zijn zoon Cham. In zijn werk '*Histoire of travel into Virginia Britanica*' uit 1612 beweerde Strachey dat de bevolking van de Nieuwe Wereld gebeurde door een reeks van migraties. Op de vraag langs welke weg de migraties plaats hadden gevonden had hij geen pasklaar antwoord.¹⁶⁸ Ook Mathew Hale wilde de Bijbelse verklaring van het ontstaan van de mensheid redden en dus aantonen dat de indianen afstamden van de zonen van Noach. Hij beweerde dan ook dat de indianen Amerika bereikt

---

¹⁶⁷ De Waal Malefijt A., op.cit., p. 29

¹⁶⁸ Hodgen M., op.cit., pp. 261-262

hadden via Siberië en Alaska.¹⁶⁹ Een andere populaire monogenetische theorie hield in dat de Amerikaanse indianen afstamden van de verloren stammen van Israël. Naast deze theorie werden er nog talloze andere alternatieven ontwikkeld waarin de indianen geassocieerd werden met vrijwel alle gekende volkeren, zoals de Chinezen, de Egyptenaren, de Italianen, de Afrikanen, enzovoort.¹⁷⁰

Na verloop van tijd ontstonden er ook theorieën die geen rekening hielden met het Bijbelse wereldbeeld. Zoals bijvoorbeeld die van Thomas Burnett. Hij ging er in zijn werk *'Theory on the earth'* uit 1681 vanuit dat de Nieuwe Wereld reeds bevolkt was voor de zondvloed. De indianen hadden een zelfstandige oorsprong en hadden dus niks te maken met Noach of diens zonen.¹⁷¹

Door het links laten liggen van de Bijbel ontstonden er ook heterodoxe theorieën waarbij men gebruik ging maken van een comparatieve methode. Men ging op zoek naar raakvlakken tussen indianen en andere volkeren op het politieke, religieuze, sociale,....niveau. Wanneer er vele gelijkenissen waren dan betekende dit dat er een relatie van bloedverwantschap was tussen de vergeleken volkeren. Zo werden de indianen beschouwd als aanverwanten van de Cartagers, de Egyptenaren, de Scythen, de Feniciërs, de Ethiopiërs, de joden, de Welshmen, enzovoort. José de Acosta was er vast van overtuigd dat de joden de voorvaders waren van de indianen. Hij was zich ervan bewust dat zijn bewijsvoering voor het verwantschap tussen beide volkeren zwak was, toch hield hij krampachtig vast aan zijn overtuiging. Edward Brerewood was zijn beurt geloofde dat de indianen afstamden van de Tartaren. Het laatst genoemde volk kon onmogelijk afkomstig zijn uit Europa of uit Afrika, daarvoor waren de verschillen op vlak van bijvoorbeeld huidskleur te groot. Brerewood ging de Tartaren aan de indianen koppelen omwille van hun gedeelde barbaarsheid.¹⁷² De Nederlandse rechtsgeleerde, Hugo Grotius, stelde dat de indianen afstammelingen waren van de Germanen. In een werk van zijn hand uit 1634

---

¹⁶⁹ Burke J., *The wild man's pedigree: scientific method and racial anthropology*, IN: Dudley E., Novak M. (eds.), *The wild man within an image in Western thought from the renaissance to romanticism*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1972, p. 265

¹⁷⁰ De Waal Malefijt A., op.cit., pp. 29-30

¹⁷¹ Hodgen M., op.cit., pp. 311-312

¹⁷² Ibid., pp. 312-315

toonde Grotius aan dat de indianen en Germanen verwant waren door aan te tonen dat ze dezelfde goden, dezelfde morele instellingen en bijna dezelfde taal hadden.¹⁷³

Een laatste punt waar we het kort over moeten hebben als we spreken over religie, zijn de vermeende bezoeken van apostelen aan de Nieuwe Wereld. De heilige apostel Paulus liet er in de Bijbel geen twijfel over bestaan, de apostelen hadden geloof gepredikt in alle uithoeken van de wereld, dus ook in Amerika. In de zestiende eeuw geloofden velen dat het de heilige Thomas moest geweest zijn die in Amerika had gemissionieerd. Waarschijnlijk was hij, toen hij op weg was naar India, in de Nieuwe Wereld beland. Sommigen beweren zelfs dat zijn voetafdrukken aan de Braziliaanse kust bewaard gebleven zijn.¹⁷⁴ Door deze veronderstelling waren enkele Europeanen ervan overtuigd dat de indianen toch een godsdienstige basis in zich hadden.

b. Sociale instituties

Sociale instellingen komen voor op twee niveaus op macroniveau, de maatschappij, en op microniveau, de familie. Omdat de sociale instellingen van de indiaanse samenleving op macroniveau dicht aansluiten op de politieke instituties zullen deze pas in het volgende deel aan bod komen. Facetten die in de samenleving in verband staan met familie zijn: het huwelijk, polygamie, overspel, geboorte, inwijdingsrituelen en de opvoeding van de kinderen. De Europese kijk op deze verschijnselen werd vaak voorgekauwd door de Bijbel.

In het christelijke Europa was het van groot belang dat men de regels inzake bloedverwantschap goed navolgde. Indien men de wetten hieromtrent ging schenden, dan werd dit gezien als incest. De indianen leken helemaal geen regels te hebben voor het huwelijk en seksuele omgang. Vespucci beweerde zelfs dat iedereen met elkaar naar bed ging: moeders met hun zonen, broers met hun zussen, zelfs wildvreemden deden het met

---

¹⁷³ Honour H., op.cit., p. 120

¹⁷⁴ Ibid., p. 84

elkaar.¹⁷⁵ Ook polygamie kwam frequent voor in de Braziliaanse samenleving, iets wat voor de Europeanen met hun christelijke achtergrond als onaanvaardbaar werd beschouwd.¹⁷⁶

De geboorte van een kind verliep bij de indiaanse vrouwen veel makkelijker dan bij de Europese vrouwen. Bovendien behielden zij, in tegenstelling tot de vrouwen uit Europa, ook na het zogen van hun kind hun meisjesachtige figuur.¹⁷⁷

De Europeanen leken ook geïnteresseerd in een aantal indiaanse inwijdingsrituelen. Ze besteden vooral aandacht aan de huwelijksceremonie van de Braziliaanse Tapuyers. Waarbij de lichamen van het stel dat huwde werden bedekt met een kleverige brij en bewierookt met tabaksrook.¹⁷⁸

Aan de opvoeding van de indianen werd pas aandacht besteed in de Verlichting. Vooral door Rousseau die in 1762 zijn opvattingen over educatie neerschreef in zijn werk *'Emile ou de l'éducation'*.¹⁷⁹

c. Politieke instituties

Reeds vanaf de Klassieke Oudheid gingen filosofen en geleerden zich bezighouden met het ontwikkelen van theorieën rond de staat en de politiek. Zoals bijvoorbeeld Aristoteles die zijn opvatting over de ideale staat neerschreef in zijn discours *'Politica'*.¹⁸⁰ De ontdekking van Amerika zal deze trend nog versterken.

Hiervoor zagen we al dat Thomas More bij het schrijven van zijn boek *'Utopia'* sterk werd beïnvloed door de ontdekking van de Nieuwe Wereld. In zijn werk vertelde hij over het eiland Utopia waar de imaginaire avonturier Raphael Hythloday was geweest. De stadstaat Utopia leefde van de landbouw. Op het eiland bestond geen privé-eigendom, alsook geen geld of andere kostbaarheden. Maaltijden werden gemeenschappelijk genuttigd, toch was het gezin de kern van de samenleving. In Utopia werd er maar zes uur per dag gewerkt, acht

---

¹⁷⁵ Dickason O., *op.cit.*, p. 11

¹⁷⁶ Mörner M.(b), *Race mixture in the history of Latin America*, Boston, Little Brown and Company, 1967, p. 25

¹⁷⁷ Dickason O., *op.cit.*, p. 11

¹⁷⁸ Hemming J., *Red Gold: The conquest of the Brazilian Indians*, London, Macmillan, 1978, pp. 299-300

¹⁷⁹ Noël J., Brassinga A., *Emile of over de opvoeding*, Boom, Meppel, 1980, 420 pp.

¹⁸⁰ Lemaire T., *op.cit.*, p. 77

uur van de dag werd uitgetrokken voor onderwijs en verstrooiing. De rest van de dag had men vrij, deze mocht men evenwel niet vullen met leegheid. De samenleving werd geregeerd door een vorst die democratisch verkozen werd. Deze koning bleef aan tot hij oud en versleten was. Thomas More voornaamste doel was de goedheid van Utopia contrasteren met de slechtheid van de maatschappij waarin hij leefde.¹⁸¹

Een andere schrijver uit die tijd die zich bezighield met het beschrijven van de politiek was de Italiaan Niccoló Machiavelli. In tegenstelling tot Thomas More zou hij een strikt wereldse houding aannemen ten aanzien van de politiek. In zijn werk '*Il Principe*' uit 1513 maakte hij al gauw duidelijk dat het hem niet om een utopische maar om de echte wereld te doen was. Voor hem was het fantaseren over denkbeeldige republieken zinloos. Men kon zich beter focussen op de huidige politieke toestand indien men die wilde verbeteren. Volgens Machiavelli kon politieke macht enkel effect hebben als ze gericht werd op het doel ervan: het heil van de mensen. De Italiaan had niet de bedoeling de immorele politiek te promoten, maar wel het politieke handelen los te maken van ethische en religieuze overwegingen.¹⁸² Ook de kolonies kwamen ter sprake in zijn boek. Deze waren volgens Machiavelli ideaal om het bevolkingsoverschot van het moederland kwijt te raken en om de welvaart van deze laatste te vergroten.¹⁸³ Het doel van '*Il Principe*' was het verbeteren van de politieke omstandigheden van eigentijdse volkeren. Machiavelli werd daarom door velen beschouwd als de eerste wetenschappelijke, politieke denker.¹⁸⁴

De indiaanse samenleving had een grote invloed op de Europese politieke denkers van de Vroegmoderne Tijden. Het contrast tussen de natuurlijke samenleving van de indianen en de politieke orde van Europa zorgde ervoor dat zij de Europese maatschappijvorm trachtten te legitimeren.

Zo ook bijvoorbeeld de eerste moderne filosoof Thomas Hobbes. Doordat hij de nieuwe methoden van de wetenschap aanvaardde en toepaste, was hij de eerste wetenschapper die een wetenschappelijke en duurzame verklaring voor mens en

---

¹⁸¹ De Waal Malefijt A., op.cit., p. 33

¹⁸² Ibid., p. 33

¹⁸³ Borah W., art.cit., p. 715

¹⁸⁴ De Waal Malefijt A., op.cit., p. 33

maatschappij bood.¹⁸⁵ Dit stond in schril contrast met de politieke theorieën van vroegere denkers die duidelijk nog met hun gedachten in de Late Middeleeuwen zaten. Vanaf de zeventiende eeuw ging men proberen de dichotomie burger/barbaar te vervangen door die van burger/natuurmens. Van deze ontwikkeling vinden we sporen terug in het werk van Hobbes uit 1651 getiteld *'Leviathan'*. Volgens de filosoof werden individuen niet gedreven door de rede maar wel door passies die streven naar zelfbehoud. Zo werd elke mens op aarde elkanders vijand. Op die manier ontstond er een toestand van geweld en onzekerheid. Deze schrijnende situatie kon slechts op één manier overwonnen worden, namelijk door het sluiten van een sociaal contact tussen individuen. Het gevolg van dit contract waren wetten die door iedereen nageleefd werden uit vrees voor een zware sanctie. De politieke samenleving zorgde dus voor orde en ging de mensen tegen elkaar gaan beschermen. Indien de wetten zouden verdwijnen zou de mens onmiddellijk terug in zijn oorlogszuchtige natuur vervallen. Hobbes vond voor zijn definitie van de natuurstaat inspiratie in de Nieuwe Wereld. In zijn werk wees hij erop dat in Amerika *'wilden'* leefden die geen enkele vorm van regering of wetten kenden en daarom op een wrede manier met elkaar omgingen. Het beeld van de indianen dat Hobbes schetste had een dubbele functie. Enerzijds bood het een voorbeeld van een samenleving zonder staatsorde, anderzijds diende het om de Europeaan eraan te herinneren dat in ieder van ons een wilde schuilt die in bedwang dient gehouden te worden. Het negatieve beeld van de indianen werd met andere woorden gebruikt om de eigen maatschappij te rechtvaardigen.¹⁸⁶ Hobbes geloofde dat geen enkele menselijke samenleving kon bestaan zonder staatsinstellingen, zorgde ervoor dat de maatschappij van de Nieuwe Wereld werd beschouwd als niet-menselijk.

Samuel Pufendorf zette de theorie van de natuurstaat volledig op zijn kop. Hij beweerde dat de mens helemaal niet in staat was om voortdurend oorlog te voeren. De natuurstaat was volgens Pufendorf gebaseerd op vriendschap en samenwerking. Immers moest de theorie van Hobbes kloppen dan zou de mens zich nooit hebben voortgeplant, omdat ze het te druk hadden om elkanders schedel in te slaan. Interessant was dat Pufendorf ook de kleinschalige samenleving zonder staatsinrichting aanvaard. Zo erkende hij ook de culturele diversiteit op aarde.¹⁸⁷

---

¹⁸⁵ De Waal Malefijt A., *op.cit.*, p. 38

¹⁸⁶ Lemaire T., *op.cit.*, pp. 137-144

¹⁸⁷ De Waal Malefijt A., *op.cit.*, p. 40

Naast Samuel Pufendorf zal ook John Locke een positieve betekenis geven aan het fenomeen natuurstaat. Locke was van mening dat de natuurstaat de toestand was waar de mens zich van nature in bevond of waarin God hen oorspronkelijk geplaatst had. Binnen de grenzen van de natuurwetten was iedereen vrij om te doen en laten wat men wilde. Locke maakte voor het schrijven van zijn twee belangrijke politieke essays '*Two Treatises of government*' gebruik van informatie en gegevens over de Nieuwe Wereld. De filosoof was vooral van belang voor zijn visie op eigendom in de maatschappij, ook daarvoor maakte hij gebruik van Amerika om kritiek te geven op de toestand in zijn eigen maatschappij.¹⁸⁸ Op dit standpunt komen we later terug als we het hebben over de visie op de economie van de Nieuwe Wereld.

d. Oorlogsvoering

In de Vroegmoderne Tijden werd het kannibalisme van de indianen door de Europeanen zelden gezien in een religieuze context. Het werd meestal beschouwd als een onderdeel van de indiaanse oorlogsvoering. Het ging dan om exokannibalisme, het eten van mensen van een andere cultuur. Meestal werden de vijanden die door de indianen gevangen waren genomen opgegeten. Het eten van deze krijgers zou de indiaan macht geven over hun zielen.

Hoewel het woord kannibalisme ontstaan is in de Vroegmoderne Tijden ging het om een reeds gekend fenomeen. Zo kan men in geschriften uit de Klassieke Oudheid en in de reisverhalen van Mandeville en Marco Polo lezen over menseneters.¹⁸⁹ Het woord '*kannibaal*' is waarschijnlijk het gevolg van een schrijffout in de reisverslagen van Columbus. Het woord zou verwezen hebben naar de inwoners van de Caraïben, die menseneters waren. Maar in de plaats van '*Carib*' staat er '*Canib*' die zou uiteindelijk verbasterd worden tot '*Cannibal*' en zo werd het kannibaal in het Nederlands.¹⁹⁰ Kannibaal kreeg al gauw de betekenis 'gewelddadige man'.¹⁹¹

Sinds de terugkeer van Columbus in Europa deden er verhalen over het indiaanse kannibalisme de ronde. Deze vertelsels kregen al gauw een plaatsje in de fantasierijke beeldvorming van de Europeanen. Een van de meest populaire verhalen op het einde van de

---

¹⁸⁸ Lemaire T., *op.cit.*, pp. 145-147

¹⁸⁹ Hodgen M., *op.cit.*, p. 128

¹⁹⁰ Levinson D., *op.cit.*, p. 33

¹⁹¹ Dickason O., *op.cit.*, p. 11

zestiende eeuw was, dat er een aantal inwoners van de Caraïben waren gestorven na het oppeuzelen van een pater.¹⁹²

De fantasie van de Europeanen werd de vrije loop gelaten in verscheidene afbeeldingen van kannibalistische taferelen. Deze nauwkeurig uitgetekende scènes dienden als illustraties in reisverhalen die handelden over de Nieuwe Wereld. Vooral de houtsneden van kannibalistische rituelen gemaakt door Hans Staden zijn bekend.

De eerste die uitgebreid aandacht schonk aan het thema kannibalen was Michel de Montaigne. In zijn essays '*Cannibales*' wees hij erop, als één van de enige in de Vroegmoderne Tijden, dat er in Europa gruwelijkere praktijken waren dan die van de Amerikaanse indianen, zoals bijvoorbeeld de brandstapel. Hij wilde in zijn werk aantonen dat het kannibalisme van de indianen gebaseerd was op wraak, terwijl de folterpraktijken van de Europeanen gewoon schering en inslag waren.¹⁹³

Pierre d'Avity beschouwde het kannibalisme als een gevolg van het ontbreken van de rede bij de indianen. De kannibalistische indianen moesten naar zijn mening beschouwd worden als vijanden van de mensheid, want het waren geestelijk gestoorden. D'Avity beweerde ook nog dat, vooraleer men de indianen het christelijke geloof kon bijbrengen, men hen menselijkheid moest aanleren.¹⁹⁴

Het afschrikwekkende beeld van de kannibalen zou in Europa blijven doorleven tot in de achttiende eeuw. Voornamelijk omdat het beeld door vele nieuwe verhalen onderschreven werd.

6.1.3.4. Materiële cultuur

Over de materiële cultuur in het bijzonder is er in de Vroegmoderne Tijden weinig geschreven. Als er dan al over de materiële cultuur van de indianen werd gesproken was dit vooral over het gebrek eraan. Men wees dan vooral op het ontbreken van bepaalde objecten zoals bijvoorbeeld ijzeren zaken, dit '*ontbreken*' werd dan gebruikt om op de inferioriteit van

---

¹⁹² Dickason O., *op.cit.*, p. 21

¹⁹³ De Montaigne M., *op.cit.*, p. 255

¹⁹⁴ Dickason O., *op.cit.*, p. 69

de andere cultuur te wijzen.¹⁹⁵ Deze kijk op de materiële cultuur van de Nieuwe Wereld kan men zeker ethnocentrisch noemen.

Ook bepaalde aspecten van het indiaanse voedingspatroon wekte achterdocht bij de Europeanen. Zij vermoedden dat de indianen door het eten van hagedissen, slangen, insecten en larven in verband stonden met de duivel. Maar dit verband liet men als snel varen, toch werd hun dieet blijvend als primitief beschouwd.¹⁹⁶

Ondanks het feit dat het ontbreken van ijzer meestal werd beschouwd als een teken van minderwaardigheid moeten we er ook op wijzen dat het door sommigen gezien werd als een teken van uitverkorenheid. Zoals reeds eerder vermeld werd het ontdekken van ijzer in de Klassieke Oudheid en ook in de loop van de Vroegmoderne Tijden geassocieerd met het aanbreken van een periode van ellende, verval en oorlog.¹⁹⁷ Zij die geen ijzer kenden leefden nog steeds in de vredige Gouden Tijd waar mening Europeaan in de Vroegmoderne Tijden heimwee naar had.

6.1.3.5. Economie

Net zoals de andere aspecten van de indiaanse samenleving werd ook hun economische systeem besproken op basis van afwezige kenmerken.

Zo zal bijvoorbeeld Thomas More het ontbreken van economische kenmerken in de indiaanse maatschappij de hemel in prijzen. Ook in zijn ideale staat Utopia werd goud en geld als nutteloos beschouwd en kende men enkel collectief eigendom.¹⁹⁸

In zijn tweede essay had John Locke het voornamelijk over het bezit en eigendom in de maatschappij. Daarbij zou hij vertrekken van uit een natuurstaat waar men enkel het gemeenschappelijke bezit kende. Maar uiteindelijk kwam hij toch tot de verheerlijking van het privé-bezit. Locke stelde dat de vrucht van iemands arbeid enkel door de arbeider zelf opgeëist kon worden. Door te werken zou een arbeider iets uit het natuurlijke gemeenschappelijke bezit nemen dat zijn privé-eigendom werd. Ook indianen kenden volgens Locke zulke gebruiken. Als zij gingen jagen op dieren of voedsel verzamelden in de

---

¹⁹⁵ Lemaire T., op.cit., p. 32

¹⁹⁶ Dickason O., op.cit., p. 11

¹⁹⁷ Lemaire T., op.cit., pp. 32-35

¹⁹⁸ Ibid., p. 111

natuur gingen ze zich eigenlijk de natuur toeëigenen. Het was wel belangrijk dat men de natuur niet uitbuitte, want dan schaadde men de ander. Deze regel gold ook voor landbouwers. In de rest van zijn werk zou Locke noch het jagen noch het verzamelen van voedsel, nauwelijks vermelden. Een indicatie waaruit we kunnen veronderstellen dat hij deze vormen van arbeid als inferieur beschouwde. De filosoof stelde Amerika in zijn essay voornamelijk voor als een ruimte die nog ingenomen kon worden door het commercieel gerichte Europa. Hij zal de informatie die hij heeft over de indiaanse samenleving dus gebruiken om hun maatschappelijke organisatie met de grond gelijk te maken.¹⁹⁹

6.1.4.Negers

6.1.4.1. Het uiterlijk

Het uiterlijk van de negers speelde een belangrijke rol in de Europese slavenhandel, want hun uiterlijk bepaalde hun handelswaarde op de slavenmarkt. De huidskleur van de zwarten werd, net zoals die van de indianen, verklaard aan de hand van de klimaattheorie. Vele Europeanen waren gefascineerd door het uiterlijk van de zwarten, wat leidde tot de verwerking van negers in Europese kunstwerken. Toch moet men deze laatste ontwikkeling niet beschouwen als een positieve ontwikkeling, want een zwarte huidskleur werd door de Europeanen steeds geassocieerd met negatieve zaken. Ook de lichaamsversieringen en de sierraden die de negers droegen werden door de Europeanen in een negatief daglicht gesteld.

Alvorens de zwarten verkocht konden worden op de slavenmarkt, werden zij gekeurd door potentiële kopers. Zoals we reeds vertelden in ons deel over *'De economie van Nederlands-Brazilië'*, moesten de negers zoveel mogelijk geld opbrengen. Daarom werden ze net voor de verkoop volledig opgeknapt, de zwarten werden gewassen en hun lichamen ingeolied. De slavenhandelaars hadden chirurgijns mee om de negers te keuren, dit deden ze door in de mond en anus te kijken. Ook zwarten die slecht scoorden op deze keuring werden soms

---

¹⁹⁹ Lemaire T., op.cit., pp. 147-152

meegenomen op de slavenschepen, dit waren de zogenaamde de tweede keusslaven of de 'makrons'.²⁰⁰

Net zoals de huidskleur van de indianen ging men die van de zwarten ook verklaren aan de hand van de klimaattheorie. De negers woonden in het midden van de wereld en werden bijgevolg zwartgebrand door de zon. Bovendien waren ze door de drukkende hitte meestal kleiner van gestalte en waren ze van nature uit uitbundigere en wilder dan andere volkeren.²⁰¹

De Europeanen waren gefascineerd door het uiterlijk van de Afrikanen. Afbeeldingen van de negers verschenen overal in Europa, bijvoorbeeld in Europese tabakswinkels, waar de rokende Moor een typisch symbool was.²⁰² Zwarten werden ook in echte kunstwerken afgebeeld. Ze werden dan meestal verwerkt in religieuze taferelen. In Vlaamse en Nederlandse schilderijen komen de negers voor vanaf de vijftiende eeuw.²⁰³ Later drongen de zwarten ook door bij de afbeeldingen met een seculier thema.²⁰⁴ Een andere soort afbeelding waardoor de neger werd gestandaardiseerd en gepopulariseerd was de volksprent. Het was een picturaal, literair genre dat vooral in de Nederlandse gewesten tot ontwikkeling kwam. Hoewel de populariteit van de volksprent pas in de negentiende eeuw zijn hoogtepunt bereikte, bestond ze reeds in de zestiende eeuw in de vorm van houtsneden.²⁰⁵ De eerste realistische afbeeldingen van zwarten werden gemaakt door Albert Eckhout. Hij maakte een schilderij van een afgezant van de Kongolese vorst.²⁰⁶ De Kongolees heeft een zwarte, vloeren vest aan die afgezet is met zilveren en gouden boorden. Op zijn hoofd draagt hij een grote hoed met een opzichtige pluim op. Maar Eckhout maakte ook schilderijen van de gewone negers die aanwezig waren in Brazilië. Een voorbeeld hiervan zijn, zijn werken getiteld 'Negerstrijder' en 'Negerin met kind'.²⁰⁷ Eckhouts weergave van deze mensen is bijzonder trouw aan de realiteit.

---

²⁰⁰ Wennekes W., op.cit., p. 327

²⁰¹ Dickason O., op.cit., p. 44

²⁰² Blakely A., Blacks in the Dutch world : the evolution of racial imagery in a modern society, Bloomington, Indiana University Press, 1993, p. 57

²⁰³ Ibid., p. 83

²⁰⁴ Ibid., p. 98

²⁰⁵ Ibid., p. 142

²⁰⁶ Bijlage 15 , Afbeelding van de afgezant van de Kongolese vorst; Blakely A., op.cit., p. 122

²⁰⁷ Bijlage 16 , Afbeelding van een negerstrijder en van een negerin met kind; Blakely A., op.cit., pp. 123-124

Ondanks de fascinatie met de zwarte huidskleur werden de negers steeds geassocieerd met negatieve dingen. De verschillende variaties in de zwarte kleur van de Afrikanen werd door de Europeanen dan ook gelijkgeschakeld, want hoe dan ook zwart zijn, betekende dat men minder was dan de 'ander'. Een zwarte huidskleur werd door de Europeanen gekoppeld aan contact met de duivel. In Spanje ging men zelfs zover dat wanneer men moest niezen als men een zwarte zag dat dit een teken was dat de duivel in de buurt was.²⁰⁸

Ook de lichaamsversieringen van de negers en de sierraden die zij droegen werden door de Europeanen gezien als een teken van hun doortraptheid. Negers hadden in die tijd vaak tatoeages of kerfden afbeeldingen in hun huid. Ze droegen dikwijls opvallende armbanden, halskettingen en andere sierraden. De Europeanen gingen deze lichaamsversieringen associëren met het gewelddadige en criminele leven van de zwarten, want volgens hen werden deze tekens gegeven aan zwarten die zich verdienstelijk hadden gemaakt in de strijd en in de criminaliteit.²⁰⁹

De Afrikanen liepen vaak naakt rond, omdat dit feit geassocieerd werd met hun achterlijkheid zullen we hier dieper op ingaan in het volgende deel dat handelt over de intellectuele en morele aard van de negers.

6.1.4.2. Intellectuele en morele aard

Hoewel het negatieve beeld over de negers reeds voor de Renaissance moet hebben bestaan in Europa, kreeg het pas een echte vorm toen de Europeanen meer in contact kwamen met hen. Dikwijls werd slavernij gezien als een reden voor de intellectuele minderwaardigheid van de neger.²¹⁰ Paradoxaal genoeg werd deze minderwaardigheid vaak ook aangehaald als een rechtvaardiging voor het maken van negerslaven.

De negerslaven werden over algemeen door alle Europeanen gezien als inferieur, voornamelijk omwille van hun naaktheid. Naaktheid werd, zoals reeds gezegd, in de

---

²⁰⁸ Lowe K., art.cit., p. 20

²⁰⁹ Ibid., p. 22

²¹⁰ Ibid., p. 18

christelijke cultuur gezien als een teken van onkuisheid. Kleren waar voor de Europeanen een teken van geciviliseerdheid en hadden een grote culturele symbolische waarde. Het ontbreken van kleren wees dan ook op een gebrek aan geciviliseerde waarden en normen.

De zwarte werd in de Vroegmoderne Tijden vaak voorgesteld als de *'lachende zwarte'*. Hij was te dom om in te zien in wat voor een miserabele toestand hij verkeerde. In Europa werd, sinds de uitgave van *'De civilitate morum pueritium'* in 1530 van Erasmus, lachen beschouwd als iets voor onnozele zielen. Het gedrag van de negers werd dan ook vaak vergeleken met dat van kinderen die niet beter wisten, omwille van hun onderontwikkelde verstand.

Negers werden even eens voorgesteld als onverantwoordelijk en lui. Deze stereotype voorstelling van de zwarte was geëvolueerd uit de idee dat Afrika een uiterst vruchtbaar land was dat niet veel bewerkt moest worden door de mens. De inwoners van het land gingen hun handen daarom niet onnodig vuilmaken.

De negers hadden, volgens de Europeanen, ook een aanleg tot alcoholisme en criminaliteit. Waarschijnlijk omdat ze de regels van het geciviliseerde Europa niet konden bevatten, maar deze aanleg werd ook geassocieerd met hun gebrek aan zelfdiscipline.²¹¹

Omwille van hun mentale achterstand moesten de negers meestal fysiek zware karweien opknappen, dit was in de ogen van de Europeanen de enige arbeid waartoe zij in staat waren. De Europeanen bewonderden wel de dapperheid van de Afrikanen, dit is de reden waarom zij dikwijls mee mochten vechten in Europese oorlogen.²¹²

6.1.4.3. Religie en gebruiken

a. Religie

Het zou ons te ver leiden om alle Afrikaanse religies te gaan bespreken. We beperken ons daarom tot een algemeen beeld dat men in Europa had van de religieuze praktijken van de Afrikanen. Bovendien halen we een belangrijk idee aan dat de Europeanen hadden in verband met de kerstening van de zwarten. Tenslotte zullen we ook aandacht besteden aan de relatie tussen de neger en de Bijbel.

---

²¹¹ Lowe K., *art.cit.*, pp. 25-28

²¹² *Ibid.*, p. 32

We weten al dat de meeste negers geloofden in allerlei magische praktijken. In hun religie werden verschillende objecten geassocieerd met iets uit het dagdagelijkse leven. Door middel van spreken en door het gebruik van deze objecten in rites gingen de negers een vloek of een wens uitspreken. De Europeanen geloofden dat kerstening de enige manier was om de ziel van de neger te redden. Enkel het doopsel zou de neger blank kunnen maken en dus een gelijke van de Europeaan. De zuivering door het heilige water zou de vervloeking van de neger opheffen. Dit idee werd zeer populair in de Europese samenleving tijdens de Vroegmoderne Tijden.²¹³

In de Bijbel kon men volgens geestelijken lezen dat negers afstamden van de vervloekte zoon van Noach, Cham. Zoals het reeds ter sprake kwam in *'de economie van Nederlands-Brazilië'* werd de zwarte dankzij de Bijbel gezien als *'knecht der knechten'*. De Europeanen in de Vroegmoderne Tijden gingen onder andere aan de hand van dit Bijbelse verhaal de slavernij van de zwarten rechtvaardigen.

b. Sociale instituties

Wat betreft de sociale instituties van de zwarten zullen we het hebben over een aantal gebruiken die door de Europeanen werden beschouwd als bizar en onkuis, zoals bijvoorbeeld de besnijdenis en polygamie.

Besnijdenis was een ritueel waarmee de Europeaan uit de Vroegmoderne Tijden reeds vertrouwd was, want ook joodse en islamitische mannen lieten zich besnijden, daarom dat besnijdenis door de Europeanen gekoppeld werd aan ketterse praktijken. Het enige verschil met tussen de joodse en islamitische besnijdenissen enerzijds en de Afrikaanse besnijdenissen anderzijds was dat de besnijdenis bij de joden en de islamieten werden gedaan vanuit een religieuze achtergrond, terwijl de Afrikanen het zomaar deden.²¹⁴ Om deze reden werd de besnijdenis van de zwarte man beschouwd als nog perverser dan die van de joodse of islamitische man.

---

²¹³ Blakely A., op.cit., p. 206

²¹⁴ Lowe K., art.cit., pp. 21-22

In de Afrikaanse samenleving was polygamie dagelijkse kost, iets waar de christelijke Europeanen van walgden omwille van hun strikte regels op vlak van seksualiteit. Net zoals de beesten hielden de negers geen rekening met bloedverwantschap, iedereen had seks met iedereen. Het werd algemeen aanvaard in Europa dat de zwarten geen controle hadden over hun seksualiteit. Toch waren er ook Europeanen die het anders zagen, zoals Conte Giulio Landi. Hij stelde dat Europeanen seksueel werden aangetrokken tot het zwarte ras, omdat hun seksuele beleving vrijer en opwindender was dan de seksualiteit van de blanken. Helaas deelden weinigen zijn mening. Het grootste deel van de Europeanen bleef ervan overtuigd dat de zwarten geen notie hadden van seksuele waarden en normen, dit was volgens hen een gevolg van hun gebrek aan civilisatie en een bewijs van de Europese superioriteit.²¹⁵

c. Politieke instituties

Over de politieke instituties van de Afrikanen kunnen we kort zijn. Net zoals de indianen kende zijn geen geschreven wetten of een regering die hen gingen leiden. Het contrast tussen de natuurlijke samenleving van de negers en geciviliseerde Europese maatschappij bevestigde nogmaals de inferioriteit van de zwarten tegenover de blanken.

d. Oorlogsvoering

In het deel dat handelt over de economie van Nederlands-Brazilië zagen we dat de zwarten werden gezien als een gewelddadig volk zonder scrupules. De reden hiervoor was, dat een aantal negers, die stroman waren van de Europeanen, gingen zorgen voor de aanvoer van verse slaven door de binnenlandse stammen tegen elkaar op te stoken. Deze oorlogen met als doel het verkrijgen van nieuwe slaven werd ook wel eens 'tegria' genoemd.

De reputatie van de negers op het vlak van oorlog voeren, zorgde ervoor dat zij al snel opgenomen werden in het leger van hun Europese meesters.²¹⁶ De zwarten die dienden in de Europese legers bewezen al gauw hun dienst, want door hun moed en dapperheid

---

²¹⁵ Lowe K., art.cit., pp. 29-32

²¹⁶ Gonsalves De Mello J., Teensma B., op.cit., p. 184

schrokken ze voor niets terug. Bovendien konden de zwarten goed overweg met Europese wapens. Ze waren bijvoorbeeld zeer begaafd in het zwaard vechten.²¹⁷

6.1.4.4. Materiële cultuur

De materiële cultuur van de Afrikanen stelde weinig voor tegenover die van de Europeanen. Ze over het algemeen gezien als inferieur onder andere omdat ze het schrift niet kenden, iets waar de Europeanen veel belang aan hechtten.²¹⁸ Toch waren er een aantal aspecten van de Afrikaanse materiële cultuur die in het oog sprongen, zoals de weelderige sierraden die de zwarten droegen en de talrijke muziekinstrumenten die ze kenden.

In de reisverhalen uit de Vroegmoderne Tijden werden de sierraden die de Afrikanen droegen uitvoerig beschreven, zoals bijvoorbeeld de armbanden die ze droegen of het gouden oorringetje dat vele Afrikanen droegen. Na verloop van tijd werden deze specifieke sierraden geassocieerd met het statuut slavernij, waardoor het wederom een negatieve connotatie kreeg.²¹⁹

Het enige aspect van de Afrikaanse cultuur waarvoor de Europeanen respect opbrachten was hun gave om muziek te spelen. De Europeanen prezen de negers de hemel in omwille van hun gevoel voor ritme. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw trof men aan de Europese hoven van vorsten zwarte drummers en trompettisten aan. Hoewel de muziek die de negers maakten verschilde van de muziek die op dat moment in Europa werd gecomponeerd, erkende de meeste Europeanen de waarde en het belang van muziek in de Afrikaanse samenleving. De zwarten maakten in hun muziek gebruik van vele verschillende instrumenten, zoals drums, tamboerijnen, cimbalen, fluiten en de '*masenqo*', een soort van luit.²²⁰

---

²¹⁷ Bijlage 17, Een afbeelding van een zwaardgevecht tussen een blanke en een zwarte; Lowe K., art.cit., p. 34

²¹⁸ Ibid., p. 20

²¹⁹ Ibid., p. 24-25

²²⁰ Lowe K., art.cit., pp. 35-36

6.1.4.5. Economie

De economie van de negers in Afrika was een subsistentie economie, die gebaseerd was op ruilhandel. De zwarten gingen pas gemunt geld gebruiken op het einde van de negentiende eeuw.²²¹ Ook dit feit werd door de Europeanen gezien als een teken van mentale achterstand. De afrikanen kende wel vormen van ongemunt geld. Zo kon men bijvoorbeeld in Angola producten kopen met schelpen en 'taculo', stukjes roodhout. Terwijl men aan de slavenkust betaalde met 'cauries', dat waren schelpjes afkomstig uit Oost-Indië, 400 van zulke schelpjes waren gelijk aan één gulden in die tijd. Aan de goudkust maakte men gebruik van stofgoud om te betalen. Om de hoeveelheid goud te bepalen ging men het stof afwegen tegen bronzen en koperen gewichten. Het spreekt voor zich dat in de tijd van het opkomende kapitalisme zowel de Europeanen als de Afrikanen wel eens sjoemelden met deze gewichten. In Opper-Guina gebruikte men ijzerstaven om goederen te kopen. Koperstaven werden dan weer als betaalmiddel gebruikt in de Bocht van Biafra. Deze staven werden in beide gebieden dikwijls omgebogen tot ringen, zodat men zijn geld op een handige manier bij zich kon houden. Wanneer de zwarten handel dreven met de Europeanen gingen zij goederen ruilen tegen waardelose gebruiksvoorwerpen, zoals kralen, spiegeltjes en porselein. De Europese producten die het meest gegeerd werden door de Afrikanen waren drank, munitie, messen en linnen stoffen.²²²

6.2. Brazilië

De fauna en flora van de Nieuwe Wereld sprak tot de verbeelding van vele Europeanen. Waarschijnlijk omdat de natuur in Amerika wezenlijk verschilde van die van Europa. Het zwoele klimaat van de Nieuwe Wereld speelden de Europeanen vaak parten. In het volgende deel zullen we het daarom hebben over het beeld dat de Europeanen hadden van het land Brazilië en zijn klimaat.

---

²²¹ Van Dantzig A., op.cit., p. 92

²²² Ibid., p. 94

6.2.1. Steden

De vier belangrijkste steden in Brazilië waren Olinda, Recife, Salvador en Rio de Janeiro. De steden waren in de ogen van de zeventiende-eeuwse bewoners klein en niet imponerend tegenover de Europese steden. De Braziliaanse steden hadden meestal een tweedelig grondplan. In het onderste gedeelte van de stad bevonden zich de handelspanden. Terwijl in het bovenste gedeelte de kerken en de publieke gebouwen stonden.

Het voornaamste kenmerk van de Braziliaanse steden was dat de meest prominente burgers het grootste deel van het jaar niet in de steden verbleven. De rijke suikerplanters hadden allen een verblijfplaats in de stad, maar spendeerde het grootste deel van het jaar op hun buitenverblijf op het platteland.

In de stad had men ook een politiek centrum '*senado da câmara*' genaamd. Daar verbleef de senaat en het stadsbestuur. Deze werden gestemd door getrapte verkiezingen door de '*homens bons*', dit waren mannen met geld en vele bezittingen, mannen van aanzien dus.

In de stad leefden vooral handelaars en kunstenaars. Na 1640 gingen de artiesten in de Braziliaanse steden zich organiseren in een soort van gilden, omdat ze op bestuurlijk vlak geen inspraak kregen. De handelaars werden steeds belangrijker in de steden. Langzaam aan maar zeker zou hun economische macht worden vertaald in politieke inspraak op stedelijk niveau. Deze ontwikkeling bereikte zijn hoogtepunt in het midden van de zeventiende eeuw.²²³

6.2.2. Fauna en Flora

6.2.2.1. Fauna

Het enige werk van belang dat gemaakt werd over de fauna van Brazilië in de zeventiende eeuw was het prachtige werk van Georg Markgraf, de Duitse natuurgeleerde in dienst van de Nederlandse gouverneur-generaal. Het werk '*Historia Naturalis Brasiliae*' behandelde zo'n 1400 exotische dieren-en plantensoorten.

Bij zijn onderzoek naar de fauna van Brazilië lag de nadruk voornamelijk op spectaculaire, ongekende dieren, die beschikbaar waren in de dierentuin van Johan Maurits

---

²²³ Bethell L.(ed.), op.cit., pp. 127-133

in Recief, zoals apen en papegaaien. Hij besteedde ook aandacht aan dieren die eetbaar waren, zoals varkens, agoeti's, hoefdieren en vissen. Markgraf beschreef eveneens dieren die schadelijk of hinderlijk waren, zoals slangen, krokodillen, insecten en vogelspinnen.²²⁴

Markgrafs onderzoek was niet echt systematisch en zijn aanpak was allesbehalve gestructureerd. Wellicht werd een verdere uitwerking van zijn werk verhinderd door zijn vroegtijdige dood. Toch was zijn onderzoek van uiterst groot belang, want wat betreft zoölogisch onderzoek was Brazilië een '*terra incognita*'. Elk gegeven over de fauna van het land was dan ook nieuw voor de wetenschap. Later zou het werk van Markgraf gebruikt worden door zijn Zweedse collega Carolus Linnaeus. In zijn werk '*Systema Naturae*' beschrijft Linnaeus 75 diersoorten. Zijn werk was gedeeltelijk, misschien zelfs volledig gebaseerd op het onderzoek van Markgraf.

'*Historia Naturalis Brasiliae*' is een van de meest geciteerde basiswerken wat betreft de exotische dierenwereld van Brazilië. Het belang van het werk van Markgraf kan men het best illustreren door het feit dat het tot het begin van de negentiende eeuw zou duren vooraleer er een vergelijkbaar werk verscheen over de Zuid-Amerikaanse fauna en flora.²²⁵

6.2.2.2. Flora

De ontdekking van de Nieuwe Wereld bracht de studie van de flora in een stroomversnelling. Langzaam maar zeker werd er meer geschreven over planten uit de nieuwe wereld. De toestroom van nieuwe informatie vormde een uitdaging voor schrijvers, illustrators en uitgevers. Zij gingen nieuwe methoden ontwikkelen om de informatie op een interessante manier naar het publiek over te brengen. Zo ontstonden er nieuwe boeken met dure illustraties en veel tekstuele info.²²⁶ Ook over de Braziliaanse flora verschenen er in de Vroegmoderne Tijden werken.

---

²²⁴ Boeseman M., *art.cit.*, pp. 168-169

²²⁵ *Ibid.*, pp. 170-171

²²⁶ Lowood H., *The New World and the European Catalog of Nature*, IN: Kupperman K. (ed.), *America in European Consciousness, 1493-1750*, Williamsburg, University of North Carolina Press, 1995, pp. 295-296

De eerste Portugezen die voet zetten op Braziliaanse bodem, dachten dat ze het aards paradijs ontdekt hadden.²²⁷ Ze legden vooral de nadruk op de liefelijkheid van het land, de goede natuurlijke havens, het milde klimaat met de vele palmen en papegaaien.²²⁸

Toch was het onderzoek van de Duitse Markgraf ook op vlak van de studie van de flora het belangrijkste uit die tijd. Zoals we reeds gezegd hebben beschreef Markgraf ruim 1400 inheemse dier -en plantensoorten. Het resultaat van de wetenschappelijke arbeid van Markgraf werd in 1648 door Johannes de Laet, een bewindhebber van de WIC, uitgegeven in een omvangrijk boek getiteld '*Historia Naturalis Brasiliae*'. Tot in de negentiende eeuw zou dit werk de belangrijkste bron blijven voor de plantenkennis van de tropische wereld. Bovendien ging het project van Markgraf andere wetenschappers stimuleren om exotische planten te inventariseren. Toch zou het nog een hele tijd duren vooraleer de natuurkundige studie van Amerika niet meer als marginaal werd beschouwd.²²⁹

6.2.3. Klimaat

We zagen al dat het klimaat een belangrijke rol vervulde in de Europese beeldvorming. Zo ging men in de Vroegmoderne Tijden de huidskleur van mensen verklaren aan de hand van de klimaattheorie. Maar hoe dacht men in Europa over het Braziliaanse klimaat ?

De Portugezen, de eersten die Brazilië bereikten en gingen bevolken, waar niet echt opgezet met het Braziliaanse klimaat. Het zwoele klimaat met zijn felle regenbuien was niet echt aangenaam in vergelijking met het Portugese klimaat. Toch had het subtropische klimaat ook zijn voordelen, zo was het bijvoorbeeld uitstekend voor het groeien van suikerriet.²³⁰

De Nederlanders hadden minder klachten over het Braziliaanse klimaat dan de Portugezen. Want ondanks het feit dat het land tussen de evenaar en de steenbokskeerkring lag, viel de hitte al bij al nog mee. De Atlantische Oceaan zorgde voor een frisse bries doorheen het land, die de ondragelijke hitte temperde tot dragelijke temperaturen. De koele

---

²²⁷ De Mello e Souza L., art.cit., p. 395

²²⁸ Stols E., op.cit.(c), pp. 66-67

²²⁹ Lowood H., art.cit., p. 317

²³⁰ De Mello e Souza L., art.cit., p. 395-396

winden hadden ook als resultaat dat er minder mensen ziek werden van de warmte. Naast de zeewinden zou eveneens de vochtige lucht bijdragen tot een milder klimaat.²³¹

Hoewel de meningen over het Braziliaanse klimaat uiteenliepen, was men over het algemeen zeer te spreken over het weer in het land.

7. Deelbesluit

Het beeld over de *'ander'* werd in Europa in de Vroegmoderne Tijden bepaald door drie determinanten: de kennis uit de Klassieke Oudheid, de Bijbel en de mythe van de Middeleeuwse Wilde Man.

De mythes uit de Klassieke Oudheid zouden ervoor zorgen dat Europeanen geloofden in het bestaan van wonderlijke wezens. Bovendien zou de mythe van het Gouden Tijdperk na de ontdekking van Amerika weer worden opgepikt door de Europeanen. Waardoor zij de Nieuwe Wereld gingen bekijken door de ogen van de geleerden uit de Oude Wereld.

De Bijbel had voornamelijk een invloed op het mensbeeld van de vroegmoderne Europeaan. Volgens de Bijbel was de wereld bevolkt door de drie zonen van Noach. Deze stelling werd zonder meer door de meesten aangenomen, maar zorgde voor problemen toen de Amerikaanse indianen ontdekt werden.

In de Vroegmoderne Tijden geloofde men ook rotsvast in het bestaan van de middeleeuwse wilde. Toen de Europeanen voor het eerst in contact kwamen met de indianen zoude zij dit volk meteen gaan associëren met de Wilde Man. Uiteindelijk zou de mythe van de Middeleeuwse Wilde ook een inspiratiebron zijn voor het ontstaan van een nieuwe mythe, namelijk die van de Nobele Wilde.

We kunnen besluiten dat de *'ander'* op twee manieren werd voorgesteld. De eerste zienswijze had haar wortels in Klassieke Oudheid, en meer bepaald in de mythe van het Gouden tijdperk. Deze visie ging zich concentreren op de kwaliteiten van de *'ander'*. Bovendien ging men de *'ander'* in deze visie dicht bij de natuur plaatsen. Men legde de nadruk op de natuurlijkheid en soberheid van de *'ander'*. De tweede visie op de *'ander'* was

---

²³¹ Schulten C., op.cit., pp. 20-21

de meest populaire. De *'ander'* werd dan in een negatief daglicht geplaatst, want hij was woest, wreed en door passies verteerd. Ondanks het feit dat de eerste visie positiever is dan de tweede, worden in beide visie de *'ander'* als wilden beschouwd.

De geografisch en etnografische kennis van de Nieuwe Wereld evolueerde snel doorheen de Vroegmoderne Tijden.

Terwijl het wereldbeeld van de mens in de Vroegmoderne Tijden aanvankelijk werd bepaald door mythes, passages uit de Bijbel en de kennis uit de Klassieke Oudheid, zou het wereldbeeld tegen het einde van deze periode drastisch veranderd zijn onder invloed van de grote ontdekkingsreizen. In de loop van de Vroegmoderne Tijden gingen de mensen zich langzaam maar zeker openstellen voor de nieuwe geografische gegevens die de reizigers mee naar huis namen.

Net zoals de geografische kennis van de Europeaan kende de etnografische kennis zijn wortels in de Klassieke Oudheid, de Bijbel en de middeleeuwse mythes, dit zorgde voor weinig probleemstellingen of controverses. De problemen begonnen pas toen de indianen ontdekt werden. Waar kwamen deze indianen vandaan ? Welke plaats namen zij in de wereld in ? Om een antwoord te vinden op deze prangende vragen gingen de Europeanen wederom opzoek naar oplossingen in klassieke en middeleeuwse teksten. Hun antwoorden gingen dan ook vaak gekleurd worden door vooroordelen. De Europeanen hadden voor hun vertrek naar de Nieuwe Wereld dus een duidelijk beeld van de inheemse bevolking voor ogen. Maar de Europese beeldvorming beperkte zich niet tot de indianen. Zo had men in Europa ook een duidelijk beeld voor ogen van bijvoorbeeld de Portugezen, de joden en de negers die leefden in Brazilië. De beeldvorming van deze bevolkingsgroepen werd veelal gevormd door geschriften uit de Klassieke Oudheid en de Middeleeuwen, maar ook door de relatie die de beeldvormer had met het volk in kwestie. Zo stonden de Nederlanders alles behalve positief tegenover de Portugezen in de zeventiende eeuw, onder andere omdat het deel uitmaakte van hun aartsvijand Spanje.

De informatie over de Nieuwe Wereld en haar inwoners werd dus gehaald uit geschriften uit het verleden, maar ook uit meer recentere informatiebronnen, zoals bijvoorbeeld reisverhalen uit de zestiende en zeventiende eeuw. De reisverhalen die de Europeanen lazen

om zich te informeren over andere landen en diens bewoners konden zowel echte reisverhalen zijn als imaginaire reisverhalen. De informatie die zij verwierven was dus niet altijd werkelijkheid. Bovendien gingen reisverhalen, die waren gebaseerd op een waargebeurde reis, soms ook fabeltjes bevatten. Naast lectuur gingen toekomstige reizigers ook afbeeldingen, zoals prenten en schilderijen, van andere landen gaan bekijken om te weten wat hen te wachten stond als ze naar het buitenland reisden.

We hebben nu een algemeen beeld over hoe de Europeanen dachten over het land Brazilië en haar bewoners. Het is dit beeld dat we nu, op basis van onze bronnen, gaan vergelijken met het beeld dat de Nederlanders hadden van het land en al haar bewoners.

Deel IV: Analyse van de Nederlandse reisverhalen

1. Thematische indeling

Om de inhoud van de reisverhalen zo goed mogelijk tot hun recht te laten komen en te kunnen vergelijken met de componenten van de vroegmoderne tijdsgeest zullen we dezelfde indeling gebruiken als die, die we gebruikten als we het hadden over de beeldvorming in het algemeen.

De gebruikte terminologie in de reisverhalen zegt ook veel over de houding van de auteur tegenover de *'ander'*; daarom besteden we hier aandacht aan in ons onderzoek.

Voor alle duidelijkheid zullen we elke bevolkingsgroep apart bespreken. Per groep bespreken we het uiterlijk, de intellectuele en morele aard, de religie en de gebruiken, de materiële cultuur en de economie. De bespreking van de joden in Brazilië vormt een uitzondering op deze indeling, omdat de Nederlandse reiziger niet echt veel aandacht besteedde aan hen in hun reisverhalen. Het werken met afgelijnde categorieën is niet altijd evident. Zeker wanneer we het hebben over de rituelen van de Braziliaanse indianen, soms zullen deze rituelen overlappen met andere categorieën. Toch trachtten we ons te houden aan de vooropgestelde werkwijze.

In het tweede deel van onze bronnenanalyse zullen we aandacht besteden aan de Nederlandse kijk op de Braziliaanse fauna en flora en het klimaat van het land.

Tenslotte bespreken we de terminologie die de Nederlandse reizigers gebruikten om de *'ander'* te beschrijven in hun verhalen.

2. Bronnenanalyse

2.1. De bevolking van Brazilië

2.1.1. Portugezen

2.1.1.1. Het uiterlijk

Aan het uiterlijk van de Portugezen werd in de Nederlandse reisverhalen weinig aandacht besteed, hiervoor is één voorname reden. De Portugezen waren een volk waarmee de Nederlanders reeds lange tijd contact mee hadden, hun voorkomen was daarom niet nieuw en dus niet de moeite om te beschrijven in hun reisverhalen.

Het uiterlijk van de Portugezen werd slechts in één reisverhaal beschreven. De Portugezeese mannen en vrouwen werden voorgesteld als lelijke mensen. De Portugese vrouwen werden door de anonieme schrijver vergeleken met de Nederlandse. De conclusie van deze anonieme auteur was dat de Portugese vrouwen tegenover de Nederlandse sneller hun tanden verloren en minder snel van lichaam en geest waren.¹ Met andere woorden de anonieme auteur achtte de Nederlandse vrouwen beter dan de Portugese.

2.1.1.2. Intellectuele en morele aard

De strijd die er woedde tussen de Nederlanders en de Portugezen in Brazilië zou het beeld dat de Nederlanders van de Portugezen hadden sterk beïnvloeden. In de Nederlandse reisverhalen werden de Portugezen voorgesteld als beesten en een goddeloos volk. De Nederlandse reizigers gingen de wreedheid van de Portugezen bewijzen aan de hand van allerlei voorbeelden. Zo ook Dierick Ruiters, in zijn verhaal lezen we:

“Een Portugys die cocht een Negra tot syne slaevinne die blint was, maer andersins welvarende, desen Portugys gaet henen, ende doen gelijk sy alle int gemeen gehewent zijn te doene, ende slaept by dese voorszijde Negra die hy ghecocht hadde, de welke oock bij hem wert groot gaende, dese Negra bekende, ghelijck de waerheyt was, als datse by haren Heere swaer ginck, de Portugys daerenteghen loochende het selfde, ende seyde dat syne Negra looch, hem misschien schaemende voor andere om datse blint was, van vreesse dat hy soude bespot werden, ende daer en boven zijn Negra seere gedreycht te gheeselen, ende dan te vercoopen, seggende tot haer ‘O ghy teve, de honden hebben met u te doene, ick sal u vercoopen’, de Negra een slavinne wesende van haren meester, heeft patientelijck verdraghen, ‘tghene haer haren Meester dede.”²

De auteur van *‘Toortse der Zee-vaert’* wees erop dat de Portugezen te veel van zichzelf hielden. Het was geen uitzondering dat een Portugees zijn zwarte slavin verkocht met zijn eigen kind in haar buik. De Portugezen werden ook voorgesteld als een uitermate lui volk.

---

¹ Van Hilten (a), Sommier discours over en staet vande vier geconquesteerde capitánias: Parnambuco, Itmarica, Paraiba ende Rio Grande, inde noorderdeelen van Brasil, IN: Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap, volume 2, Utrecht, Kemink en Zoon, 1879, p. 295

² Ruiters D., art.cit., p. 11

Als men hen vroeg een karwei op te knappen vroegen ze of er geen zwarte honden genoeg waren om het werk te verrichten.³

De Portugezen zouden hun gevangenen, die zij maakten in het kader van de oorlog die woedde tussen hen en de Nederlanders, op een gruwelijke wijze behandelen. Sommige gevangenen werden rug aan rug gezet om vervolgens aan stukken gekapt te worden. Anderen werden met stenen aan hun voeten opgehangen aan een boom. Moreau bekende dat ook zij, de Nederlanders, zich schuldig maakten aan zulke praktijken, maar ze zouden enkel verraders aan zulke gruwelijkheden onderwerpen.⁴ De Nederlanders waren dus minder wreed dan de meedogenloze Portugezen.

Hoewel de Portugezen, die op het Nederlandse territorium in Brazilië leefden, meestal vriendelijk behandeld werden door de Nederlanders, grepen ze elke mogelijkheid om de Nederlanders schade te berokkenen. Montanus stelde dan ook dat dit volk zeer onbetrouwbaar was.⁵ Het overgrote deel van de Nederlanders vertrouwden de Portugezen dan ook voor geen haar.

De Nederlanders gingen aan de hand van vreselijke verhalen de Portugezen afschilderen als een uiterst gewelddadig volk zonder scrupules. Dikwijls werden verhalen aangedikt of zelfs volledig uitgevonden. De Nederlanders gingen dit doen om de bevolking van hun land nog meer op te jatten tegen de Portugezen. Het negatief beeld maakte eigenlijk deel uit van het anti-Portugese propaganda van de Nederlanders in het kader van de oorlog tussen beide naties.

2.1.1.3. Religie en gebruiken

a. Religie

Hoewel de Portugezen door de Nederlanders dikwijls werden gezien als een goddeloos volk, was het wel een gelovig volk. Er waren drie katholieke kloosterordes aanwezig in Brazilië, namelijk de Benedictijnen, de Karmelieten en de Franciscanen. De Franciscanen stonden het sterkst in Brazilië, ze hadden maar liefst vijf kloosters verspreid over het land.

---

³ Ibid., p. 12

⁴ Moreau P., art.cit., s.p.

⁵ Montanus A., op.cit., p. 490

De Benedictijnen hadden naast twee kloosters in Brazilië, ook landerijen en plantages in handen.

De kloosters van de Karmelieten stelden maar weinig voor, zeker als men deze vergeleek met die van de andere twee kloosterordes.

De katholieken genoten veel vrijheid in Nederlands-Brazilië. De gereformeerden waren over dit feit niet te spreken. De Portugezen lieten zich zelden bekeren, ze bleven koppig het katholieke geloof trouw. Bovendien hadden ze sterke vooroordelen tegenover andere godsdiensten. Het katholicisme van de Portugezen draaide voornamelijk om uiterlijk vertoon, zo beweerde onder andere de geestelijke Montanus, ze kenden nauwelijks de fundamenten van hun eigen godsdienst. De haat die de Nederlandse calvinisten koesterden tegenover de katholieken Portugezen was overigens wederzijds.⁶

b. Sociale instituties

Over de sociale instituties van de Portugezen in Brazilië werd in de Nederlandse reisverhalen weinig gesproken. Ruiters had het wel over het feit dat de Portugese mannen vaak affaires hadden met hun negerinnenslaven, maar hij gaat hier verder niet op in. Het Portugese huwelijk werd door de Nederlanders voorgesteld als iets onbenulligs, want vele getrouwde Portugese mannen gingen vreemd. Daarenboven waren ze zeer achterdochtig tegenover hun vrouw, die ze dan ook opsloten in hun huis.⁷

c. Politieke instituties

De Nederlanders hadden het in hun reisverhalen vaak over de politieke instituties van de Portugezen in Brazilië, dit mag niet verwonderen omdat deze een rol speelden in de oorlog tussen beide naties.

De Nederlandse reizigers beschreven in hun reisverhalen de Portugese opdeling van het Braziliaanse grondgebied in kapiteinschappen. Deze waren van belang voor de politieke

---

⁶ Van Hilten (a), art.cit., pp. 282-285; Montanus A., op.cit., p. 482

⁷ Van Hilten (a), art.cit., p. 295

organisatie van het land. In de kapiteinschappen was er nog veel werk voor de boeg. De Portugezen hadden er volgens de Nederlanders nog niet veel werk verricht.⁸

Voor de rest werd er in de reisverhalen slechts zelden gesproken over de politieke organisatie van de Portugezen enkel in het kader van de oorlog, maar dit zullen we verder behandelen in het volgende deel over de Portugese oorlogsvoering in Brazilië.

d. Oorlogsvoering

De oorlogsvoering tussen de Nederlanders en de Portugezen gebeurde op verschillende niveaus. De strijd tussen beide bevolkingsgroepen werd zowel uitgevochten op het land als op zee en er werd gebruik gemaakt van verschillende vechttechnieken. Bovendien ging men, tegen het einde van de strijd, ook oorlog voeren op mentaal vlak door middel van het uitgeven van pamfletten.

De Portugezen speelden het spel zeer wreed zo vonden de Nederlandse reizigers. Ze legden hinderlagen in de bossen en in de buurt van rivieren om Nederlandse troepen te overvallen. Ruiters beschreef hoe de Portugezen buitenlandse boten gingen aanvallen en de bemanning in koelen bloede vermoordden.

“De tochten diese te water doen, zijn, alsse eenighe Schepen van Duytsche, Fransche, ofte Engelsche natie op de Cust vernemen, dan leggende alle listighe laghen aen, om soo een boot met volck aen lant te verlacken, diese dan doot slaen.”⁹

De Portugezen hadden ook te land hinderlagen om rebellen te bestrijden.

Bovendien gingen de Portugezen hun gevangenen ook gruwelijke behandelen en martelen om informatie over de vijand te weten te komen.¹⁰ Deze mishandelingen waren zo vreselijk dat een echte christen ze niet zou kunnen aanzien, zo beweerde Dierick Ruiters.¹¹ Daarmee verwees deze reizigers wederom naar de wrede en goddeloze natuur van dit volk.

---

⁸ Nieuhof J., op.cit., p. 11

⁹ Ruiters D., art.cit., p. 34

¹⁰ Moreau P., art.cit., s.p.

¹¹ Ruiters D., art.cit., p. 35

Ook de heimelijk geplande opstand tegen de Nederlanders moest de ontrouw van de Portugezen bewijzen.¹²

De Portugezen, maar ook de Nederlanders, gingen in de oorlog ook gebruik maken van strooibriefjes en pamfletten. De geschriften hadden als voornaamste doel de vijand aanzetten tot deserteren.¹³ In het reisverhaal van Montanus vinden we een voorbeeld van een Nederlands strooibriefje dat werd verspreid onder de Portugezen in de oorlog:

“De West-Inische maetschappy is onschuldig aen de verwoestingen, die gy luiden bereeds niet anders als met verschrikking kond beschouwen. Swaerder ongemakken staen te wachten. Uwe dwaese hardnekkigheid veroorzaekt zoo veel quads. Spaensche krijgsknechten kunnen immers Brasil niet verdeedigen. ‘tLand leid overal, zelf voor een kleine magt Hollanders open: om afbreuk te lijden. Gy hebt geen bystand uit Spanje te koopen, volgens ‘t afschrift der brief op ‘t veroverde schip ‘Rocque Barros’ by ons afgewopen. Hoe zal de Spaensche kroon ‘t hoofd bieden aen den zeeghaftigen Sweedschen koning en overwinnende Duitsche vorsten, die den kaizar Duitsland te bang maeken ? Waerom Portugael ondraegelijke lasten draegt. De geduchte vloot uit Texel, de Maes en Zeeland naedert. Hoe zult gij luiden dan kunnen ‘t verderf ontgaen, die nu dagelijx verdorven word ? Wy bieden u aen billijke voorwaerden, op welke blijven zult by een vreedzaam bezit van het uwe. Namentlijk men staet toe, vryheid van Gods-dienst en handel op ‘t Vereenigde Nederland, betaelende d’helft minder tollen, als aen den Spaenschen koning. Indien dusdaenige voorslag sottelijk afslaet, hebt af te wachten ‘t uiterste, ‘t geen den oorlog mede brengt’¹⁴

Het geschrift in kwestie had weinig gevolgen, maar het illustreert wel op welke manier men de vijand ging trachten te overhalen om over te lopen naar het andere kamp. Men ziet duidelijk in dit pamflet dat men zichzelf beter en edelmoediger ging voorstellen dan de vijand. Ook de Portugezen gaven zulke pamfletten en briefjes uit. Meestal werd de Nederlandse soldaten die overliepen, de uitbetaling van hun achterstallige soldij beloofd. De Portugese plakaten en pamfletten werden uitgegeven in het Frans, Portugees, Nederlands en Engels. Hoewel ze meestal weinig effect hadden, vermits landverraders op een gruwelijke

---

¹² Nieuhof J., *op.cit.*, p. 79

¹³ *Ibid.*, p. 165

¹⁴ Montanus A., *op.cit.*, p. 432

wijze om het leven gebracht werden, hadden de Portugese geschriften dikwijls meer resultaat dan de Nederlandse pamfletten.¹⁵

2.1.1.4. Materiële cultuur

De Nederlanders stelden de Portugezen in hun reisverhalen voor als een armtierig volk. Ze waren tevreden met een lemen huis. Het enige wat voor de Portugezen van belang was, was paradoxaal genoeg hun economische succes. De Portugezen hechtten weinig belang aan huisraad. Ze hadden enkel het strikt noodzakelijke in huis, zoals wat huisraad, een tafel en een bed.

De rijkdom van de Portugezen moest blijken uit het prachtige zilverwerk dat ze in huis hadden en uit de weelderige klederdracht van de Portugese vrouwen. Ze droegen dure stoffen en waren beladen met gouden sierraden, maar deze laatste waren meestal nep. Ook nu gingen ze anderen dus trachtten om de tuin te leiden. Als de Portugese vrouwen op stap gingen, lieten zij zich dragen in een mooie draagstoel. Wanneer de vrouwen bezoek kregen ontvingen zij hen op zijden, Turkse tapijten.

De Portugese man investeerde duidelijk al zijn rijkdom in zijn vrouw, want zelf liep hij in lompen. Ze maakten hun kleren uit laken of andere minderwaardige stoffen. De Portugese man was dus eigenlijk de dienaar van zijn vrouw.

De muren van de Portugeese huizen bleven kaal, ze hadden dan ook geen interesse in schilderijen en andere kunst.¹⁶

De Nederlandse reizigers hadden het ook over het voedsel en de drank die de Portugezen tot zich namen.

De Portugezen aten niet overdadig en waren vooral op eenvoudige kost gesteld. Hun dagelijkse voeding bestond uit gedroogde vis en wat bloem. Ze aten ook kalkoenen, hoenderen, varkens en schapen, maar enkel als er bezoek over de vloer kwam. Het Portugese dieet was over het algemeen gevarieerd en gezond, want ze aten ook allerlei soorten fruit, zoals ananas, meloenen, citroenen, sinaasappels, enzovoort.

---

¹⁵ Moreau P., art.cit., s.p.; Montanus A., op.cit., p. 516

¹⁶ Van Hilten (a), art.cit., pp. 293-294

De drank die de Portugezen het meest tot zich namen was water met suiker in. Deze drank verkoelde lichaam en geest op een warme dag. Slechts weinig Portugezen dronken wijn, maar diegene die wijn dronken, waren meestal geofefende drinkers.¹⁷ Nogmaals een bewijs van hun verderfelijke aard en levensstijl.

2.1.1.5. Economie

De Portugese economische activiteiten, vooral het produceren van suiker, werden uitvoerig beschreven in de Nederlandse reisverhalen, vermits ook de Nederlanders het monopolie wilden verwerven in deze lucratieve bezigheid. In het kader van deze Portugese economische activiteit werd er ook gesproken over hoe slecht de Portugezen hun zwarte werkkrachten behandelde. Wederom werden de Portugezen dus in een slecht daglicht gesteld door de Nederlanders.

Zoals we reeds vertelden, stelde Ruiters in zijn reisverhaal dat de Portugezen hun slaven zagen als 'zwarte honden'. Ze gingen hun slaven dan ook niet zachtvaardig behandelen, want ze waren niet meer dan vervangbare werkkrachten. De Portugezen behandelden hun slaven als beesten. Toch keurde Nieuhof dit niet geheel af, want als men slaven te goed ging behandelen, maakten deze laatsten daar meestal gretig misbruik van. Als men de zwarte slaven redelijk behandelde, waren ze het best in de hand te houden, zo vertelde de Nederlandse reiziger nog.

“By de Portugesen werden die slaven als onredelijk beesten gehandelt en onbarmhertigh gehandhaeft. Men moet zich ook met de slaven niet te gemeen maken: anders misbruiken ze de goetheit: maer matelijk gestraft, zijn zij best te regeren.”¹⁸

2.1.2. Joden

Over de joden werd in de reisverhalen, die wij raadpleegden, zo goed als niets gezegd. Enkel de religieuze en economische aspecten van hun leven kwamen aanbod. Ook werd er door de Nederlandse reizigers verteld over de joodse positie in de strijd tussen de Nederlanders en

---

¹⁷ Ibid., p.294

¹⁸ Nieuhof J., op.cit., p. 215

de Portugezen. Omdat er in de reisverhalen niets werd gezegd over het uiterlijk en de sociale en politieke instituties van de joden, zullen we deze thema's ook niet behandelen.

2.1.2.1. Intellectuele en morele aard

Ook uit de Nederlandse reisverhalen blijkt dat de relatie tussen de Nederlanders en de Joden dubbelzinnig was. De Nederlanders wisten dat de joden hen beter konden verdragen dan de Portugezen, want van hen mochten ze wel hun godsdienst uitoefenen. De joden hadden er dus baat bij dat de Nederlanders aan de macht bleven in Brazilië. Toch was er wederzijds wantrouwen tussen de Nederlanders en de joden. Zo was Montanus ervan overtuigd dat de joden ook tegen de Nederlanders een diepe haat koesterden, maar dat ze deze verborgen om de goede vrede te bewaren.¹⁹

2.1.2.2. Religie en gebruiken

a. Religie

De gereformeerde Nederlanders alsook de katholieke Portugezen gingen zich vaak ergeren aan de joodse aanwezigheid in Brazilië. De joden zelf vonden, zo lezen we in één van onze reisverhalen, dat ze nog meer religieuze vrijheid moesten hebben in het land, zeker meer dan de katholieken. Omdat de Nederlanders meer op hen konden vertrouwen dan op de Portugezen, zo beweerden ze zelf.²⁰

b. Oorlogsvoering

In de oorlog tussen de Nederlanders en de Portugezen kozen de joden meestal partij voor de Nederlanders. Over het algemeen gingen de Nederlanders de joden meer respecteren dan de Portugezen, daarom mochten ze van hen vrij hun godsdienst beoefenen, zij het achter gesloten deuren. Toen de oorlog in Brazilië zich in een beslissende fase bevond, gingen de joden alles doen wat ze konden om de Nederlanders te steunen, niet uit sympathie, zo vertelde Moreau, maar louter om hun eigen vel te redden. De Portugezen hadden reeds

---

¹⁹ Montanus A., op.cit., p. 480

²⁰ Van Hilten (a), art.cit., p.284

meerdere malen laten uitschijnen dat ze geen genade zouden schenken aan de joden en dat ze hen allen op de brandstapel zouden zetten. De joden stierven nog liever al vechtend voor de Nederlanders dan in de handen te moeten vallen van de bloeddorstige Portugezen. Het zouden ook de joden zijn die de Nederlanders in 1645 gingen waarschuwen voor een Portugees complot dat in de maak was.²¹ Al deze ogenschijnlijk edelmoedige daden van de joden hadden maar één doel, namelijk hun eigen hachje redden.

2.1.2.3. Materiële cultuur

Winst en geld waren de enige zaken waar de joden op uit waren zo schreef Montanus.²² Bovendien waren de joodse handelaars niet vies van een beetje sjoemelen om meer winst te maken, maar daar vertellen we meer over in het volgende deel over de economische activiteiten van de joden.

2.1.2.4 Economie

De joden kwamen naar Brazilië uit winstbejag. Ze gingen zich voornamelijk toeleggen op de handel. Ze kochten dikwijls suikermolens op en gingen zich in grote huizen vestigen in Recife. De handel van de joden zou de Braziliaanse en Nederlandse economie ten goede zijn gekomen, indien zij zich aan de regels hielden. Helaas bleken de joodse handelslieden onbetrouwbaar en frauduleus te zijn, zo stelde Nieuwhof vast.²³

2.1.3. Indianen

2.1.3.1. Het uiterlijk

Er werden door de Nederlanders in Brazilië vele verschillende indianenstammen onderscheiden. Elke stam had zijn eigen uiterlijke kenmerken deze werden in de meeste reisverhalen nauwkeurig beschreven.

---

²¹ Moreau P., art.cit., s.p.

²² Montanus A., op.cit., p. 480

²³ Nieuwhof J., op.cit., pp. 214-215

Een eerste stam die men onderscheidde waren de *'Tupinambu'*. Het waren de best geschapen Brazilianen. De vrouwen van deze stam moesten niet onder doen voor de schoonste vrouwen van Europa. De *'Waymoores'* waren een uiterst sterk volk met een grof en sterk lichaam. Ze waren enorm snel en konden al lopend een paard inhalen. De mensen van de Waymoores stam droegen hun haar lang. Een stam die nog sterker en groter waren dan de Waymoores waren de *'Waytaquazes'*. De *'Tomonymenos'* beschilderden hun lichaam met rode en zwarte kleurstof. Een andere Braziliaanse indianenstam waren de *'Wayanasses'* ze waren klein van gestalte en hadden een grote buik. Ze hadden lang haar, maar rondom het hoofd werd het haar geschoren. Het vrouwvolk van deze stam was potig en kleurden hun haren rood met de rode vrucht *'vrucu'*.²⁴ *'Topinaques'* zijn sterke en grove mensen, zowel de vrouwen als de mannen liepen naakt rond. Als ze een mens slachtten, verfded zij zich en droegen een verenbos op het hoofd. De vrouwen waren wel geschapen en liepen volledig naakt rond, ze droegen enkel een muts. Rond de muts werd een vlecht gebonden, daaraan maakten ze een korf vast vol met vruchten.²⁵ De indianenstam genaamd de *'Molopaques'* was één van de enige Braziliaanse stammen die hun edele delen gingen bedekken. De mannen van de stam hadden een baard en verborgen hun penis. De vrouwen waren mooi en zedig en lachten nooit. Ze bonden hun haar om de middel met een bast, onder deze bast zat hun vagina verscholen. De mannelijke leden van de *'Tampoyes'* waren goed geschapen en droegen veren op het hoofd. Hun vrouwen waren beeldschoon en hadden puntige borsten. De *'Motayas'* waren klein en hadden een bruine huidskleur. Ze waren vrijwillig kaal, want ze trokken hun hoofdhaar uit. Nog een klein volk waren de *'Tocomans'*. De *'Wayanawasons'* waren dan weer bekend omwille van hun grootte.²⁶ De *'Margaiates'* liepen naakt rond en versierden hun lichamen met zwarte verf. De mannen waren kaal en hadden enkel een nekmat. De mannelijke leden van deze stam doorboorden hun onderlip met een groene steen, dit droegen ze om hun gezicht te verfraaien. Maar deze steen maakte hen alleen lelijker. Het leek wel of zij twee monden hadden. De vrouwelijke Margaiates hadden lang haar. Ze doorboorden enkel hun oorlellen met witte beenderen. De *'Ovetacates'* gingen eveneens naakt door het leven. Ze droegen hun haar tot op hun middel.²⁷ De bekendste

---

²⁴ Montanus A., op.cit., pp. 368-369

²⁵ Bijlage 18, Tekening van de Topinaques; Montanus A., op.cit., p. 370

²⁶ Montanus A., op.cit., pp. 370-371

²⁷ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

indiaanse stam in Brazilië waren de Tapuyers, het waren bondgenoten van de Nederlanders. De Tapuyers waren groot van gestalte. Ze hadden een dik en groot hoofd. De indianen van deze stam hadden een bruine huidskleur en pekwarte haren die ze tot over hun schouders lieten groeien. De Tapuyers hadden geen haar op hun gezicht, zelfs geen wenkbrauwen. Het uiterlijk van de Tapuyers werd gedeeltelijk bepaald door de rangorde in de samenleving. De koning herkende men aan het kroontje dat in zijn haar geschoren werd. De vorst had ook een zeer lange duimnagel. De bloedverwanten en andere prominenten van de vorst hadden aan alle vingers lange nagels, behalve aan de duim. Iedereen, ook de koning, was naakt. De mannen hadden wel een netje van boombast waar ze de mannelijkheid in bonden, maar dit droegen ze niet altijd. De vrouwen verborgen hun geslachtsorganen achter een bosje kruiden, dat weliswaar niet alles bedekt. Het bosje werd wel elke dag vervangen. Tijdens het regenseizoen droegen de Tapuyers af en toe een mantel tegen de regen. Deze mantel bestond uit knopen, in elke knoop werden er rode, gele en groene veren gestoken, deze lagen over elkaar als waren het schubben van vissen. De mannen tooiden hun hoofden dikwijls met rode veren, ook op hun rug hingen rode veren. De oren van de Tapuyers werden doorboord met beenderen van een aap of een stuk hout dat wel een vinger lang was. De gaten in hun oren waren zo groot dat men er een vinger kon doorsteken. De mannen lieten ook hun onderlip doorboren, daarin werden dan kostbare stenen gestoken, zoals een smaragd of een kristal. De getrouwde mannen en vrouwen hadden een stuk hout zitten in hun kaak. Meestal werden ook de neusgaten doorboord met hout. Het lichaam werd vaak beschilderd en beplakt met kleurrijke veren. De armen van de Tapuyers werden versierd met gele en rode veren en kransjes van koralen. Soms droegen de Tapuyers ook schoenen vervaardigd uit boomschors. Al deze lichaamsversieringen vond Nieuhof vreemd, maar hij veroordeelde ze niet expliciet.²⁸ Naast al deze stammen spraken de Nederlanders in hun verhalen ook nog over de volgende stammen: de *'Tobayaras'*, de *'Potigiguaras'*, de *'Pories'*, de *'Mandiocuysyams'*, de *'Caryoghs'* en de *'Maraquites'*, maar over hun uiterlijk werd niets geschreven.²⁹

Elke Braziliaanse indianenstam zag er net iets anders uit. Maar één ding hadden ze gemeen de meesten gingen poedelnaakt door het leven en dit volgens Nieuhof zonder schaamte. Enkel diegenen die vaak in contact kwamen met Europeanen droegen af en toe

---

²⁸ Nieuhof J., *op.cit.*, pp. 222-224; Van Hilten (b), *art.cit.*, p. 361

²⁹ Montanus A., *op.cit.*, pp. 370-371

een katoenen hemd.³⁰ Niet naaktheid, maar wel mooie kleren en prachtige sierraden werden in de indiaanse samenleving als aanstootgevend beschouwd.³¹ Ook de Nederlandse reiziger Dierick Ruiters vond het vreemd dat de indianen zich niet schaamden voor hun naaktheid.³²

Wat de Nederlanders ook opviel, zo blijkt uit de reisverhalen, was dat er onder de Braziliaanse indianen slechts weinig kreupelen of verminkten leefden.³³ Bovendien leefden de indianen vaak zeer lang. De Brazilianen werden gemiddeld zo'n 100 à 120 jaar oud en werden zelden ziek of grijs.³⁴ Aan de basis van hun blakende gezondheid lag volgens de Nederlanders het milde Braziliaanse klimaat.³⁵

In de verdere bespreking van de Nederlandse beeldvorming over de Braziliaanse indianen zullen we het enkel nog hebben over de Tapuyers. Hiervoor zijn twee gegronde redenen. Ten eerste zijn deze indianen de enige stam die van belang was in de geschiedenis van Nederlands-Brazilië.

Ten tweede is deze indianenstam de enige waarvan alle aspecten in de Nederlandse reisverhalen aan bod kwamen. We zullen het wel nog hebben over een aantal mythische volkeren waarin de Nederlandse reizigers geloofden.

2.1.3.2. Intellectuele en morele aard

Over het algemeen werden de Braziliaanse indianen gezien als luie mensen, die niet graag de handen uit de mouwen staken.³⁶ Wel leerden de indianen gemakkelijk dingen aan, zoals bijvoorbeeld ambachtelijke taken. Ruiters baseerde zich voor zijn informatie op verhalen van Portugese lieden die reeds enige tijd in Brazilië verbleven.³⁷ Toch werden de meeste indianen uit Brazilië beschouwd als achterlijke wilden. Zo geloofde men bijvoorbeeld in het bestaan van een Braziliaanse indianenstam die niet kon spreken, maar enkel piepen. 's Avonds

---

³⁰ Nieuhof J., op.cit., p. 218

³¹ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

³² Ruiters D., art.cit., p. 18

³³ Ibid.

³⁴ Nieuhof J., op.cit., p. 216

³⁵ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p

³⁶ Nieuhof J., op.cit., p. 217

³⁷ Ruiters D., art.cit., p. 15

groeven deze indianen zich in de grond in, enkel hun hoofd bleef boven de grond.³⁸ Ook uit de commentaar die geschreven werd door Morisot bij het reisverhaal van Roelof Baro bleek dat de indianen, in dit geval de Tapuyers, beschouwd werden als barbaren en wilden.³⁹

Over de morele en intellectuele aard van de Tapuyers vinden we heel wat contradicties terug in de reisverhalen. Zo schreef Montanus dat de Tapuyers vrijwel altijd in oorlog waren, niet omwille van het verwerven van rijkdom of grond, maar om naam en faam te krijgen. Hun oorlogszucht werd ook gedreven door hun lust naar mensenvlees.

“Naeuwelijx leven ze buiten oorlog, welke zy tegen elkander voeren, niet om land te winnen, of goederen te rooven; maer uit grootsheid, ten einde een aenzienelijke naem door de wapenen verkrijgen: en byzonder wegens een onverzadelijke lust tot menschenvleesch. Waerom de gevangenen gemest worden en geslacht.”⁴⁰

Terwijl hij eerder in zijn verhaal schreef dat de Tapuyers beter waren dan andere menseters, want ze aten geen vijanden maar vrienden. Mensen die gesneuveld waren in strijd of een natuurlijke dood waren gestorven. De Tapuyers aten hen op uit liefde, anders werden de doden verteerd door wormen en dat wilden ze niet.⁴¹ De dubieuze houding tegenover dit volk was te verklaren aan de hand van de Nederlandse verhouding met dit volk, want ondanks het feit dat deze indianenstam bondgenoten waren van de Nederlanders liepen de relaties tussen beide bevolkingsgroepen niet altijd van een leien dakje. Volgens Baro, een Nederlander die lange tijd onder de Tapuyers verbleef, waren de Tapuyers minder gesofisticeerd dan de andere Braziliaanse indianen.⁴²

Ook verscheidene rituelen van de Braziliaanse indianen zorgden ervoor dat de Nederlanders hen gingen zien als barbaren. Een voorbeeld van zo'n ritueel was een drankfeest van de Tapuyers. De Tapuyers dronken dikwijls 'aipii' een drank waarvan je snel dronken werd. De drank kon op twee manieren gemaakt worden.

---

³⁸ Joosten J., op.cit., s.p.

³⁹ nn., art.cit., p. 247 + p. 257

⁴⁰ Montanus A., op.cit., p. 366

⁴¹ Ibid., p. 373

⁴² nn., art.cit., p. 273

Ofwel werd de wortel van de plant gekauwd door tandloze vrouwen, het goedje werd daarna gekookt.

Ofwel werd het vocht uit de plant getrokken. In elke hut werd een kruik met het sap geplaatst, zo kon het vocht gisten. Wanneer het drankje lang genoeg had gegist, kwamen de indianen bijeen. De volgende morgen vertrokken ze vroeg aan de eerste hut, daar dronken ze de kruik leeg, daarna gingen ze naar de volgende hut om ook daar aippi te drinken. De indiaan die het meest moest braken, werd beschouwd als de beste van de gemeenschap en kreeg veel eerbetoon.⁴³ In Nieuhofs reisverhalen lezen we ongeveer hetzelfde verhaal over dit drankritueel van de Tapuyers. Alleen werd in zijn verhaal de drank niet aippi genoemd, maar 'akavi'.⁴⁴ Montanus stelde dat zowel de indiaanse mannen als vrouwen geneigd waren tot drankmisbruik en ze konden hier niet makkelijk van afgebracht worden. Wanneer de Tapuyers dronken waren, dansten en zongen ze uitbundig. Maar meestal liepen deze drankfeesten uit op hoogoplaaiende ruzies of het plegen van allerlei ondeugden.⁴⁵ Zulke rituelen beschouwden de Nederlanders als walgelijk en barbaars. Ook andere rituelen bewezen, volgens de Nederlanders, de intellectuele en morele achterstand die de indianen hadden op andere volkeren. Deze rituelen en gebruiken zullen we bespreken in het volgende deel.

Soms werd er ook iets positief gezegd over de morele aard van de Tapuyers, zo vertelde Montanus bijvoorbeeld dat de indianen enorm solidair waren met een stamgenoten. Zo zullen zij, zelfs als ze zelf niet veel hebben, dingen delen met soortgenoten die minder hebben dan zij.⁴⁶

2.1.3.3. Religie en gebruiken

a. Religie

De woeste, barbaarse indianen hadden geen echte God. Ze hadden wel eigen magische rituelen en verhalen. Ze hadden enige kennis van de zondvloed, zo dacht Nieuhof toch. Na

---

⁴³ Montanus A., op.cit., p. 365

⁴⁴ Nieuhof J., op.cit., p. 213

⁴⁵ Ibid., p. 217

⁴⁶ Montanus A., op.cit., p. 364

de zondvloed bleef volgens de indianen slechts nog één man over en diens zwangere zuster. Zij zorgde voor het voortbestaan van de mensheid.⁴⁷ Zulke verhalen waren voor de gelovige Nederlanders pure godslaster.

De indianen kenden geen hemel of hel na het leven. Ze geloofden wel dat nadat ze stierven hun ziel van hun lichaam werd gescheiden. Hun ziel werd dan een geest of een duivel ofwel ging hun ziel naar een soort paradijs waar ze eeuwig verder dansten en zongen.

De mannen en de vrouwen die veel anderen hadden gedood en gegeten, gingen zeker naar deze eeuwige jachtvelden en leefden daar gelukkig verder. Mensen die niets waardig gedaan hadden in hun leven werden na hun dood door de duivel gepijnigd.⁴⁸

De Tapuyers kennen twee geesten, een goede en een slechte. De goede geest vereerden ze niet omdat deze uit zichzelf goed deed en niemand schade berokkende. De indianen gingen wel voor de slechte geest bidden, zonder zijn goedkeuring werd er ook geen oorlog gevoerd.⁴⁹ Door sommige Nederlandse reizigers, zoals Gerrit Gebrantszoon Hulck, werden de Tapuyers dan ook beschouwd als duivelaanbidders.⁵⁰

Er was maar één soort mensen die in contact konden komen met de boze geest, namelijk de wichelaars of de sjamanen. Deze werden ook wel eens duiveljagers genoemd.⁵¹ Zij konden de boze geest laten verschijnen in de vorm van een Tapuyer of in de vorm van een dier, bijvoorbeeld een vlieg.⁵² De duivel had een fijne, heldere stem zoals een vrouw.⁵³ Als de boze geest verdween schreeuwden de indiaanse vrouwen moord en brand, om de geest eer te betonen.⁵⁴

Verder hadden de Tapuyers nog een aantal rituelen waaraan de Nederlanders een religieuze waarde gingen geven. Zo bewezen zij bijvoorbeeld eer aan het zevengesternte als de oogst rijp was. Tijdens dit oogstfeest gingen de indianen zingen en dansen en dat drie dagen

---

⁴⁷ Nieuhof J., op.cit., p. 220

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Montanus A., op.cit., p. 373

⁵⁰ Megapolensis J., op.cit., s.p.

⁵¹ Van Hilten (b), art.cit., p. 360

⁵² Nieuhof J., op.cit., p. 221 + p. 226

⁵³ Van Hilten (b), art.cit., p. 360

⁵⁴ Nieuhof J., op.cit., p. 221 + p. 226

lang.⁵⁵ Ook de priesters zongen en richtten hun tabakspijp naar de hemel om de goede geest te danken. Tabak werd door de indianen vaak gebruikt in rituelen.⁵⁶ De jongens en mannen van de indianenstam deden spiegelgevechten met pieken en knotsen. De mannen die gingen vechten droegen veren op hun hoofd, ook rond hun nek droegen ze een krans van veren. De veren aan hun armen symboliseerden de vleugels van de vogel '*Kohituh*'. Op de rug van de vechtersbazen hing een groene tak. De rest van hun lichaam was beschilderd met felle kleuren. Tijdens het gevecht vielen er soms rake klappen. Sommige mannen overleefden het gevecht niet. Toch waren de gevechten onschuldig bedoeld. De overwinnaar van het gevecht kreeg eerbetoon en mocht de spot drijven met de verliezer.⁵⁷ De rest van de Tapuyers omwonden hun benen met takken en goten honing over hun hoofd. Ze gingen ook hun haar opsteken en bestrooien met rood poeder, in hun haar staken ze witte veren. De indianen gingen hun lichaam en gelaat beschilderen en rond de nek droegen ze kransen. Op de rug hingen bladeren waardoor de Tapuyers precies een staart hadden.⁵⁸

Ook voor de aanvang van een oorlog, na de raadpleging van de boze geest, kenden de Tapuyers een ritueel dat de Nederlandse reizigers gingen zien als iets religieus. De basis van het ritueel werd gevormd door de '*Petimbuaba*', de tabakspijpen van de wichelaars of magiërs. De tabakspijpen van de Tapuyers bestonden uit een stuk riet met aan het uiteinde een uitgeholde afgesneden noot. De Tapuyers gingen tijdens het ritueel met een stuk of 20 in een cirkel staan op gelijke afstand van elkaar.⁵⁹ Ze hadden een vederband rond middel gebonden, deze werd met een touw ook vastgemaakt aan de billen en de linkerschouder. Aan de benen van de indianen hingen katoenen sluiers. De linkerarm lieten ze zakken, de rechterhand lag op de rechterbil, daarna begonnen ze te stampen met hun rechtervoet. Ondertussen zongen ze een droevig lied. Naar het einde van het ritueel toe werd het lied enigszins vrolijker. Het lied dat ze zongen ging over hun voorvaderen die de zondvloed hadden meegemaakt. Zij waren de afstammelingen van deze helden. De Tapuyers geloofden dat zij na de dood met hun voorouders herenigd zouden worden. Ondertussen waren in het midden van de kring drie magiërs gaan staan, in hun linkerhand hielden zij een beeld van de '*Maraka*' vast. Deze '*god*' leek op een struisvogel. De wichelaars hadden een losse mantel

---

⁵⁵ Montanus A., *op.cit.*, p. 373

⁵⁶ *Ibid.*, p. 365

⁵⁷ *Ibid.*, pp. 502-503

⁵⁸ *Ibid.*, p. 373

⁵⁹ Bijlage 19, Tekening van oorlogsritueel; Montanus A., *op.cit.*, p. 366

van veren aan en om hun lende hing een snoer met veren. Op hun hoofd droegen ze een kroon van veren. De middelste magiër hield zijn linkerbeen omhoog, terwijl de twee andere een pijp vast hielden in hun rechterhand. Daarna liepen de wichelaars door de toeschouwers en bliezen rook in hun gezicht en zeiden ondertussen '*ontvang heldhaftige sterkte*'. Na het einde van de dans kregen de drie magiërs vijf dagen lang overvloedig eten en drinken. Montanus vond dit ritueel uiterst merkwaardig.⁶⁰ Deze dienst voor '*Maraka*' was dus eigenlijk een dienst voor de voorvaders van de indianen en dus niet voor een afgod.

Montanus vertelt hoe de Nederlanders de indianen het ware geloof trachtten bij te brengen.⁶¹ Maar zoals we reeds wisten, zonder al te veel resultaat.

b. Sociale instituties

Wat betreft het sociale leven van de indianen komen volgende aspecten bij vele Nederlandse reizigers aan bod in hun reisverhalen: het huwelijk, polygamie, overspel, geboorte, inwijdingsrituelen, opvoeding van kinderen, de ontvangst van gasten en begrafenis rituelen. Waarschijnlijk omdat deze zaken ook voorkwamen in Nederland, maar helemaal anders werden ingevuld door de Braziliaanse indianen.

Het huwelijk bij de Tapuyers verliep ietwat anders dan de Europese variant. Als een jongen met een meisje wilde huwen dan bracht die haar vader honing en wild gebraad. Als de man meer dan één huwbare dochter had, dan ging de man ten rade bij de wichelaars. Deze legden de zaak voor aan de vorst van de stam. De koning liet daarop alle vrijers en vrijsters oproepen om te verzamelen op een centrale plaats. Zij moesten dan wild gaan vangen, en als ze iets hadden, konden ze terugkeren naar het dorp. Als de vrijgezellen en vrijgezellinnen terugkeerden, werden ze omringd door de rest van het dorp. Ze rukten de ingewanden van het gevangen beest eruit. De vrouwen braadden dan het wild in kuilen onder de grond. Er werd gedanst en gezongen. Indien de jongeling zich goed gedragen had tijdens de jacht dan mocht hij van de koning met een meisje naar keuze huwen. Vier dagen voor de voltrekking van het huwelijk werd de kaak van de bruidegom met scherp hout doorboord. De koning

---

⁶⁰ Montanus A., op.cit., pp. 365-366

⁶¹ *Ibid.*, p. 486

deelde tijdens de huwelijksceremonie eten uit aan het volk. Ouders konden hun dochters pas uithuwelijken nadat ze hun maandstonden hadden gekregen. Tijdens de huwelijksmaaltijd werd meestal de moeder van de bruid geprezen, omdat ze de kuisheid van haar dochter had kunnen bewaren.⁶² Montanus beschreef deze huwelijksceremonie als een vreemd fenomeen. Baro vertelde nog dat de lichamen van het koppel dat ging huwen beschilderd werden met verschillende kleuren. In het kader van het huwelijk werd een offer gedaan door twee magiërs. Ook werd het getrouwde koppel bewierookt, want dit bevorderde de vruchtbaarheid.⁶³ Het huwelijksfeest duurde zo'n vier à vijf dagen.⁶⁴ Jan Huygen van Linschoten vermeldde in zijn reisverhaal dat er regels waren voor het huwelijk. Zo mocht een man niet huwen met moeder, zus of dochter.⁶⁵ Maar of deze regels ook echt bestonden is niet geweten. Linschoten is alleszins de enige reiziger die schrijft over deze huwelijksregels.

Als een meisje huwbaar was, maar niet aan een man geraakte, dan zou de koning van de stam dit meisje ontmaagden tijdens een openbare ceremonie. De vorst en het meisje zaten dan naast elkaar op een mat. De koning warmde zijn handen aan het vuur, streekte zichzelf en het meisje. Vervolgens blies hij tabaksrook uit op zijn haar en het haar van het meisje, daarna ontmaagde hij het meisje. Terwijl de ganse menigte zong en danste. Dit ritueel werd zowel door Nieuhof als door Montanus beschreven.⁶⁶

Elke avond was er een soort ritueel of gewoonte bij de Tapuyers dat werd beschouwd als een bewijs van liefde. De jonge mannen werden dan in verschillende groepen verdeeld. Ondertussen werd er gezongen en gingen de mannen naar hun hut. Hun vrouwen neuriede al trippelend achter hun geliefde man aan.⁶⁷ Een wonderlijk schouwspel zo vermeldde Montanus.

Polygamie kwam vrij frequent voor in de Braziliaanse samenleving. Alleen het eerste huwelijk werd gevierd met een uitgebreide ceremonie, daarna konden mannen iedere vrije vrouw huwen, dit recht kon hen niet geweigerd worden. Hoe meer vrouwen men had, hoe

---

⁶² Montanus A., *op.cit.*, pp. 371-372

⁶³ *nn.*, *art.cit.*, p. 240

⁶⁴ Van Hilten (b), *art.cit.*, p. 364

⁶⁵ Huygen van Linschoten J., *op.cit.*, s.p.

⁶⁶ Montanus A., *op.cit.*, pp. 371-372 ; Nieuhof J., *op.cit.*, p. 225

⁶⁷ Montanus A., *op.cit.*, p. 371

meer aanzien men genoot.⁶⁸ Vrouwen waren een symbool voor edelheid en macht.⁶⁹ De vorst had dan ook de meeste vrouwen, meestal een 25-tal.⁷⁰ Dit sociaal instituut werd door de Nederlandse reizigers sterk veroordeeld.

Bij de Tapuyers werd overspel door mannen getolereerd. Als vrouwen hun man bedrogen werden ze weggejaagd. Als ze op heterdaad betrapt werden dan mocht haar man haar en haar minnaar vermoorden.⁷¹ Dit leek de Nederlandse reiziger Montanus als normaal te beschouwen.

Als vrouwen zwanger bleken te zijn mochten ze niet meer in contact komen met mannen.⁷² Ze moesten tijdens hun zwangerschap slechts licht werk verrichten.⁷³ Wanneer een vrouw een kind had gebaard sneed men de navelstreng door met een schelp. De navelstreng van de pasgeborene werd gekookt en samen met de nageboorte opgegeten. De vrouw die bevallen was waste zichzelf en het kind, zowel 's morgens als 's avonds met koud water.⁷⁴ Na de bevalling rustte de vrouw twee à drie dagen uit, daarna begon zij opnieuw aan haar dagelijkse taken. Het kind werd genoemd naar een gekende zaak.⁷⁵ Zolang de vrouw haar kind zoogde, had de vrouw geen seks met haar man. Normaal werd een kind één jaar lang gezoogd.⁷⁶ Als de man slechts één vrouw had dan was deze regel niet van toepassing.⁷⁷ Als de vrouwen een dood kind baarden, dan aten ze dit onmiddellijk op. De ziel van het kind kon niet beter bewaard worden dan in het lichaam van de moeder.⁷⁸ Geen enkele Nederlandse reiziger heeft het over een moeilijke bevalling van indiaanse vrouwen, naar alle waarschijnlijkheid verliep deze dan ook veel vlotter dan bij Europese vrouwen.

Een pasgeboren kind kreeg bij de Tapuyers een vorm van piercing, dit vond Montanus zeer merkwaardig. De magiërs gingen op een lange rij staan, ze trippelden en

---

⁶⁸ Van Hilten (b), art.cit., p. 364

⁶⁹ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

⁷⁰ Van Hilten (b), art.cit., p. 364

⁷¹ Montanus A., op.cit., p. 372 + p. 501; Nieuhof J., op.cit., p. 225; Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

⁷² Nieuhof J., op.cit., p. 225

⁷³ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

⁷⁴ Montanus A., op.cit., p. 372

⁷⁵ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

⁷⁶ Joosten J., op.cit., s.p.

⁷⁷ Montanus A., op.cit., p. 372

⁷⁸ Nieuhof J., op.cit., p. 225

zongen. Eén van de wichelaars zwaaide het kind rond. Hij liep er een stuk met rond en nam de baby dan op schoot. Ondertussen maakte een andere magiër gaatjes in de mond en de oren van het kind en stak er beentjes door. Tijdens deze verrichting weende de moeder. Er werd gezongen en gedanst en ook de vorst woonde deze ceremonie bij.⁷⁹

Kinderen begonnen na negen à tien weken te lopen. Ze leerden ook meteen zwemmen, dat verklaarde ook waarom de indianen zulke goede zwemmers waren.⁸⁰ Een feit waar Herckmans zich over verwonderde.

Een eerste overgangsritueel vond plaats als een kind zeven à acht jaar werd. Het kind trad door het ritueel toe tot de echte mensenwereld. Bij het ritueel worden de beentjes in de mond en de oren van het kind vervangen door groene, witte of zwarte steentjes. Deze steentjes waren een teken van volwassenheid.⁸¹ Pas na dit ritueel werd het kind als volwaardig mens beschouwd door de andere indianen.⁸²

Als een meisje haar maandstonden kreeg, dan vertelde haar moeder dit aan de magiërs. Zij brachten op hun beurt de koning op de hoogte. Het meisje in kwestie werd volledig rood geschilderd en naar de vorst gebracht. De vorst bewierookte hem en het meisje. Het meisje werd daarop gekroond met een krans. Vervolgens gooide de koning een pijltje naar het meisje, als ze gekwetst was, duidde dit op een lang en voorspoedig leven.⁸³ Al deze rituelen typeerden de Nederlandse auteurs van de reisverhalen als vreemd en merkwaardig.

Over de opvoeding van de indiaanse kinderen vinden we niet echt veel terug in de Nederlandse reisverhalen, waarschijnlijk omdat ze er niet veel belang en waarde aan hechtten. Het weinige dat er dan geschreven werd over de indiaanse opvoeding is bovendien niet zo positief. Linschoten stelde dat de indiaanse kinderen enkel leerden doden en jagen.⁸⁴ Nieuhof schreef dat de kinderen van de indianen veel ziek waren en dat ze dikwijls vroeg stierven. Dit feit was volgens de Nederlandse reiziger niet te wijten aan het

---

⁷⁹ Montanus A., op.cit., p. 501

⁸⁰ Van Hilten (b), art.cit., p. 366

⁸¹ Ibid., p. 365

⁸² Megapolensis J., op.cit., s.p.

⁸³ Montanus A., op.cit., p. 501

⁸⁴ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

Braziliaanse klimaat, wel aan de opvoeding die de kinderen genoten. Montanus heeft het in zijn verhaal ook over een aantal spelletjes die de kinderen van de Tapuyers speelden, zoals 'kuripirara', 'guaibipuie' en 'guaibiguaibibuku'.⁸⁵ Wat deze spelletjes juist inhielden werd niet verteld door Montanus.

Als gast werd je, volgens Roulof Baro, goed ontvangen door de Tapuyers. Als gast kreeg je drank en voedsel aangeboden, zoals bijvoorbeeld bloem van de maniokwortel. Wanneer iemand van de stam een lange tijd van huis was geweest, werd hij door de rest van de stam goed ontvangen. De ontvangst kon zo'n twee uur duren en ging gepaard met hevige huilbuien en schreeuwpartijen.⁸⁶

Het begrafenisritueel bij de Tapuyers duurde lang volgens de Nederlandse reizigers. De dode werd door de magiërs van de stam in kleine stukken gehakt. De oude vrouwen van de gemeenschap gingen de stukken vlees braden. De vrouwen knabbelden daarna het vlees rondom de beenderen op. De beenderen werden gehouden voor het begrafenisfeest, ze werden dan gestampt en gemengd met water. Deze drank werd dan gedronken tijdens het feestmaal.⁸⁷ Als teken van rouw gingen naaste vrienden en familieleden van de dode soms hun haar afscheren.⁸⁸ Het lichaam van een dode vorst werd niet opgegeten. De magiërs gingen het lichaam van de overleden koning behangen met veren. Het lichaam werd ook gezalfd met een welriekende balsem. Op het hoofd van de dode vorst werd een kroon gezet van sierlijke veren. Iedereen zong en danste. Maar van zodra iemand iets zei over de overledene, barstte iedereen in tranen uit.⁸⁹ Soms werd er wel vijf à zes dagen aan een stuk door gehuild.⁹⁰ De ziel van iemand die op een natuurlijke manier om het leven kwam, was onsterfelijk. De ziel van iemand, die was gestorven door toedoen van een dier of die gedood was door een vijand, was voorgoed verloren. De goede zielen gingen uiteindelijk naar een

---

⁸⁵ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 217

⁸⁶ *nn.*, *art.cit.*, pp. 215-216

⁸⁷ Montanus A., *op.cit.*, p. 503

⁸⁸ Van Hilten (b), *art.cit.*, p. 365

⁸⁹ Montanus A., *op.cit.*, p. 503

⁹⁰ Joosten J., *op.cit.*, p. 70

land van overvloed, met vis en honing, terwijl de slechte zielen in de woestijn werden verbrand.⁹¹

Niet alle Braziliaanse indianenstammen gingen hun doden opeten. Sommige stammen begroeven hun doden, deze werden dan in hun hangmat gewikkeld. Naast het graf van de dode werd drank en voedsel gezet voor de slechte geest, zodat deze de ziel van de overledene niet zou meenemen.⁹² In alle gevallen werd het eten van mensen door de Nederlandse reizigers beschouwd als een gruwelijke en onmenselijke daad.

c. Politieke instituties

Aan het hoofd van het politieke systeem van de Tapuyers stond een koning. De indianen hadden veel respect voor hun vorst en waren zeer onderdanig tegenover hem. Wanneer de Tapuyers ten oorlog trokken, dan leidde de koning zijn troepen, zoals het een echte opperbevelhebber betaamde.⁹³ Ook het reisverhaal van Gerrit Gebrantszoon Hulck bevestigde de houding van de Tapuyers tegenover hun koning.⁹⁴ Dit was nogmaals een bewijs van de solidariteit onder de indianen onderling.

Over de vorst van de Tapuyers, Iandhuy, weten we vrij veel, omdat Roulof Baro een tijdje bij hem verbleef. Dit verblijf is zelfs het onderwerp van zijn reisverhaal. Baro vertelde in zijn verhaal hoe hij de vriendschapsbanden met Iandhuy herbevestigde door hem geschenken te geven als trompetten, spiegeltjes en mooie tassen.⁹⁵ Uit zijn verhaal blijkt dat Roulof Baro, ondanks hun vreemde gewoontes, de Tapuyers toch weet te appreciëren.

Jan Huygen van Linschoten heeft het in zijn reisverhaal over het gebrek aan echte wetten bij de indianen. Ze hadden wel een regel in verband met stamtwisten, maar deze was naar zijn mening niet echt menslievend. Als bijvoorbeeld iemand gekwetst geraakte in een schermutseling dan mocht deze de persoon die hem verwond had op dezelfde manier en plaats kwetsen. Als iemand binnen de stam gedood was, dan mochten zijn nabestaanden zich wreken door de moordenaar te doden.⁹⁶

---

⁹¹ Montanus A., op.cit., p. 503

⁹² Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

⁹³ Van Hilten (b), art.cit., p. 361

⁹⁴ Megapolensis J., op.cit., s.p.

⁹⁵ nn., art.cit., p. 219

⁹⁶ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

d. Oorlogsvoering

De Tapuyers werden door de Nederlanders gezien als een wreed volk. Over het algemeen beschouwden de Nederlandse reiziger de Braziliaanse indianen als goede vechtersbazen. De indianen sprongen tijdens de strijd als wilden in het rond om pijlen te ontwijken en schreeuwden zeer luid. Ze spaarden niemand, de doden werden dikwijls smakelijk opgepeuzeld.⁹⁷ Hun manier van oorlogvoeren had volgens van Dorth weinig om het lijf. Ze verrasten de vijand en moorden in het wilde weg.⁹⁸

De man werd tijdens de oorlog vergezeld door zijn vrouw.⁹⁹ De man droeg enkel zijn wapens, terwijl de vrouw als een muilezel beladen was. Op haar hoofd en haar rug droeg zij een korf met huisraad. Aan de zijkant van haar lichaam hingen verschillende kalebassen waarin ze water kon bewaren. De vrouw droeg ook haar kind mee in een doek. Bovendien droeg de vrouw eveneens het brandhout mee. 's Nachts werd er vuur gemaakt om eventueel eten te bereiden, maar vooral om de wilde beesten op een veilige afstand te houden. De Tapuyers namen in de oorlog ook dieren mee, zoals een papegaai, een hond en een aap. Wat de juiste functie van deze dieren was, is onduidelijk. In tijden van oorlog aten de Tapuyers nauwelijks. Tapuyers op oorlogspad overleefden op water uit rivieren, fonteinen en meren. In droge gebieden dronk men regenwater dat men steeds kon vinden tussen de bladeren van de plant '*Karagrata*'.¹⁰⁰ Hoewel de Tapuyers goede strijders waren, waren ze belabberde soldaten. Ze sloegen tijdens de strijd dikwijls op de vlucht. Toch waren de Nederlanders tevreden over hun bondgenoten, ze waren immers zeer snel.¹⁰¹ Wederom schetsten de Nederlandse reizigers hier een dubieus beeld van de Tapuyers.

Tijdens de oorlog gingen de Tapuyers regelmatig gevangenen nemen. Deze gevangenen werden aan een huwbare dochter gegeven. Zij mestte de gevangene gedurende vijf maanden vet. Daarna werd er een groot dorpsfeest gegeven. De gevangene werd dan gebraden en

---

⁹⁷ Montanus A., op.cit., p. 377

⁹⁸ Van Dorth J., op.cit., s.p.

⁹⁹ Bijlage 20, Tekening van een indiaanse man die tijdens de oorlog door zijn vrouw wordt vergezeld; Nieuhof J., op.cit., p. 218

¹⁰⁰ Nieuhof J., op.cit., p. 218

¹⁰¹ *Ibid.*, p. 225

gegeten.¹⁰² Alvorens de gevangene werd verorberd, mocht hij mee feesten en drinken. Voor hij gedood werd door de beul kreeg hij de kans om zijn dood op voorhand te wreken. Op het feestmaal werden ook naburige dorpen uitgenodigd. Tijdens deze festiviteiten werden de kinderen van de stam ingesmeerd met het bloed van de vijand. Zo hoopten de volwassenen aan te zetten tot wreedheid. De beenderen van de gevangene werden gehouden als teken van de overwinning. Ze werden meestal opgehangen aan de hutten van de indianen.¹⁰³ Af en toe maakten ze van de beenderen van hun vijand muziekinstrumenten, bijvoorbeeld fluiten.¹⁰⁴ Van de tanden van de vijand werden halsketting gemaakt, die de overwinnaars trots droegen.¹⁰⁵ Als de vrouw zwanger was geraakt van de gevangene zal zij het kind opeten na de geboorte. Maar soms gebeurde het ook dat de vrouw wegliep met de gevangene.¹⁰⁶

De voornaamste wapens van de Tapuyers waren pijl en boog en een houten knots.

De bogen werden gemaakt van hardhout, terwijl de pezen gemaakt werden van katoen draad. De pijlen werden gemaakt uit wild riet. De spitsen aan de pijlen bestonden uit zeer hard hout, vissen of riet. Pijlen die van stijf riet werden gemaakt, noemden men '*tacaara*'.¹⁰⁷ Sommige Tapuyers gebruikten geen pijl en boog, maar schoten hun pijl af uit een uitgehold stuk hout of gooiden de pijl gewoon los uit de hand. De knotsen waren vervaardigd uit vast hout. De knotsen waren van voor lang en breed. Op de knots zelf stonden tandjes van dieren die het wapen extra dodelijk maakte.¹⁰⁸ De Tapuyers maakten in de strijd ook gebruik van bijlen.¹⁰⁹

De Nederlanders stelden de Tapuyers meestal voor als een oorlogszuchtig volk, die zelfs in tijden van vrede met oorlog bezig waren. Een bewijs hiervan was het boomritueel, dit ritueel had als functie de strategie van de indiaanse troepen te verbeteren. Voor de tocht begon waste de indianen hun lichaam, ze wreven zich in met zand en spoelden ze zich daarna weer

---

¹⁰² Montanus A., *op.cit.*, p. 377

¹⁰³ Huygen van Linschoten J., *op.cit.*, s.p.

¹⁰⁴ nn., *art.cit.*, p. 274

¹⁰⁵ Huygen van Linschoten J., *op.cit.*, s.p.

¹⁰⁶ Montanus A., *op.cit.*, p. 377

¹⁰⁷ *Ibid.*, p. 366

¹⁰⁸ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 220 + p. 225

¹⁰⁹ Megapolensis J., *op.cit.*, s.p.

af. Ze kraakten hun ledematen, liepen naar het vuur in het dorp en schraapten hun huid af met visgraten, soms zelfs tot bloedens toe. De indianenstam werd door de vorst ingedeeld in twee groepen. Voor de hut van de koning lagen twee dikke boomstammen. Elke groep moest een sterke man kiezen, deze moest met de stam een heel parcours afleggen. Hij kreeg hierbij hulp van zijn teamgenoten. Diegene die als eerst het parcours aflegde was de winnaar. De winnaars van de wedstrijd mochten de verliezers belachelijk maken.¹¹⁰ Dit ritueel werd ook door Roelof Baro in zijn reisverhaal beschreven.¹¹¹

Ook Dierick Ruiters vertelde in zijn reisverhaal over een ritueel dat te maken had met de oorlog. Helaas blijft het wel onduidelijk over welke stam Ruiters het had. Bij de indianenstam in kwestie werden kleine jongens van jongs af aan opgeleid om oorlog te voeren. Op hun twaalf à dertien jaar moesten zij een ultieme test ondergaan. Ze staken de jongen die getest moest worden in een hoge boom. Vervolgens ging men aan de boom schudden tot dat de jongen eruit viel. Als de jongen iets gebroken had of zwaar gekwetst was dan werd hij doodgeslagen en opgegeten. Wanneer de jongen niet ernstig verwond was, moest hij nog een tweede proef ondergaan. Hij moest een pijl vangen die hoog in de lucht werd afgeschoten. Als hij ook in deze opdracht slaagde dan werd hij gehuldigd door zijn vader, of indien zijn vader dood was een naaste vriend van zijn vader. Daarna werd er gefeest, gezongen en gedronken.¹¹²

2.1.3.4. Materiële cultuur

Wat betreft de materiële cultuur werd door de Nederlandse auteurs van de reisverhalen aandacht besteed aan de woonstructuur, de huisraad en de eetgewoonten van de Tapuyers.

We zullen het eerst hebben over de woonstructuur van de Tapuyers. De hutten van deze indianen waren opgetrokken uit palmboombladeren.¹¹³ Het dak bestond, volgens van Dorth, uit riet.¹¹⁴ Vaak woonden meerdere gezinnen in één hut tegelijkertijd. De hutten waren volgens Montanus armtierig en leken meer op een omgedraaide kiel dan op een huis.

---

¹¹⁰ Montanus A., op.cit., p. 371

¹¹¹ nn., art.cit., p. 275

¹¹² Ruiters D., art.cit., p. 17

¹¹³ Montanus A., op.cit., p. 364

¹¹⁴ Van Dorth J., op.cit., s.p.

De Tapuyers waren nomaden en lieten hun hutten achter als ze vertrokken naar een andere plek. De vrouwen droegen tijdens deze verhuis de kinderen en de huisraad, die meestal niet veel voorstelde. Voor het maken van een hut werden soms ettelijke bomen gekapt. Takken werden in de grond gestoken en bovenaan samengebonden. De hutten stonden in rijen naast en over elkaar, zodat er zich een soort van primitieve straten vormden.¹¹⁵ In het reisverhaal van Montanus lezen we dat de hutten van de Tapuyers langwerpig waren en dat ze soms wel met 50 mensen in één hut sliepen. Ze sliepen dan ook niet in bedden, maar in hangmatten, wat het mogelijk maakte om met zo velen op in zo'n kleine ruimte te slapen.¹¹⁶ Ruiters beweerde in zijn verhaal dat er 400 à 500 indianen in één hut sliepen. Hij beschreef ook hoe de indianen hun hangmat maakte. De hangmat zelf werd gemaakt uit katoen. De indianen lagen per twee in een hangmat. Binnenin de hut waren er veel houten staken, waar de hangmatten werden aangehangen.¹¹⁷ De Tapuyers sliepen in deze hangmatten, om de giftige dampen die uit de aarde komen te mijden en om ongedierte te slim af te zijn.¹¹⁸ Elias Herckmans beweerde dat de Tapuyers helemaal geen hutten hadden. Ze hadden slechts wat beschutting tegen de brandende zon en de gutsende regen. Volgens Herckmans bleven de Tapuyers nooit langer dan twee à drie dagen op dezelfde plaats. Bovendien beweerde hij dat de Tapuyers hun kamp in brand staken voordat ze het verlieten. Geen enkel ander reisverhaal bevestigde het verhaal van Herckmans.¹¹⁹ Wat we wel kunnen stellen is, dat alle Nederlandse reizigers die de woonstructuur van de Tapuyers beschreven, het eens waren over de primitieve aard van hun woningen.

De hutten van de indianen werden niet bewaakt, want het was door de bouw reeds op twee manieren beschermd tegen vijanden. Ten eerste werden de hutten gebouwd in dichtbeboste gebieden. Ten tweede kon men de hutten enkel bereiken via een geheime weg.¹²⁰

De vorst van de Tapuyers had volgens het verhaal van Roelof Baro een eigen hut, waar hij gasten kon ontvangen.¹²¹

---

¹¹⁵ Montanus A., *op.cit.*, p. 364 + p. 371

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 480

¹¹⁷ Ruiters D., *art.cit.*, p. 18

¹¹⁸ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 219

¹¹⁹ Van Hilten (b), *art.cit.*, pp. 362-363

¹²⁰ Ruiters D., *art.cit.*, p. 18

¹²¹ *nn.*, *art.cit.*, p. 218

De Tapuyers hadden weinig huisraad. Tijdens het eten gebruikten ze geen lepels om hun maaltijd te nuttigen, wel hun handen of verschillende soorten schelpen. In plaats van schotels en kannen gebruikten de indianen doorgesneden kalebassen. Hun flessen, kannen en kroezen bestonden uit volledige kalebassen van verschillende soorten.¹²² Enkel Jan Huygen van Linschoten beweerde dat de indianen potten, bekers en schoteltjes gingen maken uit minderwaardig materiaal. Meer nog, hij stelde zelfs dat hun techniek die van de Europese pottenbakkers overtrof.¹²³ De messen werden van een soort steen gemaakt, maar men gebruikte eveneens Europese messen.¹²⁴ Soms hadden ze ook visnetten die ze gebruikten voor de jacht.¹²⁵ De Tapuyers hadden wel veel muziekinstrumenten zoals bijvoorbeeld trompetten '*canguenca*' genaamd. Deze werden gemaakt van mensenschedels, maar er waren ook trompetten die vervaardigd werden uit grote schelpen of riet.¹²⁶ Nieuhof bevestigde het verhaal van Montanus, ook hij stelde dat de Tapuyers weinig huisraad hadden en vertelde over de trompetten van de indianen.¹²⁷ Deze stam had ook Europese producten in hun bezit. Het ging dan meestal om geschenken die ze gekregen hadden van de Nederlanders, om het bondgenootschap te verzekeren. De geschenken die zij kregen waren, zoals reeds eerder gezegd trompetten, spiegeltjes en mooie draagtassen.¹²⁸

Het hoofdbestanddeel van het dieet van de Tapuyers was gestampde maniokwortel. Het bloem van de maniokwortel werd door hen gegeten in plaats van brood. Het meel werd op een eigenaardige manier gegeten. Men wierp het in zijn mond met drie vingers, zoals de Nederlanders bijvoorbeeld fruit aten, nooit ging er bloem verloren.¹²⁹ De maniokwortel was een grove en dikke wortel. De wortel van deze plant was zeer giftig. Men mag ze dus niet gewoon uit de grond halen en opeten. Ruiters schreef:

---

¹²² Nieuhof J., *op.cit.*, p. 211

¹²³ Huygen van Linschoten J., *op.cit.*, s.p.

¹²⁴ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 211 + p. 219

¹²⁵ Montanus A., *op.cit.*, p. 480

¹²⁶ *Ibid.*, p. 364 + p. 366

¹²⁷ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 225

¹²⁸ *nn.*, *art.cit.*, p. 219

¹²⁹ Montanus A., *op.cit.*, p. 364

“ Dese wortelen als zy uytter aerden ghepluckt werden, zijn soo fenijnich, dat wie daer af ate, soude terstont bersten, daeromme al eerment mach eten moet het bereyt werden, ende hoemen ‘tseloe moet bereyden om te mogen eten, heeft ons goet ghedacht mede te beschrijven aldus: ...”¹³⁰

De maniokwortel was zo giftig dat de indianen hun wapens ermee insmeerden als ze ten strijde trokken.¹³¹ Om reizigers te behoeden tegen een vergiftiging, ging Ruiters in zijn verhaal een beschrijving geven van hoe men deze wortel moest prepareren, zodat ze niet meer giftig was. Men kon volgens Ruiters best maniokwortels gaan verzamelen in de namiddag. Daarna moest men de wortel een nacht lang in stromend, zoet water laten weken. De wortels waren nu week genoeg om te raspen. Nadat men alle maniokwortels had geraspt, moest men het raspsel wederom laten weken in water. Vervolgens werd de geraspte wortel in een soort van zakjes gedaan, die vervaardigd waren uit boombast. Daarna ging men het laatste vocht uit de maniokwortel persen en de wortel verder al roerend drogen in een pan op het vuur, dit ging men doen totdat de wortel eruit zag als kruimels van witbrood. Ruiters vertelde dat de wortel heel lekker was, als ze juist van het vuur kwam.

“ Als dan, ter wijlen het soo warm vant vyer comt, ist soo lieffelijck en soete om eten, datmen daer gheen cruymen van nieuw backen witte broodt voor en soude kiezen”¹³²

Nog een andere wortel die de Tapuyers aten en die de Nederlandse reizigers wel konden smaken was de ‘patatas’.¹³³

Naast gestampte maniokwortel aten de Tapuyers ook vlees, vis en vruchten. Ze braden, rookten of kookten hun vlees. Als men het vlees kookte gebeurde dit in aarde potten. Het gekookte vlees smaakte nog een beetje. Toch was het vlees dat de indianen rookten beter. Om het vlees te roken gingen ze op de bodem van een kuil bladeren leggen met daarop het vlees. Vervolgens werd het vlees toegedekt met bladeren en aarde. Daar bovenop werd dan een vuur gemaakt tot het vlees gaar was. Het braden van vlees gebeurde op een soort van rooster. Het vlees werd bestrooid met peper en zout. Het doorbraden van

---

¹³⁰ Ruiters D., *art.cit.*, pp. 13-14

¹³¹ Van Dorth J., *op.cit.*, s.p.

¹³² Ruiters D., *art.cit.*, pp. 14-15

¹³³ Van Dorth J., *op.cit.*, s.p.

vlees kon wel veertien dagen duren. Het geroosterde vlees werd gegeten met een smakelijke saus '*iuquitaya*'.¹³⁴ Het vlees dat de Tapuyers aten was voornamelijk afkomstig van zwijnen die er leefden in de bossen.¹³⁵ Deze indianen aten ook rauw vlees volgens Baro.¹³⁶ Ze aten af en toe heerlijke vissen, zoals bijvoorbeeld de '*piaba*' of de '*piquitinga*', die ze in bladeren wikkelden en onder hete assen gaar maakten.¹³⁷ De vissen die de indianen aten werden besprenkeld met kruiden, peper en zout. Wanneer ze kreeft aten gingen ze het dier eerst koken en daarna verorberen met een flinke portie zout.¹³⁸ De Tapuyers aten ook groenten en fruit zoals wortels, kolen, rapen, ananassen, limoenen en sinaasappelen. Deze waren lekker van smaak.¹³⁹ Ook wilde honing maakte deel uit van het dieet van de Tapuyers. Men vond in Brazilië verschillende soorten honing terug die geproduceerd werd door verscheidene soorten bijen die er leefden. De bijsoort '*kitshaara*' maakte honing van een hoge kwaliteit. De beste Braziliaanse honing werd gemaakt door de '*benatsky*' bij. Naast deze bijensoorten had men ook nog andere zoals de '*kitshagk*', de '*heubig*' en de '*ehenhne*'. De wilde honing werd vaak gebruikt om de hongerigen en zieken te spijzen.¹⁴⁰ Men kan dus vaststellen dat de Nederlanders de meeste zaken die de indianen aten wel lekker vonden.

De Tapuyers hadden geen vaste uren om te eten. Ze aten veel en dit dag en nacht. Tijdens het eten werd er noch gedronken noch gesproken. Volgens Elias Herckmans waren de Tapuyers een uiterst gulzig volk, want ze aten vijf à zes keer zoveel als de Europeanen. Tenminste als ze op een plek vertoefden waar veel eten was. In tijden van schaarste konden de indianen wel vier à vijf dagen overleven zonder te eten. Tijdens deze kortstondige vastenperiode snoerden de indianen, volgens Herckmans, hun buiken in met basten van bomen, dit deden ze om de honger te vergeten.¹⁴¹

De indianen dronken meestal koud water uit fonteinen, rivieren of beken.¹⁴² Het water uit de rivieren en de fonteinen verkwikte de vermoeide mens. Toch had het Braziliaanse water ook nadelen, zo wekte het volgens Nieuhof de eetlust op. Aan het water van de Paraybi rivier schreef deze Nederlandse reiziger geneeskrachtige gaven toe. Zo zou

---

¹³⁴ Montanus A., *op.cit.*, p. 364

¹³⁵ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 211

¹³⁶ nn., *art.cit.*, p. 203

¹³⁷ Montanus A., *op.cit.*, p. 364

¹³⁸ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 211

¹³⁹ Van Dorth J., *op.cit.*, s.p.

¹⁴⁰ nn., *art.cit.*, pp. 258-259

¹⁴¹ Van Hilten (b), *art.cit.*, p. 362

¹⁴² Montanus A., *op.cit.*, pp. 364-365

het drinken van dit water goed zijn tegen nier- en blaasstenen en tegen het jicht. Nieuhof waarschuwde toekomstige reizigers in zijn verhaal door te zeggen dat het water in Brazilië soms ook ziekten veroorzaakte.¹⁴³ De Tapuyers dronken ook de drank 'caoi', uit de rijpe vrucht van de 'acaiibaboom'. Als men de vrucht stampte met een houten mortier, werd ze eerst wit zoals melk. Na enkele dagen werd het sap grauwer. Het drinken van deze drank maakte je snel dronken. Als men ze lang bewaarde, werd het een soort van azijn. De drank aippi kon men zoals we reeds vertelden op twee manieren maken. De wortel van de plant werd ofwel gekauwd door tandloze vrouwen tot een brij en daarna gekookt ofwel werd het sap uit de plant getrokken. Men had ook nog een andere soort wijn waar men dronken van kon worden, 'ietici'. Deze drank werd uit de 'batawortel' getrokken. De Tapuyers maakten eveneens een drank van ananas, deze werd 'nanai' genoemd. De drank maakte licht dronken, maar had ook andere kwaliteiten.¹⁴⁴ Zo was de drank goed tegen een appelflauwte, vergiftiging, misselijkheid en diarree.¹⁴⁵ Ook Nieuhof beschreef in zijn reisverhaal deze dranken, maar hij vertelde eveneens over nog een aantal andere dranken, zoals bijvoorbeeld 'abaty' een soort wijn die van gerst gemaakt werd. Van de maniokwortel maakte de Tapuyers niet enkel meel, maar ook drank zoals 'tipiaci' en 'beeutingui'. Ze maakten zelfs een drank van het sap van tabaksbladeren. Een laatste indiaanse drank die werd beschreven door de Nederlandse reizigers werd gemaakt van het sap van suikerriet. Van Dorth beweerde in zijn reisverhaal dat dit indiaanse bier het geheim was achter de ouderdom van de indianen. Het sap van het suikerriet werd in een pot gemengd met honing. Daarna voegde men ook gember en citroen-en limoenschillen aan het goedje toe. Tenslotte lieten ze de drank nog een paar dagen gisten onder de grond. Daarna voerden ze elkaar zat met deze drank.¹⁴⁶ De opsomming van deze alcoholische dranken moest de drankzuchtige aard van de indianen illustreren.

2.1.3.5. Economie

De Tapuyers hadden niet echt een economisch systeem zoals de Europeanen in de zeventiende eeuw. De indianen waren namelijk jagers-verzamelaars. De Nederlandse

---

¹⁴³ Nieuhof J., op.cit., p. 221

¹⁴⁴ Ibid., p. 212

¹⁴⁵ Montanus A., op.cit., pp. 364-365

¹⁴⁶ Van Dorth J., op.cit., s.p.

reizigers hadden het in hun reisverhalen over de taakverdeling bij de Tapuyers en over hoe ze gingen jagen en voedsel verzamelen. Ook hun kwaliteiten als slaaf kwamen in enkele reisverhalen aan bod.

Bij de Tapuyers gingen de mannen vissen, jagen en honing zoeken.¹⁴⁷ De mannen joegen met behulp van pijl en boog. Soms gingen er een paar vrouwen mee op jacht om de buit mee naar huis te dragen.¹⁴⁸ Ze gingen ook werken aan hun conditie. Zo liepen ze regelmatig, worstelden ze met elkaar en oefenden ze met hun wapens. Er waren twee vrouwen die een speciale functie hadden. Zij mochten namelijk de mannen beoordelen op hun bekwaamheid om te vechten. De rest van de vrouwen werd verdeeld in twee groepen. Ten eerste had men de jonge vrouwen. Deze maakten eten in de hutten. Ten tweede had men een groep oudere vrouwen die groeven wortels op voor de maaltijd.¹⁴⁹

De Tapuyers hadden verschillende jachtmethoden. Deze jachtmethoden werden nauwkeurig beschreven door Johan Nieuhof. Zij schoten hun prooien met pijlen neer of groeven diepe kuilen die zij met bladeren bedekten om het wild in de val te lokken. De Tapuyers legden her en der ook aas, om de wilde beesten naar bepaalde plekken te lokken. Deze laatste manier van jagen noemden ze *'petaku'*.

Ook om vogels te vangen gebruikten de Tapuyers verschillende methoden en wapens.

De eerste techniek noemden zij *'jukanabiprara'* dit was een soort werktuig dat de vogels bij de poot ving.

'Jukanajuprara' was de benaming van de tweede methode om vogels te vangen. Met deze val werd de vogel bij de nek gegrepen.

Een derde en laatste manier om gevogelte te vangen werd *'jukanapitereba'* genoemd, dit wapen greep de vogel bij zijn lijf vast.

Vogels werden ook gewoon neergeschoten met pijl en boog.¹⁵⁰

Vissen werden geschoten met pijlen of aan de haak geslagen. Als aas gebruikten de Tapuyers ronde wormen, *'Kandaguaka'*, ook krabben en kleine visjes werden als aas gebruikt.

---

¹⁴⁷ Montanus A., *op.cit.*, p. 371

¹⁴⁸ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 219

¹⁴⁹ Montanus A., *op.cit.*, p. 371

¹⁵⁰ Bijlage 21, Tekening van Tapuyer die vogel neerschiet, Montanus A., *op.cit.*, p. 225

De vissen werden duizelig gemaakt door de indianen met de bladeren van de ‘*japikaj*’, ‘*timpotiana*’, ‘*tinguy*’ en ‘*tinguiri*’ plant of met de ‘*kururuape*’ vrucht. Ook de wortel ‘*magui*’ en de schors van de boom ‘*anda*’ werden hiervoor gebruikt. Op deze manier kwamen de vissen uiteindelijk dood bovendrijven. De indianen hadden eveneens netten om de vissen te vangen. Deze netten werden gemaakt van een soort riet ‘*vruguiboandipia*’ genaamd. In zee gingen de indianen gebruik maken van haken om vissen te vangen. Hun visboten voor op zee werden vervaardigd uit het hout van de ‘*apibaboom*’.¹⁵¹ Nieuhof leek, door de uitvoerige beschrijving van de indiaanse jachtmethoden, zijn bewondering voor hun technieken uit te drukken.

Jan Huygen van Linschoten daarentegen wees erop dat de indianen zelfs tijdens de jacht gingen uitrusten in hun hangmatten.; wederom een bewijs van hun luie aard.¹⁵²

Over de landbouwactiviteiten van de Tapuyers waren de meningen van de Nederlandse reizigers verdeeld. Zo stelde Montanus dat wanneer de oogst rijp was de indianen feestvierden en een ritueel uitoefenden om het zevengesternte te bedanken. Rondom hun hut zouden de Tapuyers, volgens Montanus, bonen en maniok verbouwen. Ook Roelof Baro, die toch een tijd bij de Tapuyers verbleef, vertelde in zijn reisverhaal over de landbouwactiviteiten van deze indianen. De indianen gingen op hun afgebakende velden pompoenen, meloenen, citroenen, komkommers, erwten en bonen verbouwen.¹⁵³ Johan Nieuhof beweerde dat de Tapuyers niet plantten of zaaiden. Ze leefden volgens hem enkel van de jacht en het verzamelen van honing, vruchten en wortels. De indianen waren volgens hem dus lui, want ze aten liever wilde maniokwortel die van slechter kwaliteit was dan de maniok die men zelf kon kweken.

“Onder de wortels, die zy gaerne eeten, is zeker wilde Mandihoka, die van zelf voorkomt, en tot de hooghte van een heester en boom opschiet. Voorts is dit gewas in stronk en bladen den tammen Mandihoka zeer gelijk: maer veel geringer in waardigheid” ¹⁵⁴

---

¹⁵¹ Nieuhof J., op.cit., p. 219

¹⁵² Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

¹⁵³ nn., art.cit., p. 251

¹⁵⁴ Nieuhof J., op.cit., p. 225

Ook eerder in zijn reisverhaal stelde Nieuhof dat de Tapuyers geneigd waren tot luiheid. Als het niet nodig was om voedsel te zoeken, bleven de Tapuyers, volgens deze Nederlandse reiziger, de hele dag in hun hangmat liggen.

“Ze brengen menighmael den ghelen dagh met ronken en slapen door, zonder naulix eens op te staen: indien zy gene spijsze van node hebben, en de noot hen dwingt om uit te gaen” ¹⁵⁵

Over de Tapuyers schreef Nieuhof ook nog dat ze arbeid schuwden zoveel ze konden.

“Zy mogen geenzins het jok van slavernye verdragen: zijn boven mate genegen tot luiheit, en schuuw van arbeiden: inzonderheit de Tapuyers” ¹⁵⁶

Ondanks het feit dat volgens Montanus de Tapuyers wel aan landbouw deden, wees ook hij op de luiheid van de Tapuyers.

“Wanneer niet ten oorlog trekken brengen veel tijd door op de jagt; doch de meeste in luyde leedigheid” ¹⁵⁷

De Tapuyers willen enkel werken voor een loon, met het geld dat ze verdienden kochten ze brandewijn of Spaanse wijn.¹⁵⁸ Nogmaals een bewijs van hun drankzucht.

De indiaanse slaven werden, althans door de Portugezen, hoger ingeschat als slaaf. Ze werden als opzichter gebruikt voor de neger-slaven. De indiaanse slaven leerden snel ambachten aan. Als slaven waren de indianen blijkbaar wel harde werkers. Ruiters schreef over hen:

---

¹⁵⁵ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 217

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 225

¹⁵⁷ Montanus A., *op.cit.*, p. 480

¹⁵⁸ *Ibid.*, p. 481

*“dit volck is sterck ende wercken als Muylen, sy en willen niet qualijck toe ghesproken noch bekeven zijn, en moghen oock niet wel lijden dat men haer een dinghen tweemaal bevele: maer zijn soo sorghvuldigh, dat wanneer haer yets belast is, sy niet en sullen rusten voor dat t' selve ghedaen is.”*¹⁵⁹

Ruiters' waarnemingen waren gebaseerd op de Portugese ervaringen met indiaanse slaven. De inheemse bewoners van het land zouden slechts gedurende een korte periode als slaaf worden gebruikt.¹⁶⁰

2.1.4. Negers

2.1.4.1. Uiterlijk

Het uiterlijk van de negers werd door een aantal Nederlandse reizigers beschreven in hun reisverhalen, maar toch niet zo uitvoerig als dat van de indianen.

Ruiters beschreef de neger-slaven van Brazilië, die meestal afkomstig waren uit Angola, als een plomp volk.¹⁶¹ Het schoonheidsideaal bij de negers, was volgens Nieuhof, een blinkende, zwart huid, een platte neus, dikke lippen en krullend haar.¹⁶² In zijn verhaal dreef Nieuhof de spot met oude negers wiens haar grijs was. Het leek volgens de schrijver wel alsof men meel op hun hoofden had gestrooid.

*“met het hair des hoofts grijs, het welck geestigh om te zien is...schijnt als met meel bestrooit te zijn”*¹⁶³

In het reisverhaal van Dierick Ruiters kunnen we lezen dat de negers in Brazilië zich schaamden voor hun naaktheid.

*“Alle de swerten van Africa, hoe wildt sy oock zijn, schamen haer naectheyt, als sy bye enige witte menschen comen”*¹⁶⁴

---

¹⁵⁹ Ruiters D., art.cit., p. 15

¹⁶⁰ Nieuhof J., op.cit., p. 215

¹⁶¹ Ruiters D., art.cit., p. 15

¹⁶² Nieuhof J., op.cit., p. 215

¹⁶³ Ibid., p. 216

De kledij van de negers werd beschreven door de Nederlander Johan Blaer. Deze stelde volgens hem weinig voor. Ze droegen meestal kleren gemaakt uit de bast van bomen. Katoenen kleren waren schaars onder de negers.¹⁶⁵

In de overige verhalen van de Nederlandse reizigers vinden we niets terug over het uiterlijk van de negers die in Brazilië verbleven. Wel vertelde Nieuhof in zijn reisverhaal nog over een aantal lichamelijke kwaliteiten van de negers in Brazilië. Zo waren de negers volgens deze reiziger uitstekende zwemmers en duikers. Ze konden heel diep duiken in het water. De negers waren ook bekwame vissers.¹⁶⁶

2.1.4.2. Intellectuele en morele aard

De intellectuele en morele aard van de negers werd geëvalueerd aan de hand van het werk dat zij als slaven leverden. Zo werden de slaven van Angola door de anonieme Nederlandse reiziger uit 1608 beschouwd als de beste, omdat zij beter werkten dan de anderen en de kneepjes van het vak leerden van de oude neger-slaven. Ze spraken immers dikwijls een gemeenschappelijke taal. De slaven die afkomstig waren uit Ardra waren daarentegen eigenzinnig van aard. Eens ze aan het werk waren gezet, werkten ze weliswaar veel harder dan de slaven uit Angola, maar helaas keerden zij zich dikwijls met geweld tegen hun oversten. Er ontstonden dan ook vaak misverstanden, omdat niemand hun taal sprak. De anonieme reiziger zag wel licht aan het einde van de tunnel, want er hadden al enkele van deze slaven Nederlands geleerd, waardoor de communicatie weldra beter zou verlopen en men de negers zou kunnen gaan onderwijzen.

De Nederlandse reiziger die liever anoniem wensten te blijven, wees ook op het feit dat men in Brazilië niks zou kunnen realiseren zonder slaven. Iemand die beweerde dat Brazilië wel zou kunnen functioneren, weet, volgens de auteur, niet wat hij zegt.¹⁶⁷ Deze reiziger stond dus vrij positief tegenover de negers in Brazilië.

---

¹⁶⁴ Ruiters D., art.cit., p. 18

¹⁶⁵ Teensma B.(a), op.cit., p. 9

¹⁶⁶ Nieuhof J., op.cit., p. 216

¹⁶⁷ Van Hilten (a), art.cit., pp. 292-293

Volgens Dierick Ruiters schikten de neger-slaven zich in hun lot als slaven en kenden zij geen verrijndheid.

“ voegen haer gheheel tot de slavernye, daer en wert gantsch gheen vernunfttheyt in gespeurt: maer alleen een botte moetwillicheyd.” ¹⁶⁸

Ruiters wijst verder ook nog op de zwakheid en de achterlijkheid van de negers, door te stellen dat als ze enige verstand hadden of eendrachtig waren ze de Portugezen uit het land zouden kunnen jagen.

“ soo mans als vrouwen van 't swerte gheslachte, sulcx dat indien zy verstant hadden en eendrachtich waren, soudent de Portugijsen met stocken uyt het landt slaen” ¹⁶⁹

2.1.4.3. Religie en gebruiken

a. Religie

Johan Nieuhof beschreef de negers in Brazilië als een bijgelovig volk. Ze hielden zich volgens deze Nederlandse reiziger dikwijls bezig met tovenarij en duivelse praktijken. De Negers konden volgens Nieuhof ook de toekomst voorspellen en bezaten geneeskrachtige gaven. Om hun bovennatuurlijke krachten te bewijzen vertelde Nieuhof over een neger die een vriend van hem genezen had van een vreselijke ziekte. Dit deed hij door allerlei vreemde handelingen. Eerst liet hij de zieke aan een gloeiend stuk hout lekken. Daarna smeerde hij de zieke in met het water waarin hij de gloeiende balk had gedooft. Vervolgens liet hij de zieke drinken van datzelfde goedje. Tenslotte sneed hij diep in het hand van de zieke, haalde allerlei bizarre zaken uit de wonde, waarop de zieke plots genezen was.

“Op zekeren tijt was een neger van eene van mijne byzondere vrienden ziek, daer ik my toen ter tijt juist in huis bevond, als'er een oude neger quam om hem te genezen, onder voorgeven van betoovert te zijn. Ik ging, neffens andere, mee in de kookken, om het zelve te zien, en wat deez oude

---

¹⁶⁸ Ruiters D., art.cit., p. 15

¹⁶⁹ Ibid., p. 15

neger zoude aenvangen. Hy deed eerstelijk den zieken opstaen, en nam een branthout, dat aen de haert lagh, en aen het een eind gantsch gloeiend en tot kolen verbrant was. Hij liet den betoverde driemael aen de gloeiende kolen lekken, nam daer na een kopje half vol water, en doofde de belekte gloeiende kool daer in uit, en wreef die daerna zoo lang in, tot dat het water scheen inkt te zijn. Dat water gaf hy den betooverden te drinken, die het ook met eene teuge dronk, en voort daerop een geromme lin het lijf kreegh. Toen vreef hy hem de zyden, en vatte boven de heupe een hant vol of het vet was: nam daer op zijn toegebogen mesje, dat hij in zijne gezondheid om 't lijf had steken, en deed het met de tanden op, terwijl hij met zijne hant noch al vast hield. Voorts sneed hy met het mesje in de swarte huid eene snee van ruim twee vingeren diep daer hy een bosch hair, en andere prulla in een gerolt, uithaelde. Daer na streek hij met het overigh zwart water op de snee, die voort wederom te zamen kromp, en in weinigh tijts daerna toe geheelt was: gelijk ook de neger gezont wiert.”¹⁷⁰

De Nederlanders zagen de negers over het algemeen dus als een uiterst bijgelovig ras die bovennatuurlijke krachten bezaten.

b. Sociale instituties

Over de sociale instituties van de negers vinden we slechts een aantal kleine details terug in de Nederlandse reisverhalen.

Nieuhof vermeldde in zijn reisverhalen een aantal merkwaardige geboorten bij de negers. Zo zou een negerin een kind met ros haar hebben gebaard. Terwijl een negerin, die gehuwd was met een neger, bevallen was van een volledig blank kindje met blonde krullen en een platte neus.¹⁷¹ De Nederlandse reiziger verwonderde zich over deze geboorten, maar waarschijnlijk waren deze het resultaat van seksuele contacten tussen de negers en de Europeanen in Brazilië.

Moreau vertelde dat wanneer de slaven stierven ze meestal op een vlot te water werden gelaten.¹⁷²

---

¹⁷⁰ Nieuhof J., op.cit., pp. 215-216

¹⁷¹ Ibid., p. 216

¹⁷² Moreau P., art.cit., s.p.

c. Politieke instituties

De negers hadden niet echt politieke instituties in Brazilië, vermits ze onderworpen waren aan het gezag van hun meester. Deze gingen hen vaak slecht behandelen, maar hier komen we later op terug als we het hebben over de economische situatie van de negers.

Enkel in de quilombos hadden de negers eigen politieke instituties. De Nederlandse kapitein Johan Blaer stelde zelfs dat ze in één van deze bosnegerdorpen een eigen koning hadden die ze Damby noemden. De negers vreesden hun koning. Hij was immers zeer streng en wreed. Zo duldde hij geen tovenaars in zijn nederzetting en liet hij negers die uit zijn 'rijk' vluchtten opsporen en doodslagen.

“ Desen Coningh heeten sij damby; hout strenge recht onder sijn volck, en wil geen tovenaers onder sijn volck lijden. En soo der eenige negros weghloopen, soo en sent hij haer nae met criolos; ende indien sij gekregen worden sij dootgeslagen; soodat de vrese onder haer is, te weeten de Angolsche negros” ¹⁷³

Het feit dat Blaer Damby ging afschilderen als een wreed en meedogenloos persoon had waarschijnlijk als doel de lezer te doen geloven dat de neger beter af was als slaaf dan bij zijn soortgenoten te leven.

d. Oorlogsvoering

Over de oorlogsvoering van de negers vinden we niets terug in de Nederlandse reisverhalen. Waarschijnlijk omdat ze enkel in noodsituaties deel gingen uitmaken van het Nederlandse leger.

2.1.4.4. Materiële cultuur

De materiële cultuur van negers werd slechts zeer summier beschreven door de Nederlandse reizigers. Over de woonstructuren van de (gevluchte) negerslaven werden we

---

¹⁷³ Teensma B.(a), op.cit., p. 8

geïnformeerd door kapitein Johan Blaer. Terwijl we in Nieuhofs verhaal iets te weten kwamen over de gebruiksinstrumenten van de negers in Brazilië.

Blaer had het in zijn reisverhaal over de gevluchte negers die samenwoonden in de bossen in de zogenaamde quilombos. In zijn verhaal beschreef hij een verlaten quilombos van de negers. Het dorp had drie poorten en een plein volgens Blaer. In het dorp stonden zo'n 220 huizen, een kerk en vier smidshuizen. In elke hut woonde ongeveer twee à drie gezinnen volgens Blaer.

De hutten van de negers waren gemaakt van het materiaal van een soort van palmboom die groeide in Brazilië. Ook hun bedden werden vervaardigd uit de takken van deze bomen.¹⁷⁴ De materialen die de negers gingen gebruiken waren dus primitief.

De negers uit de quilombos maakten ook andere zaken uit minderwaardige materialen zoals tabakspijpen uit kokosnoten en als muziekinstrumenten gebruikten de negers kalebassen.¹⁷⁵

De negers in de quilombos aten kokosnoten, bonen en bloem van de maniokwortel. Uit de kokosnoot gingen zij ook olie en zout halen om op te eten. De palmbomen werden dikwijls gekapt door de negers, omdat ze dol waren op de wormen die leefden in de boom. Men kan dus wel stellen dat de boom een belangrijke plaats innam in hun leven.¹⁷⁶ De neger-slaven kregen van hun meester dikwijls ook Turkse tarwe te eten. Een tarwesoort die men in de Braziliaanse steden, zo vertelde Herckmans, eveneens gebruikten als haver voor de paarden.¹⁷⁷ Voor de meester van de slaven was de slaaf dus niet meer dan een extra beest om te voederen.

Nieuhof vertelde nog over een smerige drank die gedronken werd door de negers. Het goedje genaamd '*garapa*' werd door de schrijver omschreven als vuil en stinkend. Deze drank was zeer goedkoop en werd gemaakt van water en zwarte suiker.

---

¹⁷⁴ Teensma B.(a), op.cit., p. 8 + p. 10

¹⁷⁵ Teensma B.(a), op.cit., p.10; Nieuhof J., op.cit., p. 214

¹⁷⁶ Teensma B.(a), op.cit., pp. 8-10

¹⁷⁷ Van Hilten (b), art.cit., p. 352

“By de negers en gemeen volck wordt ook veeltijts zekere vuile en stinkende drank genuttigt, garaap doorgaens genoemt, die van zwarte zuiker en water gemaekt is, zonder bijna te gesten; en, voor een geringen prijs verkocht wort” ¹⁷⁸

Deze drank, zo vertelde Nieuhof nog, ging er zowel bij de mannen als bij de vrouwen vlot in. Ze konden dagen en nachten doorbrengen met het verzwelgen van deze drank en ondertussen werd er zonder ophouden gezongen en gedanst. Deze festiviteiten verliepen doorgaans rustig.¹⁷⁹

2.1.4.5. Economie

De economische waarde van de negers voor Brazilië was groot. De negers werden door een aantal Nederlandse reizigers beschouwd als onmisbare werkkrachten. Zo ook door Johan Nieuhof.

“Men had vele negers of zwarte slaven, van verscheiden natie of landaert, op 't Reciff en door gantsch Neerlants Brasil, die voornamelijk het lant bearbeiten, en daer door den Portugesen de kost te vore wonnen,; want zonder die zou men de zuikermolens niet hebben kunnen aan het arbeiden krijgen, noch zuiker maken, ter oorzake van den zwaren arbeit en groote hitte der lucht.” ¹⁸⁰

Nieuhof benadrukte vooral het uithoudingsvermogen van de negers, die zulk zwaar werk konden verrichten in de Braziliaanse hitte. Dierick Ruiters zou eveneens wijzen op het belang van de negers voor de Braziliaanse rijkdom.¹⁸¹

Ondanks de economische waarde van de negers werden ze toch slecht behandeld. De slechte behandelingen van de slaven kwam aan bod in het verhaal van Pierre Morreau. Hij schreef dat de slaven onderworpen werden aan onmenselijke arbeidsomstandigheden. Bovendien werden ze op gruwelijke wijze gestraft als ze hun werk niet goed of niet tijdig konden uitvoeren. Ze kregen dan 200 à 300 zweepslagen en dit tot bloedens toe. De wonden werden nadien met zout ingewreven. De negers durfden niet roepen, uit angst nog meer

---

¹⁷⁸ Nieuhof J., op.cit., p. 211

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Nieuhof J., op.cit., p. 215

¹⁸¹ Ruiters D., art.cit., p. 15

slagen te krijgen. Morreau ging in zijn reisverhaal deze gruweldaden aanklagen. Ook Montanus had het over de mishandeling van de slaven, maar hij leek hier niets op tegen te hebben.

*“d’Angolasche Negers doen den meesten arbeid in de zuiker-moolens, gedwongen door harde slagen”*¹⁸²

De zweepslagen die de negerslaven te slikken kregen op de Braziliaanse suikerplantages zorgden ervoor dat de slaven met de regelmaat van de klok zelfmoord trachtten te plegen, dit deden zij door zand te eten, waardoor hun tong wit uitsloeg en ze uiteindelijk stierven.¹⁸³

De negers werden niet enkel ingezet in de suikerindustrie, maar ook in de visvangst. Ze dobberden dan een dag rond op zee op een schamel vlot met een hengel en een mandje. Als ze genoeg gevangen hadden keerden ze terug landinwaarts.¹⁸⁴

2.2. Brazilië

2.2.1. Steden

In de algemene beeldvorming van Brazilië zagen we al dat de zeventiende-eeuwse bewoners de Braziliaanse steden niet imponerend en eerder klein vonden. In de Nederlandse verhalen werden de belangrijkste steden in Brazilië door de meeste reizigers besproken. We zullen de verschillende impressies van de Nederlandse reizigers stad per stad overlopen.

De eerste stad die we zullen bekijken door de ogen van de Nederlandse avonturiers is Olinda.¹⁸⁵ Deze stad lag niet ver van Recief en Mauritsstad. De stad had verschillende niveaus. Aan de zee en zuidelijke zijde van de stad waren de heuvels effen, terwijl aan de noordelijke zijde van de stad de heuvels steil waren. De steile heuvel was de natuurlijke

---

¹⁸² Montanus A., op.cit., p. 451

¹⁸³ Ibid.

¹⁸⁴ Nieuhof J., op.cit., p. 216

¹⁸⁵ Bijlage 22, Plattegrond van Olinda; Nieuhof J., op.cit., p. 20

versterking van de vesting.¹⁸⁶ Olinda werd door de tolk Jacques Joosten beschreven als een mooie stad gelegen aan het strand. De stad had mooie huizen en kerken en lag op een aantal heuvels. Vanboven in Olinda stond het Jezuïetenklooster. Het was een prachtig gebouw waar veel geld tegen aangesmeten was. Het klooster kon men reeds op zee zien liggen. In de stad waren er naast de Jezuïeten ook andere godsdienstige groeperingen zoals de Kapucijnen en de Benedictijnen.¹⁸⁷ Nieuhof vermeldde dat ook de Dominicanen een residentie hadden in de stad.¹⁸⁸ Terwijl Johan Baers in zijn verhaal dan weer wijst op de aanwezigheid van de Franciscanen in de stad.¹⁸⁹ In Olinda moeten, volgens Joosten, ongeveer 1.000 mensen hebben gewoond. Nieuhof en Baers beweerden dat er dubbel zoveel inwoners waren in Olinda.¹⁹⁰ Waar Joosten en Nieuhof het wel over eens waren, was dat er ongeveer een 200-tal van de bewoners van Olinda behoorden tot de welgestelde burgerij.¹⁹¹

Het enige wat we weten over de huizen in Olinda is wat Baers erover schreef in zijn verhaal, namelijk dat de huizen grote deuren en vensters hadden.¹⁹²

Recief werd door Nieuhof, omwille van zijn ligging, bestempeld als de beste stad van Brazilië.¹⁹³

*“Het Reciff is, door zijne gelegenheit en voordeeligen oort, de sterkste plaetse van gantsch Brasil”*¹⁹⁴

Niet alleen de gunstige ligging van Recief was een voordeel, de stad was ook omgeven door forten en versterkte vestingen.¹⁹⁵ Als men Recief binnentrad zag men twee kastelen. Tussen de twee kastelen lag een weg in de duinen. Er was ook een stenen dijk, achter deze

---

¹⁸⁶ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 19

¹⁸⁷ Joosten J., *op.cit.*, s.p.

¹⁸⁸ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 19; Baers J., *op.cit.*, s.p.

¹⁸⁹ Baers J., *op.cit.*, s.p.

¹⁹⁰ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 20

¹⁹¹ Joosten J., *op.cit.*, s.p.

¹⁹² Baers J., *op.cit.*, s.p.

¹⁹³ Bijlage 23, Plattegrond van de stad Recief; Nieuhof J., *op.cit.*, p. 16

¹⁹⁴ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 14

¹⁹⁵ Ibid.

dijk bleven boten vaak liggen totdat het springtij was, om dan door te varen tot aan Recief. In Recief zelf waren vele pakhuizen.¹⁹⁶

De geschiedenis van Recief werd mede bepaald door die van de naburige stad Olinda, want toen Olinda verwoest werd, trokken vele mensen naar Recief. Joosten meldde dat de stad echt overbevolkt was.¹⁹⁷ Bovendien waren de huizen in deze stad voor de komst van de Nederlanders niet veel soeps volgens Nieuhof. Toen de Nederlanders voor het eerst in Recief kwamen woonden er ongeveer 200 mensen in schamele huizen. De Nederlanders brachten hier al gauw verandering in, onder hun bewind groeide Recief uit tot een bedrijvige stad met ongeveer 2.000 inwoners. De huizen die de Nederlanders bouwden waren prachtig. Voor de stichting van Mauritsstad was Recief het Nederlandse bolwerk in Brazilië.

In Recief werd veel handel gedreven. Vanuit deze stad werd de Braziliaanse suiker verscheept naar het moederland. In Recief had men ook een ziekenhuis en een weeshuis. In het weeshuis werkten vrijwilligers die de wezen leerden lezen en schrijven en hun ook goede manieren bijbrachten.

In het uiterst punt van de stad Recief stond een stenen kasteel. Het was opgetrokken uit grauwe stenen en had zeer hoge muren. Het kasteel lag op een natuurlijke verhoging, waardoor het bijna niet te veroveren was.¹⁹⁸

Tegenover Recief lag een eiland genaamd Antonia Vaz. Op de oostzijde van dit eiland liet de Nederlandse gouverneur-generaal Johan Maurits een stad optrekken, genaamd Mauritsstad. De stenen die werden gebruikt voor de opbouw van deze stad waren afkomstig van ruïnes van kerken en huizen uit de stad Olinda. De huizen waren er ruimer dan op het Recief en er was over het algemeen ook meer plaats. Maar de stad werd tijdens de opstand van de Portugezen sterk verkleind. De huizen van Mauritsstad werden in deze periode vaak gesloopt, zodat men de stenen kon gebruiken om het Recief beter te verdedigen.

Aan de westzijde van het eiland lag een moerassig gebied en aan de oostzijde lag de zee. Aan het zuiden van Mauritsstad stond het fort '*Frederik Hendrik*' of de '*Vijfhoek*'. Het fort

---

¹⁹⁶ Van Dorth J., *op.cit.*, s.p.

¹⁹⁷ Joosten J., *op.cit.*, s.p.

¹⁹⁸ Nieuhof J., *op.cit.*, pp. 15-16

had een gracht en een palissade. Door middel van acht kannonnen werd de vlakte beschermd. Men had in Mauritsstad nog een tweede fort '*Ernestus*' genaamd, naar de broer van Maurits. Deze vesting was vierkant en bestond uit vier bolwerken. Rond de versterking liep een brede gracht. Dit fort verdedigde voornamelijk de stad op het eiland.

Vlak buiten het fort Ernestus lag de tuin van Johan Maurits. Hier groeiden zowel Europese als West- en Oost-Indische bomen. In de tuin van de Nederlandse gouverneur-generaal stonden vele verschillende bomen, planten en kruiden. Men zag er een 700- tal kokosbomen. Er waren 50 limoenbomen en meer dan 18 citroenbomen. Ook nog 80 granaatbomen en 66 vijgenbomen. In de tuin lagen ook talrijke visvijvers. Als klap op de vuurpijl stond in het midden van de tuin het paleis van de Maurits, Vrijburgh. Het paleis was prachtig en zou volgens Nieuhof zo'n 600.000 gulden hebben gekost. Het panorama van het paleis was adembenemend. Aan het kasteel werden ook twee torens gebouwd, die dienden als lichtbakens voor de schepen op zee.

Maurits zou tijdens zijn ambt ook twee bruggen bouwen van het eiland Antonia Vaz naar het vasteland. Zo konden de suikerkisten gemakkelijker naar het eiland worden gebracht, want het overvaren in schuiten was niet zonder gevaar, want door de zware last gingen de schuiten beladen met suikerkisten dikwijls vergaan en dat was niet goed voor de economie.

Aan de brug die het eiland verbond met het vaste land liet Maurits een landhuis bouwen Boavista genaamd. '*Boa vista*' was Portugees voor 'mooi uitzicht' iets wat men zeker had vanuit dit stulpje. Het huis had ook een mooie tuin en fraaie vijvers. Maar Boavista had niet enkel een verstrooiende functie, integendeel. Het was ook een extra uitkijkpost die het eiland en haar stad moesten beschermen tegen belagers.¹⁹⁹

Hoewel er dikwijls kritiek kwam, vooral dan van de Heren XIX, op de buitensporige, architecturale uitgaven van Johan Maurits, leken de Nederlandse reizigers hier niets op tegen te hebben. In de reisverhalen vinden we enkel lovende woorden terug over de prachtige tuinen en huizen die gouverneur-generaal liet aanleggen en bouwen.

---

¹⁹⁹ Nieuhof J., op.cit., pp. 16-19

Bahia de Todos los Santos of San Salvador was de (Portugese) hoofdstad van Brazilië. Deze stad ligt in de uiterst mooie Allerheiligenbaai. De stad had vier markten.²⁰⁰ Op de centrale markt verkochten negers en negerinnen, in naam van hun meester, allerlei goederen. Zoals onder andere bananen, maniokwortels, ananassen, aardappelen, pompoenen en kalebassen. De prijs van het fruit lag meestal vrij hoog, vermits de Braziliaanse mieren vaak de oogst gingen vernielen.²⁰¹ In het midden van de stad San Salvador, in de buurt van de zee, stond het paleis dat door de stadsvoogd werd bewoond. Men had er ook een kerker met daarnaast het wapenhuis. Van hieruit liep er een weg richting het strand waar men de Onze-Lieve-Vrouw tempel kon zien. Deze tempel lag in de buurt van de voorstad Bento, daar stond het grote klooster Benti gesticht. In de Bahia waren de Jezüieten werkzaam. Ze leefden in een klooster dat de Franciscanen nog had toebehoord. Daarnaast hadden ze nog een eigen pand in handen, dat er veel beter uitzag dan het voormalige klooster van de Franciscanen.²⁰² Beneden in de baai trof men de pakhuizen aan waar zware goederen werden opgeslagen. De stad had, volgens van Dorth, een gezonde lucht.²⁰³

Er stonden, zo vertelde Ruiters, ongeveer 1.200 huizen in de stad. Er leefden zo'n 3.000 Portugezen.²⁰⁴

De stad werd versterkt een slot '*San Iao*' genaamd. Aan de noordzijde werd de stad beschermd door de versterkingen '*San Peter*', '*Philippo*' en '*Tapecipe*'.

Een laatste belangrijke Braziliaanse stad die we bespreken is Rio de Janeiro. Deze stad werd door de Portugezen gesticht aan de gelijknamige rivier. De rivier was ideaal voor scheepvaart en de omgeving van de rivier, zowel de heuvels als de valleien waren uitstekend voor de landbouw. De grote spelbreker waren de mieren die dikwijls de oogst zouden vernielen. De stad Rio de Janeiro werd door de Portugezen gevestigd in een bocht van de rivier op zo'n twee mijl van de oevers van de rivier. De stad zelf ligt op een vlakte. De straten van de staten waren niet geplaveid, waardoor men dikwijls wegzakte in het mulle zand. In 1618 had de stad nog geen omwalling of poorten.

---

²⁰⁰ Montanus A., op.cit., p. 404

²⁰¹ Ruiters D., art.cit., p. 32

²⁰² Montanus A., op.cit., p. 404

²⁰³ Van Dorth J., op.cit., s.p.

²⁰⁴ Ruiters D., art.cit., pp. 31-32

Rio de Janeiro werd beschermd door vier kastelen. Het voornaamste kasteel was op de oostzijde van de oever gevestigd. Het stond op een hoger gelegen rots. Het tweede kasteel lag op een eiland dat aan de westelijke zijde van de rivier lag. Het derde en het vierde kasteel lagen respectievelijk ten zuidoosten en noordwesten van Rio de Janeiro.²⁰⁵

2.2.2. Fauna en Flora

De fauna en flora van Brazilië werd door de Nederlanders uitvoerig beschrijven in hun reisverhalen. Ten eerste wilden de reizigers anderen waarschuwen voor gevaarlijke dieren die er leefden in dat land en aangeven welke dieren en planten al dan niet eetbaar of smakelijk waren. Ten tweede wilde men de thuisblijver een idee geven van de prachtige natuur in Brazilië en de wonderlijke dieren die er leefden. Daarom gingen de reizigers de Braziliaanse fauna en flora meestal vergelijken met de gekende Europese natuur. Voor alle duidelijkheid hebben we de dieren ingedeeld in vijf categorieën, namelijk de zoogdieren, de vogels, de vissen, de reptielen en de insecten. Ook de beschrijving van de flora hebben we opgedeeld in de categorieën: bomen, planten, kruiden en vruchten.

2.2.2.1. Fauna

a. Zoogdieren

Vooraf Montanus en Nieuwhof besteedden veel aandacht aan het beschrijven van Braziliaanse dieren. Zo beschreef Montanus bijvoorbeeld het wonderlijke watervarken, ‘*capybara*’ genaamd door de indianen. Deze dieren hadden korte poten, een dik lijf en een dikke kop. Ze hadden twee grote, kromme slagstanden en nog eens 48 gewone tanden. Deze varkens hadden geen staart en leefden in struiken en in het gras. ‘s Nachts zochten zij op oevers hun eten en maakten soms een ijselijk geluid. Ze konden niet goed lopen, maar zwommen gelijk de beste. Vandaar dat ze door de Nederlanders watervarkens werden genoemd.

Een ander zoogdier dat door Montanus werd beschreven leek ook op een zwijn. De ‘*tapiierete*’ had de grootte van een ossenkalf van zes maanden oud en zijn mond stond vol tanden. Het was een geil beest dat ‘s nachts vaak boomvruchten ging vernielen. Hij had het

---

²⁰⁵ Ruiters D., art.cit., pp. 32-34

vooral gemunt op het suikerriet. Het beest was een aaseter. Een jonge tapiierete smaakte bijna als een os.

In Brazilië trof men, volgens Montanus, ook veel konijnen aan. Bovendien kende men vele verschillende soorten konijnen in Brazilië. Ze werden gevangen door vallen of strikken. Af en toe ging men ook op zoek naar het hol van het dier, waarna men het konijn met lange messen doodstak. Een eerste soort konijn was de '*paca*' het was zo groot en zo vet als een big. Het knorde zelfs zo. Het beest had een dikke kop en kleine oortjes. Het had kort bruin haar en geen staart. Het vlees van dit konijn was lekker. Het tweede soort konijn dat in Brazilië vertoefde leek op de Europese haas en noemde men '*tapesi*'. De derde konijnsoort uit Brazilië leek sterk op Nederlandse konijnen. Het enige verschil tussen de '*agusti*' en het Nederlandse konijn was dat de eerste een glinsterende, harde, rosse vacht had, kale poten en ronde oren. De agusti knorde als een echt zwijn. De '*cavia cobaya*'- naar alle waarschijnlijkheid ging het hier om een cavia-, een vierde soort konijn die voorkwam in Brazilië, was kleiner dan de Europese konijnen. Ze hadden een rosse vacht met zwarte en witte vlakken. Het hoofd en de tanden van het dier leken op die van ratten. Deze beesten waren gemakkelijk tam te maken en knorden als ze eten wilden. Men kan deze diertjes makkelijk houden in andere landen. De vijfde en laatste soort konijnen die men aantrof in Brazilië was de '*aperea*'. Dit konijn verschilde qua gang en qua kop weinig van de haas. Het dier leefde op zandvlakte en in kuilen.²⁰⁶ Ook Nieuhof wees in zijn reisverhaal op de overvloed aan konijnen in Brazilië.²⁰⁷

Nieuhof beschreef in zijn reisverhaal nog een hele boel andere Braziliaanse zoogdieren.²⁰⁸ Het eerste dier dat hij beschreef was het ijzervarken, dat in Brazilië '*kuandu*' werd genoemd. Het lichaam van dit beest was stekelig en bezet met pennen. Op het einde van het lijf waren deze pennen geelachtig, over de rest van het lichaam waren ze zwart. Als ze kwaad werden, konden deze zwijnen hun pennen afschieten. Op die manier konden zij hun vijanden, zowel mens als dier doden. De kuandu had kleine uitpuilende ogen en voeten als een aap. Wel had het beest slechts vier vingers aan zijn poot. Bovendien waren zijn voorste poten kleiner dan

---

²⁰⁶ Montanus A., *op.cit.*, p. 381

²⁰⁷ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 33

²⁰⁸ Bijlage 24, Tekening van de zoogdieren die Nieuhof hier beschreef; Nieuhof J., *op.cit.*, p. 27

zijn achterste. Het ijzervarken was een nachtdier. Het leefde van hoenderen en krom in bomen. Het vlees van de kuandu was lekker en goed van smaak.

De Braziliaanse luiaard was een viervoeter. Het was een uiterst loom en traag dier. Het kon vijftien dagen lang doorbrengen zonder nauwelijks te bewegen. Het beest leefde in bomen en kroop daar traag in voort. Het leefde van boombladeren, dronk nooit en schuilde voor de minste regen. De luiaard was ongeveer even groot als een vos. De hals van het dier was kort. Het hoofd was klein en rond, de mond van het beest zat altijd vol kwijl. De tanden van de luiaard waren noch groot, noch scherp. Het dier had een gladde neus, kleine ogen en had ogenschijnlijk geen oren. Het hele lijf van het dier was bezet met zachte, grijze haren. Op de rug waren de haren wit en langs de rug liep er een grijze streep.

Mieren vormden een echt probleem in Brazilië, op dit probleem komen we terug als we het hebben over de Braziliaanse insecten. Het mierenprobleem werd gedeeltelijk opgelost door de miereneter. Er waren in Brazilië twee soorten miereneters, een grote en een kleine. De miereneter was een viervoeter die de grootte had van een hond. Het beest had een ronde kop en een zeer lange snuit. Het had geen tanden. De tong van de miereneter was rond en zeer lang om beter bij de mieren te kunnen. De oren van de miereneter waren rond, de staart was zeer ruig. Het was een zeer traag dier dat men makkelijk kon vangen.

Het schildvarken, door de Spanjaarden ook wel eens '*armadillo*' genoemd, had een huid vol kleine schildjes die op elkaar geplaatst waren. Het dier had de gedaante van een klein varken. Het hoofd van het schildvarken was spits dan dat van een gewoon varken. Met zijn spitse snuit kon hij makkelijker in de aarde wroeten. De armadillo had een geel-rosse kleur. Het dier had een staart die dunner werd naar het einde toe. Het schildvarken leefde van gras en wroette graag in de aarde. Het at ook konijnen, dode vogels, en ander aas. Het beest dronk veel. Het vlees van het schildvarken was eetbaar. Het dier kon met behulp van een jachthond makkelijk worden gevangen.

Het hoornbeest was mooi en groot. Het vlees van deze dieren moet vers gegeten worden, want men kan het slechts 24 uur bewaren. Vele Nederlanders sneden dit vlees aan stukken en droogden het in de zon, op die manier kon men het langer bewaren. Van de melk die het dier produceerde, kon men geen Nederlandse boter maken, want deze smolt onmiddellijk door de hitte.²⁰⁹ In andere reisverhalen werden ook andere soorten runderen

---

²⁰⁹ Nieuhof J., *op.cit.*, pp. 26-33

beschreven. Men trof in Brazilië, volgens van Dorth, ook een soort koe terug zonder horens met ronde voeten. Ze hadden lange haren en lange oren, gelijk een ezel.²¹⁰ De koeien in Brazilië gaven slechts weinig melk. Toch was de melk krachtiger dan de Nederlandse door de voedzame kruiden die men eraan ging toevoegen.²¹¹

Er leefden volgens het verhaal van Nieuhof ook gewone varkens in Brazilië. Deze waren lekker en zeer zwaar. Eén varken kon een leger krijgsknechten voeden, zo beweerde de Nederlandse reiziger.²¹² Er leefde in Brazilië ook een ander soort varken '*agouti*' genaamd. Het had gespleten hoeven en was lekker.²¹³ Jan Huygen van Linschoten beweerde in zijn reisverhaal dat deze agouti een hert was en dus geen varken. Het had inderdaad gespleten hoeven en ook lange oren, net zoals een haas. Dezelfde reiziger beschreef wel een andere Braziliaanse varkenssoort, namelijk de '*taiossch*'. Het beest leek sterk op het Nederlandse varken en had scherpe tanden. Het was vrij slank tegenover andere varkens, alsof het misvormd was.²¹⁴

De '*taperete*' was een dier dat de grootte had van een kalf. Het smaakte naar ossenvlees. Het was een nachtdier dat zich overdag verborg in de Braziliaanse wouden. Het beest at gras, suikerriet, kool en andere groenten.²¹⁵

Naast al deze dieren waren er nog andere dieren die de Nederlandse reizigers niet echt konden plaatsen binnen het door hen gekende dierenrijk. Daarom gingen zij deze dieren zoveel mogelijk trachtten te vergelijken met bekende dieren.

Het eerste dier dat men niet kon plaatsen was de '*seouaffous*'. Het leek op een hert, maar was kleiner en had geen hoorns.

Een ander vreemd dier was de '*ian-ovare*'. Het was even groot en even snel als een windhond. Het dier had een baard en van zijn huis werd leer gemaakt. Het beest werd gevangen in valkuilen en kon even gevaarlijk uit de hoek komen als een leeuw.

In Brazilië leefden ook meerratten, de zogenaamde '*coy*'.²¹⁶ De Braziliaanse ratten waren volgens Baros reisverhaal lekker, want ze smaakten naar konijn. Toch waarschuwde

---

²¹⁰ Van Dorth J., *op.cit.*, s.p.

²¹¹ De Vries S., *op.cit.*, p. 558

²¹² Nieuhof J., *op.cit.*, p. 33

²¹³ Van Dorth J., *op.cit.*, s.p.

²¹⁴ Huygen van Linschoten J., *op.cit.*, s.p.

²¹⁵ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 33

hij ook voor deze beestjes. Er leefden in Brazilië namelijk een rattensoort die zeer gevaarlijk was omwille van zijn grote tanden.²¹⁷

De wilde 'hoy' leek dan weer op een grote hond en had dezelfde snuit als een meerrat. Het was een wild dier met een lange staart. Gelukkig kon men het makkelijk tam maken.

Een ander bosdier was de 'caoty'. Het beest was zo groot als een das en had kort haar. De snuit van het dier was lang en smal.²¹⁸

Een laatste onbekend dier was de 'sarigoy'. Deze werd zowel door Jan Huygen van Linschoten als Dierick Ruiters beschreven. Van Linschoten vertelde dat het dier, ondanks zijn stank, door de wilden werd gegeten. Het beest had, volgens de beschrijving van Ruiters, de grote van een vos. Het dier was enorm schuw en zodra het iemand zag en zich bedreigd voelde begon het vreselijk te stinken. De stank van het dier bleef in je kleren hangen en kon er niet meer uitgekregen worden. Er zat niets anders op dan je kleren verbrandden als je in contact gekomen was met het dier.²¹⁹

Zo goed als alle Nederlandse reizigers hebben het in hun reisverhalen over de gevaarlijke en boosaardige dieren die er leefden in Brazilië, zoals bijvoorbeeld de tijger.²²⁰

Naast Nieuhof wijzen ook Joosten en Ruiters op de schade die de Braziliaanse tijgers kunnen aanrichten. Ruiters vertelde over de wrede tijgers die 's nachts rondtrokken, met glinsterende ogen. Volgens deze laatste Nederlandse reiziger kon men de tijgers op een veilig afstand houden met vuur.²²¹ Van Dorth beweerde dat, toen de Portugezen voor het eerst in Brazilië kwamen, er ook tijgers leefden met een navel op hun rug.²²²

Nieuhof had het in zijn reisverhaal ook over een dier die de bizarre naam 'jan-over-zee' droeg. Het was een geweldig boosaardig beest. Het had een enorme snelheid en verscheurde alles wat het op zijn pad tegenkwam.

Een andere schadelijke diersoort die men aantrof in Brazilië was de vleermuis, ook wel eens 'andirika' genoemd. Nieuhof was van mening dat het uiterst kwaadaardige beestjes

---

²¹⁶ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

²¹⁷ nn., art.cit., p. 264

²¹⁸ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

²¹⁹ Ruiters D., art.cit., p. 25; Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

²²⁰ Nieuhof J., op.cit., p. 33

²²¹ Joosten J., op.cit., s.p.; Ruiters D., art.cit., p. 20

²²² Van Dorth J., op.cit., s.p.

waren. Ze konden venijnig bijten met hun scherpe tanden. De vleermuizen gingen 's nachts dikwijls in de tenen van slapende mensen bijten. De vleermuizen maakten grote nesten in holle bomen en andere gaten.²²³

Volgens Montanus moest men ook de Braziliaanse draken vrezen.²²⁴

In Brazilië leefden ook dieren van Europese origine. Vooral de Portugezen gingen uit hun land verschillende dieren naar Brazilië overbrengen.²²⁵

b. Vogels

De Braziliaanse vogels werden door Ruiters beschreven als prachtige beesten. Hij beweerde dat men makkelijk een boek kon schrijven over deze adembenemende wezens. Dit is ook de reden waarom hij niet verder uitwijdde over de verschillende vogelsoorten die in Brazilië leefden. Ruiters beschreef wel een vogel die een wonderlijk gezang had, want de roep van dit dier duurde wel zo'n tien à twaalf minuten. De vogel zong dus bijna een kwartier lang zonder éénmaal naar adem te moeten happen.²²⁶

Johan Nieuhof ging wel een poging ondernemen om een aantal Braziliaanse vogelsoorten te beschrijven.²²⁷

De eerste vogel die hij beschreef was de wilde gans, door de indianen '*ipekati apoa*' en door de Portugezen '*pata*' genoemd. De Braziliaanse gans was even groot als een Nederlandse gans van acht à negen maanden. De gans was wit van kleur, maar de rug en de hals van het dier was groenzwart gekleurd. Ondanks het feit dat de Braziliaanse gans even groot was als de Nederlandse gans van acht à negen maanden oud, zou deze volgens Nieuhof toch groter zijn dan zijn Nederlandse soortgenoot. Een tweede verschil tussen de Braziliaanse en de Nederlandse gans was dat de Braziliaanse variant dezelfde bek had als een eend, maar dan zwart en op het einde krom. Boven op de bek had de *ipekati apoa* ook

---

²²³ Nieuhof J., op.cit., p. 29 + p. 33; Van Dorth J., op.cit., s.p.

²²⁴ Montanus A., op.cit., p. 364

²²⁵ De Vries S., op.cit., p. 557

²²⁶ Ruiters D., art.cit., p. 25

²²⁷ Bijlage 25, Tekening van een vleermuis en de vogelsoorten die worden beschreven door Johan Nieuhof, Nieuhof J., op.cit., p. 29

een dikke, vlezige kuif, die zwart van kleur was met witte vlekken. De wilde gans uit Brazilië leefde aan het water en smaakte lekker.

De '*Toukan*' of de Grootbek was even groot als een ekster of een houtduif. Deze vogel had onder zijn borst een kraag, met gele en rode tinten. De borst van het dier was geel van kleur. Voor de rest was het beest zwart. De vogel heeft een zeer grote, gele bek die soms even groot is als een handpalm. Het is ogenschijnlijk een wonder hoe dit klein beestje met zo'n grote bek kan vliegen.

De '*kokoi*' was een soort een reiger die de gestalte had van een ooievaar. De bek van deze vogel was recht en scherp en heeft onderaan een geelgroene kleur. De keel en de hals van het dier waren wit, terwijl de kruin van de kop en het lijf zwart waren. De vleugels en de staart van het beest waren askleurig met wit erdoor gemengd. Het vlees van deze vogel was goed te eten.²²⁸ Hoewel Montanus beweerde dat het vlees van deze vogel enkel te eten was wanneer de vogel jong was.²²⁹ Er was nog een andere soort reiger die niet veel groter was dan een tamme eend. Het dier had een rechte, scherpe bek met kleine tandjes. De kop en de hals van de vogel leken op die van de Nederlandse reiger. De bek van het dier was askleurig, terwijl de poten donkergrijs waren. Het uiteinde van de bek van deze reiger was net zoals die van de kokoi geelgroen van kleur. Het vlees van deze reiger werd wel gegeten en smaakte logischerwijze naar reiger.

De Braziliaanse schuurvogel had geen tong, maar wel een grote bek. Op de kruin van zijn kop zat een benige kuif. Deze was wit van kleur met groene tinten er vermengd. De ogen van deze vogel waren zwart. Vlak achter de ogen stonden twee grote oorgaten. De hals van dit beest werd bedekt met askleurige schubben. De schuurvogel was even groot als een ooievaar en had een korte zwarte staart. De vogel was volledig bedekt met witte veren. Het vlees van de schuurvogel werd gekookt gegeten. Het was wit en droog, maar goed van smaak.

In Brazilië trof men nog allerlei andere vogelsoorten aan. Ze leefden meestal in de wouden of aan de rivieren. In Brazilië had men, net zoals in Nederland, ook fazanten en lijsters. In de kreupelbossen verbleven dikwijls haviken en sperwers. Men trof in Brazilië ook poelhoenderen aan die men gebraden at.²³⁰ De hoenderen vielen zowel bij de indianen

---

²²⁸ Nieuhof J., *op.cit.*, pp. 29-30

²²⁹ Montanus A., *op.cit.*, p. 381

²³⁰ Nieuhof J., *op.cit.*, pp. 30-31

als bij de Portugezen in de smaak.²³¹ Het vlees van kraanvogels, kwakkels en struisvogels kon eveneens gegeten worden, maar het was minder smakelijk.

Er waren ongemene schone papegaaien in Brazilië, waaronder een aantal konden spreken zoals een mens.

Nieuhof vermeldde in zijn reisverhaal een bijzonder klein vogeltje, zo groot als een vingerkootje. Het kon zeer luid fluiten en haalde zijn voedsel uit bloemen, net zoals de bijen. Het beestje kon van kleur veranderen en werd door de Braziliaanse indianen soms als sieraad gedragen.²³²

Montanus beschreef nog een aantal andere vogelsoorten, die Nieuhof niet vermeldde in zijn reisverhaal.

De vogel '*iabicu-guacu*' heeft de grootte van een ooievaar. Dit beest had een grote bek en witte pluimen. Het vlees van deze vogel was smakelijk, maar aan de droge kant.

De '*ouyraouassou*' was dubbel zo groot als een arend. Deze vogel had de kracht om schapen en mensen te verscheuren.

Een laatste vogel die Montanus beschreef werd '*moyton*' genoemd. Dit dier was zo mooi als een pauw en had witte en zwarte veren. De moyton had een mooie kuif en smaakte lekker.²³³

Baro beschreef dan weer de Braziliaanse struisvogel, '*ema*' genaamd door de Portugezen en '*nhanduguacu*' door de Brazilianen. Deze waren niet zo groot als hun Afrikaanse soortgenoten, maar wel zeer mooi. Deze landvogels konden snel lopen en smaakten lekker.²³⁴

Jan Huygen van Linschoten gebruikte de beschrijving van een aantal vogels om te wijzen op het indiaans bijgeloof. Zo weigerden de Braziliaanse indianen watervogels te eten uit vrees dat ze even traag als hen zouden worden. De indianen geloofden ook dat de '*augaria*', een zingende nachtvogel, boodschappen had voor hen van hun voorvaderen. De Nederlandse

---

²³¹ De Vries S., *op.cit.*, p. 558

²³² Nieuhof J., *op.cit.*, pp. 32-33

²³³ Montanus A., *op.cit.*, p. 379 + p. 390

²³⁴ nn., *art.cit.*, p. 261

reiziger vertelde ook nog dat het vooral de veren van de toukan waren die werden gebruikt als lichaamsversiering door de indianen.²³⁵

c. Vissen en schaaldieren

Zowel de Vries als Montanus stelden in hun reisverhaal dat Brazilië een visrijk land was. In de Braziliaanse meren en rivieren leefden ook oesters en kreeften. Volgens Montanus kon dit omdat de meeste meren en rivieren verbonden waren met de zee.²³⁶ Vis was een belangrijke component van het Nederlandse dieet in Brazilië. De vissen uit de Braziliaanse rivieren smaakten over het algemeen beter dan die uit de zee.²³⁷

Een vis genaamd '*piratiapua*' had een zeer wijde mond met veel tanden, een roodachtige tong, brede kieuwen en kleine vinnen. Deze vis was zeer dik.

De '*paru*' was een vis met vele schubben, zowel gele als zwarte. Deze beestjes hadden een kleine kop en staart.

Een andere vis '*guebucu*' genaamd was een vis met een langwerpige lijf. De staart was in twee delen verdeeld. De bek van het dier was tandenloos. De dikke huid van deze vis was schubbenloos en stond vol met zilveren stekels. De guebucu leefde van grote vissen en at zelfs mensen op.

De '*abacatuaja*' was een misvormde vis. Het dier was rondachtig en plat, had twee vinnen achteraan zijn lijf en één vooraan. De vis was zilver van kleur en had angstige ogen. De vis knorde als een varken wanneer het gevangen werd.²³⁸

Een andere soort vis die voorkwam in de Braziliaanse wateren was de '*dorados*'. De vissen waren vrij smakelijk. Ze werden dikwijls door matrozen ingewreven met zout en volgestopt met peper en zout. Daarna werden ze in de zon gedroogd.²³⁹ Ook de '*kurima parati*' was een vis die men in zoutte en in de zon liet drogen.²⁴⁰

---

²³⁵ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

²³⁶ De Vries S., op.cit., p. 558; Montanus A., op.cit., p. 362

²³⁷ Nieuhof J., op.cit., p. 34

²³⁸ Montanus A., op.cit., p. 379

²³⁹ *Ibid.*, p. 387

²⁴⁰ Nieuhof J., op.cit., p. 34

De 'wilden' aten volgens het reisverhaal van Baro ook 'paramini', 'acaramini' en 'tamoatas' vissen.²⁴¹

Er leefde in Brazilië ook een bijzonder soort vissen, namelijk vliegende vissen. Ze leken op haringen en hadden vleugels van kraakbeen. De vleugels van de vis leken volgens de Vries op die van vleermuizen. Het waren vervelende beesten die in scholen leefden. De vliegende vissen hadden glinsterende ogen en waren zilver van kleur. De beesten vlogen enkel als ze zich bedreigd voelden. Op die manier belandden zij vaak op het dek van voorbij varende schepen, iets wat werd beschouwd als een goed voorteken.²⁴²

De gevaarlijkste vissen die in Braziliaanse wateren leefden, waren de 'tuberones' of de haaien. Deze hadden wel drie rijen tanden. Als ze in het water een mens aantroffen dan konden deze beesten in één keer een heel been van deze persoon opvreten.²⁴³

De Nederlandse reiziger Joosten meldde in zijn reisverhaal ook nog het bestaan van vissen die hun jongen uitkotsten. Er leefden eveneens snoeken in de Braziliaanse wateren, zo vertelde hij, die lekker smaakten.²⁴⁴

Naast de vissen vormden eveneens de krabben een belangrijk onderdeel van het Braziliaanse voedingspatroon. De kreeften vielen vooral in de smaak bij de negers en de indianen. Ook een aantal Nederlanders waren niet vies van dit voedsel.²⁴⁵

d. Reptielen en amfibieën

Johan Nieuhof besteedde in zijn reisverhaal opvallend veel aandacht aan de Braziliaanse reptielen en amfibieën.²⁴⁶ Vooral de slangen komen uitgebreid aan bod in zijn reisverhaal. Maar ook andere reizigers schonken aandacht aan deze gevaarlijke beesten die overvloedig aanwezig waren in Brazilië. Dit deden zij om mensen die overwogen naar Brazilië af te reizen op de hoogte te brengen van de gevaren die zij onderweg konden tegenkomen.

---

²⁴¹ nn., art.cit., p. 199

²⁴² De Vries S., op.cit., p. 558; Montanus A., op.cit., p. 387

²⁴³ De Vries S., op.cit., p. 558

²⁴⁴ Joosten J., op.cit., s.p

²⁴⁵ Nieuhof J., op.cit., p. 34

²⁴⁶ Bijlage 26, Tekening van een schorpioen, een gekko, een grote slang, een leguaan en een viervoetige slang; Nieuhof J., op.cit., p. 21

Een eerste dier dat Nieuhof beschreef was de *'cameleon'* ook wel eens een *'Indische salamander'*, *'hagedis'* of *'gekko'* genoemd. Het dier werd gekko genoemd, omdat het dit leek te roepen. Het was een zeer giftige hagedissensoort en was te vergelijken met de Indische salamander. Het beest had een bleke, groene huid met rode vlekken. De kop leek op die van een pad, maar de bek van het dier was wel spits. De ogen van de cameleon waren groot en geel en puilden enorm uit. Het beestje had vier poten met aan elke poot vijf vingers met lange nagels. De gekko was traag van gang en het leefde van oude bomen. Het dier verbleef in vochtige plaatsen, soms ook in oude huizen en kerken. Voor het beest *'gekko'* riep, krijste het eerst. Een beet van deze cameleon kon dodelijk zijn, tenzij men de wonde wegsneed of wegbrandde met een gloeiend stuk ijzer. De urine van de hagedis was zo scherp dat ze blaren kon veroorzaken. Als de urine van het dier op de huid viel dan werd deze zwart en kon het de ziekte *'koud vuur'* veroorzaken.

Er waren in Brazilië ook verschillende soorten slangen, zoals giftige ratelslangen, slangen met twee hoofden, enzovoort. Er waren in totaal zo'n 23 verschillende slangensoorten in dit land. Nieuhof besprak in zijn reisverhaal enkel diegene die voorkwamen in het kapiteinschap Pernambuco.

De eerst slangensoort die Nieuhof beschreef was de *'boicinga'*, een ratelslang. Deze slang hield zich schuil op de weg of op afgelegen plaatsen. Hij kon zich bijzonder snel verplaatsen. De beet van deze slang was uiterst giftig. De slang kon even dik zijn als een mensenarm. De kop van deze slang was ingedrukt. Hij had vier langere tanden. Deze waren wit en zo scherp als doorns. Deze ratelslang had een huid vol dikke schubben langs de rug van de slang liep een gele keten van schubben. Aan beide zijden van deze gele keten was de slang zwart van kleur. Het beest had een rode, gespleten tong. De boicinga was een dodelijk dier. Als de slang zijn staart in de aars van de mens stak dan was deze op slag dood. Indien de slang een mens beet, dan volgde de dood pas later. Het beste geneesmiddel tegen de beet van deze slang was de kop van dit dier zelf. De kop moest geplet en verwarmd worden en als een pleister op de beet worden gelegd. Ook het speeksel van een nuchtere mens kon het slachtoffer helpen. Men kon de gekwetste eveneens een drankje geven, waardoor hij het gif afdreef in zweet. Vaak ging men ook de beet uitsnijden om het leven

van het slachtoffer te redden.²⁴⁷ Het ratelend geluid dat deze slang maakte, moest, volgens Baro, de passanten waarschuwen dat deze dodelijke slang in de buurt was.

De '*kukuruku*' was een dikke slang. Ze had dezelfde schubben als de ratelslang. De huid van dit beest was zwart gespikkeld.

De slang die men '*liboya*' noemde, had de omtrek van de middel van een man. Bovendien was ze ook de langste slang van Brazilië. Het beest kon een reebok in één keer opslokken. Als de slang net gegeten had, lag het precies dood. Men kon het dier dus best vangen vlak na zijn maaltijd. Deze slang was niet zo giftig en werd gegeten door de Tapuyers, de negers en soms zelfs de Portugezen. De Nederlanders stonden volgens Nieuhof meestal niet te springen om deze slang te nuttigen. Omdat de *kukuruku* niet echt giftig was, genas een beet van dit dier meestal van zelf.

De hongrigste slang van Brazilië was de '*vocia*', dit dier besprong zijn prooi, zelfs vanuit bomen. Wanneer hij zijn prooi te pakken had, wurgde hij zijn slachtoffer.

De '*jararaka*' was een slang die deed denken aan de adder. De huid van dier was rood en zwart gespikkeld. Deze slang was giftig.

De slang die '*boitiapo*' werd genoemd was nauwelijks een arm dik. Het dier leefde meestal in de buurt van kikvorsen en was olijkleurig. De slang was zeer giftig. De steek van het beest was zo goed als ongeneesbaar. Alleen met een sterk medicijn en met behulp van een heten, ijzeren pook kon men het slachtoffer van deze slang redden.

De '*ibiaran*' zou een tweekoppige slang zijn, maar dit was volgens Nieuhof niet zo. Deze slang kwam vaak voor in Brazilië en leefde in een hol onder de grond. Het beestje was slecht een vinger dik en at voornamelijk mieren. Toch was het dé giftigste slang van Brazilië. Als men door dit dier gebeten was, moest men niet echt hopen op genezing.

De mooiste slang was de '*ibibaboka*'. Ze was zo wit als sneeuw met rode en witte spikkels. Als men door deze slang gebeten werd, stierf men zeer langzaam.

Een groene slang die de '*boibi*' werd genoemd was amper een duim dik. Hij deed, indien hij niet werd gestoord, geen vlieg kwaad. Het beest hield zich meestal in gebouwen schuil. De beet van deze slang was schadelijk en bijna niet te genezen.

---

²⁴⁷ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 21

Eén van de minst giftige slangen van Brazilië was de *'kaninana'*. Het dier had een gele buik en een groen rug. Om te overleven at het beest eieren en vogels. De slang werd zowel door de indianen als door de negers gegeten.

De *'ibirakoa'* was een felgekleurde slang met een uiterst giftige beet. Indien de gewonde niet onmiddellijk geholpen werd, stierf deze snel na de beet. Om de gekwetste te redden, moest men de slang samen met wortels koken. Deze maaltijd moest samen met een glas wijn genuttigd worden door het slachtoffer, anders zou hij sterven.

De laatste slangen die Nieuhof in zijn reisverhaal beschreef waren de *'areiboya'* en de *'kakaboya'* het waren water- en landslangen. Deze beten enkel wanneer ze verstoord werden. De wonde van hun beet genas snel.²⁴⁸

Ook andere reizigers gingen verschillende slangensoorten beschrijven. Joosten vertelde over slangen die leefden in palmbomen. Deze slangen hadden vele bonte kleuren. Ze konden de mensen makkelijk doden.²⁴⁹

Herckmans beschreef een grote, venijnige slang die wel 24 voet lang kon worden. Deze slang meestal op de loer tussen rotsen. Ze viel haar slachtoffer aan en beet zoveel ze kon. De tanden van dit beest bleven dan in de wonden van haar prooi steken. Vier à vijf uur na de beten van de giftige slang overleed de gekwetste. Ondanks het gif dat nog in het lichaam van de dode zat, gingen de indianen ook deze doden eten.²⁵⁰

Ruiters verhaalde in zijn reisverhaal over drie verschillende soorten slangen. De eerste soort werd door de Portugezen *'zegua'* genoemd. Deze slang was blind en beet enkel wanneer ze werd verstoord. Haar beet was dodelijk, tegen haar gif was geen remedie. De tweede soort slang die Ruiters vermeldde was de *'tanjadore'*. Althans zo werd ze genoemd door de Portugezen in Brazilië. Het is een soort ratelslang. De beschrijving van deze slang doet ons vermoeden dat deze slang dezelfde is als de boicinga, die door Nieuhof werd vermeld. Een beet van dit dier kon, volgens Ruiters, enkel genezen worden door de slang die gebeten had te pletten en verwarmen, daarna moest het warme goedje op de wonde worden gelegd. Vooral de negers in Brazilië waren, bedreven in het genezen van deze slangenbeet. De derde slangensoort waaraan Ruiters aandacht besteedde was één die zo hongerige was als een wolf en zo breed als een mens. Dit dier besprong haar prooien vanuit bomen. Naast

---

²⁴⁸ Nieuhof J., op.cit., pp. 21-24

²⁴⁹ Joosten J., op.cit., s.p

²⁵⁰ Van Hilten (b), art.cit., p. 366

deze drie slangen vertelde de Nederlandse reiziger ook nog over een bijzonder dier dat de Portugezen ook gingen bestempelen als een slang. Maar Ruiters was niet zeker of het wel echt een slang was. Het dier waar het om ging kroop op haar buik voort zoals echte slangen. Het beest kon een volledig rund in één keer verslinden. De negers vingen dit dier soms om op te eten. Ruiters vertelde hoe hij eens gezien had dat de negers zo'n beest hadden gevangen. Van het vlees konden ze met 90 personen acht dagen lang eten.²⁵¹

De Nederlandse reizigers vertelden in hun verhalen ook nog over andere wonderlijk reptielen en amfibieën die het Braziliaanse land onveilig maakten.

De '*senembi*' of de leguaan werd beschreven door Nieuhof. Het beest was volgens hem een kruising tussen een hagedis en een krokodil. Het dier leefde op het land. De leguanen hadden een verschillende gestalte, maar werden over het algemeen niet groot. De huid van het beest bestond uit schubben en het had heldere, zwarte ogen. De tong van het dier was dik en in ieder kaakbeen zaten kleine, zwarte, korte tanden. Over de hele ruggengraat zaten spitse doorns die groen van kleur waren. Ook aan de hals had het dier zulke doorns. De huid was groen met witte en zwarte plekken. De leguaan had vier benen en vier voeten. De klauw van het beest was voorzien van scherpe nagels. Het dier kon twee à drie maanden leven zonder voedsel. Het vlees van deze leguaan was wit en smakelijk.

In heel Brazilië trof men veel hagedissen van verschillende grootte aan. Er leefden groene hagedissen, maar ook grijs gespikkelde. De negers aten deze beesten en jaagden op hen met pijl en boog. De hagedissen werden bereid op een rooster. Hoewel er vele hagedissoorten waren in Brazilië, was er slechts één giftig, namelijk de '*bibora*'. Deze hagedis was nauwelijks groter dan een duim. Als men door het beest gebeten werd, liet het een stinkende, etterende wonde achter. Bovendien werd het slachtoffer getroffen door hevige buikpijn en steken in het hart.

De Braziliaanse schorpioenen, door de indianen '*jaaciaira*' genoemd, kwamen veel voor in het land. Ze hadden meestal dezelfde bouw als hun Europese soortgenoten. Toch konden zij ook veel groter worden. Deze beesten verstopten zich meestal in huizen, onder bedden of kasten. De schorpioenen in Brazilië waren uiterst giftig.²⁵²

---

²⁵¹ Ruiters D., art.cit., pp. 23-25

²⁵² Nieuhof J., op.cit., pp. 24-25

In de rivieren en stilstaand water komen er wel een aantal krokodillen voor. Ze zijn kleiner dan de Afrikaanse krokodillen. Zowel de krokodil als hun eieren worden gegeten.²⁵³ De krokodil die ook wel eens 'cayman' genoemd werd, verslond, volgens Joosten dikwijls mensen. Zo vertelde de Graaff in zijn reisverhaal over een scheepsknecht wiens rechterbeen afgebeten was door een krokodil. De man in kwestie zou uiteindelijk aan zijn verwondingen sterven.²⁵⁴ Volgens Jan Huygen van Linschoten was er ook een soort krokodil die volkomen onschadelijk was voor de mens. Deze krokodillensoort noemde men 'iacare'. De beesten waren even lang en breed als een mensenbeen en werden af en toe in huis gehouden.

Een laatste dier dat werd beschreven in de Nederlandse reisverhalen en behoort tot de categorie 'reptielen en amfibieën' waren de reuzenschildpadden. Aan het strand vond men een overvloed aan zulke schildpadden. De eieren van deze dieren werden verborgen in het zand en hadden de grootte van een hoenderei. Elke schildpad kon tot 4.00 à 5.00 eieren leggen. Bovendien waren deze schildpadden zo groot dat er vijf mensen op konden gaan staan.²⁵⁵

e. Insecten

In Brazilië leefden ook een aantal insecten die de Nederlandse reizigers de moeite waard vonden om op te nemen in hun reisverhalen.

Het eerste insect, waar we eveneens het meest over terugvonden hebben in de reisverhalen, was de mier. Mieren waren zo talrijk in Brazilië, dat ze wel eens spottend de koning van Brazilië werden genoemd. In de velden en de bossen maakten deze beestjes als het ware voetpaden. Ze bouwden heuvels en dijken waarin ze dan verbleven. Ze aten alles wat ze op hun weg tegenkwamen, zoals fruit, vlees, vis. Maar ze aten ook schorpioenen en duizendpoten op.²⁵⁶ Ook Ruiters noemde de mier de koning van Brazilië. Zo vertelde hij dat de Portugezen en de paus eens uit de kerk gejaagd werden door een hoop mieren.²⁵⁷

---

²⁵³ Nieuhof J., op.cit., p. 35

²⁵⁴ De Graaff N., art.cit., p. 38

²⁵⁵ De Vries S., op.cit., p. 558

²⁵⁶ Nieuhof J., op.cit., p. 25

²⁵⁷ Ruiters D., art.cit., pp. 23-25

In Brazilië waren er eveneens vliegende mieren die wel een vinger groot waren, hun lijf bestond uit twee delen. Aan het hoofd zaten twee dunne, lange hoorntjes met kleine ogen. Aan het eerste deel van het lijf hingen er zes poten. Het tweede deel van hun lichaam had een blinkende, bruine kleur en werd door de negers in Brazilië gegeten.

Er was ook een mier die dezelfde bouw had als een grote vlieg. Het beest was een halve vinger lang en was in drie delen gekloofd. Het eerste deel of het hoofd was zeer dik. De mier had twee hoorns en zwarte tanden. Deze laatste stonden zo krom als een schaar. De andere delen van deze mier hadden een blinkende, rode kleur.

De mier die door de indianen '*tapiiai*' werd genoemd, had een zwarte kleur en was even lang als een vinger. Het diertje had een vierkanten kop met uitpuilende, zwarte ogen en dikke scharen. Ook het lijf van deze mier bestond uit drie delen. Het middelste deel was niet groter dan een luis. Het derde deel van de mier was het grootste en zeer spits.

Een laatste mier die door Nieuhof beschreven werd, was de '*kupia*' mier. Deze had een kastanjebruine kleur, zwarte ogen, twee hoorns en twee scharen. Het beestje had een ruig lichaam dat bezet was met kleine haartjes. Het lichaam bestond uit twee delen. Het eerste deel had de vorm en grootte van een erwt, terwijl het tweede deel iets groter was. Na verloop van tijd kreeg deze mier vleugels, maar deze verloor ze daarna ook weer.²⁵⁸ Deze mierensoort werd eveneens door Ruiters beschreven. Hij beweerde wel dat de mieren voordat ze vleugels kregen eigenlijk wormen waren. Nadat ze hun vleugels verloren, zouden ze terug worm worden. Naast deze mieren beschreef Ruiters nog vier andere mierensoorten die resideerden in Brazilië.

Een eerste soort die deze Nederlandse avonturier beschreef was de kleine, zwarte mier. Deze mieren konden, volgens Ruiters, op één dag 1/8 van een mijl stappen. Ze vormden een pad door het bos van drie meren breed. Als deze mieren over de benen van een mens liepen, kregen deze een brandend gevoel en vreselijke jeuk. Deze diertjes woonden in een ondergronds netwerk van gangen.

De tweede soort mier was volgen Ruiters iets groter dan de eerste die hij besprak. Het beestje had lange poten en aan het hoofd had het twee scharen zo krom als sikkels. Deze mieren vernielden alle struiken en planten die ze op hun weg tegenkwamen. Er was een

---

²⁵⁸ Nieuhof J., *op.cit.*, pp. 25-26

duidelijke taakverdeling onder deze beestjes. Een deel van de mieren sneed de takken en de bladeren van de plant, terwijl de rest de buit naar het nest bracht.

De '*negros firmigo manco*' was de derde mierensoort waar Ruiters het over had. Het beestje was een halve duim groot. Deze mieren hadden scharen die leken op sikkels waarmee ze de mensen nepen tot dat het bloed eruit gutste. Bovendien verrichtten deze diertjes ook veel schade aan de gewassen. Deze mieren waren bruin van kleur en werden door de negers gegeten als een delicatessen. Volgende Ruiters vormden deze mieren een goed maal.

De vierde en laatste mier waar de Nederlander het over had in zijn reisverhaal was de schadelijkste van al. Deze mieren aten de wortels van planten en struiken op, waardoor deze niet meer verder konden groeien. Deze mieren waren bovendien de sterkste van alle mieren van het land. Deze beestjes speelden vooral de Portugezen en hun suikerrietplantages parten.²⁵⁹

De mieren werden door de Nederlanders beschouwd als één van de schadelijkste dieren van Brazilië, omdat ze veel van de oogst vernielden doordat ze bijvoorbeeld zaden van planten gingen verslepen naar hun huis.²⁶⁰

In Brazilië leefden een aantal verschillende soorten wormen. Er leefde zelfs een uiterst gevaarlijke worm. Deze kroop in de schoenen van de Braziliaanse inwoners en baande zich dan een weg onder de huid van de persoon in kwestie. Het beestje kon men weghalen met een speld of een mes, als men dit niet deed, kon men verlamd geraken aan de benen.²⁶¹ Naast Joosten beschreef ook Ruiters dit diertje. Volgens zijn reisverhaal werd het '*bijtjos*' genoemd. Ruiters vertelde dat als men het beestje niet snel verwijderde je tenen konden afvallen.²⁶²

In Brazilië vertoefden ook grote en gevaarlijke spinnen. Deze verschuilen zich voornamelijk in bomen en in puinhopen van afval. In zijn reisverhaal waarschuwde Nieuhof voor de spin genaamd '*nhanduguaka*'. Deze spin had een ruig voorkomen en was zwart van kleur. Het beestje maakte, in tegenstelling tot zijn soortgenoten geen spinnenwebben. De

---

²⁵⁹ Ruiters D., art.cit., pp. 20-23

²⁶⁰ Montanus A., op.cit., p. 361

²⁶¹ Joosten J., op.cit., s.p.

²⁶² Ruiters D., art.cit., p. 27

nhanduguaka had scherpe, lange tanden. Wanneer het diertje werd verstoord stak hij met zijn giftige angel. De persoon die door dit beest gestoken werd, kreeg een blauwe, pijnlijke buil. Als men deze niet verzorgde en de wonde ontstak kon de steek van de spin fataal zijn. Daar rees dan een blauwe buil die veel pijn veroorzaakte, bij ontsteking kon het dan leiden tot de dood.²⁶³

Montanus beschreef in zijn reisverhaal een insect dat veel voorkwam in Brazilië, namelijk de 'duizendbenen'. Deze beestjes kennen wij de dag van vandaag nog als duizendpoten. Er bestonden zowel kleine als grote duizendbenen. De Nederlandse reiziger beschreef slechts één soort van de duizendbenen, meer bepaald de giftige 'ambua', dit deed hij niet alleen omdat het beestje giftig was, maar ook omdat het veel schade kon aanrichten in moestuinen. Het diertje was een ware pest voor de Braziliaanse inwoners.²⁶⁴

Naast mieren, wormen, spinnen en duizendbenen, leefden er in Brazilië eveneens vele vliegen, hommels, vuurvliegjes en bijen.²⁶⁵ Er leefde in Brazilië volgens Ruiters een vervelende vlieg, die zo dun was als het vlies van een ei. Men noemde het diertje 'carpattos'. Het beestje leefde van mensenbloed. Als het vliegje iemand beet om bloed te zuigen, dan liet het kleine rode bobbels achter. De reiziger beschreef nog een tweede soort vlieg, dit beestje gingen mensen steken in reeds bestaande open wonden, waardoor de wonde niet kon genezen. Althans niet zonder een speciale steen die men moest, gaan halen in Rio de la Plata.²⁶⁶

2.2.2.2. Flora

De Nederlanders beschreven naast de Braziliaans fauna, vele bomen, planten, kruiden en vruchten in hun reisverhalen. Het ging dan voornamelijk om bomen of planten waaruit men dingen kon maken of om planten en vruchten die lekker om eten waren.

---

²⁶³ Nieuhof J., op.cit., p. 32

²⁶⁴ Montanus A., op.cit., p. 361

²⁶⁵ Joosten J., op.cit., s.p.

²⁶⁶ Ruiters D., art.cit., p. 26

a. Bomen

De meeste inlandse bomen en heesters brachten het hele jaar door vruchten en bloesems voort. Naast inheemse bomen deden ook Nederlandse en Portugese bomen het goed in Brazilië. Het hout van de Braziliaanse bomen werd ook gebruikt om schepen en huizen te bouwen.²⁶⁷

Er kwamen verschillende soorten palmbomen voor in Brazilië, zoals 'garau', 'yri' en 'ayri'. Deze laatste boomsoort had een stam vol doorns. De boom bestond uit zwart hardhout. De vruchten van deze boom waren oneetbaar.²⁶⁸ De palmbomen groeiden in het wild, maar werden soms ook door de bewoners van het land gepland. Nieuhof beschreef in zijn werk een palmboom waarvan de rijpe vrucht van buiten groengeel en soms ook bruin. De schors van deze vrucht had een draadachtige structuur. Uit de witte pit van de vrucht, die zo groot was als een okkernoot, werd een witte olie geperst. Deze olie had een heerlijk parfum en kon in de plaats van rozenolie worden gebruikt. Als de olie vers was, werd ze gebruikt in het eten. Indien de olie niet vers was, gebruikte men ze als lampolie. Helaas vertelde hij niet om welke palmboom het ging. Hij vermeldde wel nog dat de meeste Braziliaanse palmbomen een soort gom afscheiden.²⁶⁹

De boom die het Brasielhout leverde noemde men 'ibirapitanga'. De boomstam van deze boom was bultig, zoals de oude hagendoorns in Nederland, zo vertelde Nieuhof. De boom had een zoete geur en de bladeren waren groen en stekelig naar het einde toe. Het hout werd in grote hoeveelheden naar Europa verscheept en meestal gebruikt voor ruwe zaken. Maar het kon ook mooi glad gepolijst worden. De boom droeg geen vruchten of bloemen. Enkel de boomstam gaf kleur af.²⁷⁰ Ook Jan Huygen van Linschoten beschreef in zijn reisverhaal de brasielboom, zij het iets anders dan Montanus en Nieuhof. Van Linschoten beweerde dat de indianen deze boom 'araboutan' noemde. Hij vertelde dat het hout van deze boom droog was en bijgevolg uitstekend brandhout. De as van de boom gaf een rode kleur af.²⁷¹

---

²⁶⁷ Nieuhof J., op.cit., pp. 205-206

²⁶⁸ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

²⁶⁹ Nieuhof J., op.cit., pp. 209-210

²⁷⁰ Montanus A., op.cit., p. 362 ;Nieuhof J., op.cit., p. 206

²⁷¹ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

De boom die brasielhout leverde, was niet de enige boom die kleur af gaf in Brazilië. Ook de '*guayba*' gaf kleur af, namelijk violet, de '*tataiba*' gaf een gele kleur af, terwijl het hout van de '*arariba*' rood werd als men het kookte. Ook de '*tatai-ba*', een boom die langs de Braziliaanse kust groeide, gaf een gele kleur af wanneer men hem kookte. De boom had een grauwe bast met scherpe, gekartelde bladeren.²⁷²

De '*imakarū*' was een boom met een ronde en grauwe stam, deze was bezet met scherpe distels. De boom had neerhangende takken met platte bladeren die op hun beurt omgeven waren door distels. De boom werd zeer groot.

Een andere boom die groeide in Brazilië was de '*kasjou*'. De boom had brede, groene bladeren, wanneer in bloei droeg de boom witte en rode bloemen. De boom had twee soorten vruchten: de onderste waren appels die verkoelend werkten, terwijl de bovenste vruchten naar kastanjes smaakten en een warm gevoel gaven. Deze boom, zo stond te lezen in het reisverhaal van Herckmans, gaf ook gom af. Deze gom werd van de boom geschraapt met papier. Daarna werd ze verbrand en gebruikt om brieven toe te plakken.²⁷³

De '*papay*' die door de Nederlanders ook de meloenboom genoemd werd, groeide zeer snel, maar stierf daarna even snel weer af. Het hout van de boom was voos en sponsachtig en zeer makkelijk te snijden, zoals een kool, zo vertelde Nieuhof. De bladeren van de boom waren breed, groot en geschaard. Ze overschaduwden de vruchten die zeer dicht bijeen hingen. De vrucht van de papay was eerst groen en daarna geel. De gele smaakten als meloenen en kon men na het schillen zo eten. Het vruchtvlees van de groene werd gekookt en gestoofd.²⁷⁴

Van een aantal boomsoorten in Brazilië kon men vuursteen maken, bijvoorbeeld van de '*imbaiba*'. De gedroogde stam van deze boom werden als stijlen voor de hangmatten gebruikt. Van de bladeren werden visnetten gemaakt. Uit de bladeren kon men ook een vet sap tappen dat men gebruikte als zeep.²⁷⁵

De '*copau*' waren zo groot als een notenboom. Wanneer men het hout van deze boom schaafde, vertoonde het dezelfde structuur als het hout van de notenboom.

---

²⁷² Montanus A., *op.cit.*, p. 363 ; Nieuhof J., *op.cit.*, p. 206

²⁷³ Van Hilten (b), *art.cit.*, pp. 356-357

²⁷⁴ Nieuhof J., *op.cit.*, pp. 201-202

²⁷⁵ Nieuhof J., *op.cit.*, p. 207

Er was een boom in Brazilië die, als men het hout ervan in stukken zaagden, vreselijk stonk. Deze boom noemde men de *'aou-ai'*. De bladeren van de boom leken op die van een appelboom. De noten die aan deze boom hingen, waren uiterst giftig.

De *'hivarae'* hadden een schors van een halve vinger dik. Deze schors had een lekkere smaak. De schors werd gebruikt om de ziekte *'pians'* te genezen. Deze ziekte kon men volgens van Linschoten vergelijken met de Nederlandse pokken.

Een middelgrote boom die men aantrof in Brazilië noemde men de *'choyne'*. Deze boom had groene bladeren, net als de laurier. De boom droeg vruchten die de grootte hadden van kinderhoofden. Ze waren niet eetbaar.

De *'sabauciae'* was een boom die vruchten had die groter waren dan twee vuisten samen. Van deze vrucht werden wel eens drinkbekers vervaardigd. In de vrucht zaten pitten die leken op amandelen.²⁷⁶ De reiziger vermeldde er wel niet bij of deze vrucht ook eetbaar was.

In en aan de Braziliaanse wateren groeide een vreemde bomen met rare bochten in, deze werd de *'mangle'* genoemd.²⁷⁷ Ook op de flanken van de Braziliaanse bergen groeiden dichte wouden. Volgens Ruiters ontnamen deze wouden de lust van het wandelen door het land, want je een weg banen door de Braziliaanse wouden was geen pretje.²⁷⁸

b. Planten

Op de Braziliaanse vlakten groeiden vele planten. De Braziliaanse bodem was kleiachtig en rijk aan voedingsstoffen. Het land moest hier helemaal niet bemest worden, omwille van de warmte en de vruchtbare grond. Soms gebruikte men zelfs zand om de rijke grond te verarmen, zodat de vruchten langzamer groeiden. De planten zouden nog beter groeien als er niet zoveel mieren waren. De oevers van de Braziliaanse rivieren en meren waren begroeid met allerlei waterplanten. Ook de flanken van de Braziliaanse bergen waren zeer vruchtbaar, hoewel de planten door de zomerhitte dikwijls verdorden. Deze werden dan in

---

²⁷⁶ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

²⁷⁷ Montanus A., op.cit., p. 362

²⁷⁸ Ruiters D., art.cit., p. 26

brand gestoken. De assen van deze planten gingen dan weer zorgen voor extra voeding voor de bodem.²⁷⁹

Een eerste plant die overvloedig groeide in Brazilië was het suikerriet. Brazilië was, zo beweerde van Dorth, de enige plaats op de wereld waar het suikerriet zo goed gedijde. Er waren twee soorten suikerriet.

De eerste soort had kleine bladeren over heel de stengel van de plant.

De tweede soort had grotere bladeren en was de beste van de twee. De stengel van deze variant kon zeer lang worden en had de dikte van een kinderarm. De bladeren groeide enkel aan de bovenzijde van de rietstengel. Suikerriet schoot het best op in vette aarde. Het riet kon geen onkruid verdragen. Na zes maanden werd de top van het riet bruin, dit was een teken dat de plant klaar was om geoogst te worden. Als men het niet snel genoeg oogstte werd het sap van de plant zuur en kon men het niet meer verwerken. De suikerrietstengel kon men best dicht tegen een rivier planten, want als de rivier overstroomde, zou het zout van de rivier ervoor zorgen dat de wortel van de plant langer meeding. Suikerriet werd niet enkel bedreigd door onkruid, maar ook door zwarte wormen en mieren, die dol waren op deze plant.²⁸⁰

Een tweede plant die van groot belang was voor de inwoners van Brazilië was eigenlijk een wortel. We hebben het hier natuurlijk over de maniokwortel. Het gewas was overal in Brazilië talrijk aanwezig. Bovendien waren er verschillende soorten terug te vinden. Alle soorten maniokwortel hadden spitse, lange, zachte, groene bladeren. De plant had een knobbelige stam. Wanneer de plant in bloei stond, droeg ze kleine, bleekgele bloemen. In de wortel zelf zat een lijmachtig sap dat dodelijk was voor dieren. Het gewas groeide het best op een dorre bodem in een bergachtig gebied. De scheuten van deze plant werden in kleine hoopjes aarde gestopt. In elk hoopje werden drie scheuten gezet. Na tien dagen zouden de planten wortel schieten. De akkers waar men de wortel teelde moesten drie à vier maal per jaar gewied worden. Helaas viel de wortel bij vele dieren in de smaak. Maar zolang de wortel van de plant ongeschonden bleef, kon de plant overleven. Nadat de

---

²⁷⁹ Montanus A., *op.cit.*, pp. 361-362 ; Nieuhof J., *op.cit.*, p. 205

²⁸⁰ Van Dorth J., *op.cit.*, s.p.; Montanus A., *op.cit.*, p. 361 ; Joosten J., *op.cit.*, s.p.; Nieuhof J., *op.cit.*, pp. 203-204

wortel uit de aarde getrokken werd, rotte deze snel weg. Na drie dagen was de wortel reeds bedorven.²⁸¹

Een derde gewas of plant dat in Brazilië groeide was '*pako kaatinga*'. De plant was beter bekend onder de naam wild riet. Het had een rietachtige stengel, daarin zat een sappig merg dat zeer zoet smaakte. Rond de stam zaten bladeren. Het riet had geen takken. De blaadjes van de plant waren zacht en lichtgroen van kleur. Aan de top van de stengel groeide een vrucht die leek op een pijnappel. De appel had schubben die goudgeel van kleur waren. Na verloop van tijd transformeerden de schubben in grijze bloemen. Onder de bloemen zat een witachtig vlies met daarin wel twintig zaden. De stengel werd gekauwd als men last had van nierstenen of een zwaar hoofd.²⁸²

Distels, een vierde plantensoort die aan bod kwam in de reisverhalen, groeiden weelderig in Brazilië. De distels waren een echte pest omdat ze over de wegen groeiden, waardoor men zich een weg doorheen het land moest kappen. Maar de plant had ook positieve eigenschappen. Zo vormden de holle bladeren van de plant een extra waterreservoir voor de inwoners van het land.²⁸³

Een vijfde plant die beschreven werd, noemde men de '*yarammacarou*'. Het was een vreemde plant die drie dikke takken had die men makkelijk kon breken. De takken hadden een groene kleur, vanbinnen was de plant wit. De plant droeg wonderlijke karmozijnrode bloemen met blauwe strepen. In de bloem groeide een vrucht die zo groot was als een vuist. De vrucht had een rode kleur en zat vol met witte, kleine korrels die naar aalbessen smaakten.²⁸⁴

De '*paco-aire*', een zesde plant dat beschreven werd, was een plant die vruchten droeg zoals komkommers. Deze vruchten waren zeer lekker en werden in huis opgehangen.

Een zevende plant die besproken werd was een soort groen riet dat men kon vinden in de Braziliaanse wouden. Men kon het riet makkelijk kappen. Als men het droogde werd het de stengel hard en taai. Van dit riet werden dikwijls pijlen gemaakt.

---

²⁸¹ Nieuhof J., *op.cit.*, pp. 197-198

²⁸² *Ibid.*, p. 199

²⁸³ Montanus A., *op.cit.*, p. 364

²⁸⁴ *Ibid.*, p. 390

Een achtste en laatste plant die werd beschreven was de *'hetich'*. Er bestonden drie variaties van deze plant, elk hadden ze een andere kleur, blauw, geel of wit. Alle drie hadden ze een goede smaak. Als men de gele soort braadde, smaakte deze naar peren.²⁸⁵

Niet alleen op de vruchtbare plekken, maar ook op slechte grond groeiden er in Brazilië nuttige planten, zoals bijvoorbeeld de *'timo'* en *'tipo'* planten. De takken van deze planten waren uiterst buigzaam en werden door leerlooiers en timmerlui gebruikt.²⁸⁶

Naast inheemse planten vond men in Brazilië ook veel geïmmigreerde planten terug, zoals tabak, rijst, katoen en Turkse tarwe.²⁸⁷ Ook planten uit Angola, Nederland, Portugal en Azië gedijden hier goed.

c. Kruiden

In de reisverhalen van de Nederlanders vonden we ook een aantal beschrijvingen terug van Braziliaanse kruiden. De kruiden die beschreven werden waren ofwel eetbaar ofwel geneeskrachtig. Daarnaast werden er eveneens speciale kruiden beschreven.

Een eerste kruid dat beschreven werd, was lang peper of *'piper longum'*. Het was een slecht kruid, dat door niemand verhandeld of gegeten wilden worden.

'Radix china' een kruid dat, ondanks zijn naam, oorspronkelijk uit Brazilië kwam, werd zo genoemd, omdat het leek op een kruid uit China. Later ging met het kruid *'radix brasilica'* noemen om verwarring te voorkomen. Het kruid hielp tegen de pokken. Het kon ook het bloed zuiveren en andere ziekten genezen.

Een ander kruid dat overvloedig aanwezig was, noemde men *'mecheocana'*. Het werd niet geplukt of verhandeld. Sommigen gingen uit dit kruid een groen sap persen. Dit sap was een weldaad voor lichaam en geest en zou het lichaam versterken.

Het kruid waarvan men indigo maakte, was *'anil'*. Het kruid werd even groot als een mens en had groene bladeren.

Een ander kruid dat vermeld werd door Herckmans was het *'colloquintappels'*. Wat dit kruid juist deed, werd niet verteld door hem.²⁸⁸

---

²⁸⁵ Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

²⁸⁶ Nieuhof J., op.cit., p. 207

²⁸⁷ *Ibid.*, p. 205

Gember was een geïmporteerd kruid dat het goed deed in Brazilië, men vond het overal terug. Dit kruid werd niet verhandeld in Brazilië.

'*Hebra de cobra*' en '*paquoquanha*' waren twee kruiden uit Brazilië die verschillende kwaaltjes konden verhelpen. Deze kruiden werden dikwijls verkocht door de drogisten in het land.²⁸⁹

In Brazilië was er een levend soort kruid '*kaaeo*' of '*herba viva*' genoemd. Als men het kruid aanraakte, viel het op de grond. Bij zonsondergang sloot het kruid zich. Het kruid werd door vele reizigers naar Europa overgebracht waar het goed gedijede.²⁹⁰

d. Vruchten

We bespraken reeds een aantal Braziliaanse vruchten toen we het hadden over de voeding van de inwoners van het land. Toch hebben we lang niet alle vruchten besproken die werden vermeld in de Nederlandse reisverhalen, daarom zullen we nu de resterende vruchten die aan bod komen in de verhalen in de kijker zetten.

Kalebassen die, zoals reeds eerder gezegd, vaak gegeten werden, groeiden zoals pompoenen. De gedroogde schil van de vrucht was zo hard dat men er huisraad van kon maken. De vruchten die deze plant voortbracht hadden steeds weer een andere vorm. Het vruchtvlees van de kalebas was spierwit en smaakte naar wijn. Het was niet echt gezond, want het stopte de stoelgang.²⁹¹

De lekkerste vrucht van Brazilië was volgens van Linschoten de ananas.²⁹² De vrucht groeide volgens Herckmans overvloedig in dit land.²⁹³

De '*mongabas*' was een vrucht die leek op een abrikoos. Men moest ze na het plukken twee à drie dagen verder laten rijpen, dan waren ze op hun best.

Een andere zoete vrucht die men aantrof in Brazilië was de '*masseranduba*'. De vrucht werkte ideaal tegen de buikloop. Ook de granaatpruimen en de granaatperen hadden deze kwaliteit.

---

²⁸⁸ Van Hilten (b), art.cit., pp. 355-357

²⁸⁹ Ibid., pp. 355-357

²⁹⁰ Nieuhof J., op.cit., p. 201

²⁹¹ Ibid.

²⁹² Huygen van Linschoten J., op.cit., s.p.

²⁹³ Van Hilten (b), art.cit., p. 354

De boomvrucht '*marquisa*' kwam in twee gedaanten voor in Brazilië. De ene variant de grootte van een ganzenei, terwijl de andere variant de grootte van een kippenei had. De vrucht was vanbinnen korrelig en had een bruinblauwe schil. Het vruchtvlees was lekker en de schil werd dikwijl gekonfijt tot heerlijke confituur.

De '*jenipoba*' of de '*jende paap*' was eveneens een boomvrucht. Wanneer de vrucht onrijp was kon men met het sap zwart schilderen. Als de vrucht rijp was, zag ze eruit als een rotte peer. Het sap dat men uit deze vrucht kon tappen smaakte naar Franse wijn.

In Brazilië groeide er ook vijgen aan de bomen. Toch waren er slechts weinig vijgen in vergelijking met bijvoorbeeld Portugal.

'*Balasins*' door de Nederlandse reiziger watermeloen genaamd, leek op een ronde pompoen, maar dan in het groen. Vanbinnen was de vrucht rood met zwarte korrels. Het vruchtvlees van de watermeloen was waterig en zoet. Het eten van deze vrucht leste, volgens Herckmans, de dorst.

Men vond in Brazilië ook vele verschillende soorten druiven. Het was wel moeilijk om deze te goed te telen en te bewaren. Daarom werd er weinig energie in de teelt van deze vrucht gestoken.

2.2.3. Klimaat

Brazilië was volgens de Vries hét mooiste en gezondste land van Amerika. Deze Nederlandse reiziger was van mening dat dit land voor geen enkel Afrikaans of Europees land moest onderdoen. De frisse bries die door het land waaide, verkwikte mens en dier en zorgde ervoor dat de verschroeiende hitte getemperd werd. De wind ging pas liggen na middernacht en nam overdag, samen met de zonneschijn, toe. Enkel wanneer de wind uit het westen kwam, was er sprake van een ongezonde lucht in Brazilië, de westenwind was immers afkomstig van Peru en droeg dampen van vuile poelen met zich mee. Gelukkig werd de westenwind afgestopt door de bergen en tegengehouden door de frisse bries in Brazilië.²⁹⁴

Er was slechts weinig verschil te merken tussen de vier seizoenen in Brazilië zo meldde de Vries.²⁹⁵ Ook Montanus en van Dorth beweerden dat het land geen echte

---

²⁹⁴ De Vries S., *op.cit.*, p. 552

²⁹⁵ *Ibid.*, p. 553

seizoenen kenden, zoals die van Europa.²⁹⁶ Tussen het weer overdag en 's nachts was er wel een groot verschil. Overdag was het namelijk snikheet, terwijl het 's nachts snel afkoelde. Deze koude ging door merg en been. Gelukkig konden de inwoners van Brazilië zich goed verwarmen. Ze staken 's nachts stevast een vuur aan om zich te verwarmen en om de wilde dieren op een veilige afstand te houden.²⁹⁷

Het Braziliaanse regenseizoen duurde van maart tot augustus. De regendruppels waren dik en een regenbui kon gepaard gaan met zwoele temperaturen zowel voor als na de buien. De dauw die de regen achterliet was een weldaad voor de Braziliaanse fauna en flora. Tijdens het regenseizoen waaide de wind meestal uit het zuiden. Het hagelde vrijwel nooit in dit land, wel lag er op de hoogste bergtoppen eeuwige sneeuw. Na het regenseizoen brak de lente aan, die zorgde voor een welverdiende rust in het land.²⁹⁸

Ondanks het feit dat de Vries het had over de lente, stelde hij toch vast dat er over het algemeen slechts twee seizoenen waren in Brazilië, namelijk de zomer die droog en warm was en de winter die nat en warm was. Brazilië was gezegend met zijn klimaat. Andere landen die in de buurt lagen van de evenaar hadden vaak minder geluk, zoals Guinea en San Thomé, daar droogde de ondraaglijke hitte de mensen uit.²⁹⁹ Enkel van Dorth vermeldde dat het in Brazilië winter was als het in Europa zomer was en omgekeerd.³⁰⁰

De grootste troef van het Braziliaanse klimaat was de Atlantische Oceaan die aan het land grensde, deze zorgde immers voor de nodige wind en neerslag. De zee was meestal kalm, zelden brak er een storm uit op de Braziliaanse wateren. Deze richtte dan aanzienlijk meer schade aan op zee dan op het land. Toch moest men oppassen met de stilte van de zee, volgens Montanus, want als er dan een storm uitbrak was die des te heviger. De Vries vertelde dat er in Brazilië nooit stinkende regen viel uit het binnenland. De wolken die men soms uit het oosten zag opdoemen, waren slechts stapelwolken, behalve dan in het regenseizoen. 's Avonds was er in Brazilië meestal geen wolkje aan de hemel, waardoor de sterrenkundigen de prachtige sterrenhemel goed konden bestuderen. Ondanks de heldere

---

²⁹⁶ Van Dorth J., op.cit., s.p.; Montanus A., op.cit., p. 360

²⁹⁷ De Vries S., op.cit., p. 553; Montanus A., op.cit., p. 360

²⁹⁸ De Vries S., op.cit., p. 553 + pp. 555-556

²⁹⁹ Ibid., p. 554

³⁰⁰ Van Dorth J., op.cit., s.p.

hemel kon het 's avonds in het land wel hemellichten, slechts zelden kwam daar gedonder van, behalve als men dicht tegen de evenaar zat.³⁰¹

2.3. Terminologie van de reisverhalen

De termen die de Nederlandse reizigers gebruikten in hun reisverhalen om andere bevolkingsgroepen aan te duiden, gaven aan hoe zij tegenover deze groep stonden. Deze termen zeggen dus iets over het beeld dat zij hadden van de 'ander'. Daarom is het van groot belang om na te gaan met welke benamingen de verschillende auteurs de verscheidene inwoners van Brazilië gingen aanduiden. De ene heeft het over wilden en honden, de andere over indianen en negers. We zullen, in de mate van het mogelijke, nagaan of de benaming van deze groepen in verband stond met de achtergrond van de reiziger en of we een evolutie zien doorheen de tijd. Per reiziger zullen we overlopen welke benamingen hij gebruikte om de verschillende inwoners van Brazilië aan te duiden. Om alles overzichtelijk te houden hebben we onze resultaten in een tabel gegoten. In de tabellen hebben we de termen gezet die de reizigers het meest gingen gebruiken in hun verhalen om een bepaalde bevolkingsgroep aan te duiden.

---

³⁰¹ De Vries S., op.cit., pp. 555-556; Montanus A., op.cit., p. 360

Uit de gebruikte terminologie bleek dat de Nederlandse reizigers neerkeken op de andere inwoners van Brazilië. Het leek ons logisch dat de auteurs van de reisverhalen pejoratieve termen zouden gebruiken als ze negatieve eigenschappen van de volkeren beschreven. Maar uit de reisverhalen blijkt dat men positieve en negatieve termen door elkaar ging gebruiken. Waarschijnlijk deden de reizigers dit om het contrast tussen het goede en het slechte te vergroten.

De avonturiers onder onze reizigers stonden meestal vrij negatief tegenover de Portugezen en de indianen. Terwijl de geestelijken eveneens de joden in een slecht daglicht gingen stellen. De Nederlandse reizigers die een militaire functie uitoefenden leken nog het meest neutraal van al. De negers in Brazilië werden door alle reizigers aangeduid door de termen 'neger', 'negros', 'slaven' of 'swarten'. Deze termen lijken op het eerste zicht vrij neutraal, maar zijn dit allesbehalve. Dit bleek onder ander uit het reisverhaal van kapitein Johan Blaer. Hij schreef dat de indianen die hen vergezelde op een expeditie een aantal negers hadden vermoord. Blaer formuleerde het als volgt:

" hebben onse Brasiliaenen twee à drye negros dootgeslagen" ³⁰²

Het feit dat er negers gedood waren vond Blaer duidelijk belangrijker dan hoeveel het er nu juist waren. De meeste Nederlandse reizigers gingen over het algemeen niet veel waarde hechten aan het leven van een neger.

Doorheen de tijd zien we een duidelijke evolutie in de terminologie van de reisverhalen. In het begin van de zeventiende eeuw stonden de reizigers over het algemeen positiever tegenover de indianen dan in de tweede helft van de zeventiende eeuw. De reisverhalen van Pierre Moreau, Nicolaus de Graaff, Johan Nieuhof en Arnoldus Montanus, allen geschreven tussen 1649 en 1682 zullen zich ook negatiever uitlaten over de Portugese inwoners van het land. Dit feit was eenvoudig te verklaren, de oorlog tussen Nederland en Portugal was in deze periode immers in een beslissende fase gekomen. De reizigers hadden er dus alle baat bij om deze bevolkingsgroep zo slecht mogelijk voor te stellen.

---

³⁰² Teensma B. (a), op.cit., p. 8

2.4. Iconografische analyse van de bronnen

In de reisverhalen die wij bestudeerden, kwamen een aantal afbeeldingen voor, ook deze droegen bij tot de beeldvorming over Brazilië. Daarom zullen we een aantal prenten uit onze verhalen analyseren volgens de regels van de kunst. Zo kunnen we achterhalen welke boodschap de afbeelding in het reisverhaal aan de lezer moest meegeven. Maar alvorens we dieper ingaan op de analyse van enkele prenten, zullen we het eerst hebben over de geschiedenis van het gedrukte beeld en hoe men een afbeelding kan gebruiken als historische bron.

Op het einde van de veertiende of in het begin van de vijftiende eeuw maakte het gedrukte beeld schoorvoetend zijn intrede in de samenleving. Aanvankelijk maakte men enkel afbeeldingen van beschermheiligen of voorzag men speelkaarten van een afbeelding. Deze eerste afbeeldingen werden meestal stuk voor stuk manueel getekend of geschilderd. Uiteindelijk zou de toenemende vraag naar goedkope afbeeldingen de aanleiding geven tot de mechanisering van de productie van prenten. In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw nam de diversiteit van het gedrukte beeld enorm toe. Er verschenen wetenschappelijke, religieuze en politiek getinte afbeeldingen op de markt.

De productie van afbeeldingen werd in de zestiende eeuw gecoördineerd door de uitgever van publicaties. De uitgever stond eveneens in voor de verspreiding van de prenten en eventueel voor de bescherming van de afbeelding tegen namaak. Ondertussen gingen kunstenaars, prentensnijders en drukkers steeds meer met elkaar gaan samenwerken en dit onder het toezicht van de uitgever die het werk coördineerde. Steeds meer ging de productie van een gedrukt beeld het resultaat worden van een interactie tussen verscheidene personen, zoals de inktproducent, de inkleurder, de ontwerper, de graveur, de drukker en last but not least de consument. Het is juist deze voortdurende interactie tussen deze groepen die een betekenis ging geven aan de afbeelding of beter gezegd betekenissen, want het was een grove misvatting te stellen dat een afbeelding op dezelfde wijze geïnterpreteerd werd door verschillende individuen.

De betekenis van een prent werd vaak beïnvloed door de sociale en historische context waarin het beeld gezien of geplaatst werd. Een afbeelding onderging dikwijls een diachrone receptiedifferentiatie. Met andere woorden, de betekenis van een beeld viel niet

noodzakelijk samen met de iconografie of de oorspronkelijke intentie van de uitgever of de ontwerper van de prent. De betekenis werd ontleend aan specifieke, tijdsgebonden omstandigheden waarin het beeld opdook. Naast diachrone receptiedifferentiatie bestond er ook zoiets als synchrone receptiedifferentiatie. Dit wil zeggen dat de betekenis van de afbeelding niet veranderd was doorheen de tijd, maar dat twee tijdsgenoten een bepaalde prent totaal anders gingen interpreteren. Naast deze twee vormen van receptiedifferentiatie waren er volgens van der Stock nog drie andere componenten die de receptie van een prent gingen beïnvloeden. De inhoud en de vorm van de afbeelding, de vorm in combinatie met de gebruikte techniek en de betekenis die politieke en religieuze gezaghebbers er aan gingen geven.³⁰³

We kunnen ons nu afvragen wat de waarde is van een prent voor het historisch onderzoek. Alvorens een historicus de boodschap van een afbeelding kan destilleren, moet hij eerst een aantal hindernissen nemen.

Een eerste moeilijkheid waar de geschiedkundige op stuitte als hij een afbeelding wil gaan analyseren, is dat deze afbeelding niet enkel beïnvloed wordt door de historische context waarin ze gemaakt was, maar ook door de persoonlijkheid van de kunstenaar. De analyse van een prent uit het verleden zal dus nooit geheel zijn, vermits men moeilijk kan achterhalen wat voor een persoonlijkheid de auteur van het werk had.

Het tweede struikelblok voor de historicus die een beeld uit het verleden tracht te analyseren is het probleem van de *'natuurgetrouwheid'*, want hoewel de kunstenaar de indruk wekte dat hij levensechte en natuurgetrouwe zaken weergaf, was die helemaal niet zo. Een goed voorbeeld hiervan zijn stadsgezichten. Vaak werd één stadsgezicht gebruikt voor verschillende steden. Zo werd de Oosterse stad voorgesteld door dezelfde illustratie als de Italiaanse stad Milaan. Het ontbrak de maker van de prent niet aan historisch besef wel aan de behoefte om een historisch verantwoorde reconstructie te maken. De prentenmakers streefden eerder naar herkenbaarheid. Deze beeldtraditie was niet te wijten aan het gebrek aan nieuwe opvattingen, wel aan de functie die de illustratie had. In de zeventiende eeuw

---

³⁰³ Van der Stock J., Het gedrukte beeld als historische bron. Enkele methodologische bedenkingen, IN: Bartelings N., Boschloo A., e.a., (reds.), Beelden in veelvoud. De vermenigvuldiging van het beeld in prentkunst en fotografie, Leiden, s.n., 2002, pp. 17- 29 (Leids Kunsthistorisch Jaarboek 12)

diende een afbeelding als een didactisch middel ter verduidelijking van een tekst. De prent moest er ook voor zorgen dat de inhoud van tekst langer bij de lezer bleef hangen.

Een prent uit het verleden was dus allesbehalve een voor de hand liggende historische bron.³⁰⁴ De historicus moet niet enkel rekening houden met de opzettelijk geconstrueerde betekenis, maar ook met onderliggende, onuitgesproken lagen.³⁰⁵ Een illustratie kon, volgens Veldman, pas gaan dienen als historische bron na een grondig onderzoek. Men moest eerst trachten na te gaan wat de visie van de maker van de prent was. Vervolgens moest men de visuele tradities van de periode waarin de kunstenaar leefde in kaart brengen. Tenslotte kon men nagaan of de prent ook historische informatie bevatte. In de zestiende en zeventiende eeuw werden er nauwelijks prenten gemaakt met een uitsluitend historisch karakter. Vaak was de boodschap van de prenten eveneens allegorisch en actueel. Wanneer men een beeld ging gebruiken als historische bron moest men goed beseffen dat dit, net zoals andere cultuuruitingen, een afspiegeling was van een bepaald gedachtegoed uit het verleden. De boodschap die de prent mee wil geven, lag natuurlijk niet zomaar voor het grijpen. Men moet de informatie uit de afbeelding trachten te destilleren en vertalen. Het beeldmateriaal moest men hiervoor gaan vergelijken met historische en maatschappelijke gegevens. Op die manier kon men te weten komen of het beeld een idealisering was of overeen kwam met de gangbare visie op de werkelijkheid.³⁰⁶

Aan de hand van deze richtlijnen zullen wij, beeld per beeld, trachten na te gaan welke extra boodschap de afbeeldingen in onze reisverhalen wilde meegeven. We zullen de beelden die voorkwamen in de verhalen van de Nederlandse reizigers ook vergelijken met andere prenten uit de zeventiende eeuw. Op die manier willen we een antwoord krijgen op de vraag of de afbeeldingen in de Nederlandse reisverhalen in een bepaalde zeventiende eeuw beeldtraditie pasten. De prenten die we hier zullen bespreken zijn afkomstig uit de reisverhalen van Nieuhof en Montanus.

---

³⁰⁴ Veldman, Ilja., *Iets over de historische relevantie van beeldmateriaal*, IN: Geschiedenis buiten de perken. De waarde van de geschiedwetenschap voor ander wetenschappen, politiek en beleid en cultuur, Leiden, s.n., 1989, pp. 85-92.

³⁰⁵ Miedema, H., *Tekst en Afbeelding als bronnen voor historisch onderzoek*, IN: Vekeman H., Müller J. (reds.), Wort und Bild in der niederländischen Kunst und Literatur des 16. und 17. Jahrhunderts., Erfstadt, Lukassen, 1984, p. 85

³⁰⁶ Veldman, Ilja., art.cit., pp. 92-96

Een eerste afbeelding die we bespreken is die van een koppel Tapuyers dat klaarblijkelijk op jacht was. De mannelijke Tapuyer heeft zijn mannelijkheid in een netje verborgen dat gemaakt was van boombast. De man had ook kransjes rond zijn armen en benen gemaakt van de rode veren van de 'guara' of 'kaninde' vogel.

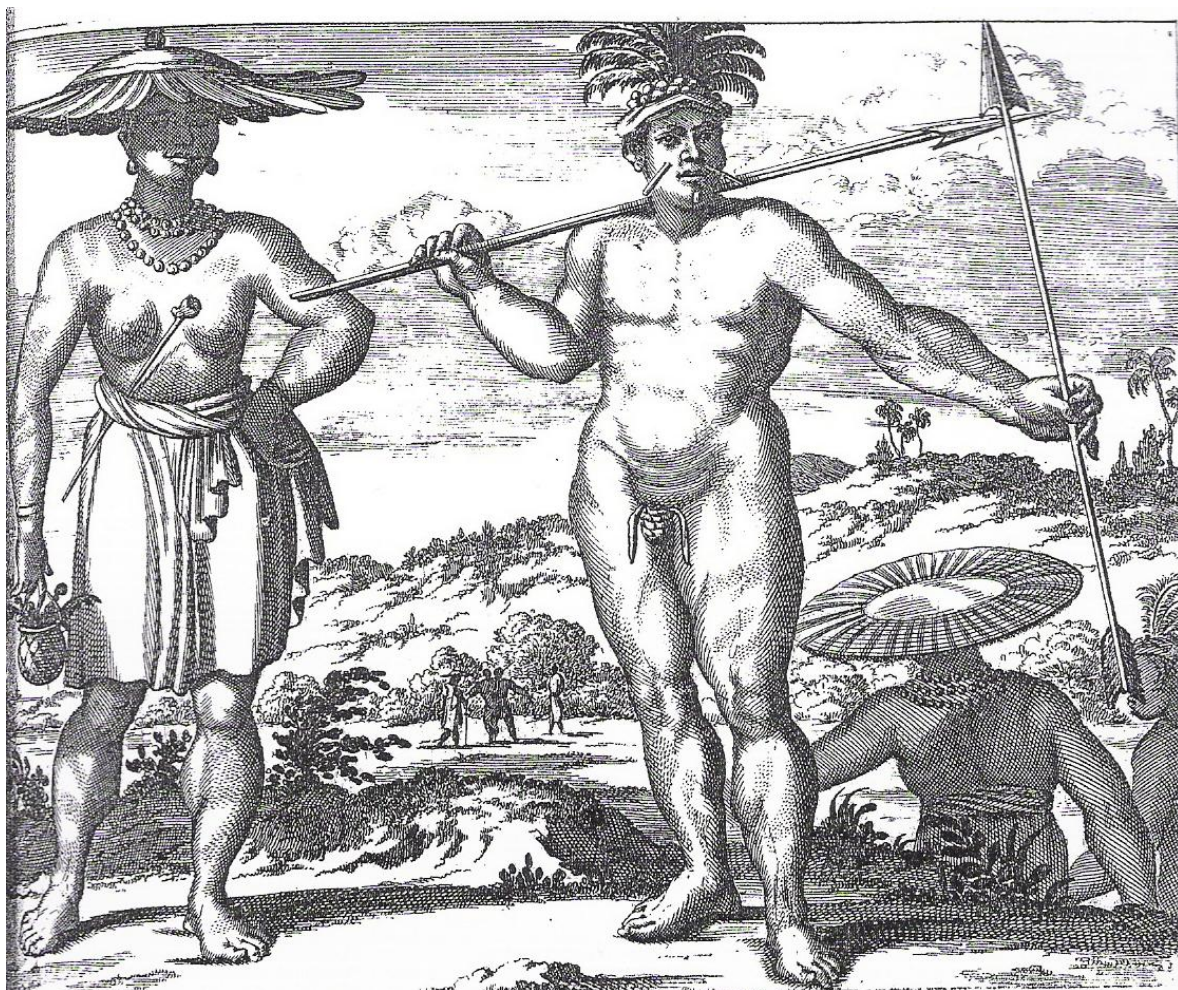
De Tapuyer had ook zijn hoofd getooid met rode en blauwe veren. De man had een aantal speren vast en ook nog een soort van bijl. De vrouwelijke Tapuyer verborg haar geslachtsorgaan achter een bosje kruiden. Het bosje werd dagelijks vervangen.³⁰⁷ De vrouw droeg een korf op haar rug en had een papegaai mee. Tussen de vrouw en man liep precies iemand die eveneens een speer met zich meedroeg, maar de tekening is te onduidelijk om te kunnen zien wat er juist was afgebeeld. Wat ook opviel, was dat zowel de man als de vrouw fors gebouwd zijn.

De mannelijke indiaan droeg veren op het hoofd. Het dragen van veren stond voor lichtzinnigheid. De speren die de man bij zich had, werden gezien als het attribuut van de jager. De speren representeerde kracht en standvastigheid.³⁰⁸ De vrouwelijke Tapuyer had een papegaai bij zich. Dit dier was het symbool van onberekenbare of labiele mensen.³⁰⁹ Op het de prent vinden we dus zowel symbolen terug van stabiliteit als van labiliteit. Ook in de teksten van de reisverhalen vonden we zulke contradicties terug.

³⁰⁷ Nieuhof J., *op.cit.*, pp. 223-224

³⁰⁸ Hall J., *Hall's Iconografisch Handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*, Leiden, Primavera Pers, 1992, p. 320 + p. 348

³⁰⁹ Droulers E., *Dictionnaire des attributs, allégories emblèmes et symbols*, Turnhout, Etablissements Brepols S.A., 1949, p. 173

Op deze prent zien we een indiaanse vrouw die om haar middel een klein schortje droeg. Voor de rest droeg de vrouw enkel een hoed. Ze had ook een tabakspijp bij zich. De indiaanse vrouw droeg kostelijke oorbellen en een parelsnoer. De indiaanse man die afgebeeld werd in het reisverhaal van Montanus werd beschreven als een man met een plat aangezicht. Hij liep zo goed als volledig naakt rond. Zijn onderste lip was doorboord met een langwerpige steen 'metara'. Ook de wangen van de indiaanse man waren doorboord, maar dan met hout. De man droeg pijlen met zich mee en op zijn hoofd droeg hij kleurrijke veren. De mannelijkheid was ingesnoerd. De indiaan was sterk en gespierd.³¹⁰

De vrouwelijke indiaan op deze afbeelding droeg een hoed. Dit eenvoudig hoofddekseel zag eruit als één uit het oude Griekenland. Deze hoed was een platte bol met een rand ter bescherming tegen de zon.³¹¹ Dit doet ons vermoeden dat ook deze hoed louter

---

³¹⁰ Montanus A., *op.cit.*, p. 359

³¹¹ Hall J., *op.cit.*, p. 146

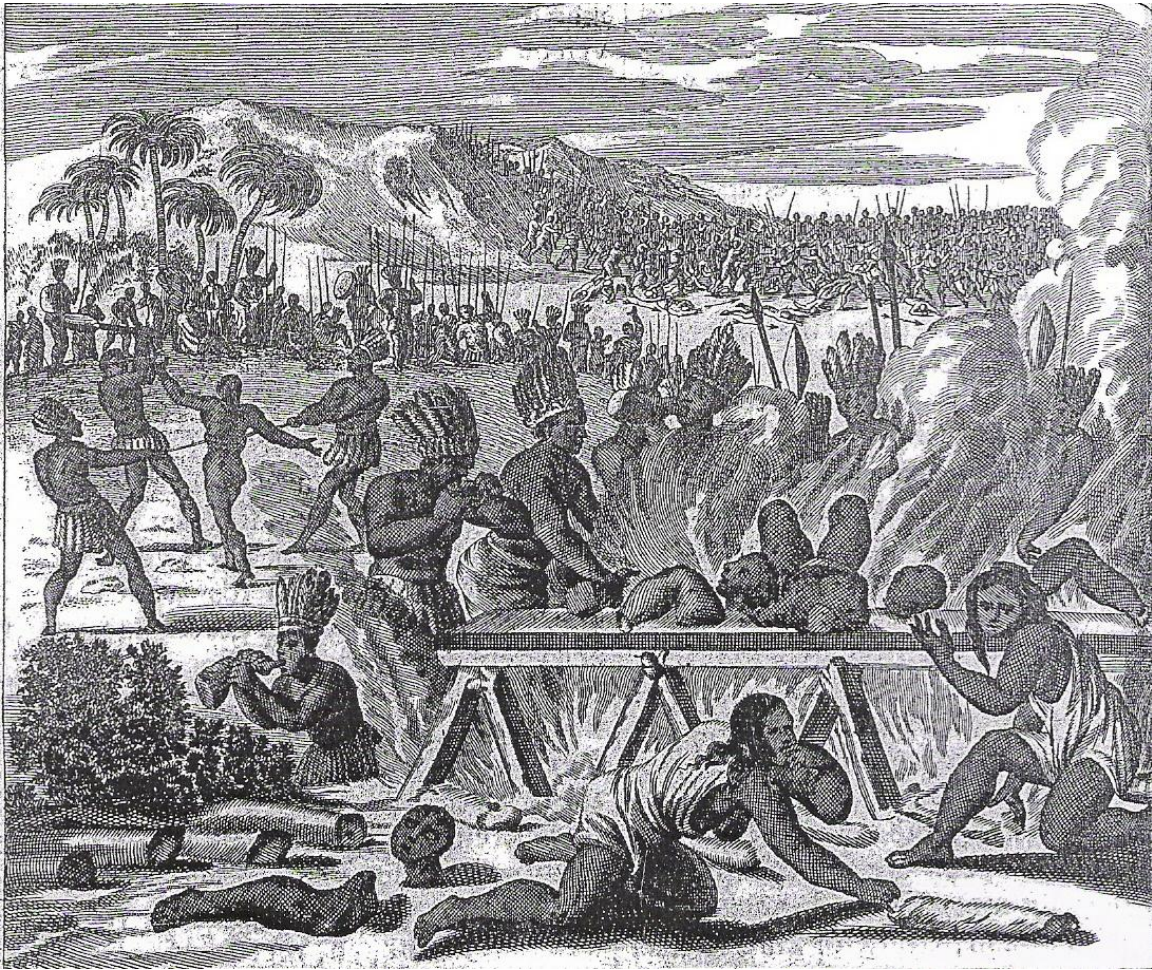
tegen de brandende zon was. De vrouw droeg een halsketting en mooie oorringen. Vaak werden deze laatste geassocieerd met de joodse godsdienst. Mensen die ze droegen werden dan veracht, omdat ze gekoppeld werden aan de joden. De tabakspijp indiceerde dat deze mensen bezig waren met het bovennatuurlijke.³¹² Het mandje met bloemen dat de indiaanse bij zich had stond dan weer voor hoop.³¹³ De Nederlanders hoopten waarschijnlijk deze indianen te bekeren tot het ware geloof. De indiaanse man werd ook hier weer afgebeeld met speren en veren wat stond voor standvastigheid en lichtzinnigheid.

---

³¹² <http://www.knaw.nl/publicaties/pdf/20031037.pdf> (Geraadpleegd op 28 maart 2007)

³¹³ Hall J., *op.cit.*, p. 212

In een derde afbeelding zien we Braziliaanse indianen die aan kannibalisme doen. Ze maken het mensenvlees klaar op houten roosters die men 'boucans' noemden. De gezichten van de indianen hebben een wrede uitdrukking.³¹⁴ Wederom dragen de meeste indianen op deze afbeelding veren die lichtzinnigheid symboliseren. De voorstelling van de inwoners van de Nieuwe Wereld als halfnaakte kannibalen paste perfect in de lange beeldtraditie die reeds bestond van in het begin van de zestiende eeuw.³¹⁵ Dit tafereel moest het gebrek aan normen en waarden extra benadrukken.

---

³¹⁴ Montanus A., *op.cit.*, p. 534

³¹⁵ Honour H., *op.cit.*, p. 12

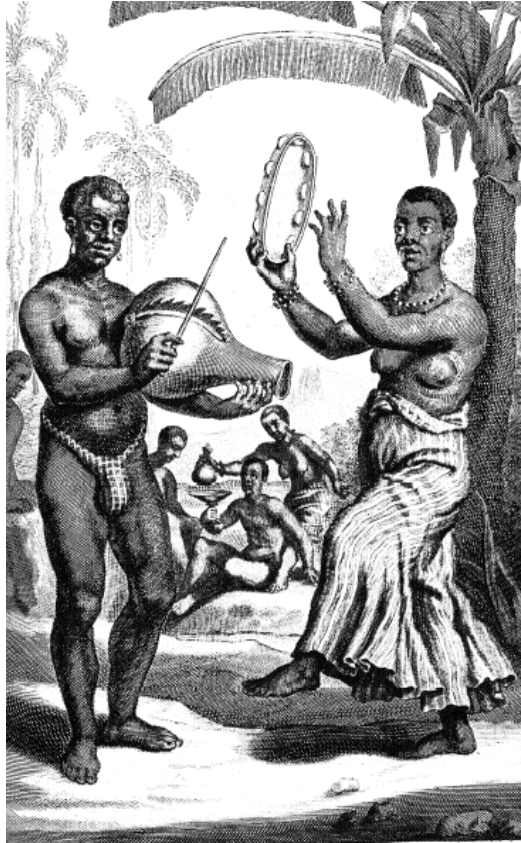
Op deze afbeelding zien we de twee Tapuyers die een spiegelgevecht uitvoeren. Over dit gevecht hebben we het hierboven reeds gehad. De mannen die vochten, droegen veren op hun hoofd, ook rond hun nek droegen ze een krans van veren. De veren aan hun armen symboliseerden de vleugels van de vogel 'Kohituh'. Op de rug van de vechtjassen hing een groene tak. De lichamen van de vechtersbazen waren beschilderd met felle kleuren. De overwinnaar van het gevecht kreeg eerbetoon en mocht de spot drijven met de verliezer.³¹⁶ Op de achtergrond van de afbeelding zien we dat het gevecht op veel belangstelling van andere Tapuyers kon rekenen.

De onderliggende boodschap van deze prent was beperkt. Enkel voor de veren die de indianen droegen vonden wij een verklaring terug. De veren hadden meerdere betekenissen. Veren als hoofdtooi personifieerde het continent Amerika. Terwijl veren die gedragen werden door indianen in de Nederlandse kunst uit de zestiende en de zeventiende eeuw lichtzinnigheid betekende. Het spiegelgevecht werd door de maker van de prent dus gezien als een lichtzinnig tijdverdrijf.³¹⁷

---

³¹⁶ Montanus A., *op.cit.*, pp. 502-503

³¹⁷ Hall J., *op.cit.*, p. 348

Op deze vijfde prent zien we een neger en een negerin die muziek spelen. De man trommelde op een kalebas, terwijl de vrouw op een tamboerijn speelde. Beide negers hebben bijna geen kleren aan en zijn stevig gebouwd. Op de achtergrond zien we nog een aantal andere negers die aan het drinken zijn.³¹⁸

Op het eerste gezicht is dit een vrolijk tafereel van dansende, muziekspelende negers, maar niets is minder waar. Dat de man op een kalebas trommelde is niet toevallig. De kalebas was het symbool van Jona, een bijbels figuur. Hij kreeg de opdracht van God om de heidense inwoners van Nineve te bekeren, maar hij vluchtte per boot het land uit. God strafte hem door hem te laten opslokken door een grote vis. Na drie dagen kwam Jona tot inkeer. De kalebas werd het symbool van de wonderboom die God deed groeien om Jona na zijn berouw te helpen. De kalebas op deze afbeelding staat dus voor het feit dat de negers enkel gered kunnen worden als ze het ware christelijke geloof aannemen. Ook de tamboerijn die door de negerin werd bespeeld had een negatieve connotatie. Het instrument stelde

---

³¹⁸ Nieuhof J., op.cit., p. 215

immers 'ondeugd' voor.³¹⁹ De oorringen die beide negers droegen geven de prent een negatieve bijklank, want deze doen denken aan de verachtelijke joden.

Wanneer we deze prenten, afkomstig uit de reisverhalen van Montanus en Nieuhof, vergelijken met prenten van de zeventiende-eeuwse kunstenaar Frans Post stellen we twee zaken vast. Ten eerste lijken de afbeeldingen van Post veel realistischer dan diegene die we aantreffen in onze bronnen. Ten tweede bevatten ook de afbeeldingen van de Nederlandse kunstenaar elementen die een extra boodschap moesten meegeven met de prent. We zullen deze stelling illustreren aan de hand van volgend voorbeeld.

---

³¹⁹ Hall J., *op.cit.*, p. 177 + p. 328

Op het eerste zicht zien we op dit schilderij een vrouwelijke Tapuyer die kannibaal was. Niet enkel de menselijke resten die zij met zich meedroeg, moesten wijzen op haar wrede aard. Ook de wolf die zich onderaan het schilderij bevond, moest de bloeddorstige aard van de vrouw benadrukken. De wolf stond, volgens de iconologie, immers symbool voor wreedheid.³²⁰

We kunnen dus besluiten dat zelfs in de meest realistisch ogende afbeeldingen een vorm van vooroordelen verwerkt zat.

Wat betreft de beeldtraditie kunnen we vaststellen dat de exotische bewoners van Brazilië door de zeventiende-eeuwse Nederlanders werden voorgesteld als sterke en fors gebouwde mannen en vrouwen. Dit benadrukte hun kracht, maar zorgde er ook voor dat men deze primitieve volkeren kon associëren met de volkeren uit de Klassieke Oudheid, want ook deze werden steeds voorgesteld als echte spierbundels.

3. Reflectie van de tijdsgeest in de reisverhalen

In dit deel van ons werk zullen we nagaan in hoeverre onze bronnenanalyse past binnen het theoretische kader dat we schetste aan de hand van secundaire literatuur. Met andere woorden we zullen onderzoeken in welke mate de tijdsgeest gereflecteerd werd in door ons bestudeerde Nederlandse reisverhalen uit de zeventiende eeuw.

In het theoretische kader zagen we dat de beeldvorming over de *'ander'* werd beïnvloed door drie determinanten, namelijk het werken van de Klassieken, de bijbel en de mythe van de Middeleeuwse Wilde. Ook zagen we dat er twee stromingen waren die de kijk op de *'ander'* bepaalde. De eerste was het exotisme waarin men de kwaliteiten van de andere cultuur ging gebruiken om de eigen cultuur te bekritisieren. De tweede stroming was het primitivisme. Aanhangers van deze laatste stroming gingen de *'ander'* als minderwaardig beschouwen.

In wat volgt zullen we verbanden aantonen tussen de reisverhalen en de theorie over de tijdsgeest in de Vroegmoderne Tijden.

---

³²⁰ Van Den Boogaart E. (b), art.cit., p. 124

3.1. Culturele diversiteit

Uit onze reisverhalen bleek dat de Nederlandse reizigers zich bewust waren van de culturele diversiteit in de wereld. Toch kon men niet goed omgaan met deze diversiteit, dat bleek onder meer uit de foutieve interpretaties van een aantal indiaanse rituelen en de dubieuze houding tegenover de joden in Brazilië. Toch werd het duidelijk dat de Nederlandse reizigers naar nieuwe informatie snakten. Bovendien wilden men ook een duidelijke orde scheppen in de informatie die men verwerkte in de reisverhalen, de meeste reizigers gingen dan ook aan de hand van verschillende categorieën werken. Een typevoorbeeld van werken met verscheidene categorieën vonden we terug bij Johan Nieuhof. Hij behandelde de volgende thema's : *'dieren', 'planten', 'spijs en drank', 'de bevolking van Nederlands-Brazilië'*.

Het viel op dat sommige reizigers in hun reisverhaal louter descriptief te werk gingen en dat ze geen uitgesproken mening vormden over bepaalde onderwerpen. Toch zegt het feit dat ze een bepaald thema belangrijk genoeg vonden om op te nemen in hun reisverhalen ook veel over hun attitude en interesses. Dat de reizigers sensatiegericht waren, bleek uit het feit dat ze meer aandacht gingen besteden aan bizarre en gruwelijke rituelen van de Tapuyer dan aan alle andere volkeren samen. Toch vestigden een aantal Nederlandse reizigers in hun reisverhalen ook de aandacht op de onmenselijke natuur van de Portugezen, dit kaderde dan weer in het oorlogspropaganda tegen de Portugezen. De gruwelverhalen in de reisverhalen waren van uiterst groot belang, want deze droegen bij tot de populariteit van een reisverhaal.

De methode die door de meeste Nederlandse reizigers werd gehanteerd om de *'ander'* te beschrijven was de comparatieve methode. Vooral als men de Braziliaanse fauna en flora behandelde maakte men gebruik van deze methode, om de lezer een beter beeld te geven van de planten en dieren die beschreven werden.

De meeste reizigers gingen, wanneer ze het hadden over de verschillende bevolkingsgroepen die Brazilië bewoonden, de *'ander'* beschrijven met negatieve termen. De negatie van de eigen cultuur was het uitgangspunt. Zo zouden de barbaarse Tapuyer geen

God gekend hebben. De negatieve benadering van de *'ander'* die in Brazilië leefde, diende zeker als een vorm van zelfdefiniëring en een teken van superioriteit van de Nederlanders.

Het verraste ons dat de reisverhalen over het algemeen meer aandacht gingen besteden aan het nut van bepaalde planten en kruiden en aan het beschrijven van eetbare en gevaarlijke dieren, dan aan de verschillende bevolkingsgroepen die leefden in Brazilië. Dit feit kon volgens ons verklaard worden doordat de Nederlanders reeds langere tijd contact hadden gehad met de Portugezen en de joden. Voor hen waren deze twee bevolkingsgroepen niet *'nieuw'* en dus ook niet echt de moeite waard om uitvoerig te beschrijven in hun reisverhalen. Dit verklaarde ook waarom er iets meer aandacht werd besteed aan de Braziliaanse Tapuyer, meer bepaald de Tapuyers, en de Afrikaanse negers, want de contacten die de Nederlanders met deze bevolkingsgroepen hadden waren wel nieuw. Het feit dat de reizigers meer aandacht gingen besteden aan de Braziliaanse fauna en flora kon ook verklaard worden doordat de reizigers het belangrijker vonden de lezer te informeren over de gevaren in Brazilië en over wat men kon doen als men een bepaalde kwetsuur had opgelopen. Dit was volgens de Nederlandse auteurs van de reisverhalen nuttiger voor de lezer dan een beschrijving van de vreemde gewoonten van de verschillende bevolkingsgroepen.

Een laatste opvallend kenmerk van de Nederlandse reisverhalen was de ambiguïteit. De verschillende bevolkingsgroepen werden zowel positief als negatief voorgesteld. Er is geen enkele auteur die een bepaalde bevolkingsgroep op alle vlakken positief voorstelde. Deze ambiguïteit gaf het dilemma weer waarin de reizigers gevangen zaten en illustreerde ook de veranderende wereldorde waarmee de auteurs van de reisverhalen werden geconfronteerd. Men kon dus eigenlijk stellen dat deze ambiguïteit het resultaat was van enerzijds de trage insijpeling van nieuwe ideeën en anderzijds de bestaande vooroordelen tegenover de *'ander'*.

3.2. De Klassieke Oudheid

De verschillende bevolkingsgroepen uit Brazilië werden in de teksten van de Nederlandse reisverhalen nooit vergeleken met figuren uit de Klassieke Oudheid. In het theoretische

kader dat we schetsten, zagen we dat de vergelijking tussen primitieve volkeren en de Klassieken dikwijls werd gemaakt door Europese filosofen uit de Vroegmoderne Tijden. Maar dus niet in onze reisverhalen.

De afbeeldingen die we in de reisverhalen van Nieuwhof en Montanus aantroffen van de Braziliaanse Tapuyer en de negers konden we, zoals reeds eerder gezegd, wel linken aan de Klassieke Oudheid. De bombastische lichaamsbouw van de figuren op de afbeeldingen deed denken aan de beeldhouwwerken uit de Klassieke Oudheid. Het was juist dit beeld dat sommigen ertoe aanzette deze volkeren te koppelen aan de Klassieken.

3.3. Het christelijke referentiekader

Het christelijk referentiekader speelde een hoofdrol in de beschrijving van alle bevolkingsgroepen die in Brazilië leefden. De zeven hoofdzonden en de tien geboden, hoewel ze niet expliciet aan bod kwamen, waren van groot belang. De Nederlandse reizigers wezen voornamelijk op de deugden en ondeugden onder de Tapuyer. Een deugd die de Braziliaanse Tapuyer hoog in het vaandel droeg volgens de Nederlandse reizigers was trouw. Helaas wogen hun ondeugden zwaar op tegenover de deugden die zij uitoefenden. De Braziliaanse Tapuyer waren immers lui, wraakzuchtig en onkuis.

De luiheid van de Tapuyer kwam vooral ter sprake wanneer de Nederlanders het hadden over de taakverdeling tussen de mannen en de vrouwen. Over het algemeen werd aangenomen dat de Tapuyer liever lui dan moe waren.

De wraakzucht van de Tapuyer bleek volgens de reizigers uit het feit dat ze hun gevangenen gingen vetmesten en opaten.

De Tapuyer waren onkuis, ze hadden immers geen seksuele normen en waarden en liepen naakt rond.

Naaktheid werd door de Nederlanders gezien als een zonde. De naaktheid van zowel de Tapuyer als de negers die leefden in Brazilië, werd al gauw in verband gebracht met onkuisheid. De naaktheid van deze twee bevolkingsgroepen werd eveneens gekoppeld aan het ontbrekend schaamtegevoel van deze volkeren. Toch stelde Ruiters in zijn reisverhaal dat de negers wel enige schaamte kende.

Polygamie, iets dat enkel door de Braziliaanse Tapuyer werd uitgeoefend, werd door de christenen gezien als een grote zonde, dit verklaarde waarom de Nederlandse reizigers zo verbouwereerd waren over het feit dat polygamie een sociale institutie was. Bovendien was het zo dat hoe meer vrouwen men had, hoe meer aanzien men genoot in de indiaanse samenleving. Dit was iets wat de Nederlandse reizigers niet konden vatten of goedkeuren.

Ook het huwelijk werd besproken door een aantal reizigers. Het Portugese huwelijk werd door de Nederlanders gezien als een niemendalletje. Omwille van het feit dat veel Portugese echtgenoten ontrouw waren. De Nederlandse auteurs van de reisverhalen vonden de indiaanse huwelijksceremonie bizar, maar erkende het wel als een echt huwelijk.

Overspel werd in de bijbel duidelijk veroordeeld. De schrijvers van de reisverhalen die wij raadpleegden hadden het in hun verhalen enkel over het overspel bij de Portugezen en de Tapuyer. De Portugezen pleegden veel overspel, iets wat hun goddeloze aard herbevestigde. In de indiaanse samenleving werd enkel het overspel door vrouwen veroordeeld, iets waar Montanus zich wel in kon vinden, maar de bijbel veroordeelde het overspel van zowel vrouwen als mannen.

De Nederlandse reizigers gingen hun eigen religie als de enige juiste beschouwen. De godsdienstige overtuigingen van de andere inwoners van Brazilië gingen ze als godslasterlijk beschouwen.

De religieuze opvatting van de Portugezen draaiden volgens de Nederlanders voornamelijk rond uiterlijk vertoon.

De joden genoten dankzij de Nederlanders in grote mate godsdienstvrijheid in Brazilië.

De religiositeit van de Tapuyer gingen de Nederlanders beschrijven vanuit hun eigen christelijk kader. Zo vergeleken ze bijvoorbeeld het bijbelse verhaal van de zondvloed met een gelijkaardig verhaal dat de Tapuyer kenden. Het spreekt voor zich dat het christelijke referentiekader een belemmering vormde voor het begrijpen van de indiaanse religieuze uitingen. In de reisverhalen vonden we ook vele contradicties terug wat betreft de religiositeit van de Tapuyer. Zo beweerden de meeste reizigers dat de Tapuyer geen godsdienst kende, maar daarna kwamen ze aanzetten met een reeks van verschijnselen die wij enkel konden beschouwen als godsdienstige uitingen. Een voorbeeld van zo'n spanning

was Nieuwhof die beweerde dat de Tapuyer geen hemel of hel kende, maar daarna vertelde hij wel hoe ze geloofden dat als ze goed geleefd hadden hun ziel eeuwig leefde in een soort van paradijs. Indien ze niet goed geleefd hadden, werden ze eeuwig gepijnigd door een kwelgeest. Montanus verklaarde in zijn reisverhaal ook dat de Tapuyer een goede en een slechte geest hadden. Een bewijs dat ze weldegelijk het verschil kenden tussen goed en kwaad. Iets typisch aan de beschrijving van de religie van de 'ander' in de Vroegmoderne Tijden was dat men alles wat niet overeenstemde met de christelijke leer toeschreef aan de duivel. Een teken dat de reizigers de indiaanse cultuur niet ten volle begrepen.

Ook sommige praktijken en rituelen van de negers die in Brazilië leefden werden bestempeld als magisch of duivels. Dit was nogmaals een teken van de onkunde van de Nederlandse reizigers om bepaalde rituelen te plaatsen.

3.4. Exotisme en primitivisme

Het exotisme en het primitivisme waren twee stromingen die deel uitmaakten van de Europese kijk op de 'ander' in de Vroegmoderne Tijden. Onze Nederlandse reizigers, zo bleek uit hun reisverhalen, werden eveneens beïnvloed door deze twee stromingen.

We zullen het eerst hebben over hoe het exotisme zich manifesteerde in de Nederlandse reisverhalen. Een eerste vaststelling die we konden doen, was dat de Nederlanders het exotisme vooral gebruikten als ze het hadden over de positieve karaktereigenschappen van de Tapuyer en de negers. De confrontatie met deze volkeren was dan ook nieuw voor hen, terwijl ze reeds langere tijd contact hadden met de Portugezen en de joden.

In de reisverhalen vonden we niet echt een verheerlijking van de Braziliaanse Tapuyer terug. Een aantal aspecten van de indiaanse samenleving werden wel in een positief daglicht gesteld. Zo legden een aantal Nederlandse reizigers de nadruk op het feit dat vele Tapuyer stokoud werden en blaakten van de gezondheid. Ook verminkte of misvormde Tapuyer kwamen zelden voor. We zien hier dus wel sporen van een idealisering van de primitieve indiaan.

De Nederlandse reizigers beschreven in hun reisverhalen af en toe naar de fysieke kwaliteiten van de negers. Maar het was vooral het economische belang van de negers dat door de Nederlanders in de verf werd gezet.

Het primitivisme ging de *'ander'* in een negatief daglicht stellen. De *'ander'* was woest, barbaars en inferieur aan diegene die hem beschreef. De Nederlanders gingen zich tegenover alle ander bevolkingsgroepen die aanwezig waren in Brazilië superieur opstellen. Enkel de joden werden niet vergeleken met dieren in de reisverhalen, maar over hen werd natuurlijk niet zoveel verteld in de reisverhalen als over de andere volkeren die in de zeventiende eeuw leefden in Brazilië.

De Portugezen werden door de Nederlanders voorgesteld als een lelijk, goddeloos volk dat zich gedroeg als beesten, vooral tegenover hun slaven. Ze leefden volgens onze reizigers zeer armtierig. Uit de beschrijvingen van de Nederlanders bleek dat ze neerkeken op de Portugezen, wat eigenlijk logisch is aangezien de Nederlanders op dat moment in oorlog waren met de Portugezen.

De joden waren volgens onze reizigers corrupt en haatdragend en dat terwijl ze zoveel kansen kregen van de Nederlanders.

De Tapuyer werden vaak vergeleken of in verband gebracht met dieren of de Middeleeuwse Wilde Man. Zo vermeldde Joosten een Tapuyerstam die enkel konden piepen. Het ontbreken van het spraakvermogen was een typisch kenmerk van de Middeleeuwse Wilde Man. Wel zien we in onze reisverhalen dat de mythe van de Wilde Man toch al sterk was afgezwakt. Zo werden de Tapuyer bijvoorbeeld niet meer voorgesteld als overbehaarde bosbewoners. De kwaliteiten van Tapuyer werden vaak vergeleken met die van dieren, zo konden bijvoorbeeld de Waymoores even snel lopen als paarden. Op deze manier werden de Tapuyers onrechtstreeks geklasseerd als dier. Ook de kannibalistische praktijken van de Tapuyer werd eerder gezien als dierlijk dan menselijk. Naast de gedetailleerde beschrijvingen van het kannibalisme in de reisverhalen troffen we ook kannibalistische scènes aan op afbeeldingen in de Nederlandse verhalen. Deze moesten de negatieve beeldvorming extra stimuleren. De lage ontwikkelingsgraad van de Braziliaanse Tapuyer werd door onze reizigers ook op andere manieren aangetoond. De primitieve hutten waarin zij leefden en het ontbreken van een economische systeem zoals men kende in

Europa duidde op een laag beschavingspeil. De Nederlanders zagen zich zelfs als superieur tegenover de Tapuyer. Zij gingen zich immers niet meer bezighouden met zaken zoals vissen en jagen. Over het feit of de Tapuyer al dan niet aan landbouw deden bestond discussie onder de Nederlandse reizigers. Wat er ook van zij de indiaanse landbouw was zeker ondergeschikt aan de Nederlandse, want deze laatste maakte gebruik van landbouwtuigen en lastdieren. Iets wat de Tapuyer zeker niet hadden. Het primitivisme uitte zich nog het best in de termen die de reizigers hanteerden om de Tapuyer aan te duiden. Buiten de term *'indios'* en *'indiaen'* die nog vrij objectief zijn, waren alle andere termen sterk pejoratief geladen.

Het verbaasde ons niet dat er ook op de negers in Brazilië neergekeken werd door de Nederlandse reizigers. Ze werden beschreven als een plomp volk en werden niet beter geacht als beesten. Ze kregen als slaaf meestal hetzelfde voedsel als paarden. Ook de materiële cultuur van de negers stelde volgens onze auteurs niet veel voor. Over het algemeen werden negers in de reisverhalen wel door objectievere termen aangeduid dan de Tapuyer.

4. Deelbesluit

Het beeld dat de Nederlanders hadden van de *'ander'* die leefden in Brazilië kwam in grote mate overeen met het beeld dat andere Europeanen hadden van bijvoorbeeld de Tapuyer en de negers. Er vielen ons twee zaken op bij de analyse van de reisverhalen.

Ten eerste gingen de Nederlandse reizigers de Portugezen zo slecht mogelijk voorstellen, dit moeten we natuurlijk zien in het kader van het Nederlandse oorlogspropaganda.

Ten tweede viel ons op dat de meeste auteurs van de reisverhalen meer aandacht besteedden aan de Braziliaanse fauna en flora dan aan de inwoners van het land. Iets wat ons ten zeerste verbaasde, maar verklaard kon worden door het feit dat de reiziger meer een gids wilden schrijven voor de toekomstige reiziger dan een sensationeel verhaal. Wel moet gezegd worden dat de Nederlandse reizigers niet helemaal vies waren van spectaculaire verhalen. Maar men zag duidelijk in hun verhalen dat de mythes over het bestaan van wonderlijke stammen en dieren in de Nieuwe Wereld, twee eeuwen na de ontdekking van Amerika, toch al sterk afgezwakt was. Het mythische beeld van Brazilië waarmee de Nederlanders meestal vertrokken naar het land, namen ze dus niet mee naar huis.

Wat betreft de determinanten die het beeld van de *'ander'* gingen bepalen viel op dat de invloed van de Klassieken niet echt bleek uit de Nederlandse verhalen. Enkel de afbeeldingen van de Tapuyer en de negers droegen nog sporen van de Klassieke beïnvloeding. De bril die de Nederlandse reizigers gebruikten om naar de *'ander'* te kijken was van christelijke aard. Zowat alle aspecten van de Braziliaanse samenleving werden gezien vanuit een christelijk referentiekader. Alles wat niet conform was met de christelijke leer werd dan ook beschouwd als duivels. In de reisverhalen van onze reizigers kwamen nog wel een aantal aspecten terug die werden toegeschreven aan de Middeleeuwse Wilde Man, maar ook deze mythe leek in de zeventiende eeuw afgezwakt te zijn. De primitivistische en exotische stromingen vonden we allebei in zowat alle reisverhalen terug. Het is vreemd dat deze beide stromingen samen voorkwamen in één reisverhaal, maar dit feit illustreerde als geen ander hoe de zeventiende-eeuwse Nederlandse reiziger gevangen zat tussen nieuwe ideeën en oude opvattingen. Bovendien verklaarde het ook de vaak dubieuze houding van de reizigers tegenover bepaalde zaken.

Deel V: Een chronologische vergelijking tussen de reisverhalen

In dit laatste deel van ons onderzoek zullen we de reisverhalen aan verschillende vergelijkingen onderwerpen.

Ten eerste zullen we de componenten van de reisverhalen vergelijken. We zullen dan vooral trachten te achterhalen over welke thema's de reizigers het hadden in hun verhalen.

Ten tweede zullen we de inhoud van de reisverhalen vergelijken. Daarbij houden we rekening met de socio-professionele achtergrond van de auteurs van de reisverhalen. We willen in dit deel vooral nagaan of de motivatie van de reiziger een invloed had op de inhoud van zijn reisverhaal. Een eerste onderscheid maken we tussen de geestelijken en de seculieren. Ondanks het feit dat deze laatste groep een mengelmoes van reizigers met verschillende beroepen waren, zoals avonturiers, militairen, handelaars,...hadden zij toch vele gemeenschappelijke belangen. We zullen onze reizigers nog in twee andere groepen delen, namelijk diegene die in dienst waren van de West-Indische Compagnie en diegene die dat niet waren. Aan de hand van deze twee opdelingen zullen we nagaan in welke mate de motivatie en de socio-professionele achtergrond van de reiziger een invloed had op de inhoud van het reisverhaal.

Tenslotte zullen we nagaan of we een evolutie doorheen de tijd zien in de beeldvorming in de Nederlandse reisverhalen.

1. Een vergelijking van de componenten van de beeldvorming

De meeste Nederlandse reizigers gingen aandacht besteden aan de gewoonten en gebruiken van de verschillende bevolkingsgroepen in Brazilië. Ook de Braziliaanse fauna en flora en het klimaat van het land werden uitvoerig beschreven door de auteurs van de reisverhalen.

De meerderheid van de Nederlanders gingen alle bevolkingsgroepen die leefden in Nederlands-Brazilië beschrijven. Toch vielen ons een aantal zaken op wat betreft de beschrijving van de andere volkeren woonachtig in Brazilië. Zo kwamen de joodse inwoners van het land slechts zelden aan bod. Een aantal reizigers schonken in hun reisverhalen enkel aandacht aan de Braziliaanse indianen, terwijl kapitein Blaer enkel oog had voor de negers

die in het land leefden. De Nederlandse reizigers de Graaff en de Vries besteedden weinig of geen aandacht aan de bevolking van Brazilië.

Nog een feit dat in het oog sprong toen we de componenten van de reisverhalen onder de loep namen was dat sommige reizigers zoals de Vries, Montanus en Nieuhof in hun reisverhalen beduidend meer gingen schrijven over de Braziliaanse fauna en flora dan over de volkeren die in het land leefden.

Ruiters en de anonieme reiziger gingen dan weer extra aandacht besteden aan de Braziliaanse economie. Beiden beschreven uitvoerig welke producten men het best kon importeren en exporteren.

Slechts vijf reizigers hadden het in hun reisverhaal over de oorlog met de Portugezen. Dit was weinig als men weet dat de oorlog tussen de Nederlanders en de Portugezen de rode draad was doorheen de geschiedenis van Nederlands-Brazilië.

2. Een vergelijking tussen de reisverhalen van de verschillende auteurs

Allereerst gaan we na of de inhoud van de reisverhalen geschreven door de geestelijken wezenlijk verschilden van die van de leken. Wat betreft de beeldvorming over de 'ander' zagen we geen verschil. Zowel de geestelijken als de leken gingen zich superieur opstellen tegenover de andere bevolkingsgroepen die leefden in Brazilië. Wel zien we dat de geestelijke Baers meer aandacht ging besteden aan de religieuze componenten van het land. Voor de andere geestelijke onder onze reizigers, Montanus, gold dit niet echt. Dit kunnen we verklaren door het feit dat hij geen echte reiziger was, maar een compiler die informatie voor het schrijven van zijn verhaal bij andere reizigers haalde. Ondanks het feit dat Baers een man van Gods woord was, besteedde hij in zijn reisverhaal uitvoerig aandacht aan de inname van Olinda. Hij ging deze overwinning van de Nederlandse troepen zelfs gaan gebruiken om te bewijzen dat God de activiteiten van de Nederlanders goedkeurde. Baers was dan ook in dienst van de West-Indische Compagnie. Naast Baers ging ook Montanus veel schrijven over de strijd tussen de Portugezen en de Nederlanders. We zien dus dat zowel de geestelijken als de leken in hun reisverhalen propaganda voerden voor de oorlog.

Een tweede opdeling die we maakten om de inhoud van de reisverhalen te gaan vergelijken was tussen de dienaars van de West-Indische Compagnie en diegene die niet in dienst waren van deze Nederlandse instelling. De overgrote meerderheid, zo'n 65%, van

onze reizigers was in dienst van de WIC. Ook tussen de beeldvorming van de twee groepen van reizigers bestond geen wezenlijk verschil. Wat wel opviel was dat diegene die in dienst waren van de compagnie meer aandacht besteedde aan de oorlog gingen besteden tussen de Portugezen en de Nederlanders. Een uitzondering daarop vormde het reisverhaal van Montanus, want hoewel hij een geestelijke was die niet in dienst was van de WIC, schonk hij toch veel aandacht aan de bitsige strijd die er woedde tussen de Portugezen en de Nederlanders.

3. Evolutie in de beeldvorming ?

We zagen niet echt een evolutie in de beeldvorming van de Nederlanders in de loop van de zeventiende eeuw. Men ging de hele eeuw door de 'ander' beschrijven en voorstellen met als voornaamste leidraad de christelijke leer, het exotisme en het primitivisme. Doorheen de hele zeventiende eeuw gingen de reizigers zichzelf zien als superieur tegenover de 'ander'. De veranderende situatie van de Nederlanders in Brazilië in de zeventiende eeuw had dus geen wezenlijke invloed op het beeld dat zij hadden van het land en diens inwoners.

Wat we wel vaststelden was dat men naarmate het einde van de zeventiende eeuw naderde er steeds meer aandacht besteed werd aan het klimaat en de fauna en flora van Brazilië dan aan de volkeren die in het land leefden, dit feit had volgens ons één voorname reden. De Nederlanders hadden steeds minder interesse in de andere volkeren die leefden in Brazilië en dit omwille van verschillende redenen. Zo was de oorlog tussen Portugal en Nederland afgelopen en dus was er geen nood meer aan een uitvoerige beschrijving van dit volk. Over de joden werd er al van het begin van de zeventiende eeuw weinig geschreven in de Nederlandse reisverhalen, terwijl op het einde van de zeventiende eeuw het contact met de Braziliaanse indianen en de neger-slaven niet meer 'nieuw' was. De reizigers gingen daarom steeds meer aandacht besteden aan de schadelijke dieren en nuttige planten die er waren in Brazilië, want deze waren voor de lezer interessanter geworden dan de zoveelste beschrijving van een of ander bizar volk dat in Brazilië leefde.

De reisverhalen die dateerden uit de eerste helft schonken slechts weinig aandacht aan de oorlog tussen de Portugezen en de Nederlanders. Een uitzondering hierop werd gevormd door het reisverhaal van Baers, die in zijn reisverhaal van 1630, uitvoerig de

inname van de stad Olinda beschreef. De oorlog tussen de twee Europese grootmachten kreeg naarmate de oorlog zijn einde naderde meer aandacht in de Nederlandse reisverhalen. Ook Montanus en Nieuhof die hun reisverhaal schreven in 1671 en 1682 schreven over de oorlog die tussen Portugal en Nederland had gewoed in Brazilië. Waarschijnlijk deden zij dit om de lezer een algemeen beeld te geven over de geschiedenis van de Nederlandse hegemonie in Brazilië.

Onze reisverhalen toonden aan dat doorheen heel de zeventiende eeuw de oude opvattingen en referentiekaders de beeldvorming overheersten. Dit bleek vooral uit de ambiguïteit in de reisverhalen.

4. Deelbesluit

We kunnen besluiten dat de Nederlandse reizigers echt kinderen van hun tijd waren. Hiermee bedoelen we dat de tijdsgeest van de Vroegmoderne Tijden duidelijk vervat zat in de Nederlandse reisverhalen. In tegenstelling tot wat wij vermoedden aan het begin van ons onderzoek heeft de veranderende situatie van de Nederlanders in Brazilië weinig of geen invloed gehad op het beeld dat de Nederlanders hadden van het land en haar bewoners. De beeldvorming van de Nederlandse reizigers bleef doorheen heel de zeventiende eeuw in de ban van de strijd tussen oude opvattingen en nieuwe ideeën. Ook de invloed van de socio-professionele achtergrond van de reizigers op de beeldvorming was gering.

Het weinige verschil dat er al was tussen de zeventiende-eeuwse Nederlandse reisverhalen manifesteerde zich voornamelijk op het vlak van de aandacht die men besteedde aan een bepaald thema. Zo zagen we dat de reizigers op het einde van de zeventiende eeuw meer aandacht gingen besteden aan de Braziliaanse fauna en flora dan aan de bevolking van het land. Ook de socio-professionele achtergrond van de reizigers had weinig invloed op de beeldvorming die men aantrof in de reisverhalen.

Deel VI: Algemeen besluit

In ons onderzoek analyseerden we aan de hand van Nederlandse reisverhalen het beeld dat de zeventiende-eeuwse Nederlander had van het land Brazilië en haar bewoners. Met deze analyse hebben we getracht bij te dragen tot de ontwikkeling van een beter inzicht in de verschillende mechanismen die in werking treden bij interculturele contacten.

De Nederlandse beeldvorming over Brazilië en de verschillende bevolkingsgroepen die men er aantrof, kaderde in een reeds bestaand discours over de *'ander'*. De houding van de Nederlander tegenover het Zuid-Amerikaanse land en haar inwoners werd gedetermineerd door enerzijds de betrekking tussen Nederland en Brazilië en anderzijds door het referentiekader van de reizigers. Het referentiekader deelden we op in twee delen. Ten eerste de socio-professionele achtergrond van de Nederlandse reizigers. Ten tweede de maatschappij waarin de Nederlandse reizigers leefden.

De Nederlanders streefden een groot deel van de zeventiende eeuw naar hegemonie over Brazilië, daardoor kwamen zij in contact met de verschillende bevolkingsgroepen die zich ophielden in dit land. Met de Portugezen hadden de Nederlanders een slechte relatie, want ook zij streefden de overheersing van Brazilië na. De joden werden, volgens de secundaire literatuur, door de Nederlanders gezien als een noodzakelijk kwaad, want hoewel ze gewantrouwd werden door de meeste Nederlanders waren zij het fundament van de Braziliaanse handelseconomie. De Nederlanders wilden de indianen, vooral dan de Tapuyers, te vriend houden, maar gingen zich toch superieur gedragen tegenover dit volk. De meeste negers waarmee de Nederlanders in contact kwamen, waren slaven, waardoor zij direct als minderwaardig beschouwd werden. We kunnen dit theoretische kader extrapoleren naar de door ons onderzochte bronnen.

De meerderheid van onze reizigers waren in dienst van de West-Indische Compagnie. Aangezien deze instelling het voornaamste strijdmiddel van de Nederlanders was om de macht over Brazilië in handen te krijgen, was deze professionele achtergrond van de reizigers evident. In dienst van de West-Indische compagnie werkten militairen, functionarissen, predikanten, handelaars, ... Ook de reizigers die niet in dienst waren van de compagnie oefenden uiteenlopende beroepen uit, zoals tolk, schoolmeester, predikant, stuurman en avonturier. Twee van onze reizigers waren compilatoren en hebben de zaken

die ze beschreven in hun reisverhalen nooit met hun eigen ogen waargenomen. Zij haalden hun mosterd elders. Ondanks dat onze reizigers een bont allegaartje vormden van mensen met verschillende socio-professionele achtergronden stellen we vast dat deze persoonsgebonden factoren weinig invloed hadden op de beeldvorming van deze reizigers. Met andere woorden, het beeld dat de Nederlander had over de *'ander'* en Brazilië was geworteld in stereotype vooroordelen. De beeldvorming over de *'ander'* zei dus meer over de beschrijvende cultuur dan over de beschreven cultuur.

Het referentiekader van onze Nederlandse reiziger bevatte ook een collectieve component. Zo had ook de maatschappij waarin onze reizigers leefden een invloed op hun beeldvorming. De Portugezen, de joden, de indianen en de negers die in Brazilië leefden hadden in de zeventiende eeuw in Nederland allen reeds een plaats verworven in het mens- en wereldbeeld van de Nederlanders. Dit bracht ons ertoe de wordingsgeschiedenis van het beeld dat men van deze volkeren had te schetsten. Naast deze wordingsgeschiedenis speelde ook de tijdsgeest een rol in het beeld dat de Nederlander had van de *'ander'*. Deze tijdsgeest werd in de zeventiende eeuw gedetermineerd door vier componenten: de invloed van de klassieken, de christelijke leer uit de bijbel, de mythe van de Middeleeuwse Wilde Man en de twee stromingen om de *'ander'* te gaan positioneren tegenover zichzelf, namelijk het primitivisme en exotisme. De meest invloedrijke factor in de Nederlandse reisverhalen was de christelijke leer. We kunnen zelfs stellen dat het dé maatstaf bij uitstek was om de eigen cultuur te verheerlijken tegenover de minderwaardige cultuur van de *'ander'*. Het christelijke referentiekader werd aangevuld door het exotisme en het primitivisme. Deze twee stromingen verhulden of een reiziger positief dan wel negatief tegenover de *'ander'* stond. We vonden het gebruik van deze twee stromingen bij alle reizigers terug. Het exotisme ging meestal aan bod komen als men het had over fysieke aspecten van de Braziliaanse indianen of de negers. Het primitivisme, de inferioriteit van de andere cultuur, werd duidelijk gebruikt om de godsdienst of de materiële cultuur van de *'ander'* te gaan beschrijven. De invloed van de werken van de Klassieken en de mythe van de Middeleeuwse Wilde Man lieten minder diepe sporen na in de beeldvorming van de Nederlanders, maar ze waren wel nog aanwezig.

We kunnen besluiten dat de tijdsgeest duidelijk gereflecteerd werd in de door ons bestudeerde Nederlandse reisverhalen. De beeldvorming van de Nederlanders over Brazilië en haar inwoners evolueerde nauwelijks in de zeventiende eeuw. De situatie van de Nederlanders in Brazilië in de zeventiende eeuw woog met andere woorden niet op tegen de stereotype vooroordelen en nieuwe denkbeelden gingen slechts geleidelijk infiltreren in het mens- en wereldbeeld van de zeventiende-eeuwse Nederlander.

Bijlagen

Bijlage 1

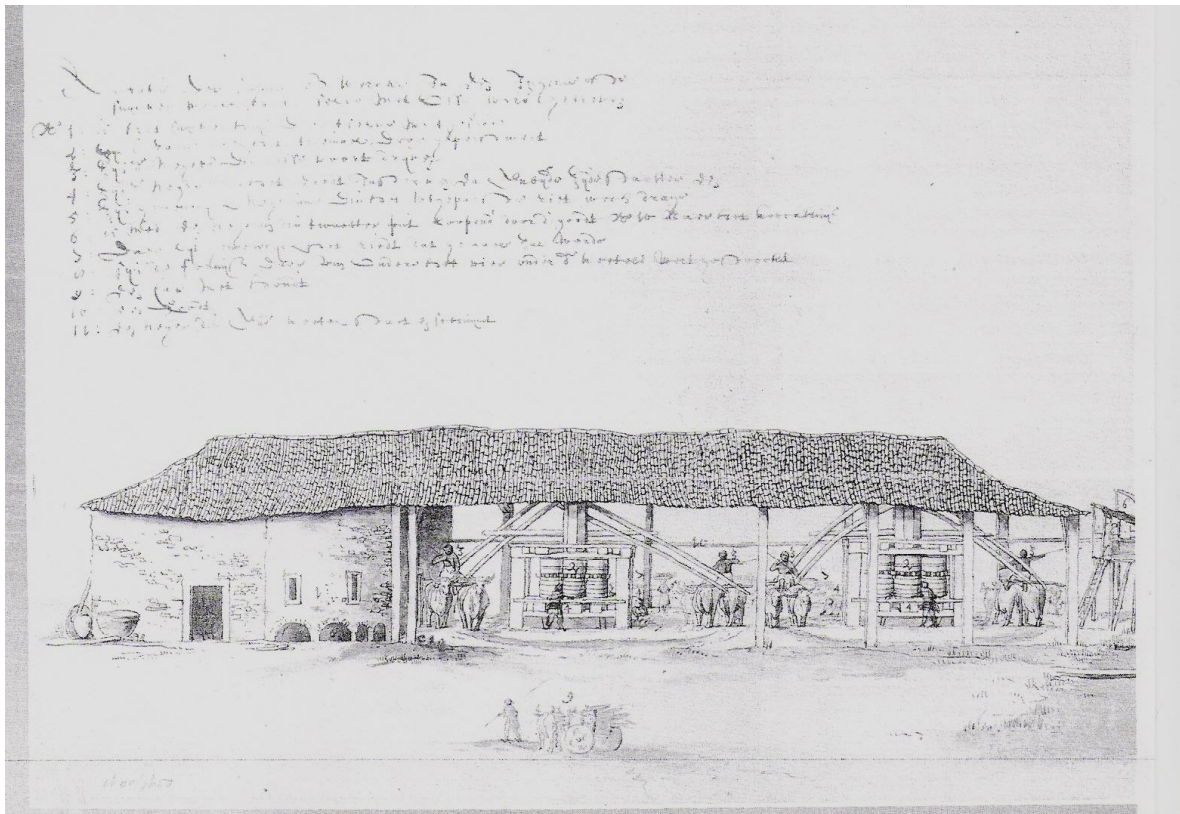
Een anoniem portret van de Antwerpse koopman Willem Usselincx, tevens de geestelijke vader van de West-Indische Compagnie.

Bijlage 2

Een portret van Johan Maurits en zijn jongere
broer Johan Ernst.
Een schilderij van Gerard van Honthorst.

Bijlage 3

Deze Braziliaanse suikermolen heeft twee molens door ossen aangedreven. In het gesloten gedeelte van de suikermolen werd het sap gekookt. De tekening is van Frans Post.

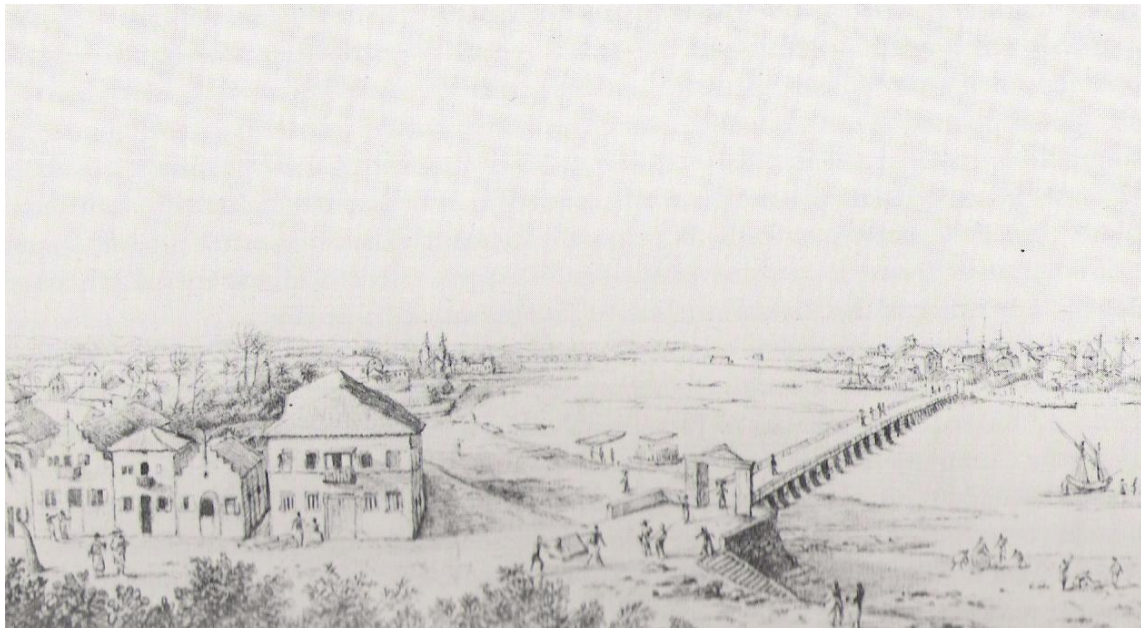

Een plantagetafereel in Brazilië van Frans Post uit 1655.

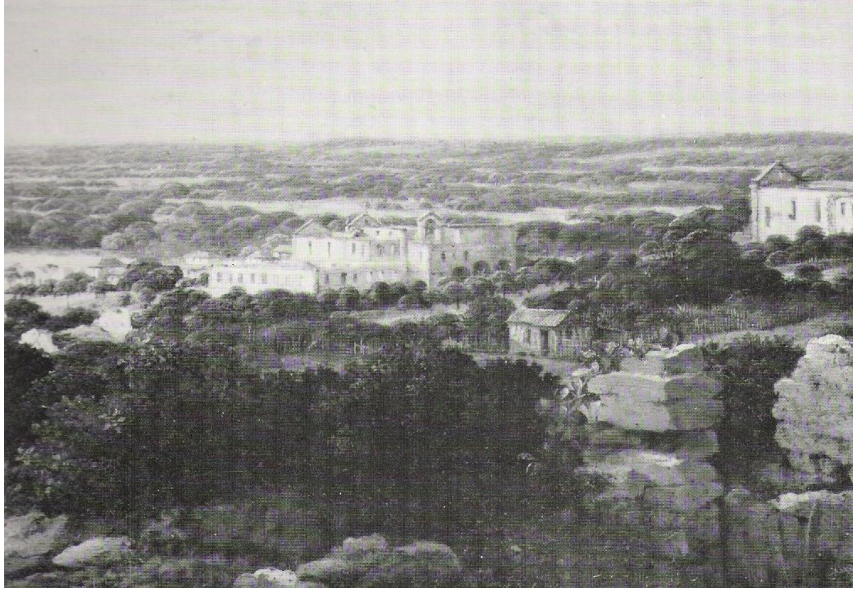

Bijlage 5

Beide afbeeldingen stellen de steden Mauritsstad en Recief voor. Beide werken zijn van de hand van Frans Post.

De stad Olinda volgens
Frans Post.

Bijlage 6

Dit schilderij van Albert Eckhout stelt een mannelijke Tapuyer indiaan voor. In zijn linkerhand houdt hij een houten knuppel vast, waarmee hij de slang aan zijn voet gedood heeft. Zijn zwarte hoofdhaar en zijn grimmige blik moest de kannibaal extra gruwelijk maken. Het schilderij dateert uit 1641.

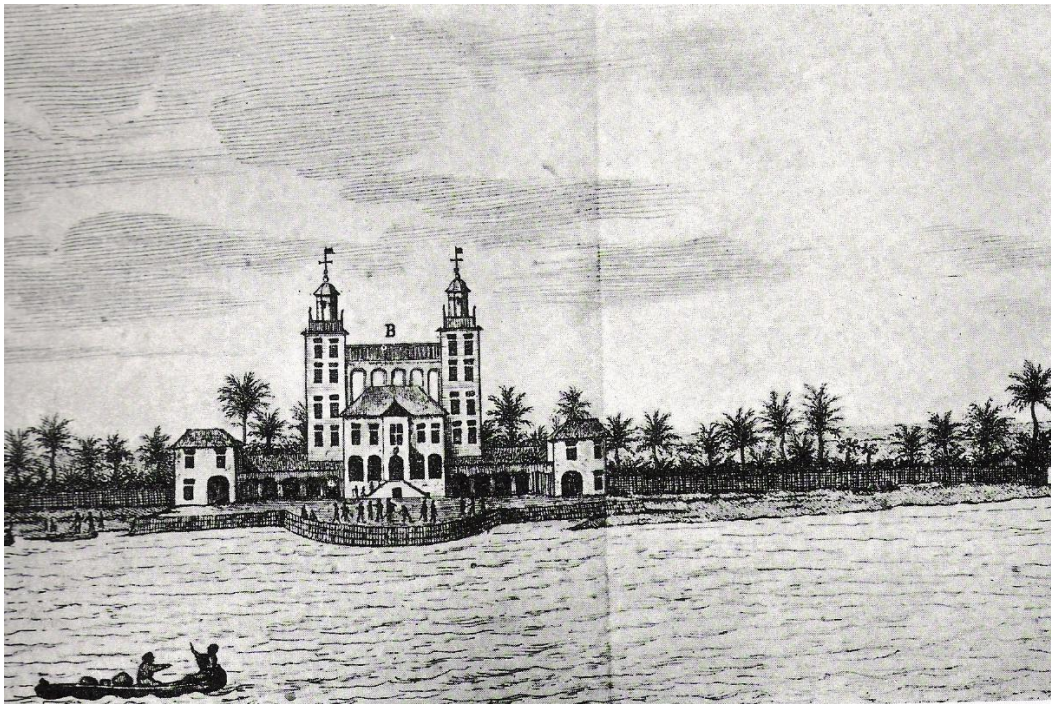

Dit schilderij stelt een vrouw van de indiaanse Tapuyer stam voor. Omdat de vrouw een kannibaal is draagt ze een mensenhand- en voet met zich mee. Het schilderij van Albert Eckhout dateert uit 1641.

Bijlage 7

Het paleis van Vrijburgh

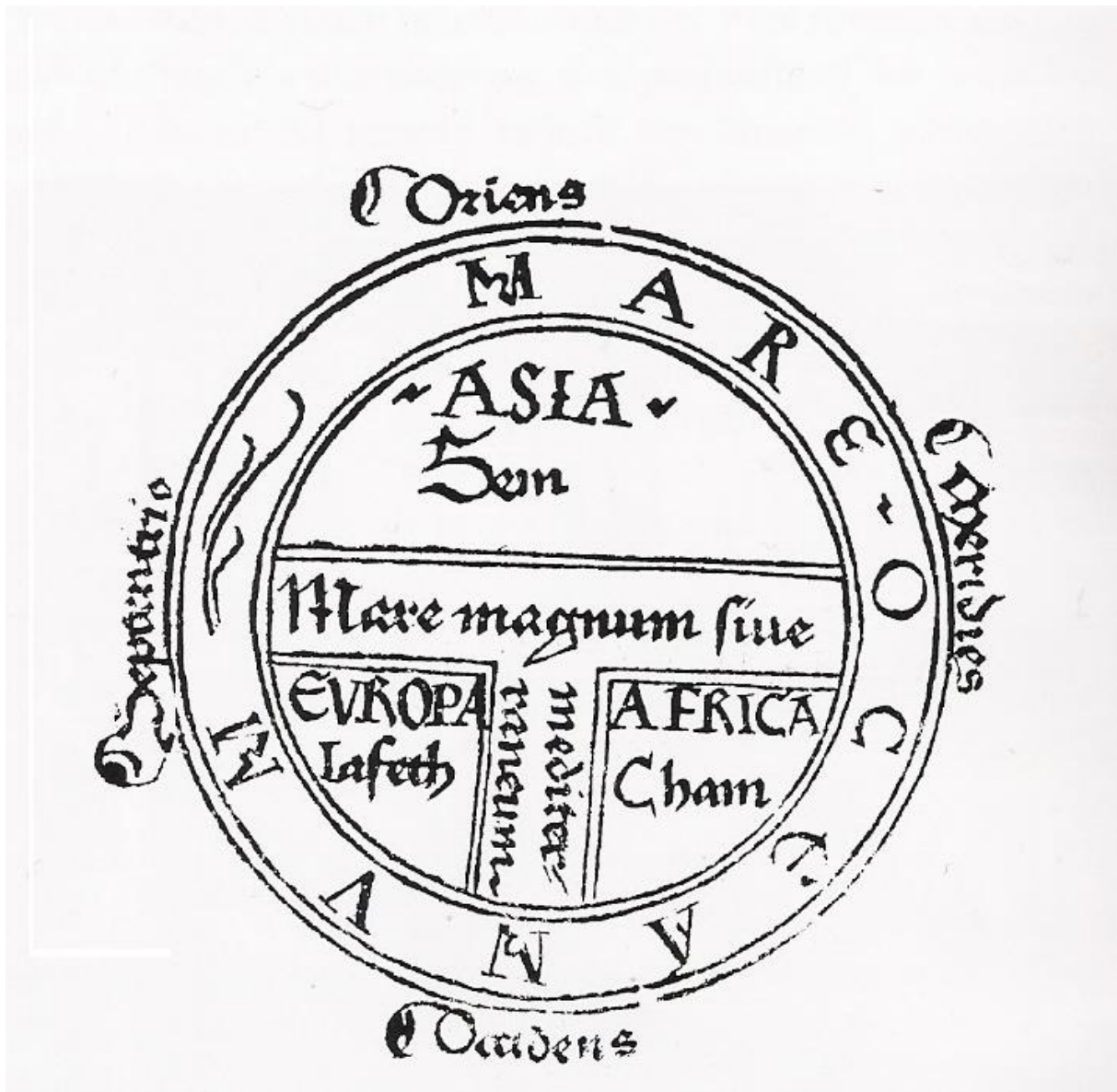

Het paleis van Boa Vista

Bijlage 8

Een portret van Frans Post door Frans Hals uit 1655.

De eerste gedrukte wereldkaart uit 'Etimologiae' uit 1472 van Isodore van Sevilla. De armen van de T op de wereld werd gevormd door de Nijl en de Donau. Terwijl de staart van de T gevormd werd door de Middellandse Zee. Deze zee scheidde Europa van Afrika. Vanboven op de wereld lag Azië. In elk continent stond de naam van een zoon van Noach geschreven, omdat elke zoon, volgens de christenen, een ander continent bevolkte. Sem bevolkte Azië, Japhet Europa en Cham Afrika.

Bijlage 10

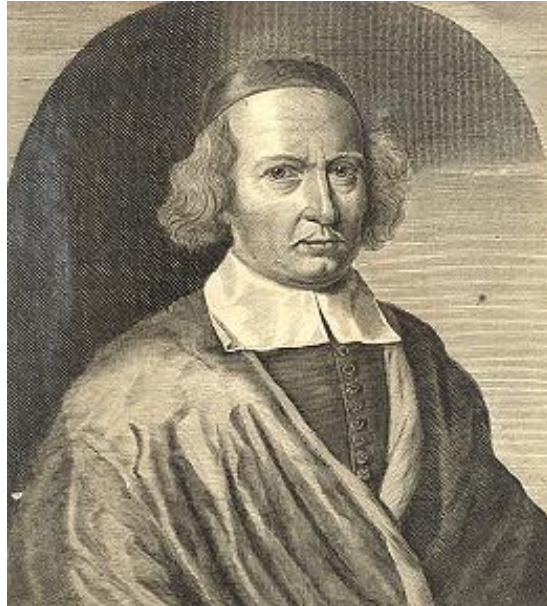
Portret van Jan Huygen van Linschoten

Bijlage 11

Portret van Johan Nieuhof

Bijlage 12

Portret van Simon de Vries

Bijlage 13

De eerste bekende afbeelding van Braziliaanse indianen verwees naar hun kannibalistische praktijken en verscheen in een Duitse editie van Vespucci's brief in 1505. De afbeelding was oorspronkelijk een houtsnede van Johann Froschauer.

Bijlage 14

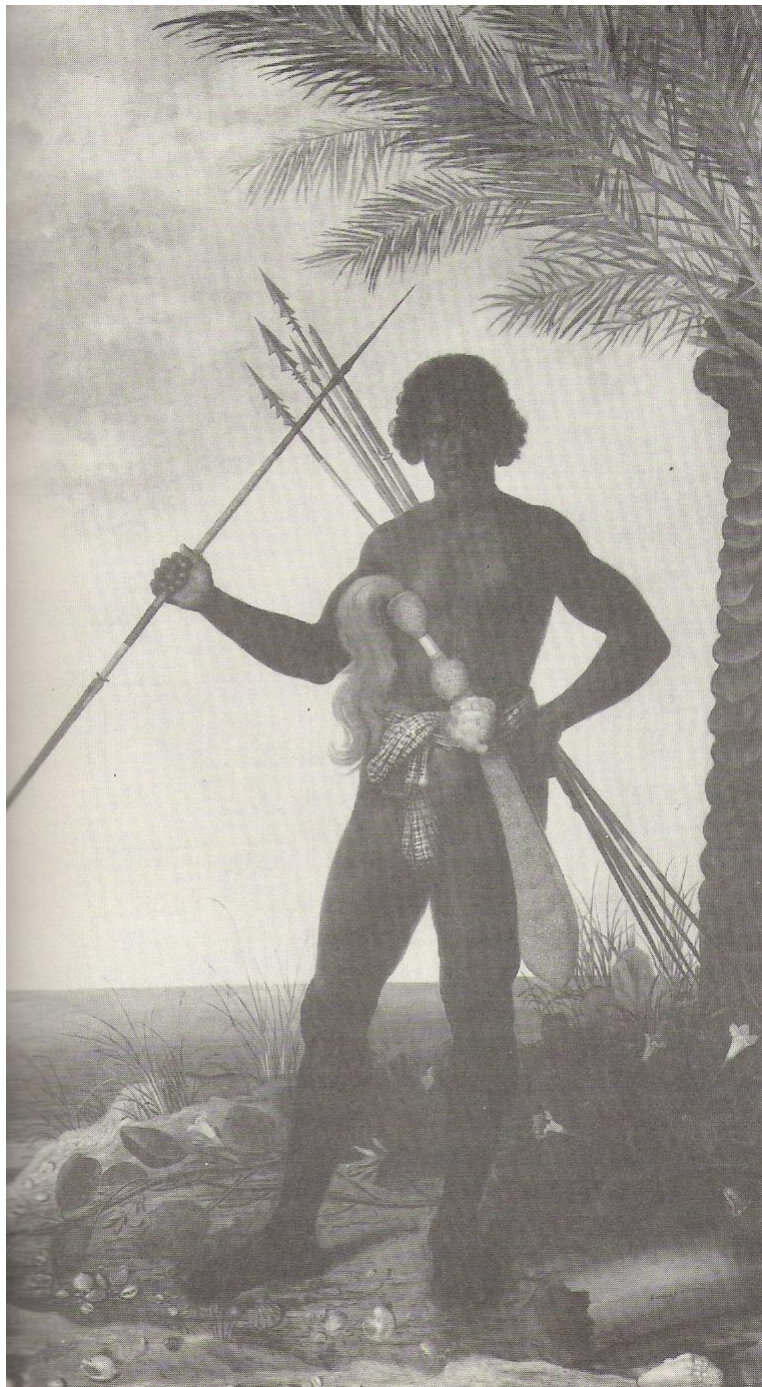
Een afbeelding van Charles le Brun getiteld *'The peoples of America'*. Deze afbeeldingen doen denken aan renaissancistische beeldhouwwerken.

Bijlage 15

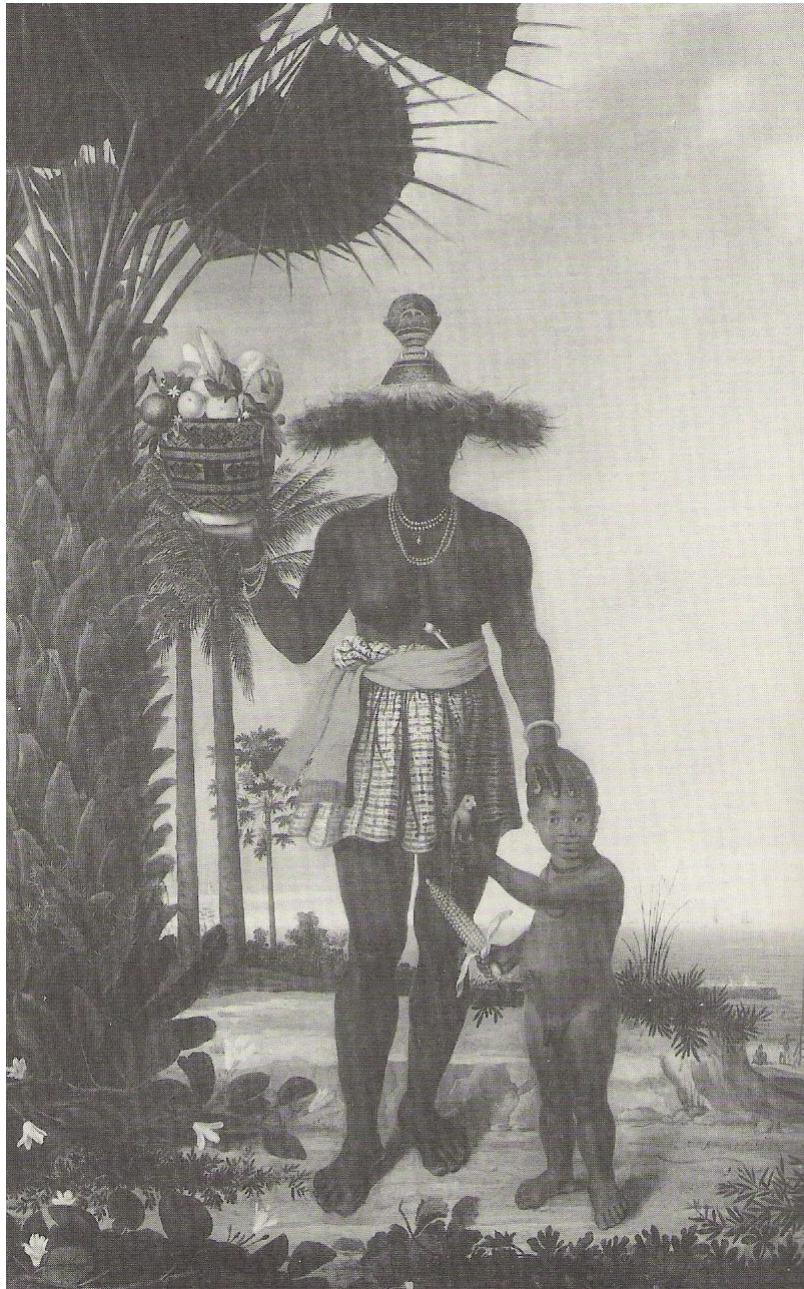

Een afbeelding van de afgezant van de Kongolese vorst.

Negerstrijder door Albert Eckhout

Negerin en kind door Albert Eckhout

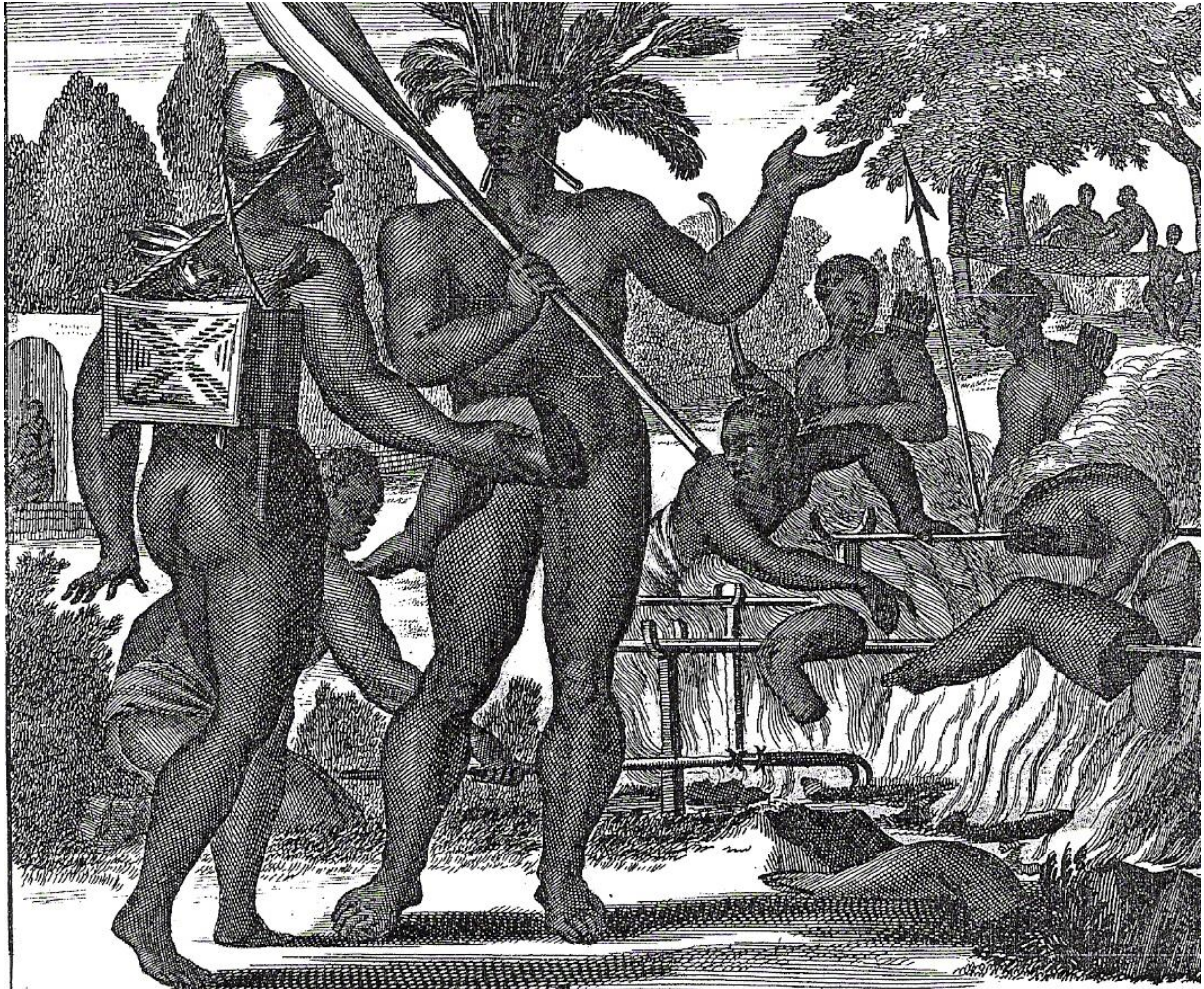

Bijlage 17

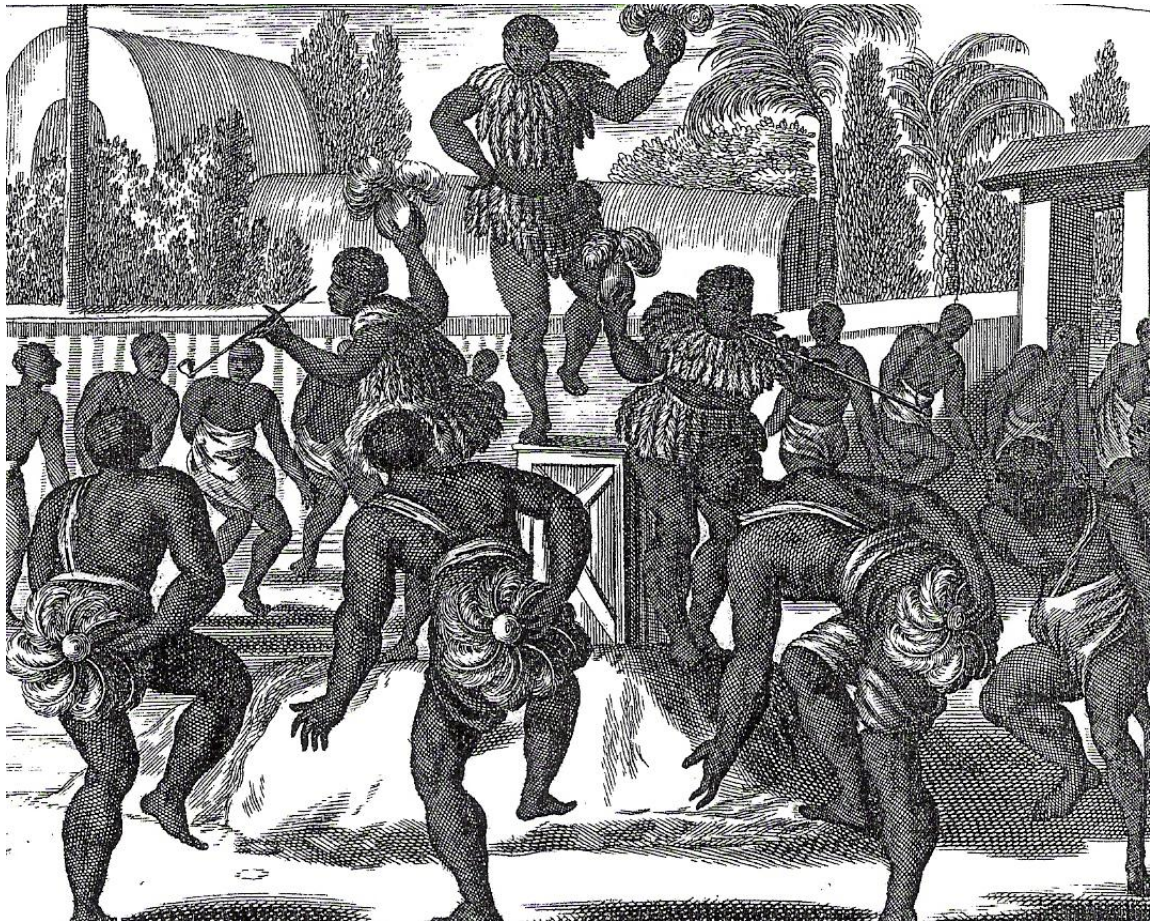
Een afbeelding van een zwaardgevecht tussen een blanke en een zwarte.

Een afbeelding van de Braziliaanse indianenstam 'Topinaques'.

Een afbeelding van oorlogsritueel van de Tapuyers

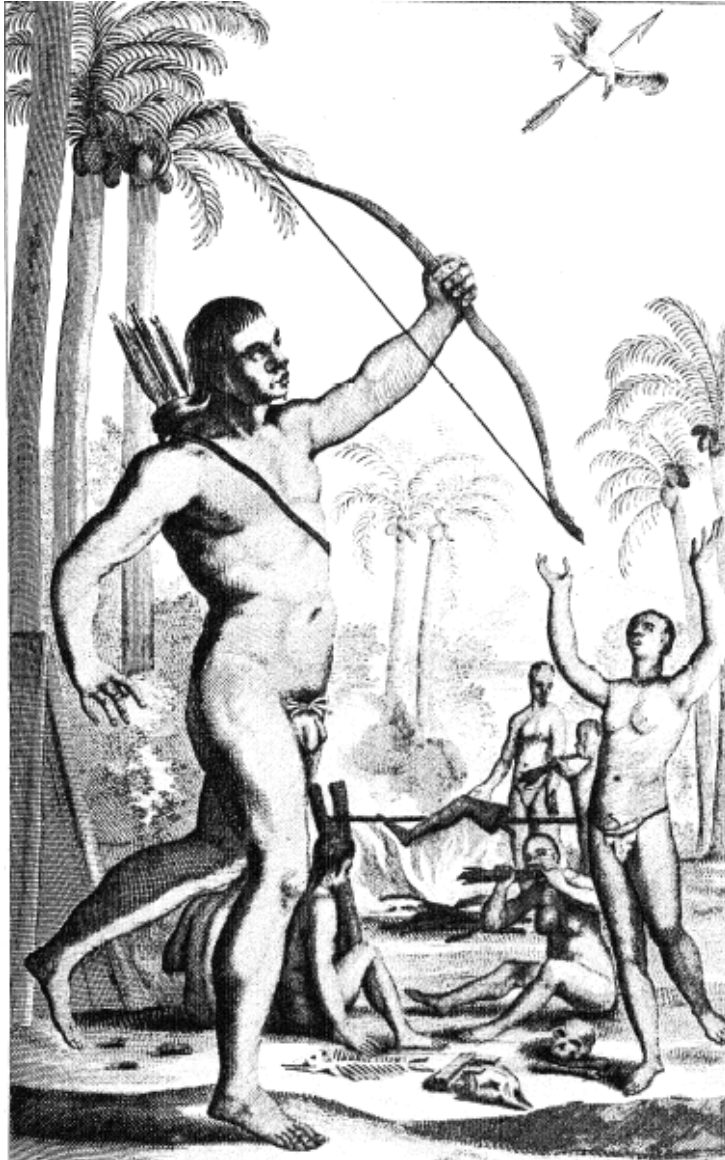

Bijlage 20

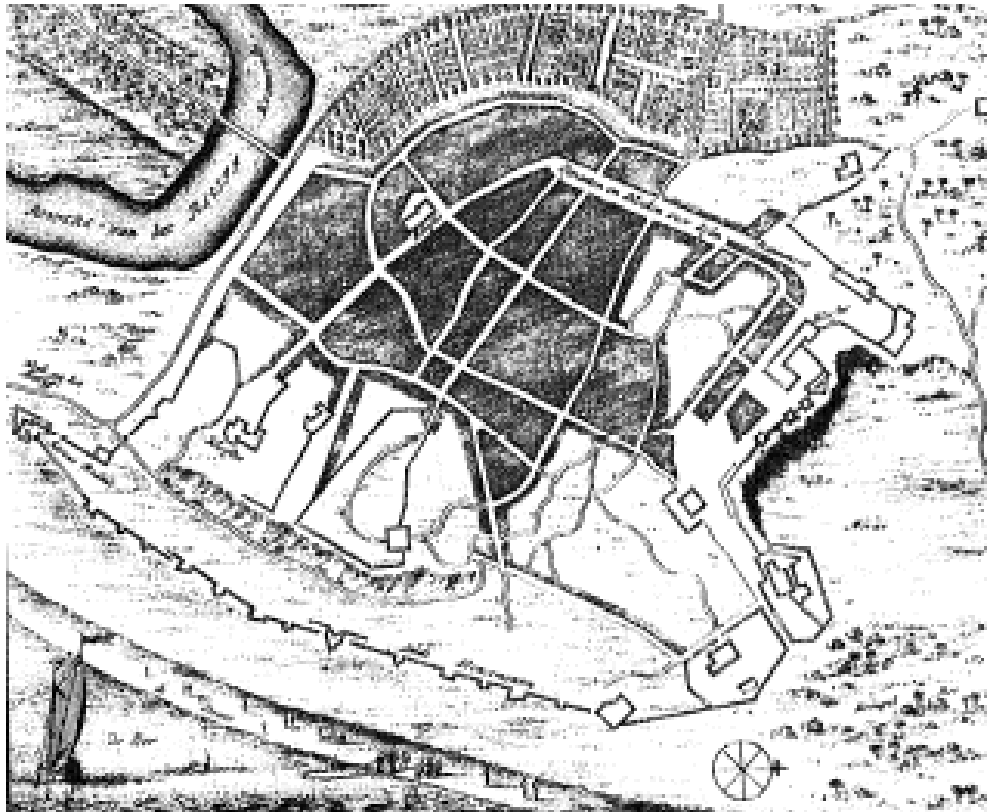
Een afbeelding van een Tapuyer die tijdens de oorlog door zijn vrouw werd vergezeld.

Bijlage 21

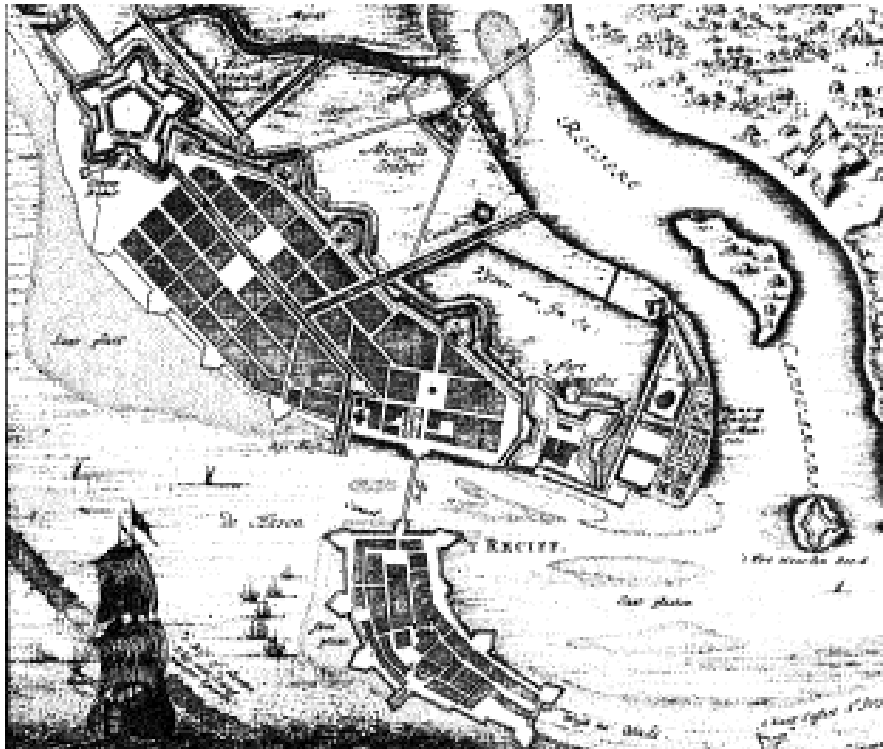

Een afbeelding van een Tapuyer die een vogel neerschoot.

Bijlage 22

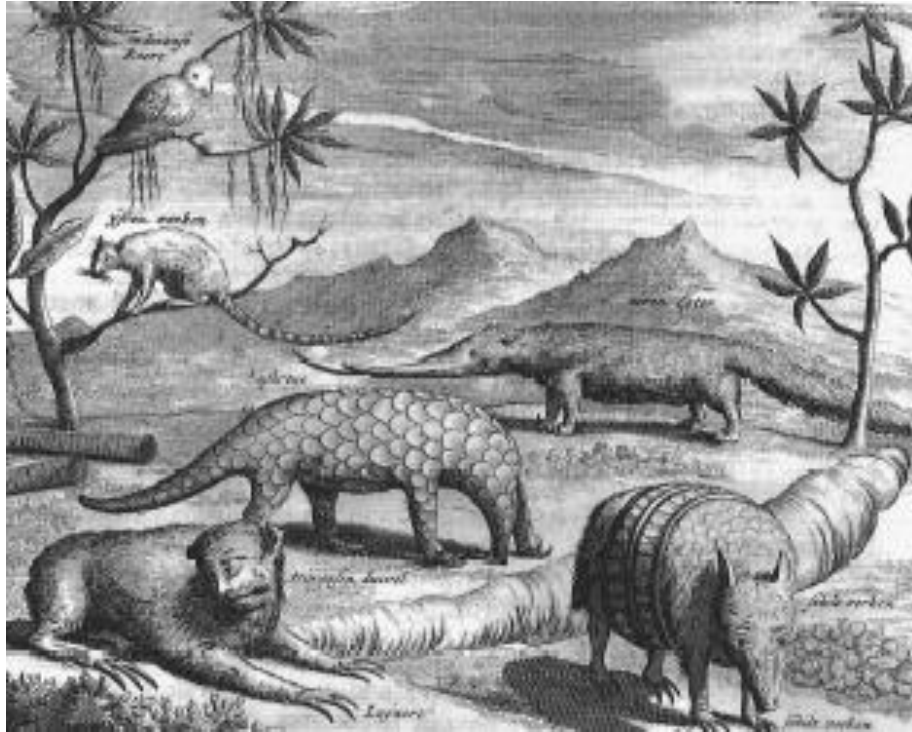

Een plattegrond van Olinda

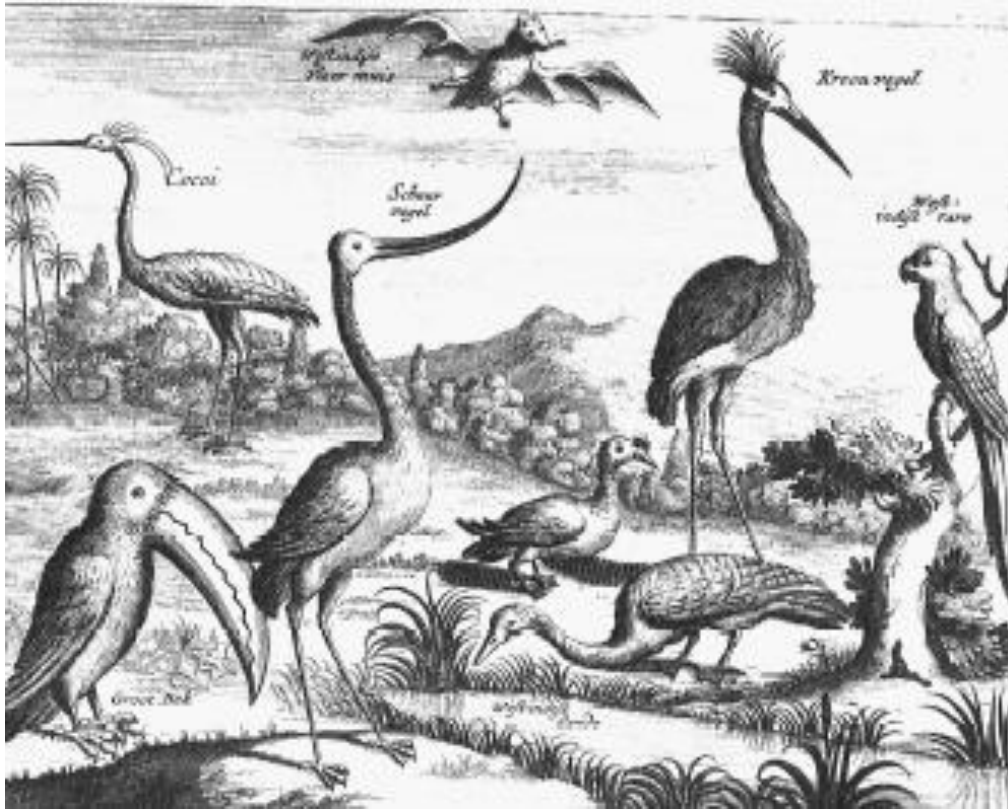
Een plattegrond van de stad Recief

Bijlage 24

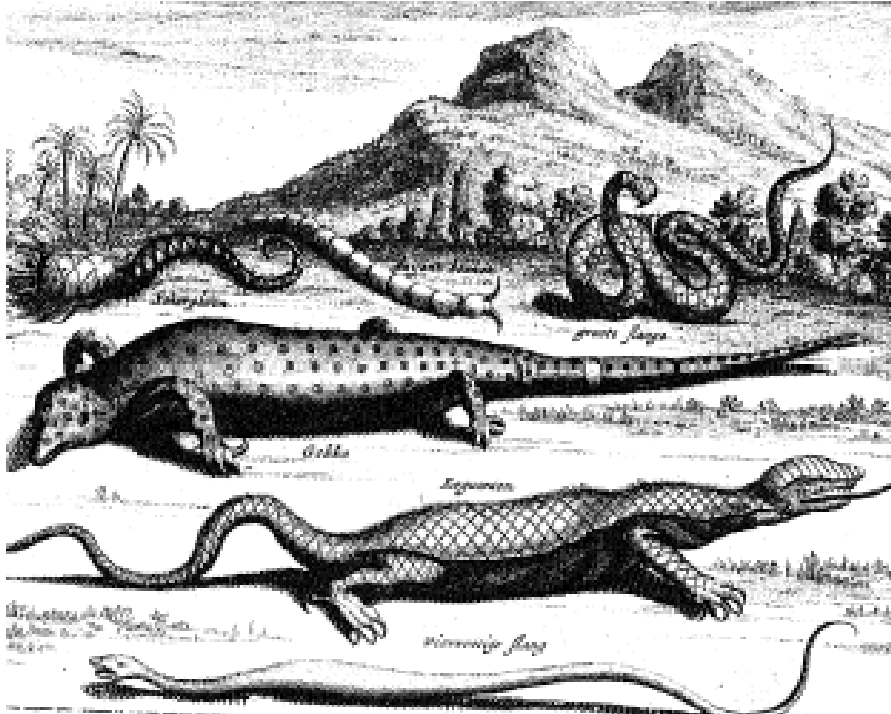
Een afbeelding van de zoogdieren die Nieuhof beschreef

Bijlage 25

Een afbeelding van een vleermuis en de verschillende vogelsoorten die door Johan Nieuhof beschreven werden

Bijlage 26

Een afbeelding van een schorpioen, een gekko, een grote slang, een leguaan en een viervoetige slang.